

Sjuttonhundratalet
Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies
2011

Sjuttonhundratal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies

Published by *Svenska sällskapet för 1700-talsstudier* in cooperation with
Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier
and *Norsk selskap for 1700-talsstudier*

Editor-in-chief: David Dunér, Lund

Co-editors: Pasi Ihalainen, Jyväskylä; Per Pippin Aspaas, Tromsø; Johanna Ilmakunnas, Helsinki

Review editors: Kristiina Savin, Lund; Henrika Tandefelt, Helsinki; Gerd Karin Omdal, Trondheim

Guest editors: Ann Öhrberg, Uppsala; Carina Burman, Uppsala;
Anna Cullhed, Uppsala; Anna-Maria Rimm, Uppsala

Language consultant: Matthew Norris, Lund

Editorial board: Anna Agnarsdóttir, Reykjavík; Marie-Theres Federhofer, Tromsø;
Piret Lotman, Tallinn; Anne-Marie Mai, Kolding; Jonas Nordin, Stockholm

Published with grants from:
Magnus Bergvalls Stiftelse
&
Åke Wibergs Stiftelse

© Sjuttonhundratal & the authors 2011

Typesetting: Henri Terho

Printing: Pozkal, Poland 2011

ISSN 1652-4772

Sjuttonhundratal 2011

DAVID DUNÉR: *Inledning* | 7

TEMA: UPPLYSNINGENS SCENER | 9

ANN ÖHRBERG, CARINA BURMAN, ANNA CULLHED, ANNA-MARIA RIMM: *Förord*
| 10

BJÖRN WITTRÖCK: *1700-talsstudier och vetenskapsutveckling: tankar om Marie-Christine Skuncke* | 12

TANKESTRÖMNINGAR OCH BEGREPP | 20

ANNA CULLHED: *"Med blod man våra åkrar sköljer": folk och dygd i Bengt Lidners Ode til Finske Soldaten* | 20

STINA HANSSON: *En gruvkarls lott: om upplysningstendenser i 1720- och 1750-talens bröllopsdiktning* | 41

JOAN B. LANDES: *Vaucanson's Automata as Devices of Enlightenment* | 50

BO LINDBERG: *Opinion och revolution: Upplysning i Lund 1719* | 60

TRYCKTA MEDIER | 72

KARL AXELSSON: *Den (o)föränderliga naturen: smakomdöme och bildning i The Tatler, The Spectator och The Guardian i början av 1700-talet* | 72

INGEMAR OSCARSSON: *En revolution i offentligheten: om lärda tidskrifter i Europa under tidigmodern tid och om hur svensk vetenskap representerades i dem* | 93

MARGARETA BJÖRKMAN: *Aktrisens böcker: Beata Charlotta Ekermans bibliotek 1790*
| 116

ANNA-MARIA RIMM: *Böckernas vägar: den svenska bokhandelns import av utländska böcker 1750–1800* | 139

IKONOGRAFI | 156

JENNA M. GIBBS: *Columbia the Goddess of Liberty and Slave-Trade Abolition (1807–1820s)* | 156

BARBRO KLEIN: *Fantasy Flowers and Mysterious Cities: Winter Carl Hansson and Dalecarlian Folk Art circa 1800* | 169

SCENERNA | 184

LARS BURMAN: *En studentfest år 1777: om maktspel, vältalighet och förlustelser i Uppsala* | 184

ANNE-MARIE MAI: *Historien som scene hos Ludvig Holberg og Charlotta Dorothea Biebl* | 197

MARIANNE TRÅVÉN: *Mozarts musikaliska retorik: en studie av musikaliskt avbildande element i Mozarts operor* | 209

ANDREAS ÖNNERFORS: *Ordre de la Resemblance: ett bidrag till Nordenflychtforskningen* | 226

MEDDELANDEN:

MIKHAIL LJUSTROV: *Swedish Historical Works in Eighteenth-Century Russian Translations: A Bibliography* | 246

MARGARETA BJÖRKMAN: *Bo Bennich-Björkman 1926–2010* | 252

AVHANDLINGAR:

LILI-ANNÉ ALDMAN, *En merkantilistisk början: Stockholms textila import 1720–1738*, anm. av Magnus Bohman | 253

MAGNUS BOHMAN, *Bonden, bygden och bördigheten: produktionsmönster och utvecklingsvägar under jordbruksomvandlingen i Skåne ca 1700–1870*, anm. av Thomas Kaiserfeld | 255

ANNA GUSTAFSSON, *Pamfletter!: en diskursiv praktik och dess strategier i tidig svensk politisk offentlighet*, anm. av Annie Mattsson | 256

HELENA HAGELIN, *Kvinnovärldar och barnamord: makt, ansvar och gemenskap i rättsprotokoll ca 1700–1840*, anm. av Marie Lindstedt Cronberg | 258

JOHANNA ILMAKUNNAS, *Kartanot, kapiot, rykmentit: erään aatelissuvun elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa*, anm. av Marjatta Rahikainen | 262

TRUDE KOLDERUP, *Le goût de l'inachèvement: esthétique et narration dans l'œuvre de Marivaux*, anm. av Sven Åke Heed | 267

SOFIA KOTILAINEN, *Suvun nimissä: nimenannon käytännöt Sisä-Suomessa 1700-luvun alusta 1950-luvulle*, anm. av Kari-Matti Piilahti | 268

ANNIE MATTSSON, *Komediant och riksförädare: handskriftcirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III*, anm. av Andreas Hellerstedt | 272

LEA NISKANEN, *Boktryckarna i Åbo 1750–1828: en bokhistorisk studie genom ett yrke*, anm. av Gunnel Furuland | 274

- CAROLA NORDBÄCK, *Lycksalighetens källa: kontextuella närläsningar av Anders Cbydenius budordspredikningar 1781–82*, anm. av Ann Öhrberg | 275
- JOUKO NURMIAINEN, *Edistys ja yhteinen hyvä vapaudenajan ruotsalaisessa poliittisessa kielessä*, anm. av Jani Marjanen | 279
- KARI-MATTI PIILAHITI, *Aineellista ja aineetonta turvaa: ruokakunnat, ekologis-taloudelliset resurssit ja kontaktinmuodostus Valkealassa 1630–1750*, anm. av Juha-Matti Granqvist | 282
- PERNILLA RASMUSSEN, *Skräddaren, sömmerskan och modet: arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830*, anm. av Helen Persson | 284
- LOUISE SEBRO, *Mellem afrikaner og kreol: etnisk identitet og social navigation i Dansk Vestindien 1730–1770*, anm. av Allan Sortkær | 287
- HELENA STRÖMQUIST, *”Med coleurt omslag”: färgade, dekorerade och tryckta pappersomslag på svensk bokmarknad 1787–1846*, anm. av Anna-Maria Rimm | 288
- JANNE TUNTURI, *Romanssien ja runouden aikakausi: Thomas Warton keskiaikaa määrittelemässä 1750–1790*, anm. av Henrik Knif | 290

LITTERATUR:

- GÖRAN ANDERBERG, *Frimuraren Gustaf III: bakgrund, visioner, konspirationer, traditioner*, anm. av Marcus Willén | 295
- ANDERS BJÖRNSSON, *Palatset som Finland räddade*, anm. av Anna Ingemark Milos | 296
- CHRISTOPHE CAVE (red.), *Le Règne de la critique, L’imaginaire culturel des Mémoires secrets*, anm. av Sven Björkman | 298
- KRISTINA EKERO ERIKSSON, *Årstafruns dolda dagböcker*, anm. av Christina Sjöblad | 304
- MARIE-THERES FEDERHOFER & HANNA HODACS (red.), *Mellom pasjon og profesjonalisme: dilettantkulturer i skandinavisk kunst og vitenskap*, anm. av Gunnar Broberg | 306
- KRISTINA FJELKESTAM, *Det sublimes politik: emancipatorisk estetik i 1800-talets konstnärsromaner*, anm. av Anna Cabak Rédei | 307
- SVEN FRITZ, *Jennings & Finlay på marknaden för öregrundsjärn och besläktade studier i frihetstida storföretagande och storfinans*, anm. av Lili-Annè Aldman | 314
- ESBJÖRN FUNCK, *Några idéer och tänkesätt på Carl Carlesons väg genom den tidiga frihetstiden*, anm. av Nils Eriksson | 316
- LARS-ÅKE GÖTESSON, *Resa med förbinder: om Linnélärjungen Daniel Solanders vistelse i Skåne 1759–1760 och hans fortsatta öden*, anm. av Gunnar Broberg | 318
- ERKKI-SAKARI HARJU & JUSSI T. LAPPALAINEN (red.), *Kuninkaan tiekartasto Suomesta 1790*, anm. av Mikko Huhtamies | 319
- MARIUS WARHOLM HAUGEN & KNUT OVE ELIASSEN (eds.), *Dévier & divertir: literature et pensée du XVIIIe siècle*, anm. av Adrian Velicu | 321
- HENRIK KNIF, *Leva och låta leva i gamla Europa: Saint-Évremond – Metastasio – Fredenbeim och Oxenstierna*, anm. av Peter Lind | 323
- JOUNI KUURNE, *Loubisaaren linnan talousreseptit (n. 1770–1850)*, anm. av Sofia Gustafsson | 324
- KJELL LEKEBY (red.), *Gustaf Adolf Reuterholms hemliga arkiv från 1780-talet & KJELL LEKEBY (red.), Esoterica i Svenska Frimurare Ordens arkiv 1776–1803*, anm. av Marcus Willén | 326

- ANNA LENA LINDBERG, *En mamsell i akademien: Ulrica Fredrica Pasch och 1700-talets konstvärld*,
anm. av Sonya Petersson | 328
- VALBORG LINDGÄRDE, ARNE JÖNSSON & ELISABET GÖRANSSON (red.), *Wår lärda Skalde-Fru:
Sophia Elisabet Brenner och hennes tid*, anm. av Inge Jonsson | 333
- JONAS NORDIN, *Fribetstidens monarki: konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige*, anm. av
Anna-Brita Lövgren | 338
- JESSICA PARLAND-VON ESSEN, *Affärer, allianser, anseende: konsten att tillhöra eliten i Helsingfors ca
1740–1820*, anm. av Ulla Ijäs | 342
- PER-OLA RÄF, *Fårkonsulenter på 1700-talet: biografisk matrikel över eleverna vid Jonas Alströmers
Schäferskola på Höjentorp och i Alingsås*, anm. av Gunnar Broberg | 344
- JESPER SWEDBERG, *Swensk Ordabok*, anm. av Jon Helgason | 344
- EIVIND TJØNNELAND (red.), *Opplysningens tidsskrifter: norske og danske periodiske publikasjoner på
1700-tallet*, anm. av Anne Beate Maurseth | 347
- PETER ULLGREN, *Hemligheternas brödraskap: om de svenska frimurarnas historia*, anm. av Marcus
Willén | 349

MEDVERKANDE 351

Inledning

Ljuset under sjuttonhundratalet

”Upplysningen är människans utträde ur hennes självförvållade omyndighet”, som bekant Immanuel Kant formulerade det. Omyndigheten, det vill säga oförmågan att på egen hand använda sig av sitt förstånd, och som självförvållad, det vill säga bristen på beslutsamhet och mod att använda sig av sitt eget förstånd. Sjuttonhundratalet har blivit förknippat med dessa strävanden efter det rationella, förnuftiga, det ljusa och fria, och avståndstagande från auktoritetstro, ofrihet, religion, det mörka och dunkla. Om det politiska revolutionsbegreppet har sitt ursprung i astronomin, planeternas kretsande kring solen, är upplysningen hämtat från meteorologin, det uppklarnande vädret, *Aufklärung*, eller optiken eller förbränningstekniken, *lumières, enlightenment*, ljuset som tänds och upplyser rummet. Att se tänkandet och en tid i ljus och mörker ingår i en allmän metaforik där att veta är att se, att förstå något är att bli upplyst och se allt klarare och tydligare.

Till sjuttonhundratalsforskningens ständigt återkommande frågor hör upplysningen, hur ett förändrat tänkande omformade samhället, kulturen och vetenskapen. Ett antal revolutioner, den franska, amerikanska, vetenskapliga och industriella förändrade levnadsvillkoren. Det har dock varit omdebatterat hur och på vilket sätt och i vilken grad upplysningens idéer, framförda av franska upplysningstänkare som encyklopedisterna d’Alembert och Diderot, och filosoferna Montesquieu, Rousseau och Voltaire, satte spår i norra Europa. I detta temanummer ”Upplysningens scener” belyses ett antal olika sidor av upplysningens tidevarv: om nya tankar och nya begrepp som strömmade genom tiden, om de tryckta orden som genom tidskrifter, bibliotek och boklådor förmedlade upplysningens idéer, om bilder och symboliska gestalter som representerade nya ideal, och om tidens mötesplatser, som studentfester, operahus och loger, där nya tankar utväxlades. Temanumret är tillägnat prof. Marie-Christine Skuncke som en gång

tände den första gnistan i de svenska och finska sjuttonhundratalsällskapen. En kvintett av hennes lärjungar utgör temaredaktionen.

Förutom femton uppsatser ingår i denna årgång även en avdelning med kortare meddelanden, samt som vanligt en lång rad recensioner och anmälningar av inte mindre än 16 nya avhandlingar och 23 böcker. Nytt för i år är ett redaktionsråd med representanter från alla de nordiska länderna. Till nästa volym tillträder fil. dr Johanna Ilmakunnas, Helsingfors, som finsk redaktör. Den avgående finske redaktören, prof. Pasi Ihalainen, avtackas härmed för sitt arbete i redaktionen, vari han har ingått sedan 2008. Tack vare Ihalainens initiativ och arbete har *Sjuttonhundratalet* etablerat sig som en internationell tidskrift för sjuttonhundratalsstudier.

Det var förmodligen mörkt i stugorna, i skogen, i gränderna på sjuttonhundratalet, utan elljus, endast med talg- och vaxljus och de svaga ljuspunkterna där ovanför. Men det tändes ett skarpare, inre ljus, sades det, ett som skingrade vålnaderna i mörkret. På frågan "Lever vi idag i en *upplyst* tidsålder?" svarade Kant "Nej, men väl i en *upplysningens* tidsålder." På samma sätt skulle vi kanske bli nödgade att svara nej på frågan, men väl att vi ännu lever i de kvardröjande strimmorna av det ljus som en gång tändes under sjuttonhundratalet.

David Dunér

Tema: Upplysningens scener

Tillägnad Marie-Christine Skuncke

*Redigerad av Ann Öbrberg (buvudred.), Carina Burman,
Anna Cullbed, Annie Mattsson och Anna-Maria Rimm*

Förord

Den 20 januari 2011 fyllde Marie-Christine Skuncke 60 år. Under de senaste decennierna har hon varit en tongivande 1700-talsforskare med internationell profil. Med sin forskning kring kunglig uppfostran, gustaviansk teater och opera, kring upplysningen och 1700-talets politiska kultur har hon lämnat viktiga bidrag till discipliner som retorik, litteraturvetenskap, vetenskapshistoria, teaterhistoria och historia. För närvarande står Linnélärjungen Carl Peter Thunberg i centrum för hennes intresse. Med sin omutliga känsla för klarhet i framställning och tanke, med sin nyfikenhet och okuvliga entusiasm över "Vetenskaperna" inkarnerar hon också själv många av de ideal som utmärkte upplysningens scener.

Det är passande att Marie-Christine hyllas genom ett specialnummer av årsboken *Sjuttonhundratalet* och att detta nummer är tvärvetenskapligt. Hon var en av dem som grundade Sällskapet för 1700-talsstudier och fungerade själv som dess ordförande under åren 1990–1994. Hennes tvärvetenskapliga 1700-talsseminarium i Uppsala har dessutom blivit en nationell och internationell mötesplats för forskare och fungerat som en plantskola för unga forskare. Årsbokens gästredaktion har bestått av doc. Ann Öhrberg (huvudred.), doc. Carina Burman, doc. Anna Cullhed, FD Annie Mattsson och FD Anna-Maria Rimm. De artiklar som ingår i detta specialnummer är skrivna av kolleger, vänner och före detta elever och de speglar de senare årens dynamiska utveckling inom den humanistiska 1700-talsforskningen; ämnena spänner över musikvetenskap, historia, litteraturvetenskap, retorik, bok- och presshistoria, idéhistoria och etnologi.

Numret är indelat i fyra avdelningar. I den första, under rubriken "Tankeströmningar och begrepp", skriver Anna Cullhed om det ambivalenta bruket under slutet av 1700-talet av begrepp som folk och dygd i Bengt Lidners *Ode til Finske Soldaten* (1788). Stina Hansson diskuterar hur upplysningstankar förs in i bröllopsdiktning under första hälften av 1700-talet. Under slutet av 1700-talet gjordes försök att skapa mekaniska 'människor', genom att uppmärksamma detta

fenomen kan Joan Landes belysa förbindelserna mellan upplysningsfilosofi, vetenskap och populärkultur i 1700-talets Paris. Bo Lindberg, slutligen, behandlar tidiga upplysningstendenser i dissertationer från Lunds universitet under 1700-talets början och kan på detta sätt komplettera bilden av den svenska upplysningen både vad gäller tid och plats.

Den andra avdelningen har rubriken ”Tryckta medier”. Karl Axelsson tar upp synen på smak i den engelska essäpressen (*The Tatler*, *The Spectator* och *The Guardian*). Även Ingemar Oscarsson behandlar periodiska publikationer, men hans artikel rör de lärda tidskrifterna i Europa; i sin artikel presenterar Oscarsson resultat från en undersökning om hur svensk vetenskap representerades i utländska publikationer. Denna del avslutas med två bokhistoriska artiklar: Margareta Björkman ger en beskrivning av aktrisen Beata Charlotta Ekermans bibliotek under slutet av 1700-talet och Anna-Maria Rimm kartlägger svensk bokhandelsimport av utländska böcker mellan åren 1750 och 1800.

I den tredje avdelningen, ”Ikonografi” behandlas bilder och illustrationer av två artikelförfattare: Jenna Gibbs och Barbro Klein. Gibbs analyserar hur den nationalistiskt laddade personifikationen Columbia kommer att användas för att uttrycka olika politiska föreställningar och idéer i amerikanskt 1700-tal. Medan Klein tar upp den nyorientering som sker inom svenskt dalmåleri under slutet av 1700-talet med utgångspunkt från konstnären Winter Carl Hansson.

Årsbokens avslutande och fjärde del tar upp artiklar på temat ”Scenerna”. Lars Burman visar hur värtalighet kunde bli ett verktyg för nya grupper att legitimera sig inom universitetsvärlden i 1770-talets Uppsala. Anne-Marie Mai undersöker vilken betydelse historiebruket – historien som en scen – har i texter av författarna Ludvig Holberg och Charlotta Dorothea Biehl. I Marianne Tråvéns artikel diskuteras Mozarts musikaliska retorik genom exempel hämtade från hans operor. Andreas Önnersfors presenterar nytt material som belyser Hedvig Charlotta Nordenflychts ordensverksamhet.

Årsboken innehåller därtill en inledande överblick av Marie-Christines verksamhet som forskare skriven av Björn Wittrock. Vi hoppas att denna forskningsgärning och de samarbeten som präglat den fortsätter länge än.

Våra varmaste lyckönskningar!

Ann Öbrberg, Carina Burman, Anna Cullbed, Annie Mattsson, Anna-Maria Rimm

1700-talsstudier och vetenskapsutveckling: tankar om Marie- Christine Skuncke

Björn Wittrock

Det finns forskare som verkar i sin disciplins huvudfåra. Andra forskare bidrar till att vidga en disciplins ramar. Det finns också forskare som, med Torsten Hägerstrands metafor, öppnar fönster mot nya fält och landskap vars konturer vi tidigare bara kunde ana. Alla tre forskartyperna är oumbärliga. Marie-Christine Skuncke representerar i sin verksamhet alla tre forskartyperna men allra främst de båda senare.

Hon företräder den del av litteraturhistorien som i studiet av litterära uttrycksformer valt att lägga särskild vikt vid teater och opera. Genomgående i Marie-Christine Skunckes arbeten om den tidiga svenska teatern och operan är att de svenska erfarenheterna skildras utifrån en bred utblick över ett europeiskt landskap. Det har gällt hennes forskning alltifrån doktorsavhandlingen, *Sweden and European Drama: A Study of Translation and Adaptations from French and English 1772–1796* (1979), över den stora bok, som hon skrev tillsammans med Anna Ivarsdotter, om *Svenska operans födelse: studier i gustaviansk musikdramatik* (1998) till en rad arbeten från senare år om gustaviansk opera och om svenskt teaterliv, inte minst bidraget om ”Frihetstidens teaterliv i Stockholm” i det första bandet av *Ny svensk teaterhistoria* (2007).

Denna del av Marie-Christine Skunckes forskning är nära knuten till två av hennes andra vetenskapliga huvudintressen, nämligen dels studier av retorik, härsarkonst och fursteuppföstran, dels studier av 1700-talets förändrade offentlighet och medier. På det första fältet finns det prisbelönta verket *Gustaf III – det offentliga barnet: en prins retoriska och politiska föstran* (1993), men också en rad uppsatser, till exempel hennes uppsats om Gustaf III i Voltaire-stiftelsens samlingsverk *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* (1992), hennes olika bidrag till den svenskryska utställningskatalogen *Katarina den stora & Gustav III* (1998) liksom hennes föreläsning vid Collège de France 2009 om Gustaf III och opera, tryckt i *Proxima Thule: Revue d'études nordiques*.

På det andra fältet skildrar Marie-Christine Skuncke hur nya medier och uttrycksformer är en del av framväxten av en ny offentlighet inte bara i Frankrike och det kontinentala Europa utan också i Sverige. Dessa förändringar bildar även huvudtemat i de tre samlingsvolymerna som hon gett ut under det senaste decenniet, nämligen *Centre(s) et périphérie(s): Les Lumières de Belfast à Beijing* (2003), *Riskdagsbus, kaffebuss och predikstol: frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (2003) och *Media and Political Culture in the Eighteenth Century* (2005). Dessa arbeten och uppsatser i vetenskapliga tidskrifter och antologier, bland annat hennes uppsats om ”Press and political culture in Sweden in the Age of Liberty”, i Voltaire-stiftelsens samlingsvolym *Enlightenment, Revolution and the Periodical Press* (2004), har samma egenskaper som hennes uppsatser om litteratur, teater och opera; de är noggranna och visar respekt gentemot texternas innehåll och retoriska uppbyggnad men öppnar samtidigt analysen mot en vidare politisk och social kontext. De blir därmed också bidrag till det övergripande tema som präglat hela Marie-Christines gärning både i den egna forskningen och i hennes tunga bidrag till konsolidering av ett nationellt och internationellt forskningsfält, nämligen 1700-talsforskningen.

Inte bara hennes vetenskapliga utan även hennes institutionella insatser i detta avseende är svåra att överskatta. År 1995 grundade hon det tvärvetenskapliga 1700-talsseminariet i Uppsala. Hon har sedan dess lett dess verksamhet och varit med om att skapa en flervetenskaplig miljö som i termer av vitalitet, engagemang och uthållighet har få motsvarigheter i svensk humanistisk forskning. Marie-Christine Skuncke har också spelat en framskjuten roll i de svenska och nordiska sällskapen för 1700-talsstudier. Inte minst har hon i de sammanhangen outtröttligt främjat samarbetet mellan forskare från Sverige och Finland. Hon har också varit förste vicepresident för det internationella sällskapet för 1700-talsstudier (ISECS) mellan 1999 och 2003 och ordförande för Svenska Litteratursällskapet mellan 2004 och 2010.

Det förhållandet att Marie-Christine Skunckes forskning är inriktad på 1700-talet innebär att den omedelbart knyter an till teman som varit föremål för centrala diskussioner i det senaste halvseklens forskning över hela det humanistisk-samhällsvetenskapliga fältet. Det innebär också att hon tvingats ta ställning till starka traditioner som i olika nationella och disciplinära kontexter utvecklats under lång tid just när det gäller 1700-talsstudier. Det gäller redan själva termen 1700-talsstudier. När vi använder denna term kan vi ju med denna term avse forskning som befattar sig med eller hämtar sitt material från en viss period i historien. En uttalad eller tyst förutsättning för en sådan avgränsning är att det förekommer likheter eller förbindelser mellan fenomen och skeenden under den givna perioden

som är mer betydande än dem som råder mellan skeenden under denna period och under andra perioder.

Redan en hastig blick på forskningen om 1700-talet visar dock att det i studier med olika infallsvinklar finns djupgående skillnader när det gäller innebörden i sådana antaganden om likheter och skillnader under olika tidsperioder. Svensk forskning om 1700-talet har, förenklat uttryckt, ofta varit mindre inriktad på 1700-talet som ett enda klart avgränsat fält. Snarare har den utmärkts av att olika forskare kommit att behandla olika perioder som var och en setts som präglad av olika grunddrag i kulturella eller samhällseliga termer. I politisk-historisk forskning har tyngdpunkten i olika analyser tenderat avse fem olika perioder: (1) En av dessa perioder, det stora nordiska kriget med den sena karolinska krigförande staten som ett centralt inslag, ses ofta snarare som en del av ett långt 1600-tal än som en integrerad del av svenskt 1700-tal. Detta fält, som varit ett av de klassiska i svensk historieforskning, har under senare decennier kommit att genomgå en snabb vetenskaplig utveckling; (2) Den era som brukar kallas frihetstiden med en post-absolutistisk ständerstat som ett viktigt inslag har allt sedan 1800-talets och det tidiga 1900-talets historieskrivning och statsrättsliga diskussion om det svenska statsskickets grunder kontrasterats gentemot, snarare än systematiskt analyserats i förhållande till, föregående och senare skeden; (3) Analogt, men ofta med omvända förtecken, har detta även gällt för den gustavianska epoken, åtminstone när det gäller tiden mellan statsomvälvningen 1772 och Gustaf III:s död; (4) Ibland behandlas den därpå följande sengustavianska epoken fram till och med 1809 års statskupp som ett särskilt skede, ibland ses det som en sen nedgångsperiod inom ramen för en övergripande tolkning av hela tiden från 1772; (5) För vissa syften ses ibland också hela frihetstiden, eller åtminstone den gustavianska och sengustavianska epoken, som en integrerad del av ett långt 1700-tal som sträcker sig fram till cirka 1830.

Även om dessa perioder tidsmässigt följer varandra och även om tendenser kan spåras genom flera av dem, bildar de inte någon självklar enhet som på innehållsliga grunder skarpt kan avgränsas mot andra. När det gäller vissa delar av tidigare forskning, till exempel i statsvetenskaplig forskning under första hälften av 1900-talet, är det också möjligt att urskilja olika politiskt värdemässiga skiljelinjer redan bakom valet av periodisering av 1700-talet. Mer allmänt är termen 1700-talsstudier snarare en samlingsbeteckning för en rad företeelser som tidsmässigt kan fogas samman men där olika samhällseliga strukturer inte utan vidare kan analyseras i termer av tvingande inbördes samband och gemensamma sociala mekanismer. Termen 1700-talsstudier utgör då en övergripande rubrik snarare än namn på ett sammanhållet forskningsprogram.

Marie-Christine Skunckes förhållningssätt till dessa olika forskningstraditioner, som det kommit till uttryck i hennes egen forskning men också i hennes sätt att leda 1700-talsseminariets verksamhet, har präglats av öppenhet och intellektuell nyfikenhet. Kanske har detta underlättats av men kanske också, åtminstone i någon mån, bidragit till att på flera av dessa klassiska fält nydanande bidrag under de senaste decennierna skrivits av forskare i hennes omkrets. På det första området kom till Peter Englunds uppmärksammade arbeten att fogas tunga bidrag av Jan Lindegren, Jonas Nordin och Maria Ågren. På det andra fältet kom, för att bara ta ett exempel, Patrik Wintons forskning att skapa en i grunden ny förståelse av frihetstidens politiska grupperingar.

I ett europeiskt och än mer i ett globalhistoriskt perspektiv är det analytiskt tre grundläggande perspektiv som varit betydelsefulla för diskussionen om tidsmässiga avgränsningar av 1700-talet. Dessa perspektiv har sin tur varit knutna till föreställningar om grundläggande mekanismer i samhällsliga och kulturella förändringsprocesser: (1) Stora delar av den historiska och samhällsvetenskapliga forskningen är präglade av en föreställning om att ett avgörande inslag i modernitetens formering utgörs av de stora politiska omvälvningarna under sent 1700-tal, i synnerhet som de kom att manifesteras i de franska och amerikanska revolutionerna; (2) Kopplat till ett sådant perspektiv är ofta ett annat, nämligen en föreställning om att de stora politiska förändringarna i sista hand återspeglar nya typer av ekonomiska samband och sociala grupperingar, det vill säga synen på 1700-talet som den epok under vilka den industriella revolutionen tar sin början och ett nytt system av ekonomiska och sociala relationer uppstår; (3) Först under 1900-talets senare del har dessa båda synsätt på allvar kompletterats med försök att visa hur de nya politiska, sociala och ekonomiska förhållandena är relaterade till och beroende av djupgående kulturella och kunskapsmässiga förändringar och av förändrade föreställningar om tid, om det mänskliga handlandets förmåga att förändra en verklighet och om hur relationer mellan människor kan omgestaltas. Studier av sådana försök har ofta varit knutna till studier av långsiktiga begreppsliga förändringar men också till uppkomsten av nya sociala rum, nya sfärer av kommunikation mellan människor och nya mekanismer för generering av kunskap.

De båda första perspektiven har under långa perioder varit de dominerande i modern samhällsvetenskap och historieskrivning vare sig denna har inspirerats av weberianska, marxianska eller funktionalistiska ansatser. Det kan sägas gälla för så i övrigt skilda forskare som Reinhard Bendix, Talcott Parsons och Eric Hobsbawm. Det tredje perspektivet har även det företrätts av forskare med i övrigt vitt skilda forskningsinriktningar, bland annat både Michel Foucault och Reinhart Koselleck och efter dem av bland annat Robert Darnton, Knud Haakonssen, Johan

Heilbron, Peter Hanns Reill, Robert Wokler, och i Sverige inte minst Bo Lindberg och Lars Magnusson, för att bara nämna några av de forskare som verkat på samma fält som Marie-Christine Skuncke själv.

Samtidigt har alla tre typerna av studier tenderat att överskrida en analys i termer av ett bestämt århundrade. I revolutions-, industri- och begreppshistorisk forskning har tonvikten nästan alltid legat på de mekanismer genom vilka förlopp som initierats under 1700-talets andra hälft kommit att verka i ett långt svep av händelser genom hela första delen också av 1800-talet och många gånger längre än så.

Det gäller för övrigt också för den mer institutionellt och statsteoretiskt inriktade forskning, som vuxit sig stark under de senaste decennierna med John Brewer i en pionjärroll och med bland annat David Armitage men också Max Edling och Göran Rydén som viktiga bidragsgivare i en yngre generation. Denna forskning har ofta kunnat binda samman studier av stat, beskattning, krigföring och handel i ett atlantiskt och internationellt sammanhang. Den har inte bara inneburit en vidareutveckling av de båda första perspektiven utan har ofta också innefattat en kombination av institutionell och mer kulturellt inriktad analys av offentlighet och medier. Det är uppenbart att Marie-Christine Skunckes egen forskning genomgående har haft just denna egenskap att knyta institutionell och kulturell, nationell och internationell analys till varandra.

Slutligen har, som redan antytts, under senare decennier dessa perspektiv kompletterats med ett intresse för globalhistoria, det vill säga historia med inriktning på världsomspännande möten och samband. I ett globalt perspektiv framstår mitten av 1700-talet som ett viktigt brytningsskede. I politiska termer träder de europeiska makterna, i första hand Storbritannien och Frankrike, fram som med- och mottävlare på en global scen där de på allvar gör anspråk på att dominera, inte bara handla med eller utnyttja, resten av världen. Därmed bryts också den period av relativ ekonomisk och befolkningsmässig tillväxt men också av idémässig blomstring som hade utmärkt Mughaldynastins Indien och Qingdynastins Kina. I kulturella termer ersätts i Europa det tidiga upplysningstänkandets respekt för andra delar av världen, inte minst Östasien, efter hand med föreställningar om europeisk överlägsenhet och överhöghet. Varianter av sådana föreställningar, ofta knutna till idéer om en linjär utveckling av civilisationer och samhällsformationer, kom senare att på olika sätt prägla de nya kunskapstyper som, med ett ord myntat i 1790-talets Frankrike, kom att kallas de sociala vetenskaperna.

Även i ett globalhistoriskt perspektiv kan säkert termen 1700-talsstudier ofta utgöra en praktiskt användbar samlingsbeteckning på olika typer av studier som kan ge upphov till nya insikter. Däremot finns inga tvingande skäl till att

forskning skall göra halt vid bestämda gränser för ett givet århundrade. Redan de korta antydningarna ovan pekar på att det, som också skett i mycket av den intressantaste forskningen, kan finnas goda grunder för att överskrida till exempel gränsen mellan 1700- och 1800-tal likaväl som den mellan 1600- och 1700-tal, med Bo Lindbergs och Maria Ågrens långa tidsperspektiv som åskådliga exempel.

Ändå framstår 1700-talet i globalhistoriskt perspektiv som ett viktigt brytningskede. Det sena 1700-talet inleder den tvåhundraåriga epok under vilken de europeiska staterna inte bara utforskade andra delar av världen utan i praktiken kom att dominera dem i politiska, ekonomiska och kulturella termer på ett sätt som inte var fallet tidigare. Sekelskiftet mellan 1800- och 1900-tal, för övrigt också den period då de moderna samhällsvetenskaperna konsolideras i intellektuella och institutionella termer, markerar kulmen på denna utveckling, det första världskriget inledningen på en lång period av en gradvis minskad roll för Europa i ett globalt sammanhang.

Det är dock först under de senaste decennierna som ett globalhistoriskt perspektiv på allvar kommit att prägla historieforskningen om 1700-talets politik, ekonomi, vetenskap och kultur. Dipesh Chakrabartys uppmaning till insikt i det begränsade och provinsiella i den specifikt europeiska erfarenheten, har följts av arkivstudier och historisk grundforskning av kultur och kunskap utanför Europa och av nya stora översiktsarbeten. Sheldon Pollock, Kapil Raj, Rajeev Bhargava och David Shulman har alla bidragit till en radikalt fördjupad bild av Indien under 1700-talet och århundradena dessförinnan. Wang Hui, Michael Puett och Frederic Wakeman har tillsammans med många andra gjort detsamma för Kina.

Det är anmärkningsvärt att Marie-Christine Skuncke, en litteraturvetare och auktoritet när det gäller den gustavianska epokens högkultur, har valt att ägna sin viktigaste insats under det senaste decenniet åt forskning med tydlig globalhistorisk inriktning och med starka inslag av vetenskapshistoria men också av idéhistoria och till och med ekonomisk historia. Samtidigt fullföljer och utvecklar hon i denna forskning – med fokus på Carl Peter Thunbergs resor i Europa, Afrika och Asien och på hans vetenskapliga men också institutionella gärning – sin egen tidigare forskning om det svenska 1700-talet i skärningspunkten mellan gustavianska och linneanska traditioner. Hon fullföljer också den forskningsinriktning hon alltid följt – och som i sig anknyter till hennes lärare Bo Bennich-Björkmans litteratursociologiska intressen – nämligen att studiet av text och kontext måste få ömsesidigt berika varandra. Det är en insikt som i hög grad även återfinns hos flera av de litteraturforskare som i likhet med Marie-Christine Skuncke spelar en framträdande roll i 1700-talsseminariet och det svenska 1700-talssällskapet.

Flera av dessa forskare, inte minst Anna Cullhed och Ann Öhrberg, har även delat hennes intressen för medier, offentlighet och samspelet mellan litterära genrer.

Kanske fullföljer Marie-Christine Skuncke också en tradition i studiet av 1700-talets svenska litteraturvetenskap; i svensk litteraturhistoria finns en tradition, alltifrån Martin Lamms arbete om upplysningens romantik till Horace Engdahls forskning om Creutz, där forskningen varit inriktad på att pröva och att överskrida gränser mellan epoker, genrer och verksamhetsfält och på att visa inre samband bortom givna indelningar. I Marie-Christine Skunckes forskning är Thunberg inte bara europeisk botanist och institutionsbyggare. Han är också en resenär som i mötet med det annorlunda återger sin egen tids föreställningar men som också genom sin flit och noggrannhet kommer att öppna slutna dörrar och möjliggöra hisnande samtal över år och decennier mellan människor i världar som hållits stängda för varandra.

Marie-Christine Skuncke har redan nu visat att det svenska 1700-talet, det sydafrikanska och det japanska är långt närmare länkade till varandra än som tidigare lyfts fram. Hon har också visat att sådana insikter inte innebär någon genväg som befriar från behovet av grundforskning och studier av arkivens primärmaterial. Än mindre befriar de från nödvändigheten av självständigt tänkande. I denna mening har Marie-Christine Skuncke förblivit trogen både sin forskning och de upplysningsideal som präglade hennes egen utbildning. I sin forskning och sin verksamhet har hon visat att ett liv som i likhet med hennes eget i så hög grad är framlevt i vetenskapens tjänst kan vara fyllt inte bara av entusiasm och engagemang utan också av omtanke och personlig värme.

Summary:

Eighteenth-century Studies and Scientific Development: Thoughts on Marie-Christine Skuncke

In the first part of the essay, three profiles of scholarly engagement are discerned. In the *oeuvre* of Marie-Christine Skuncke two of these types of engagement are prominent, namely those that pertain to a widening of a scholarly field and an opening up of conceptually new fields of investigation and imagination. Her career encompasses studies of literary forms of expressiveness, in particular in opera and theatre, which she links to studies of rhetoric, rules of governance and of princely upbringing. She has also rendered contributions to the study of the emergence

of new public spheres. This research is characterized by an understanding that includes attention to both national, cultural, and disciplinary traditions.

In the second part, the focus is on the rationale of temporal demarcations in historical research and in particular in what sense eighteenth-century studies may constitute a scholarly field except in purely pragmatic terms. The relatively arbitrary nature of demarcations in the writing of national histories is highlighted. Analogously, a tradition among global historians is noted to emphasize economic and political transformations relative to cultural and conceptual ones. Marie-Christine Skuncke has however joined a growing number of scholars who transcend these limitations and who engage in the writing of global historical developments from a vantage point that recognizes the cultural and intellectual underpinnings of institutional transformations.

Keywords: Marie-Christine Skuncke, literature, eighteenth-century studies.

”Med blod man våra
åkrar sköljer”: folk och
dygd i Bengt Lidners
Ode til Finske Soldaten

Anna Cullbed

Upplysningens politiska scen kan beskrivas som ett multimedialt spektakel. Marie-Christine Skuncke har gett en livlig bild av den mediala dramatiken i 1700-talets Sverige.¹ Visor spreds från öra till öra och från mun till mun och kunde utnyttjas både för propaganda och för parodi. Det tryckta ordet i form av tidningar, pamfletter och dikter var viktigt både för makthavare och för en politisk opposition. Särskilt känsligt material cirkulerade i stället i handskrifter som blev lästa, skrevs av och smusslades vidare av likasinnade eller snappades upp av motståndare.² Gustav III kom att utveckla en medveten medial strategi för att markera sin position och föra ut sitt politiska budskap. Han spelade den stora rollen, med Erik Lönnroths ord, och i rollens manifestationer ingick allt från skapandet av en nationell opera och visuellt påkostade ceremonier till rekryteringen av lämpliga pamflettskrivare och poeter.³

Gustav III, ibland föraktfullt kallad teaterkungen, iscensatte också ett krig, det ryska kriget som utspelades 1788–1790. En version av historien lyder att operaskräddaren Lindblad år 1788 fick en beställning på ryska kosackuniformer som skulle komma att ingå i ett betydligt farligare skådespel än operascenens. Den 28 juni 1788 ikläddes svenska soldater de ryska kostymerna och fick uppträda som fientlig trupp som besköt en finsk postering vid Puumala i Finland. Iscensättningen av ett ryskt anfall gav Gustav III en till synes legitim anledning att förklara krig mot Ryssland och anfallet i Savolax inleddes dagen efter.⁴

Kriget utvecklades också till ett medialt krig, uppmärksammat av forskare som Stig Boberg, Henrika Tandefelt och Annie Mattsson.⁵ I ett brev till kanslirådet Nils von Rosenstein i april 1789 erbjöd diktaren Bengt Lidner kungen sina tjänster som krigsskald. Han argumenterade genom en jämförelse med de franska författarna Racine och Boileau, två förebilder som ”söngo under Ludvig XIV^s segrande fanor”.⁶ I denna situation kunde en ambitiös poet erbjuda kungen sin penna, väl medveten om Gustav III:s behov av medialt understöd. Hur Lid-

ner deltog i krigets iscensättning av kungens, rikets och folkets roll är ämnet för denna uppsats.

I oktober 1788 skrev Lidner från Åbo till Nils von Rosenstein att ”et ode til Finska soldaten” är ”[u]nder pressen” och det trycktes snart i det Frenckellska Tryckeriet med titeln *Ode til Finske Soldaten*.⁷ Odet är skrivet efter den så kallade Liikalanoten den 13 augusti, eftersom poeten anspelar på Anjalamännens protest mot Gustav III:s i deras ögon olagliga krigsförklaring. Dikten gick i tryck också i Stockholm hos Johan Christopher Holmberg och ytterligare minst fyra separattryck spreds under året, omväxlande i antikva och fraktur.⁸ *Dagligt Allebanda* införde i november en annons om dikten i huvudstaden.⁹

Dikten är tillägnad ”Magistraten och Borgerskapet i Åbo” och inleds med ett motto på finska. Dikten väcker, åtminstone indirekt, frågor om relationen mellan den västra och den östra rikshalvan. Användningen av begreppet ”folk” är centralt för den diskussion om Finlands status inom riket som förts av historiker som Jonas Nordin.¹⁰ Begreppet ”folk” fylldes också under 1700-talet med nya betydelser, vilket Bo Lindberg framhåller i sin undersökning av tidens politiska begrepp.¹¹ Vilka Lidner inbegriper i sin appell till ”folket” och hur begreppet kan förstås i dikten utgör min huvudfråga.

Härskarrollen bildar en nödvändig pendang till diktens definition av folket. Lidners historiebruk, i synnerhet gestaltningen av de tre gustaverna, bidrar till att forma en bild av Gustav III som härskare. Parallellt med bilden av kungen, förstärkt genom historiska analogier, står anonyma *exempla* ur folkdjupet. Lidners typgestalter, kännande och kämpande män och kvinnor, introducerar också en ny aktör – medborgaren – som ett komplement till folket. I Lidners dikt kan medborgaren också gestaltas som kvinna.

Förutom resonemangen om folket och härskaren vill jag även diskutera hur dygden och medborgaren gestaltas i dikten. Resonemangen om dessa är en direkt konsekvens av hur samhällets olika skikt och representanter definieras. Blicken riktas även mot 1800-talet och en tid då samma begrepp gavs en helt ny innebörd. Lidner har en efterföljare i Johan Ludvig Runeberg och genom jämförelsen med den yngre diktaren kan 1700-talets egenart mejslas ut.

Jag inleder med en kort presentation av den direkta bakgrunden till dikten. Därefter diskuteras diktens uppbyggnad och dess argumentativa struktur. En väsentlig, men inte alldeles enkel fråga är vem som egentligen tilltalas i dikten. Lidner eggas till strid med hjälp av motsatspar och odet framstår som en kampsång. Den egentliga begreppsanalysen som skisserats ovan integreras i analysen av dikten som sker strof för strof.

Krigsskalden Bengt Lidner

Bengt Lidner föddes 1757 i rikets västliga utpost Göteborg. Han rörde sig över stora delar av det svenska väldet – via studier i Lund och i Greifswald, med en avstickare till Rostock, färdades han vidare till Stockholm och kungens närhet, för att så småningom i Finland finna kärleken och sin brud, Eva Jaquette Hastfer. Men Lidners resor sträckte sig också utanför rikets gränser. Han sattes på en ostindiefarare som student, men avvek i Kap och återvände hem på okända vägar. Av Gustav III sändes han till Göttingen och till Parisambassadören och diktar-
 ren Gustaf Philip Creutz för att utbildas till operalibrettist. De två diktarnas samarbete slutade i en konflikt om litterär äganderätt där Gustav III tog Creutz' parti. Efter några produktiva men fattiga år i Stockholm prövade Lidner lyckan i Finland men flyttade med sin hustru tillbaka till Stockholm hösten 1789. Den utfattige och alkoholiserade poeten dog 1793 vid 35 års ålder.¹²

Skälen för Lidner att resa till Finland år 1788 var flera. Poeten var ständigt i ekonomiskt trångmål och avresan kan mycket väl betraktas som en flykt undan fordringsägare. Kanske sökte han också nya mecenater i de svenskspråkiga kretsarna i Åbo, när björnarna blev närgångna i huvudstaden. Karl Warburg, som 1889 skrev sin bok om Lidners liv och verk, beskriver Lidners turné på finska gods. Skalden, menar Warburg, måste betraktas som "en snyltgäst af rätt besvär-
 lig art".¹³ Det finns tillfällesdikter och brev av Lidners hand som ger en skymt av hans kontaktnät under tiden i Finland. Familjen Möllersvärd utgjorde hans kanske tålmodigaste gynnare och bistod den fattige poeten både i Finland och i Stockholm.¹⁴

Lidner sökte under hela sin karriär stöd från Gustav III trots schismen efter Parisvistelsen. Den unge poeten gav sig inte – kungen var nyckeln till framgång och ekonomisk trygghet för en författare – och han fortsatte envist sin kampanj för att återvinna sin beskyddares förtroende. *Ode til Finske Soldaten* ska ses mot denna bakgrund, som ett försök att blidka kungen och göra sig outhärlig och – helst av allt – få ett ämbete med medföljande lön. En omstörtande politisk händelse, Anjalaförbundet i augusti 1788, gav Lidner uppslaget till en snabb poetisk och rojalistisk reaktion till stöd för Gustav III.

Genre, motto och dedikation

Hur gick då Lidner till väga? För det första valde han den mest anspråksfulla genren: ett ode. I tidens genrehierarki var de främsta konkurrenterna tragedin och den

stora versepiken. Odet uppfattades under sent 1700-tal som den främsta lyriska genren som samtidigt gav diktaren stor frihet. Diktformen bibehöll en åtminstone metaforisk samhörighet med sången och tillät stor språklig och logisk frihet. Diktaren förutsattes skapa i entusiasmens rus vilket resulterade i snabba kast mellan stämningsslägen och ämnen och en stark emotionell intensitet.¹⁵ Därigenom markerar Lidner sina litterära ambitioner, men också ämnets höghet. Han väljer därtill ett komplext versmått som låter fyra alexandriner följas av åtta fyrtaktiga jambiska rader.

Dikten inleds med ett motto på finska, som översätts till svenska i trycken. Enligt Carl Gustaf Estlander citeras en finsk soldatvisa som Lidner hörde sjungas.¹⁶ Motton på latin eller från berömda författare på folkspråken är vanliga i skrifter från 1700-talet. Lidner själv valde förutom de klassiska auktoriteterna Horatius och Vergilius även rader av Dante och ur Bibeln för verk inom olika genrer.¹⁷ Soldatvisan passar ämnet och språkvalet kan uppfattas som en politisk markering. Poeten bekräftar genom valet av den finskspråkiga visan att Sverige och Finland utgör rikets kärnländer, till skillnad från de provinser som låg under den svenska kronan. Både Nordin och Lindberg framhåller att rikets invånare sedan 1600-talet oftast definierades som alla bofasta i Sverige och Finland.¹⁸

Intressant blir därför Atterboms tolkning av mottot, som ger en vink om en förändrad syn på Finland under 1800-talet. I *Svenska siare och skaldar* från 1849 beskriver han den finska texten som en ”runa”, alltså en finsk folkdikt, och tillägger i en not: ”Förmodligen honom föresjungen och tolkad af hans finska älskarinna.”¹⁹ I Atterboms fantasifulla tolkning förknippas Finland med uråldriga och främmande besvärjelser, dessutom förmedlade av Lidners blivande hustru Eva Jaquette Hastfer. Kombinationen av folklig mystik och kvinnlig förmedling signalerar 1800-tal och visar den betydelseförskjutning begreppet folk genomgick under decennierna efter den gustavianska tiden. Atterboms korta kommentar kan tolkas som att de etniska och sociala aspekterna framhävs. Uppgiften att det i själva verket handlar om en samtida soldatvisa ger mottot en helt annan karaktär – Lidner fångar upp aktuella stämningar, uttryckta i en populär visa. Visans betydelse som propaganda har framhävts inte minst av Marie-Christine Skuncke och är ett tecken på Lidners snabba poetiska fotarbete för att fånga den politiska konjunkturen.²⁰

Mottot och kommentarerna i 1800-talets framställning ger viktiga signaler om relationen mellan Sverige och Finland. För Atterbom var Finland redan främmande, han frammanar ett etniskt och språkligt avstånd till området på andra sidan Ålands hav och Skärgårdshavet. Under den gustavianska tiden formuleras visserligen föreställningar om folket som en etnisk enhet men Lidner använder visan för att markera folkets gemenskap i ordets politiska betydelse. Folket utgörs

av medborgare eller undersåtar inom samma rike. Kärnländernas position är ännu ohotad samtidigt som folkets betydelse som social och nationell kategori var på väg att framhåvas av Gustav III.

Lindberg skiljer i sin begreppshistoriska studie mellan tre innebörder i folkbegreppet i det tidigmoderna Sverige. Folk kan förstås i betydelsen nation, alltså "en population som bor i eller kommer från samma land och har samma språk och samma seder". I denna innebörd fungerar folk som en etnisk och nationell kategori. För det andra kan folkbegreppet användas för invånarna i ett land i deras roll som medborgare eller undersåtar. I denna politiska innebörd innefattas både de styrande och de styrda. Den tredje betydelsen omfattar folk i social bemärkelse som en beteckning på de lägre befolkningsskikten – pöbeln, gemene man eller gemena hopen.²¹ Lindbergs ärende är att teckna en förändring från Vasatidens syn på folket till frihetstidens diskussioner. Men han innefattar också Gustav III, "en skicklig retor på Sveriges tron", i sin diskussion. Kungen utnyttjade medvetet centrala begrepp: "Självfallet lade han också beslag på folkbegreppet i dess nationellt och socialt fördjupade version, liksom de vidhängande honnörsorden fäderneslandet och patriotism, och infogade dem i det monarkiska språk som var hans regims."²² Lidners roll blev att gestalta begreppen enligt kungens politiska ambitioner.

Efter mottot följer en dedikationsdikt till "Auras Folk" som egentligen sammanfattar hela diktens budskap: nöden prövar vännen, eller i det här fallet folket. Åbos borgerskap utmärks av fasthet och stadighet "[i] *fasans, som i glädiens dar*" (r. 2) och uppfyller därmed samtidens krav på manlig dygd, att "*trofast stå i nödens timma*" (r. 7). Lidner lägger till en förhoppning om en ärofull framtid (r. 11 f.): "*Må en gång GUSTAF ADOLPH finna / Hos Dina barn en lika dygd!*" Lidners tilltro till kronprinsens kommande regeringstid som Gustav IV Adolf grusades – riksprängningen skedde bara drygt 20 år efter diktens tillkomst.

Förräderiet och folket

Innehållet i dikten som följer är ett direkt stöd för kungens sak och en svidande uppgörelse med Anjalamännens förräderi. Lidner tilltalar folket och inleder med förebråelser, formulerade som frågor (r. 13 ff.):

Skal Hjeltars namn jag blott på nötta runor finna?
Hvar är o, Folk! den dygd, som förr Dig fräjdad har?
Hvad! blunda vid de bloss, som vidt kring Finland brinna?
Fins, utom mod och hämd ännu en känsla kvar?

Dessa fyra rader kan sägas sammanfatta Lidners sätt att ställa då och nu mot varandra i en uppmaning att återuppväcka forna tiders bragder. Ordet ”runor” står här inte för Atterboms drömda folkdikter utan för runstenar eller minnestenar, alltså spår från fornstora dar.²³ De ska frammana kontrasten mellan ett ärorikt förflutet och det samtida förfallet. I nästa rad vänder sig Lidner till ett ”Folk” och talar om den dygd det tidigare besatt. Genomgående ställer Lidner Gustav II Adolfs och Karl XII:s dagar mot 1788 års händelser. Antitesen är tydlig – stormaktstiden får representera de eftersträvansvärda krigiska dygderna medan nutiden präglas av förräderi. Kombinationen dygd och folk visar hur Lidner aktualiserar folket i politisk bemärkelse, vilket blev allt vanligare under 1700-talet.

Lindberg noterar också att nationens prestige blir en fråga för enskilda individers känsla av stolthet och skam.²⁴ Just dessa känslokluster är viktiga för Lidners appell till folket. Poeten kombinerar krigets standardutrop – mod och hämnd – med att mer subtilt frammana en gemenskap byggd på skamkänslor efter officerarnas förräderi. Medan Lindberg menar att nationens prestige enbart berörde dem som företrädde svenskarna utåt under 1600-talet tycks Lidners dikt vara ett exempel på att nationsbegreppet här vidgas till att innefatta en betydligt större grupp.²⁵ Nationell prestige blir i denna dikt en angelägenhet inte bara för de styrande utan för ett helt folk. På denna punkt är förändringen tydlig jämfört med det föregående seklet, medan andra aspekter förblir oförändrade. Enligt Lindberg hör föreställningar om ”folksjäl och folkkaraktär” till det sena 1700-talets teori-bildning. I odet innefattar begreppet folk invånarna både i Sverige och i Finland medan diskussionen om språklig eller etnisk åtskillnad lyser med sin frånvaro.

Den dygd som Lidner efterfrågar är notoriskt svår fångad. Dygd kan knytas till människans moraliska krav, hennes plikt i förhållande till sig själv, till Gud och till andra människor. Begreppet kan också användas i större sammanhang som rör hela samhället, gärna uttryckta i högre värden som rättvisa och andra abstrakta storheter.²⁶ I den franska *Encyklopedien* betonas också det universella i den dygdiges strävan.²⁷ Känslan för mänskligheten kunde Lidner hämta direkt från upplysningsfilosoferna. Montesquieu, en av Lidners auktoriteter i kampen för amerikanernas frihet, sammanlänkade republiken som styrelseskick med dygdens princip. Kopplingen dygd-medborgarskap-republikanism var central i 1700-talets debatt.²⁸ Men i det rojalistiska odet håller sig Lidner på en begreppslik allmänning utan republikanska tendenser. I diktens inledning frammanas dygden i krigisk bemärkelse: hjältemodet från stormaktstiden ska återuppväckas när riket hotas. Samtidigt blir folket dygdens bärare och får en avgörande betydelse för Lidners strävan att sjunga samman ett svenskt folk.

Hjältar, kungar och fäderneslandet

Hyllningen till Gustav III och jämförelsen med hans tappra föregångare återkommer i flera strofer. Lidners behandling av härskarrollen fångas inte in i en rent kronologisk analys av dikten utan kräver friare rörelser mellan stroforna. I den andra strofen blir jämförelsen mellan nu och då explicit, "Som CARL gick GUSTAF fram" (r. 28), och i den tredje strofen utropar diktjaget "På Thronen äger Du en GUSTAF ADOLPHS like" (r. 39). Sverige kallas också "Vasars Rike" (r. 37) och därmed har Lidner aktiverat föreställningen om de tre gustaverna: Gustav Vasa, Gustav II Adolf och Gustav III bildar utgångspunkten för historiska jämförelser. Triaden utnyttjades både av kungens anhängare och av hans främsta motståndare.²⁹ I den rojalistiska dikten blir jämförelsen ett argument för Gustav III:s roll som hjälte, men Lidner är inte heller sen att komplettera med Karl XII. Gustav III:s krigiska bragder jämförelses med föregångarnas och det är kungen som framgångsrik krigsherre och hjälte som frammanas i odet.

I många andra verk framhöll Lidner i stället härskarens medkänsla och omsorg om undersåtarna. I en tidig dedikation till Gustav III menar poeten att kungen aldrig eftersträvat att bli Alexander den stores jämlike. Lidner tillskriver Gustav III utpräglat sentimentala drag: "Eder Kongl. Maj:t hör heldre värnlösa Barns välsignelser, än dånande Canoners hiskeliga Seger sång, och sårade uslingars jämmer."³⁰ Henrika Tandefelt poängterar att Gustav III under sin tidiga regeringstid helst framställde sig som konsternas beskyddare, som landsfader och som "en rättvis och mild konung".³¹ Men Lidner är anpasslig och kan, precis som kungen själv, år 1788 raskt byta roll för att besjunga just kanoner och strid. Ordet blod förekommer hela åtta gånger i odets sju strofer.

I den tredje strofen sammanförs fäderneslandet, "mina Fäders land" (r. 37) med "Sverige! Vasars Rike!" (r. 37). Under 1600-talet användes ordet fäderneslandet ofta av överheten för att frammana något gemensamt som krävde allas lojalitet. I Gustav II Adolfs försök att övertyga ständerna om förnyade krigsinsatser under det 30-åriga kriget aktualiserades denna gemenskap.³² Men filosofer och lärda kritiserade också det latinska begreppet *patria*. I fosterlandskärleken såg de "en skadlig affekt", den "exploaterades av poeter som rörde upp en plebejisk sentimentalitet hos folk".³³ Humanisten Justus Lipsius, som Lindberg här hänvisar till, skilde som Cicero mellan fäderneslandet som den rättsliga gemenskapen av medborgare och det lokala fäderneslandet som innefattade kärleken till hembygden.³⁴ *Patria* i den lokala betydelsen var en mindre enhet än riket och det skrevs hyllningar till enskilda städer eller landskap.³⁵ Men Lindberg tillägger att fäderneslandet kunde avse just "Sverige och Finland, som var en kombination av

det naturliga och det juridiska fäderneslandet, med tillämpning på kärnan i det svenska imperiet”.³⁶

Lidners ode motsvarar alla de anklagelser om sentimentalitet och exploatering som formulerats av de stoiska filosoferna under föregående sekel. Hans syfte är precis detta, att skapa en emotionell gemenskap knuten till fäderneslandet. Så hade myndigheterna också argumenterat. Livländare och tyskar bands till kungen enbart av sin trohetsed medan invånarna i rikets kärnländer kunde avkrävas ett emotionellt engagemang för fäderneslandet – ”av infödda svenskar – och finnar – kunde man förvänta större trohet”.³⁷ Precis som framgått i analysen av de tidigare stroforna i odet aktiverar aldrig Lidners emotionella tilltal någon språkgemenskap eller gemensamma seder. Slutligen är det historien, personifierad genom kungen, som binder samman fäderneslandet. Det är som undersåtar svenskar och finnar står sida vid sida, känslomässigt sammanflätade. Lidner argumenterar för att Gustav III, den tredje gustaven, är av samma kaliber som de döda hjältekungarna. Under kungens ledning finns möjligheten att bevisa tapperhet och mod.

Folkets uppgift

Den första strofen i odet avslutas med åtta rader med direkt hänvisning till Anjalamännen. Men skulden tycks inte bara vara förädarnas utan Lidner kräver hjälte-dåd av folket för att äran ska kunna återupprättas. Han fortsätter (r. 17–24):

Nej! endast då Du störtad blifvit
 Uti förädarns legda hand,
 Du gråtande har öfvergifvit
 Din Konung och Dit Fosterland,
 Men åt Dit eget hierta lemnadt:
 O, Folk! hvem visat större mod,
 Då på Din ovän Du Dig hämnat,
 Och Segren simmar i Dit blod.

Just dessa rader, som talar om ”förädarn” anspelar på det aktuella upproret mot kungen hos de adliga officerarna. Lidners inställning till det ”Folk” han så ivrigt apostroferar vacklar. Å ena sidan tycks det i någon mån medskyldigt, å andra sidan visar det mod. I den citerade strofen skriver ju Lidner att folket både övergivit kung och fosterland, men också att det modigt – och blodigt – hämnats på fienden. Avslutningens seger kanske ska ses som en framtidsvision. Det är inte

alldeles lätt att följa Lidner och avgöra vad som är en beskrivning av situationen 1788, vad som är historia och vad som är en tänkt framtid. Strofen kan främst tolkas som ett allmänt mönster för folkets handlingar – i tider av svek och förräderi har folket modigt hämnats alla oförrätter. Detta avsnitt fungerar som ett anonymt historiskt *exemplum*, som därmed föreskriver ett handlingsmönster för framtiden.

I den andra strofen återkommer förebråelserna i en kontrast mellan Gustav III, som liknas vid tappra kungarna ur historien, och de undersåtar som har svikit. Så ställer Lidner frågan till folket (r. 28): ”men Folk! hvad gjorde Du?” Lidners tilltal är utpräglat känslomässigt och markerar i den andra strofen indirekt folkets koppling till äran. Kungens hjältedåd måste motsvaras av folkets och situationen framstår som ytterst allvarlig (r. 29–32):

Europa tror, at nu til slafvar
Du Dina barn har bortsålt ren;
Och at Du bäfvat på de grafvar,
Som hölja Dina Hjeltars ben.

Skammen får också en central funktion (r. 35 f.): ”Ja! mindre skam, at flygten taga, / Än sälja egen Fosterbygd.”

Lidner använder ordet ”slafvar” för att understryka sin kritik mot upproret. Han hade tidigare försvarat den amerikanska revolutionen i sin avhandling från 1777. I dedikationen till Patrick Alströmer hyllades välgöraren i medkänslans tecken: ”Född til at andras öde ömma, / At minnas slafven mänskja är”.³⁸ Det finns i Lidners texter en glidning i ordets innebörd. Ibland utgör motsatsparet tyrann/slav en generell kritik av relationen mellan härskare och undersåtar i mer allmänna termer, någon gång tycks Lidner också avse det faktiska slaveri som förekom i andra delar av världen.³⁹ Gränsen mellan dessa användningsområden är inte alltid lätt att dra. Tydligt är att ordet slaveri är avsett att väcka indignation, i detta fall i en specifik politisk situation. Anmärkningsvärt är att Lidner i sitt ode låter folket bära ansvaret för ett politiskt slaveri. Samma argumentation kunde i andra sammanhang utnyttjas för att mana till uppror mot härskaren.⁴⁰

I de två första stroforna är stämningen mörk. Lidner vänder sig direkt till ett folk som svikit sin uppgift. Känslor av skam, av ärans motsats, manas fram. Samtidigt är framställningen så pass vag att skulden tycks fördelas på fler än de officerare som undertecknat Liikalanoten. I dikten finns en svävning mellan folket å ena sidan och de officerare som trotsade kungen å den andra. Lidner väljer att åtminstone på ett emotionellt plan sprida ansvaret också till folket. Dikten är de-

dicerad till borgerskapet i Åbo och Lidner är samtidigt mån om att teckna en bild av enbart två kategorier – kung och folk. Ständerna lämnas utanför resonemanget. Boberg tolkar dikten som "en diatrib emot förräderiet, dock utan att uttryckligen utpeka officerarna".⁴¹ Att Lidner väljer att inte precisera sin fiende är uppenbart, men Boberg går ett steg längre: "Någon adelsfientlighet kan heller inte spåras."⁴² Missnöjet mot Gustav III var starkt inom adelsståndet och att Lidners förenklade gestaltning av maktrelationerna i det svenska riket kunde uppfattas som en udd mot adeln är kanske inte en alltför långsökt tolkning.

Vändpunkten

I den tredje strofen sker vändningen. Strofen inleds med diktjagets tidigare citerade utrop, "O, mina Fäders land!" (r. 37) och en hyllning till kungen (r. 39 f.): "På Thronen äger Du en GUSTAF ADOLPHS like: / Ach! at Hans Hjeltar ej, vid Thronen finnas mer." Tillbakablickens syfte är som tidigare att framhålla det kritiska ögonblick som Sverige befinner sig i. Men klagolåten över folkets förräderi, över skammen och vanäran tystnar plötsligt. Omedelbart efter denna klagan byter Lidner stämmingsläge och konstaterar med en rent sublim knapphet (r. 41): "De finnas!" Dikten förvandlas till en värvningssång – de hjältar som omgav hjältekonungen Gustav II Adolf finns också i Gustav III:s närhet.

Nu befinner sig Lidner mitt i kriget, mitt i dagsaktuella händelser. Han anspelar på slaget vid Hogland i juli 1788, ett slag som firades som en seger. Lidner nämner också ett namn bland dem som föll vid slaget, Baltzar Horn.⁴³ Hans död ska få unga män att längta efter att dö i strid "för millioners väl", som Lidner formulerar saken. I den fjärde strofen stiger känsloläget till det yttersta:

O, höga känsla! Starka låga!
 Som uphöijt våra Fäders själ,
 At lif och gods för Sverige våga,
 Och krossas förr, än lefva träl:
 Kom, at med lika välde råda;
 De stamma ju från lika blod.
 Det ovant är en Svensk at skåda,
 Och icke skåda dygd och mod.

Parallellen till Gustav Adolfs dagar är tydlig och används flera gånger i dikten. Hjältemodet från förr kan återuppväckas. Lidner är nu inte alldeles klar i sina syftningar, inte minst den sjätte versens "De" är problematiskt. Strofen tycks

främst avse att mana fram likheten mellan 1600-talets hjältar och de blivande hjältarna, alltså "folket", under förutsättning att de slåss för kung och fosterland. De två dunkla raderna "Kom, at med lika välde råda; / De stamma ju från lika blod" kan förstås som en direkt jämförelse med stormaktstidens kämpar. Soldaterna i Finland ska visa sig lika överlägsna och de är därtill ättlingar till 1600-talets soldater, inte bara i bildlig bemärkelse. Släktskapet är också en blodsförbindelse. Också denna passage bör förstås som ett *exemplum* där Lidner föreskriver handlingar och ger dem historisk legitimitet som knyts till svenskhet. Just denna strof utgör ytterligare ett argument för att Sverige och Finland ska ses som ett. En "Svensk", i betydelsen rikets undersåte, fungerar inte som en etnisk beteckning. Kombinationen svenskhet, dygd och mod etableras med närmast övertydlig emfas av Lidner. Därmed glider krigspropagandan alltmer över i en formulering av en specifik nationell särart.⁴⁴

Hög och låg, medborgare och medborgarinna

De återstående tre stroforna är en uppvisning av Lidnerska paradämnena som författaren använt i tidigare diktverk. Den krigiska retoriken får en speciell utformning genom nyckelfrasen "Hör mänsklighetens röst, om Du ej Ärans hör" (r. 64). Lidner sökte i flera dikter omdefiniera hjälteidealet och härskaridealet i mer sentimental anda och ställde ofta mildhet mot militära triumfer. I sin krigssång kombinerar Lidner de två drivkrafterna. Äran står inte som en antites till mänskligheten, som i jämförelsen mellan Alexanders tomma ära och Gustav III:s mildhet, utan de två framställs som jämbördiga och legitima drivkrafter. En förklaring kan vara Lidners strävan att tilltala en blandad publik. Medan äran ofta knöts till aristokratiska dygder kunde den sentimentala medkänsla som täcks av "mänsklighetens röst" fungera som en attraktiv dygd för det skikt som bar upp en "ofrälse offentlighet".⁴⁵ I denna tolkning av dygdebegreppet anknyter Lidner till den franska upplysningsfilosofin och orienterar sig mot en välinformerad grupp som följde med i pressens diskussioner.

Men publiktilltalet är inte entydigt. Den konflikt mellan hög och låg som antydes i den andra strofen blir tydligare i inledningen till den femte strofen (r. 61 ff.):

Nej! likna Dig: var stort, Bryt egennyttans boijor.
Vet, med Din oväns blod Din skymf utplånas bör.
Förädarn ger han Slott och bränner Dina kojor.

Uppmaningen tycks återigen riktad till folket, "var stort". Mot detta folk står ovännen, som utövar sin makt: de svekfulla officerarna upphöjs medan lägre grupper utarmas. I Lidners motsatspar "Slott" och "kojor" antyds en uppdelning mellan hög och låg, som sammanfaller med ond och god. De som tilltalas i dikten är utan tvivel kojornas folk. I denna strof tilltalas folket snarast i betydelsen gemena hopen, för att använda Lindbergs kategorier. Denna allmänhet ställs på intet sätt utanför begreppet folk i dess politiska bemärkelse utan dessa två förenas i Lidners dikt.

Lidner använder ett mer eller mindre tydligt "jag" i dikten och går från klander till hoppet om framtida stordåd. Nu, i detta känsloladdade ögonblick, byter han framställningssätt. Plötsliga ögonblicksbilder ska väcka läsarens indignation och kamplust. Mödrar, barn och gamla ställs på scenen, de tilldelas repliker i det visionära drama som spelas upp. Lidner använder till och med en mor som hotar döda sitt eget barn (r. 75–84):

Ack! skulle, olycks mor! du här din make finna;
 För barnet til hans tält, och ropa: "du är far.
 "Med blod man våra åkrar sköljer,
 "Oss hungren lemnat utan tröst:
 "Det svärd, du för vår ovän döljer:
 "Kom, störta uti dessa bröst! –
 Och om ej då han ögat vänder
 Med hämdens blickar emot skyn:
 Ryck svärdet ur hans feqa händer,
 Och mörda barnet för hans syn.

Odet spelar upp en av Lidners urscener – kärleken mellan mor och barn, mellan man och hustru, mellan far och barn, mellan medborgare och staten ställs mot varandra. I själva verket är det kärleken till fosterlandet som sätts först och barnet blir en bricka i ett spel om blodig hämnd. Det är de klassiska tragediernas konflikt mellan familjen och plikten som används i odet. Framför allt i Lidners operalibretto *Medea* står en liknande scen i centrum.⁴⁶ Där är det Jason som svikit sin hustru Medea som dödar de gemensamma barnen av hämnd – Lidner beskriver det som en kärleksgärning. Denna gång är det en kvinna som är beredd att offra sitt barn om mannen inte uppfyller sin plikt mot fosterlandet. Hans feghet kan leda till att svärdet sticks i barnet och inte i fienden och moderns roll är att försvara de medborgerliga dygderna.

Lidners kampsång visar att både kvinnor och män uppfattas som medborgare; ordformen "medborgarinna" introducerar han för första gången i skriftspråket i sin dikt om det händelserika året 1783.⁴⁷ Lindberg resonerar om förhållandet

mellan det latinska begreppet *civis* och dess svenska motsvarigheter. Begreppet kunde användas i uteslutande syfte, för att skilja ut exempelvis tjänstefolk, kvinnor och barn. Men som Lindberg visar finns exempel på att kvinnor också kan uppfattas som *civis* i betydelsen samhällsmedlemmar och benämnas då "borgerska".⁴⁸

I Lidners värld försvarar kvinnor de krigiska dygderna. I den långa dikten *Året M.DCC.LXXXIII* prisar en änka himlen då hennes ende son stupat i det amerikanska frihetskriget – "Medborgarinnan dock på sjelfva modren rår".⁴⁹ Den åldrade kvinnan uttrycker en oförställd glädje över "at hennes sköte bar / Den för sit fosterland med seger stupat har". Strax tar den "sköna Fanny" över stafettpipen. Hon söker sin älskade Arist bland de hemvändande. Då han omfamnar henne kräver hon att han bevisar sin tapperhet: "Men vet, at Fanny ej för slafvar mor vil blifva. / Är du mig värd, Arist?". Då soldaten visar sina sår kastar fästmon "tjusta blickar" på dem. Lidner förser läsaren med en fotnot där han berättar att nordamerikanska flickor i Amalia bara gifte sig med män som minst två gånger varit i "drabbningar mot fäderneslandets fiender". Ordet "slafvar" återkommer här och trots att dikten utspelas i de amerikanska kolonierna avser uttrycket underkastelsen under den brittiska kronan. I relation till den engelske kungen, tyrannen, är de vita invånarna i kolonierna slavar.

I Montesquieus anda hade Lidner försvarat friheten som "förenad med dygd och kärlek till fäderneslandet" i sin avhandling om det amerikanska frihetskriget.⁵⁰ I den del av *Ode til Finske Soldaten* där Lidner låter anonyma gestalter mana till strid ligger framställningen nära en republikansk syn på medborgarskap och dygd. Den kampvilja som även kvinnor och åldringar ger uttryck för hade tidigare utnyttjats som stöd för de brittiska koloniernas revolution. Men Lidner kombinerar element från olika politiska traditioner och förändrar deras laddning genom nya sammanhang. Den specifika sammanställningen i oden ger medborgaren och medborgarinnan en framträdande roll, men genom att försvara sitt folk och sitt land visar de, framför allt, lojalitet mot sin kung.⁵¹

Triumfen

I slutstrofen anas redan segern och Lidner återvänder till folket (r. 86 f.):

Det folk, man trampa tänckt sin styrka känner ren;
Och ren det för sin Kung en väpnad arm utsträcker:

Åter står kung och folk mot fienden och denna gång blir hotet konkret – det är ”Muscou” som ska ”darra för Din magt” (r. 94). I diktens tredje sista rad, 94 av diktens totalt 96 rader, sjunger Lidner ut. Fienden har framstått som en ganska vag skräckfigur genom hela dikten. Delvis är han identisk med förrädaren, alltså Anjalamännen och oppositionen mot Gustav III. Men fienden är naturligtvis också motståndaren i det aktuella kriget, Ryssland, men först i slutstrofen blir det utsagt. Kampen blir genom utpekandet så mycket entydigare och enklare. Det är ingen slump att fienden byter skepnad under diktens gång. Lidner bygger upp den emotionella laddningen genom en rörelse från den inre fienden till den yttre.

I slutraderna vänder Lidner blicken mot framtiden och kommenterar också diktens funktion av äreminne. Han ser in i en lika strålande som fiktiv framtid (r. 91 ff.):

Då Sveaborg från sina vallar
Din ära vidt förkunna skal,
Och Skalderne Dit lof förtälja

Läsaren håller just detta äreminne i sin hand – redan före segern. Som så ofta går Lidner i händelserna i förväg och inkorporerar framtiden i dikten. Det är ett av hans vanligaste poetiska grepp som ibland är religiöst–visionärt men som i detta fall har en tydlig politisk och emotionell funktion.⁵² Avslutningsraderna ställer återigen konflikten på sin spets och Lidners läsare står inför ett val som är väl förberett (r. 95 f.):

Up, Folk! ännu är tid, at välja
Imellan lagrar och föragt.

Folket, Sveriges och Finlands befolkning, ska oavsett kön och oavsett position i samhället, bevisa sin dygd som medborgare och vinna segertecknet.

Lidners genomslag

Lidners konkurrent och kollega Leopold, ledamot av Svenska Akademien, fick god utdelning för sin krigsposi. Den stora dikten *Öfver Segren vid Hogland 1788* gav Leopold en plats vid hovet där han engagerades som librettist och poet.⁵³ Men Lidners ode blev också uppmärksammat. Det gav poeten en kunglig pension så länge kriget varade.⁵⁴ Därmed hade Lidner åtminstone delvis lyckats i sitt uppsåt.

De många trycken visar också att dikten fick stor spridning i riket. Johan Christopher Barfods rojalistiskt präglade minnen från tiden, publicerade 1846, ger en bild av odets effekter. Lidner stod mellan olika grupper av officerare och Barfod berättar:

Detta Ode blef också i Finland af vederbörande rätt illa upptaget, så att auktor hotades med stryk af de då hemkomna Åbo läns regementes officerare. Men han beskyddades af de der i Åbo befintliga officerarne af flottan, som ej togo åt sig några af poetens förebråelser, hvilka eljest så känbart drabbade många andra.⁵⁵

Lidners vaghet fick tydligen vissa grupper att identifiera sig med de anklagade, medan andra läsare inte ansåg sig tilltalade. Barfod berättar vidare om den 9 mars 1789, då Anjalamännen fördes genom Stockholm. De många nyfikna åskådarna var på väg att skingras:

När desse omsider uti stillhet gingo hem, hörde jag sjelf tvenne ynglingar, till utseende handverks-lärlingar, hvilka, under samtal om detta upptråde som de åskådat, citerade *Lidners* ord i Odet till Finska soldaten: "Förrädarn ger han slott, och bränner dina kojor". Så bekant var äfven det sämre folket med då utkommande konjunkturskrifter.⁵⁶

Barfods starka stöd för Gustav III är välkänt och anekdoten passar onekligen hans politiska syften.⁵⁷ Det kan noteras att brevet om händelserna 1789 är daterat först den 2 november 1794. Boberg lägger ett bodbiträde till Barfods hantverkslärlingar som belägg för odets spridning, en uppgift som väcker större tilltro. Han tillägger att denna publikframgång också gällde andra propagandaskrifter under kriget, som det spridda *Brevet från Finland* (november 1788) där officerskåren i gemen kritiserades hårt.⁵⁸

Boberg betonar att "de gustavianska skalderna" visade stark lojalitet gentemot Gustav III, eftersom de också kunde hoppas på "materiella förmåner".⁵⁹ Leopolds tidigare nämnda dikt efter slaget vid Hogland är ett lysande exempel på poesins betydelse i den mediala kommersen. I det tidigare nämnda brevet till Nils von Rosenstein den 23 oktober 1788, då odet omnämns som under tryckning, tigger Lidner om en tjänst: "Et Kongl. Bibliothecarie eller Kongl. Secreterare namn, kåstar väl icke mer, än en underskrift".⁶⁰ Kungen var diktens adressat, men Lidner behövde fler läsare. Han använde starkt värdeladdade ord kombinerade med dramatiska scener och lät nyckelbegreppen förbli vaga. I odet blir poesins mångtydighet i kombination med dess emotionella kraft en väg att skapa en gemenskap med plats för många. Lojaliteten mot kungen hade sitt pris, men Lidners tilltal

i dikten visar att han kunde fylla de gängse politiska begreppen med ett innehåll som lockade läsare från olika publikgrupper.

Lidner och Runeberg

Horace Engdahl har påpekat att Lidners stämningsläge påminner om de effekter vi finner hos författare som Runeberg och Selma Lagerlöf. Som Engdahl torrt konstaterar: ”Runeberg gjorde det bättre, men Lidner gjorde det först.”⁶¹ Det är den storslagna fosterlandskärleken från *Fänrik Ståls sägner* som Lidner lägger grunden till. Engdahl ser även dubbelheten i Lidners högstämda poesi. Å ena sidan kunde Gustav III fått en ”enastående propagandachef och fosterländsk krigsivrare” i hyperbolernas mästare. Å andra sidan kan tilläggas ”att Lidner lika gärna kunde ha blivit den svenska revolutionens skald, om folket mot alla odds skulle ha gjort uppror mot överheten efter fransk förebild”.⁶²

Slagkraften i Lidners tveeggade poetiska svärd utgörs av de vaga begrepp som helt motsatta politiska läger gjorde anspråk på under det sena 1700-talet. Lidner kunde med stöd i Gustav III:s mediala strategier anamma ordet folk och använda det i traditionell bemärkelse för invånarna i Sverige och Finland. Samtidigt utvecklades ordet alltmer till att omfatta en emotionell gemenskap som snart skulle knytas allt tydligare till en etnisk och även språklig särart. Lidners betoning av folket i betydelsen medborgare och medborgarinnor ligger nära ett utpräglat republikanskt ideal. Det är på denna punkt som ordet skulle kunna få en revolutionär betydelse. Men Lidner fogar in även denna diskussion av folket i en tryggt rojalistisk ram. Gustav III hade framställt sig som ”medborgarkung” och därmed desarmerat ”den republikanska konnotationen”.⁶³ Medborgarens och medborgarinnans roll är att visa sin tapperhet för fäderneslandet i första hand som undersåtar, däri består också folkets dygd. I sammanlänkandet av begreppen folk och stat ser Lindberg en ytterligare utveckling av begreppen under Gustav III:s tid: ”Därmed är grunden lagd för den moderna nationalstaten, liksom för nationalismen.”⁶⁴ Kungens roll som nationens ledare ifrågasätts aldrig. Tvärtom låter Lidner folket axla skulden och känna skammen för det förräderi som omtalas i dunkla ordalag. Trots det inkluderande medborgarbegreppet ställer Lidner punktvis slott mot koja och tar de lägre skiktens parti. Inbäddad i diktens hyllning av folket och medborgaren skymtar en kritik mot adeln.

Lidners ode innehåller åtskilligt som är oaptitligt för en nutida läsare. Här finns ett förhålligande av äran, hämnden, kriget. Här finns devota hyllningar till Gustav III som hjältekung. Men dikten är intressant av flera skäl. Den gestaltar ett

pågående politiskt och militärt skeende i diktform och mitt i denna allvarliga kris vill Lidner sjunga fram ett folk. Som jag läser dikten är detta folk ett, den finske soldaten är lika svensk som Lidner själv.⁶⁵ Lidners val av ett finskspråkigt motto är så vitt jag vet ovanligt för tiden, men kan också peka i enhetens riktning – ett folk men flera språk.

Dikten kan ses som en förstudie till Runebergs 1800-talsnationalism. Stämningssläget må vara likartat, men begreppen är under Lidners tid fyllda med ett helt annat innehåll. För Lidner är inte begreppet folk knutet till språk och hembygd. I hans sentimentala värld är fortfarande alla bröder – och faktiskt också systrar – i medkänslans tecken. I inledningen till en av Lidners mest kända dikter, *Grefvinnan Spastaras Död*, förenas alla utlingar från "Nova Zemblas fjäll" till "Ceylons brända dalar" i en egalitär gemenskap.⁶⁶ Lidner hör hemma i upplysningens värld som predikar medmänsklighet över alla gränser. Hos Runeberg hade vi inte hört den rad som Lidner återkommer till i flera av sina dikter och som visar att hans patos hör hemma i 1700-talet: "Hör mänsklighetens röst, om Du ej Ärans hör."

Noter

1. Se Marie-Christine Skuncke, "Medier, mutor och nätverk", i Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol: frihetstidens politiska kultur 1766–1772*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 649 (Stockholm & Helsingfors, 2003), s. 255–286.
2. Se Annie Mattsson, *Komediant och riksförrädare: handskriftcirkulerade smådeskrifter mot Gustaf III*, Acta Universitatis Upsaliensis, Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 45, diss. (Uppsala, 2010).
3. Om den nationella operan, se Marie-Christine Skuncke & Anna Ivarsdotter, *Svenska operans födelse: studier i gustaviansk musikkdramatik* (Stockholm, 1998). Jfr Erik Lönnroth, *Den stora rollen: kung Gustaf III spelad av bonom själv* (Stockholm, 1986). En liknande indelning av den rojalistiska propagandans medier görs av Stig Boberg, *Kunglig krigspropaganda*, Studia Historica Gothoburgensia VIII (København, Oslo etc., 1967), s. 4. Han räknar dock inte in visan och sången utan koncentrerar sig på "det *handskrivna*, det *tryckta* och det *talade* ordet". Till kategorin "det *talade* ordet" räknas främst Gustav III:s välalighet och prästerskapets förkunnelse.
4. För en rikt illustrerad översikt över det ryska kriget 1788–1790, se Gunnar Artéus (red.), *Gustav III:s ryska krig* (Stockholm, 1992). Uppgifterna är hämtade ur Lars Ericsons artikel "Kriget till lands 1788–1790", s. 69–109 i denna volym, här s. 80. Boberg förhåller sig mer försiktigt till beskrivningen av händelserna, men konstaterar: "Fast står att intermezzot var beställt". Boberg 1967, s. 17. Lönnroth 1986, s. 163, nämner inte alls kostymeringen.

Även Henrika Tandefelt betraktar angreppet som iscensatt, men markerar att det finns frågetecken: de svenska soldaterna bar ”eventuellt” ryska uniformer. Henrika Tandefelt, *Konsten att bärskå: Gustaf III inför sina undersåtar*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 706, diss. 2007 (Helsingfors, 2008), s. 233. Jfr även Henrika Tandefelt, ”Husets heder, värn och sämja: om rojalistisk retorik under Gustaf III:s ryska krig”, i *Historiska och litteraturhistoriska studier* 73, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 614 (Helsingfors, 1998), s. 31–90, här s. 31 och Mattsson 2010, s. 179.

5. Boberg 1967; Tandefelt 1998 & 2008; Mattsson 2010.

6. Karl Warburg, *Lidner: ett bidrag till Sveriges litteraturhistoria* (Stockholm, 1889), s. 196. Jfr Bengt Lidner, *Samlade skrifter I–IV*, Harald Elovson, Bernt Olsson & Barbro Nilsson (utg.), Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet XIV (Stockholm & Lund, 1930–92), här III, s. 463. Hänvisningar till Lidners skrifter anges fortsättningsvis med SS, följt av del och sida.

7. Brev till Nils von Rosenstein den 23 oktober 1788, Lidner, SS III, s. 457. Odet återges efter Lidner, SS III, s. 137–144. Hänvisningar till dikten anges fortsättningsvis direkt i texten med radangivelse.

8. I SS IV, s. 402 förtecknas förutom Åbotrycket ytterligare fyra tryck från Kalmar, Stockholm, Lund (u. å.) och Linköping under 1788 och ett ytterligare separattyck från Stockholm 1789. Holmbergs tryck nämns inte men återfinns i LIBRIS. I LIBRIS anges 1789 som årtal för ett tryck från Johan Lundblad i Lund. Även avskrifter nämns i kommentaren.

9. Jfr Boberg 1967, s. 43, not 2,

10. Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk: nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, diss. Stockholm (Stockholm & Stehag, 2000). Se även Jonas Nordin, ”Om kärleken till fäderneslandet och dess utövning”, i Åsa Karlsson & Bo Lindberg (red.), *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*, Opuscula Historica Upsaliensia (Uppsala, 2002), s. 113–126. Bo Lindberg, ”Introduktion: nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige”, s. 7–15 i samma volym, ger en god överblick över diskussionen.

11. Bo Lindberg, *Den antika skevbeten: politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Filologiskt arkiv 45 (Stockholm, 2006).

12. Uppgifter från Warburg 1889.

13. Warburg 1889, s. 188.

14. C. G. Estlander, ”Lidner och hans finska vänner”, i *Skrifter II: Uppsatser i litteratur och konst samt allmänna ämnen 1. Åren 1864–81*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland CXXV (Helsingfors, 1915), s. 97–116.

15. Om lyriken och odet i 1700-talets genrepoetik, se Anna Cullhed, *The Language of Passion: The Order of Poetics and the Construction of a Lyric Genre 1746–1806* (Frankfurt am Main, Berlin etc., 2002), passim.

16. Mottot lyder: ”Ej ol’ pelkoa povesa,/ Eikä waara wabingosta,/ Waikka wickas wenäläinen / Werta waino waikiasti.” (”Det finns ingen rädhåga i bröstet,/ och är ej heller någon fara,/ fastän den listige Ryssen / häftigt eftersträfwär wår undergång.” SS IV, s. 403.) C. G. Estlander,

”Lidners finska resa”, i *Skrifter II: Uppsatser i litteratur och konst samt allmänna ämnen 1. Åren 1864–81*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland CXXV (Helsingfors, 1915), s. 133–198, här s. 173. Estlanders påstående att Lidners motto är hämtat ”ur någon den tiden gängse soldatvisa” styrks inte. Visan sägs ”så vitt vi ha oss bekant, förblivit otruckyt”. Inte heller Estlanders uppgift kan betecknas som helt pålitlig. Jämfört med Atterboms förklaring tycks den rimligare i relation till den politiska och poetiska kontexten.

17. Lidners dikt *Yttersta Domen* inleds med mottot från Dante (*SS III*, s. 86) och Vergilius (*SS III*, s. 94). I sina fabler från 1779 (*SS I*, s. 138) och i den otruckyta versionen av *Medea* hänvisar Lidner till Horatius (*SS II*, s. 57). Oratoriet *Jerusalems förstörelse* utgår från Matt. 27:25 (*SS III*, s. 26).

18. Nordin 2000, s. 44; Lindberg 2006, s. 138. Nordin gör en betydligt utförligare utredning (s. 42–96) och diskuterar Finlands position i riket i ett eget kapitel (s. 267–327).

19. P. D. A. Atterbom, *Svenska siare och skaldar eller grunddragen af svenska vitterhetens häfder intill och med Gustaf III:s tidevarf V* (= Samlade skrifter i obunden stil 3:V) (Örebro, 1863), s. 427. I SAOL anges betydelsen ”finsk folkdikt” för ordet runa. Se <http://www.svenska-akademien.se/web/Ordlista.aspx>, (2011-05-13).

20. Skuncke 2003, s. 264. Jfr Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer: författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*, diss. Uppsala (Hedemora, 2001), s. 209 ff. Se även Mattsson 2010, s. 45 f.

21. Lindberg 2006, s. 125 f. Jfr Nordin 2003, s. 115, där en åtskillnad mellan det kosmopolitiska och det kulturella fäderneslandet är central.

22. Lindberg 2006, s. 169.

23. Jfr Nordin 2003, s. 117, där en Åboavhandling från 1775 med Pehr Adrian Gadd som preses och Johan Kreander som respondent behandlas. ”Monument och minnesstoder” nämns särskilt som medel att underhålla kärleken till fäderneslandet.

24. Lindberg 2006, s. 135.

25. Lindberg 2006, s. 136.

26. Bengt Lewan, *Med dygden som vapen: kring begreppet dygd i svensk 1700-talsdebatt* (Stockholm, 1985), s. 15.

27. Lewan 1985, s. 15.

28. Svante Nordin, ”Dygd och medborgarskap: några preliminära reflektioner”, i *Dygd och medborgarskap i 1700-talets politiska tänkande*, Svante Nordin & Rebecka Lettevall (red.), Ugglan 6, Lund Studies in the History of Science and Ideas (Lund, 1996), s. 9–17, här s. 12 ff.

29. Jfr Mattsson 2010, kapitel 5; Tandefelt 1998, s. 47; Tandefelt 2008, s. 228 f.

30. Lidner, *SS I*, s. 87.

31. Tandefelt 2008, s. 233.

32. Lindberg 2006, s. 141 f.

33. Lindberg 2006, s. 146.

34. Lindberg 2006, s. 144.
35. Lindberg 2006, s. 145.
36. Lindberg 2006, s. 150.
37. Lindberg 2006, s. 149.
38. Lidner, *SS I*, s. 66.
39. Lindberg resonerar kring det latinska ordet *servus* som under 1600-talet syftade ”på alla slags tjänande”. Detta skedde i en tid då de växande kolonialmakterna utvecklade ett nytt slavsystem och ordet kunde i allt större grad beteckna en verklig slav, precis som i antiken. Lindberg 2006, s. 184, s. 220.
40. Mattsson 2010, s. 214 ff.
41. Boberg 1967, s. 43.
42. Boberg 1967, s. 43. Jfr Lönnroth 1986, s. 193.
43. Horn får också spela hjälterollen i *Yttersta domen* (*SS III*, s. 122).
44. Lindberg 2006, s. 168 ff. Jfr Nordin 2003, s. 119, där Gadds och Kreanders Åboavhandling från 1775 refereras. I denna beskrivs hur en dygdig regent belönas genom att omges med modiga medborgare som uttrycker sin lojalitet: ”Jag strider icke endast för min egen ära, utan för min borgerliga frihet, för ett kärt Fädernesland och för en välgörande Monark.”
45. Skuncke 2003, s. 286.
46. Jfr Anna Cullhed, *Hör mänsklighetens röst: Bengt Lidner och känslans språk* (Lund, 2011), kap. IV.
47. *SAOB*, ”medborgarinna”, se <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, (2011-06-15).
48. Lindberg 2006, s. 101, not 10. För en diskussion om den ökande uteslutningen av kvinnor under 1700-talet, i både formella och informella sammanhang, se Åsa Karlsson Sjögren, *Männen, kvinnorna och rösträtten: medborgarskap och representation 1723–1866* (Stockholm, 2006) och Ann Öhrberg, ”’Fasa för all flärd, konstlan och förställning.’ Den ideala retorn inom 1700-talets nya offentlighet”, *Samlaren* 2010 (tr. 2011), s. 38–85.
49. Lidner, *SS II*, s. 362. Dessa exempel uppmärksammar Horace Engdahl i artikeln ”Lidners megalopoetiska revolution”, i Anna Cullhed, Otto Fischer & al. (red.), *Poetens monopolium: Bengt Lidner 250 år* (Lund, 2009), s. 17–33, här s. 25.
50. Bengt Lidner, ”Om det rättfärdiga i amerikanernas revolution”, Krister Östlund (övers.), i Cullhed, Fischer & al. 2009, s. 359–374, här s. 360.
51. Jfr Engdahl 2009, s. 24 ff.
52. Det tydligaste exemplet är den visionära gestaltningen av världens undergång i *Yttersta Domen*. Även i tiggardikter till kungen går gärna Lidner händelserna i förväg. Se Lidner, *SS III*, s. 85–134; *SS III*, s. 226 ff.
53. Tandefelt 1998, s. 37 f.
54. Atterbom 1863, s. 432; Lönnroth 1986, s. 193.
55. J. C. Barfod, *Märkvärdigheter rörande Sveriges förbällanden 1788–1794*, Utgifna efter författarens handskrift [af. G. O. Hyltén-Cavallius] (Stockholm, 1846), s. 213. Jfr Atterbom 1863, s. 429 f.

56. Barfod 1846, s. 213.

57. Jfr utgivaren G. O. Hyltén-Cavallius förord som antyder att Barfod "låt it hänföra sig af sina konungska tänkesätt". Barfod 1846, s. [iii].

58. Boberg 1967, s. 43. Boberg hänvisar till dagboksanteckningar av J. Hjerpe om Lidners ode. *Brevet från Finland*, ursprungligen publicerat i Göteborg den 14 november 1788, angrep officerskåren och därmed indirekt adeln. Det uppfattades av många som ett försök att uppvigla folket mot adeln. Ryktet om att kungen stod bakom skriften bekräftas av Boberg 1967, s. 36 ff. Jfr Lönnroth 1986, s. 192 f.; Mattsson 2010, s. 182 f.

59. Boberg 1967, s. 43.

60. Lidner, *SS* III, s. 457.

61. Engdahl 2009, s. 25.

62. Engdahl 2009, s. 27.

63. Lindberg 2006, s. 170. Jfr Nordin 2003, s. 118.

64. Lindberg 2006, s. 169. Jfr Nordin 2000, s. 449, där perioden 1750–1800 diskuteras i termerna av en "latent ideologi". Nordin betonar utvecklingen av ett medborgarbegrepp och kombinationen av "det *politiska* folket" och "*nationella* dygder".

65. Jfr Tandefelt 2008, s. 301. Tandefelt menar att Gustav III kunde använda "samma argument, paralleller och metaforer" i sina tal till allmogen i Finland och i Sverige.

66. Lidner, *SS* II, s. 443.

Summary:

'Our Fields Are Washed With Blood': People and Virtue in Bengt Lidner's Ode to the Finnish Soldier

Bengt Lidner's poem 'Ode to the Finnish Soldier' from 1788 was written during the Swedish war with Russia. This paper argues that Lidner took part in Gustav III's staging of the war by accusing the officers of the so-called Anjala league of treachery, and at the same time turning to 'the people' for support. 'The people' were defined as subjects of the Swedish crown from the core parts of the realm, today's Finland and Sweden, irrespective of language or ethnicity, but sharing a common and glorious history. Lidner combines a cosmopolitan perspective with a patriotic tendency in his poem. Some of the central concepts of the ode, such as 'citizen' and 'citizen-ness', carry potentially republican and egalitarian connotations, but this tendency is counteracted by the poet's obvious praise of the king. Lidner's ode stands as an example of the ambivalent use of political concepts during the late eighteenth century, the very concepts that would transform into the key concepts of nineteenth-century nationalism.

Keywords: Bengt Lidner, people, citizen, virtue, literature, Anjala league.

En gruvkarls lott: om upplysningstendenser i 1720- och 1750-talens bröllopsdiktning

Stina Hansson

Den upplysningsscen, som denna artikel utspelar sig på, var ett dystert och dunkelt tillhåll. Den som ville dit fick själv sörja för upplysningen med "Blåss i mun", för händerna var upptagna. Det gällde att hålla sig kvar, för att inte kroppen skulle falla slås, "I kras", "I tusend bitar störr' och smärre/ Som plockas uti tunnorr opp."¹

Nästan lika dunkelt som de gruvschakt jag vill föra er till är ju begreppet 'upplysning i Sverige'. Jag tänker inte ge mig in i den omfattande diskussion om begreppet som har förts, särskilt under senare år, utan nöjer mig med att säga att med 'upplysning' syftar jag här på två tendenser, som båda avläsbara i ett antal bröllopskrifter från 1700-talets första hälft. Den första innebär en tydlig prioritering av fakta framför fiktioner och den andra ett ökat intresse för gruvdrift, liksom för dess specifika och konkreta terminologi. Hur man än vill definiera 'upplysning' är det rimligt att se dessa båda tendenser som ingående däri.

Artikeln vilar på en liten del av det material jag arbetat med under de senaste fem åren, bröllopsdiktning i Sverige under 1600- och 1700-talen. Eftersom denna diktning är synnerligen omfattande, har jag begränsat mitt närstudium av bröllopskrifterna, och de litterära och kulturella repertoarer som brukades i dem, till sex perioder: tiden från sent 1500-tal (då man först började författa bröllopskrifter i Sverige) fram till 1659, 1670-talet, 1690-talet, 1720-talet, 1750-talet och 1790-talet.² En av de repertoarer eller tematiker som finns med under samtliga undersökningsperioder har jag kallat för 'brudgummens yrke'. Under den äldsta perioden utvecklades denna tematik oftast i form av en lovprisande beskrivning av brudgummens lärda karriär (bröllopsdiktningen gällde under denna period framför allt brudpar som tillhörde det lärdaståndet), som avslutades med att han nu av Gud fick lönen för sin möda, det vill säga den dygdiga bruden. Från första undersökningsperioden finns också ett antal yrkesskrifter till prästbrudgummar som lyckönskas till att det inte är påven som bestämmer över dem: i så

fall hade de ju aldrig fått gifta sig. På 1650-talet möter man inom repertoaren 'brudgummens yrke' för första gången antika gudomligheter som träter om vem brudgummen nu skall tjäna.³ Under 1670- och 1690-talen blir sådana gudatvister om brudgummen ganska vanliga och utarbetas oftast till dramatiskt gestaltade uppgörelser mellan å ena sidan Venus, å den andra Minerva eller Themis (de sistnämnda symboler för brudgummens lärda respektive juridiska yrke). 1673 löste Lucidor en sådan tvist på ett för tiden ovanligt frispråkigt sätt genom att hävda, att brudgummen skall tjäna Themis om dagen, men att hans nätter skall höra Venus till.⁴ Redan på 1650-talet kom också en skrift om brudgummens yrke till ett borgerligt brudpar, ett handelsmannapar i Linköping, där kärleksguden Cupido framträdde som försäljare av mer eller mindre sköna och dygdiga jungfrur på den nyss avslutade Linköpings marknad.⁵

1672 kom den första brudgumsskriften i den miljö som här skall stå i fokus, Lucidors *Astrilds Grufwe-Gång*, om hur den av Stiernhielm omdöpte och försvenskade kärleksguden har blivit trött på att para ihop brudpar och därför funderar på att bli gruvdräng. Till den ändan gör han ett besök i Falu koppargruva.⁶ Lucidor påpekar i början av skriften varför just kopparbrytning och bröllop passar samman: kopparen är ju kärleksgudinnans eget tecken. Redan i denna tidiga gruvskrift finns några korta inslag av en för tiden ovanligt realistisk typ i beskrivningen av kopparframställningen: "Han gaff på Rosten akt/ såg åt hur Malmen smältes/ Huur Gåårkoppar mäd Watn i runda Skiwor fältes". Men skriften utvecklar sig dock, enligt huvudmodellen för flertalet skrifter om 'brudgummens yrke' från denna tid, till en mytologisk berättelse, där Astrild först går på upptäcktsfärd i gruvan, sedan håller på att drunkna i en vattenfylld grop och till sist räddas av brudgummen, som ser till att han blir torr och varm igen vid masugnen. Efter detta kalla dopp slår Astrild bort alla planer på att bli gruvdräng, men tackar för sin räddning på det sätt han förmår, genom att skjuta en av sina kärlekspilar mitt i brudgummens hjärta.⁷

1720-talet är ett decennium då man kan notera många typer av nyordningar inom bröllopsdiktningen. Den kristne Guden tar i stort sett över från de antika kärleksgudarna som den instans som bestämmer om de jordiska bröllopen, precis som det hade varit under första undersökningsperioden: först mot dess slut började antik mytologi sporadiskt förekomma i bröllopsdiktningen på svenska. Nu blir också 'dygd' det stora huvudtemat i bröllopsskrifterna. I huvuddelen av dygdeskrifterna sker dessutom ett byte av *modus*, utsägelsetform, från den äldre typen av skämtsamt fabulerande till allvarsamt förmanande eller rent av predikande framställningar. Dessutom ser man nu också en övergång från en tydlig fiktionstill en allt starkare faktaorientering i bröllopsskrifterna.

Den sistnämnda förändringen märks för det första på att skrifterna från 1720-talet innehåller långt mer av realia om brudgummar och brudar än dessa skrifter tidigare gjort och för det andra på att olika typer av aktualiteter tas upp och kommenteras. I skrifterna från 1670- och 1690-talet sägs det till exempel knappast ett ord om de krig som då pågick. Men i närmare sextio 1720-talsskrifter är det stora nordiska kriget ett huvudtema – trots att det avslutades redan 1721 genom freden i Nystad. Nu har också diktjagen oftast övergått från att vara renodlade rolljag till instanser som leder tankarna till diktarnas biografiska jag. De antika gudarna har inte helt försvunnit, men deras frekvens har minskat påtagligt och olika personifikationer, som Dygden, har kommit i deras ställe. Förr omtyckta tematiker som hade brukat ge anledning till fiktiva berättelser, hade börjat bli sällsynta: sådant som skrifter som använde brudparets namn som utgångspunkt för en skröna om bröllopets förhistoria, eller som handlade om hur diktjaget mötte de antika gudarna i en drömsyn.

Den starkare faktiska orienteringen är särskilt påfallande i skrifter på temat 'brudgummens yrke' och i all synnerhet i de skrifter som tar upp den upplysnings-scen jag här vill belysa, gruvnäringen. Dessa gruvskrifter är ganska fåtaliga: det finns bara runt ett dussin från 1720- och 1750-talen, då antalet bröllopskrifter i mitt material är hela 1.126 respektive 983 stycken. Men dessa är som sagt speciella genom den upplysningskaraktär de har och därför värda att uppmärksammas.

Den skrift jag först vill kommentera gäller ett bröllop i Falun 1723, till bergsfogdeparet Rudien-Morea. Skriften heter *Gruf-Wandringen Wid Stora Kopparberget Betrachtad* och består av en enda dikt på fyrtaktiga jamber, uppdelbara i sexradiga strofer, författad av Johan Tobias Geisler.

Den vanlige grubarbetaren står i fokus i skriftens inledande, allmänna del (*in genere*). Den som arbetar i gruvan och kommer upp "swart och trötter" behöver en maka som kan tvätta av honom och pyssla om honom, sägs det först. Därefter beskrivs "en Grufkarls lott", som består i att söka sitt bröd "I rök/ oos/ mörker/ damb och swett/ Ja med lifsfahra". I de flesta andra yrken ser man åtminstone dagsljuset, men gruvkarlen måste vistas där varken sol eller måne lyser. De flesta andra är inte utsatta för livsfara i arbetet, eller kan i varje fall "med armar/ hand och swärd/ Ja offta sig med föttren hielpa", men gruvkarlen kommer inte undan utan blir fångad i fälla när berget rasar samman. Sådant känner "Wår Bergsfogd", brudgummen, väl till eftersom han dagligen inspekterar gruvan, heter det sedan i inledningen till den del som handlar om brudparet (*in specie*-delen). Så beskrivs i duform hur bergsfogden kliver på stegar och kryper i smala gångar i os och mörker för att se till att allt är i sitt rätta skick: att värmen kan avdunsta, vattnet rinna bort och att gruvstöttorna står säkert och är tillräckligt många. Att Geisler hade

egen erfarenhet av gruvarbete syns bland annat på de många facktermer han brukar, vilka, tillsammans med den klara blicken för gruvkarlens slit och gruvfogdens mödor ger skriften en för tiden ovanlig, påtagligt realistisk prägel:

I måst (det är en barna-leek)
 Stå för war körtel/ skööl och streek/
 Hwar knöös och kaßa/ band och skulla;
 Allt måst I ha grant öga på/
 Fast I derwid nog supa få/
 Ja ögon/ hals och näsan fulla.
 I åken ned i hwarje schacht/
 Med bloß i munn/ och gifwen acht
 Om det sänks segrät uppå diupet;
 Om man en jemnan widd der sijr/
 Ell om det skål- och skromtbränt blir;
 Om Gråberg der i malmen krupet;
 Om det wid bottnen är förkwaft/
 At elden der har ingen kraft;
 Om det af läck wil wattiukt blifwa;
 Weet I på edra finger lätt/
 På ett ell' ock på annat sätt
 Åt schachtet lufft och aflopp gifwa.

Diktjaget säger sig inte kunna räkna upp allt vad brudgummen har att tillse, utan övergår i stället till att prisa hans mod och arbetsflit. Brölloppstemat introduceras med påståendet om att bergsfogden, när han kommit upp ur gruvan ”heelt matt och swag”, precis som inledningens gruvkarl behöver en ”Wän som med behag/ Ehr fågnar/ lagar/ lisar/ torkar”. Nu får han en sådan vän, slås det sedan fast, innan skriften avslutas med en önskan om Guds välsignelse över brudparet.

Mitt nästa exempel kommer från nästa undersökningsperiod och gäller bergsmannaparet Rothof-Efverts bröllop i Västerfärnebo 1757. Skriften, som heter *Järn-Handteringen*, har jag inledningsvis citerat några rader ur. Författaren, den nära släktingen ”L.W.R.” (kanske brudgummens bror), skriver att han brukar roa sig med att spela ”wallare qwäden” på ”Herde-pipa”. Här är det dock inte fråga om någon herdevisa utan om en stikisk dikt på fyrtaktiga jamber, som inleds med en termspäckad uppräkningslista av alla de färdigheter som en bergsman måste behärska. Detta övergår sedan i en påfallande sakrik beskrivning av själva gruvmiljön:

Här ser man hundra slags machiner/
 Hång- wänd- med brått- och stände-wink/

Wänwall och wef/ som gnäller/ winer/
 Konstmästar arbet i hwar link/
 Stånggångar hela milar långa/
 Pumpsätningar til höger res;
 De hjul/ som dra de Konster många/
 Til tjojtals alne högd här ges.
 Men tro mig fritt det mer påkänner/
 Då djupen man befara må/
 På stegar up och ner man ränner/
 Med Blåss i mun och blåsshank på;
 I tunna/ som på lina hänger
 Man måste också åka ned/
 Då tunnan fram och åter slänger
 Hon sparkas bör från klyfter sned.
 Nu slamrar träffen uppå lafwar/
 Nu börjar wind och lina gå;
 Om Hästarna för mycket trafwa/
 Så hänges sten och sugga på.

Så kommer de ovan citerade raderna, i en bön till Gud att han måtte skydda brudgummen från fall. Därefter fortsätter beskrivningen med de olika typer av malm man kan finna och med hur malmen renas i eld i hyttan, hur dess järnhalt provas och hur järnet hanteras av smeden med stångjärns- och kniphammare och bearbetas till "bult- band- knipe-järn och spikar". Därefter beskrivs "Förädlingskonsten", som en bergsman också måste vara hemma i om han vill bli rik och ärad:

Kallhamra/ såga/ swarfwa/ drilla/
 Uthugga/ rita och beslå/
 Och härda/ som plär osa illa/
 Utnöta filar stora/små/
 Polera/ slipa/ skura/ nägla/
 Och wassa til med harts och wax/
 Med en grafstickel konstigt präglä/
 Afklippa/ kanta med en fax/
 Med silf och Koppar löda/ stöpa/
 Förtenna/ hetsa/ göra blått/
 At swärta och med talg anlöpa/
 Förutan tusend annat smått/

Sedan hävdas att brudgummen sedan barnsben har lärt sig hela konsten, och mer därtill som diktaren inte har plats att beskriva. Så följer en uppmaning som har

drag av erotisk gåta, även om det kanske egentligen handlar om att även bruden för med sig ett bruk i boet:

Sköt nu wäl edra små bergsdelar;
 Är pungen til helt bruk än siuk/
 Så kan ni snart få hwad som felar/
 När i nu lägger bruk i bruk.

När brudgummen nu har fått en maka av dygd och ära kan diktaren bara önska ett gott liv på jorden och därefter ett evigt liv i himlen.

Varför just gruvskrifterna är mer realistiskt präglade än andra bröllopskrifter från 1720- och 1750-talen kan man tänka sig minst två förklaringar till. Den ena är av strukturell art. Gruvdrift var ett tema som litterärt sett var relativt nytt. Det betydde, för en bröllopsdiktare som valde detta ämne, att han inte hade mycket mer att hämta ur det litterära arvet än mytologiskt berättande av Lucidors typ. Men eftersom mytologi numera var passé i bröllopskrifter var detta inte längre en fungerande modell. Den andra möjliga förklaringen är av litteratursociologiskt slag. Från 1720-talet och framåt hade bröllopskrifter allt oftare brukat vara mer av en familjeangelägenhet än tidigare: skrivna av nära släktingar som inte framträdde med namn och som i huvudsak var riktade enbart till brudpar och bröllopsgäster, till skillnad från den äldre typen av bröllopskrifter, som oftast var försedda med författarnamn och riktade sig till en vidare offentlighet. Den nya yrkesverksamhet som beskrevs i de familjärt inriktade gruvskrifterna från 1720- och 1750-talen behövde därför inte 'litterariseras' i samma grad som förr i skrifter på temat brudgummens yrke. Den nya faktiska orientering som kännetecknar bröllopskrifterna från dessa decennier har rimligen också gjort det lättare för bröllopsdiktarna att förnöja brudpar och bröllopsgäster genom att göra deras vardagsmiljöer och vardagsord till dikt i dessa skrifter.

Det är dessutom frestande att knyta den nya realismen i gruvskrifterna till det faktum att Bergslagsmiljöerna och i synnerhet Falun kännetecknades av en omfattande miljöförstöring som i sin tur skulle ha flyttat invånarnas fokus från 'litteraturen' till 'verkligheten'. Miljöförstöringen blir tydligt belyst i David Dunérs intressanta uppsats "Helvetet på jorden", om Falun under 1600- och 1700-talen.⁸ Häri citeras bl.a. en Uppsalastudent, som besökte staden vid mitten av 1600-talet: "Husen utvärtes bliva av den rökens ymnighet lika såsom med tjära besprängde. Och det som underligare är, understundom kan folket på gatan ränna huvudena samman, inte seendes vem dem möter på ljusa dagen." Det blev ingalunda bättre under 1700-talet. I Vetenskapsakademiens handlingar av år 1743 skriver, fortfarande enligt Dunér,

Åboprofessorn Johan Browallius att röken från bergshanteringen i Falun är så tät, att mossor, mal och fisk inte kan trivas, och att ”hos människan svider och rinner ögonen, bröstet blir tungt med en besvärlig hosta, hon får halsbränna, huvudvärk, näsblod och hyn blir brun. Lungsoten är mer vanlig här än på andra ställen. Hälften av de vuxna dör i den sjukdomen”. Dunér ger följande kommentar:

Falu gruva var en miljökatastrof. [...] Röken innehöll svaveldioxid i mycket höga halter. Vidare förekom det surt nedfall och stora utsläpp av metaller. Bly, kvicksilver och arsenik fanns i stora koncentrationer. Försurningen tog död på skogen inom en radie på tre-fyra kilometer, nedbrytningen av organiskt material gick långsammare, lavar och mossor saknades eller växte dåligt, och sjön Tiskan nedanför gruvan var så gott som död fram till slutet av 1900-talet.

Även om miljöproblemen kan ha bidragit till att gruvskrifternas fokusering på yrkesutövarna och deras villkor – det är ju bara i dessa skrifter som den realistiska orienteringen blir tydlig – kan detta inte vara någon huvudförklaring. Varken i de studerade gruvskrifterna eller i de övriga, inte här nämnda, handlar det ju om gruvnäringens miljökonsekvenser. I stället handlar det, precis som i den långa raden av tidigare bröllopsskrifter på temat brudgummens yrke, om att lovprisa brudgummarna. Liksom tidigare sker detta även här genom att framställa dem som särskilt mångkunniga, modiga, särskilt väl lämpade för de höga krav yrket ställde och särskild värda att få en dygdig brud. Just för att lyfta fram det prisvärda hos dessa litterärt nya yrkesutövare ’behövdes’ den nya realistisk orienteringen. Men även denna realism underordnar sig alltså, åtminstone i detta avseende, genrens gamla krav på litterär stilisering.

Att litteratur fortfarande var ’litteratur’ och inte alls behövde ha något med verklighet att göra syns med all tydlighet i en bröllopsskrift från Falun 1751. Det är en herdedikt riktad till apotekarparet Roth-Schulz, av brudens bror David Schulz, som inleds med halvannan sida stikiska alexandriner och avslutas med två jambiska visstrofer. Trots att bröllopet stod i november tecknas först en vårbild: grönskan bryter fram, floden har sluppit isens band och ”vårt Herda-Folk” ger sig ”utur vår Bergstad bort” till ”en skuggrik dæld” med gott om bete för fåren:

Berg, dälder, löf och gräs uphöjde Skaparns lof,
Ther alt hvar nå'nsin sågs, thet fågnad liksom röjde
Och foglen i sin luft Herdinnors hjertan böjde.

Att det, trots att ”vår Bergstad” alltså nämns, ingalunda handlar om verklighetens Falun på 1750-talet framgår av det ovan sagda. I stället handlar det om herde-

diktningens konventioner och om hur dessa fått bestämma miljöskildringen. I dikten beskrivs så först sommaren och dess ljuvligheter och sedan hösten, ”som med sin frucht, är hela årets krona”. Herdarna smeker sina lamm, klipper sina får och skall just – i anknytning till temat ’tidpunkten för bröllopet’ – ta farväl av den ljuva dällden till nästa vår. Men då saknar en av herdinnorna plötsligt ”Systemen Aras” (brudens namn är Sara) och undrar om hon är ”bortförd, ell’ flydd”. Hon får svaret att Aras ”är förlofvad, och nu skal på stunden paras” med herden Xidar (brudgummens efternamn var alltså Roth, på latin *radix*). Herdinnan blir förtvivlad, ”skal jag Aras mista?” men tröstas med att bruden aldrig skall glömma herdinnorna: en anknytning till ännu ett stående tema i brölloppsskrifter i herdemiljö, ’herdinnorna sörjer över att bruden lämnar dem’. Herdinnan ber sedan alla herdar och herdinnor stämma upp en sång som lovprisar ”vårt Herda-Par”. Alla herdar tar fram sin ”skogs-skalmeja” och alla klippor, dalar och trädstammar genljuder av deras musik. Lyckönskan går även den i herdestil:

Så många vågor varje flod
Med sina hvälfda gånger gifver;
Så nöjsam, fruktbar, skuggrik, god
Städs denna dällden varit, blifver;
Så ymnig, riklig, fro,
Bli Aras, Xidars bo.

Du bleka afunds följe fly,
Fly bistra oro, sorgsne stunder,
Stig ner til Plutos sidsta sky,
Utöf ther grymhet, gör ther under;
Men Pan gif gylden tid,
Un Herda-Paret frid.

Ännu skulle det dröja länge innan realism var något självklart i texter som ville framstå som ’litterära’.

Noter

1. Citaten är hämtade ur en brölloppsskrift till bergsmannaparet Rothof-Efvert 1757. Skriften finns i två exemplar i huvudsamlingen av tillfällesskrifter i UUB, av vilka den ena är tryckt i Skara, den andra i Stockholm. Dikttexterna är identiska, men det finns några små skillnader mellan titelbladen: i Skaraskriften kallas brudgummen bruksdirektör, i Stockholmskriften bergsman. Vilken skrift som är det original som användes vid bröllopet kan jag inte avgöra.

2. Materialet har hämtats ur huvudsamlingen av personvers i UUB.
3. I Simon Skragges *Gladbbart Bröllops Råd* till det prästerliga brudparet Hoflander-Skragesdotter, utan år, som jag har daterat till 1650.
4. I skriften APOLLOS *Domm Emillan Themis ok Frigga* till det adliga brudparet Strijek-Ribbing 1673.
5. Michael Groletts CUPIDO *Blifwer en Kiöpman och lyser sin Marcknad*, 1659.
6. Skriften gäller de ofrälse ståndspersonerna Trotzig-Funck: brudgummen var "Inspector öfwer Stora Koppar-Bergs Koppar-Räntan".
7. Skriften anknyter här också till en annan i samtiden populär brölloppstematik som jag har kallat 'bröllopets förhistoria'.
8. David Dunér, "Helvetet på jorden: Resor till Stora Kopparbergs gruva", i Marie Lindstedt Cronberg & Catharina Stenqvist, *Förmoderna livsbällningar: dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen* (Lund, 2008), s. 215 f., 220.

Summary:

A Miner's Lot: Some Enlightenment Tendencies in Wedding Poetry from the 1720s and 1750s

The article discusses new tendencies in eighteenth-century wedding poetry, tendencies which can briefly be described in terms of a backlash against fantastic storytelling and an orientation towards more realistic descriptions, often coupled with a deliberative rather than demonstrative rhetorical approach. The shift is demonstrated first through a broad survey of themes in Swedish wedding poetry from the seventeenth and eighteenth centuries, and then through analyses focusing on two poems of the new kind which thematize the groom's profession through descriptions of mining work astonishingly 'realistic' for the time. The main explanation for this is that there were no venerated models to follow when writing about these themes, as well as the fact that the poems were not written for public but for private use. The poems are then compared with other poems from the same mining area, but with learned themes more typical of the wedding poetry of the time. It is then concluded that Swedish poets still had a long way to go to be able to incorporate such 'realistic' features into the conception of what 'poetry' was considered to look like.

Keywords: wedding poetry, mining.

Vaucanson's Automata as Devices of Enlightenment

Joan B. Landes

The *Encyclopédie* entry 'Androïde' opens with a definition: 'an automaton in the figure of a human, which by means of certain well-arranged springs, etc., acts and performs other functions outwardly similar to those of a man.'¹ This definition is quickly followed by a short etymology from the Greek and a tantalizing bit of hearsay (or legend), 'Albert the Great [Albertus Magnus] was said to have made one,' which the entry's authors and *Encyclopédie* editors Jean Le Rond d'Alembert and Denis Diderot immediately counter with a striking testimonial of their own: 'We have seen one of them in Paris in 1738, *le Flûteur automate* by M. Vaucanson, presently a member of the Royal Academy of Sciences.'² D'Alembert and Diderot place the technical marvel of Jacques Vaucanson's automaton on the stage of enlightened demonstration, and their testimony draws from the protocols of the new science in which gentlemen observers testify to the empirical truth of experiment.³ Consequently, the *philosophes* propose that the android be considered as an object of science not legend, knowledge not play. Similarly, in d'Alembert's related *Encyclopédie* article 'Automate', Vaucanson's two other automata – the duck and the tambourin player – are praised as working manifestations of an automaton, 'an engine that moves by itself, or a machine that carries in itself the principle of its own movement.'⁴ On the basis of his wondrous machines, and his work in the silk mills, in 1757 Vaucanson managed to win a coveted position as associate mechanician at the Royal Academy of Sciences over another competitor for the post, Denis Diderot. Thanks to the publicity he received during his lifetime, almost alone among automaton-makers, Vaucanson's name became virtually synonymous with such devices for generations. Ever the wit, Voltaire quipped that without Vaucanson's shitting duck, there would be nothing to remind you of the glory of France; while, in a more salubrious vein, he hailed the inventor as a new Prometheus, thereby rivaling the Greek god's power to create life, to fashion men out of new materials.⁵

As much recent scholarship affirms, natural philosophy or the study of the workings of nature became a topic of interest among eighteenth-century European publics. Indeed, the *Encyclopédie's* 2569 visual plates across eleven volumes, linked to explanations, sought to provide studious readers with at least a preliminary understanding of processes of technology, labour, and science.⁶ Yet science's appeal often took the form of a fascination with curiosities and popular amusements. Thus, among the exotic items from India featured in an auction of the collection of a deceased former British colonial servant was an 'India Figure and Bird in Silver, moving by Clockwork'.⁷ Scientific popularizers devised ways to join science's utility to its entertainment value, even as they defended their role in the propagation of science as serving to benefit society as a whole. Vaucanson's staged demonstrations of his three automata are best comprehended within this double context of the growing dissemination of science among a wider populace, rather than as a restricted intellectual activity for an elite circle of scientists. At the same time, Vaucanson was not uninterested in the latter's approbation. Indeed, he succeeded in his aim of winning esteem for his scientific contributions among *savants*, as attested to by his election to the Royal Academy of Science, his elevation in 1741 to the royal post of inspector of silk manufacturing in France, as well as by the compliments paid by the editors of the *Encyclopédie* and so many others. Still, by presenting the works in such a high-minded vein, the *Encyclopédie's* compliments underplayed the extent to which, in the words of another savant of the day, the demonstration of 'physical phenomena [of all kinds] gave [people] an indescribable pleasure'.⁸

Residing at the interstices of high and low culture, pleasure and utility, wonder and technique, Vaucanson's automata belonged to what Michael R. Lynn refers to as 'a growing web of interconnections between Enlightenment, science, and commerce in Parisian urban culture'.⁹ Automata were displayed in multiple venues ranging from courts to fairgrounds, aristocratic *salons* to bourgeois homes. They played a role in court-sponsored science and the institutions of the new cultural and scientific public sphere. In the popular world of scientific demonstration, a whole new series of intermediaries linked the objects to audiences, with the assistance of lecturers and demonstrators.¹⁰ Originally shown to Parisian audiences for twenty-four sous, Vaucanson's automata were purchased in 1742 by a group of Lyonnais businessmen and brought to London, where they were shown at the Haymarket Theatre. A translation of the mechanician's writings into English by the Newtonian natural philosopher John Theophilus Desaguliers further publicized Vaucanson's works, which thereafter entered into a larger European fair culture, before disappearing sometime in the subsequent decades. The automata's

journey marks the movement of a class of objects, with precedents in the ancient world and early modern collections of utilitarian and fantastic objects within aristocratic *Wunderkammern*, into a wider world of consumption and entertainment available to increasingly less well-born audiences.

While the wider public attraction to automata has been noted, it is also necessary to address the nature of this appeal, which is derived from the automata's simulation of the workings of human and animal bodies. Posed as a question, however, what aspects of Vaucanson's android and his other automata led even such scientifically literate members of his audience as Diderot and d'Alembert, not to mention the members of the Royal Academy of Sciences, to regard these artificial bodies to be performing functions and moving independently – that is, ostensibly 'self-moving' – in the manner of a living being? A fruitful answer is offered by historian of science Jessica Riskin, who proposes that automata served as 'philosophical experiments', addressed to the problem of the mechanics of living bodies.¹¹ To amplify, if these 'philosophical experiments' gained their popularity in this context, it suggests a growing public demand for knowledge about the mechanics of the body, which, in turn, was satisfied in good measure by scientifically cast amusements.

Indeed, in the philosophical toys and public amusements of the Age of Enlightenment, we discover numerous automata, mechanical and plastic – or three-dimensional – representations of animals in which the body is in fact a machine. That is, the intricate movement of cams and wheels gave these devices the effect of moving of their own accord. Birds were particularly popular but other animals were also impersonated, and in the most audacious automata humans and human actions were presented. As imitations of life, automata aimed to traverse the border between brute matter and impassioned life. As the art historian Horst Bredekamp proposes, such self-propelled works of art are 'the most obvious expression of the desire to imitate life by inspiring movement'.¹² Enchanting members of the court and the aristocracy, these one-of-a-kind objects were the prized possessions of those who could afford their purchase or expect to receive such luxurious presents.

For example, during this period, the urban bourgeoisie and aristocracy began outfitting their drawing rooms with a simple sort of machinery, the newly fashionable tabletop or freestanding small cylindrical bird-organs. Associated with a kind of studied leisure, and variously named for a particular bird – *merlines* for blackbirds (*merles*), *perroquettes* for parrots (*perroquets*) and, perhaps most common, *serinettes* for canaries (*serins*) – these devices assisted in teaching caged birds to sing certain tunes as depicted in the two versions of the painting *La Serinette* by the great genre artist Jean Chardin, showing a woman turning away from her em-

broidery in order to give her full attention to teaching a song to a caged bird.¹³ There was a virtual craze for canaries and parrots during the eighteenth century, and owners could avail themselves of a handbook first published in 1705 and reprinted many times thereafter: *Nouveau traité des serins de Canarie* by J. C. Hervieux de Chanteloup, a timber inspector and also 'governor' of the canaries of Mme la princesse De Condé.¹⁴ The *serinette* even merited an appearance in the 1815 posthumously published work, *Harmonies de la nature* by Bernardin de Saint-Pierre (author and director of the zoo at the Jardin des Plantes, the revolutionary successor to director Comte de Buffon's Jardin du Roi), in which a parallel is drawn between these wondrous devices and nature's prodigious powers:

A clever mechanic arranged some harmonious pipes in a box. He made there correspond projecting notes that he put on a cylinder suspended from an axle. He makes it move, and at once a pleasant air is heard. He raises by notches the poles of its cylinder, and new airs successively come to charm the ears. Could man have therefore put into a *serinette* as much industry as nature has put into the earth?¹⁵

An interesting aside about the *serinette* concerns the circuit produced in such a setting between the purported object of nature and the invented subject of imitation. As Aurelia Gaillard explains, initially the machine imitated the bird, but then the relationship is inverted. The bird is forced to imitate a machine, which itself imitates the bird's song.¹⁶

The *Lady Musician*, the *Draftsman*, and the *Writer*, three stunning automata created between 1767 and 1774 by the Swiss father and son, Pierre and Henri-Louis Jacquet-Droz, and their assistants Jean Frédéric Leschot and Henri Maillardet, are more characteristic of the precious toys created for the adult amusement of the privileged classes. Yet the two Jacquet-Drozes were much more than plain toy-makers. While playing as many as five melodies on her instrument, the *Lady Musician's* fingers followed her eyes, and her breast raised and lowered, as if breathing in time to the music. The Jacquet-Drozes' goal of producing such an anatomically accurate, lifelike simulation of a harpsichordist suggests that they, like their French counterpart Jacques Vaucanson, were influenced by Enlightenment medical philosophy and anatomical science. In fact, accounts of the Jacquet-Drozes repeatedly call attention to their wide education and multiple talents – the father educated in philosophy and theology as well as mechanics; the son, trained by his father, was also a talented musician.

The most arresting automata were technical marvels and lifelike dolls, which replicated automatic movements like breathing and digestion, as well as volun-

tary motions associated with the different senses. Another example of exceptional workmanship is the magnificent *Joueuse de Tympanon* (*The Hammered Dulcimer Player*) by the clockmaker Pierre Kintzing and the cabinetmaker David Roentgen, which was acquired and then donated by Marie-Antoinette to the Royal Academy of Sciences. Like the *Lady Musician*, she exemplifies the extent to which makers were striving to simulate life at the level of the whole organism.¹⁷

Thus, Vaucanson was one of a number of astonishingly brilliant eighteenth-century mechanicians who attempted to design material bodies capable of artificially replicating life. Their ingenious machines were indeed devices of Enlightenment, that is, philosophically animated experimental objects. The aim of these devices was to approximate what contemporaries like Diderot referred to as a 'sentient being' with a particular spatial and dynamic organization.¹⁸ Over time, then, automata makers were challenged to imitate not just the body's mechanics but also the workings of the senses, to capture emotion as well as motion. The fingers of their artificial musicians touched the ivory keys of keyboards, plucked a string, and covered the holes of wind instruments. They not only wrote letters and drew pictures, but they did so with a gentle nod of the head, a lift of the chest, or a knowing look. In several cases, including one later observed by Goethe, talking heads were displayed that dared to reproduce the most human faculty of language.

Goethe's reference to a talking head doubles back in looping fashion to older instances: most notably, as referred to in passing in the *Encyclopédie* article with which this essay began, the artificial figure said to have been created and willfully destroyed by the medieval monk Albertus Magnus. As recounted in Matteo Corsini's moral treatise of 1371, *Rosario della vita*:

We find that Albertus Magnus, of the Black Friars, had such a great mind that he was able to make a metal statue modeled after the course of the planets, and endowed with such a capacity for reason that it spoke: and it was not from a diabolical art or necromancy – great intellects do not delight in such things because it is something that makes one lose his soul and body; such arts are forbidden by the faith of Christ. One day a monk went to find Albertus in his cell. As Albertus was not there, the statue replied. The monk, thinking that it was an idol of evil invention, broke it. When Albertus returned, he was very angry, telling the monk that it had taken him thirty years to make this piece and 'that I did not learn this science in the Order of the Black Friars'. The monk replied, 'I have done wrong; please forgive me. Perhaps I can make you another one?' Albertus responded that it would be thirty thousand more years before another could be made for him, as that planet had made its course and it would not return before that time.¹⁹

Unlike eighteenth-century automata, associated with the new science of reason and modern mechanics, medieval antecedents associate talking heads and other artificial figures with astrology and natural magic. Still, traces of the occult linger in the enlightened devices of the eighteenth century. Vaucanson was not averse to using a sleight-of-hand to produce realistic effects before gullible audiences. The duck, the most acclaimed of his devices during his lifetime, was applauded for its ability to approximate the movements and even the process of digestion of its animal model. It appeared to flap its wings, drink water, digest grain, and defecate. In the words of one contemporary, the Oxford scholar Joseph Spence,

If it were only an artificial duck that could walk and swim, that would not be so extraordinary: but this duck eats, drinks, digests and sh-ts. Its motions are extremely natural; you see it eager when they are going to give him his meat, he devours it with a good deal of appetite, drinks moderately after it, rejoices when he has done, then sets his plumes in order, is quiet for a little time, and then does what makes him quite easy.²⁰

Unfortunately, the duck's most amazing feat, its ability to swallow and digest food, turns out to have been a fraud. The German writer Christian Friedrich Nicolai, reported on the automaton in 1783, in his account of his European travels. 'On closer inspection, Nicolair found that it [the duck] did not digest its food at all. There was no "chemical laboratory," he revealed — the food was simply aspirated into the neck with the aid of bellows and tubes, and a separate substance made to look like the digested version was held at the ready in another compartment near the bird's rear end. This was "expelled at the desired moment by a piece of mechanism".²¹ Having changed hands several times and fallen into disrepair, Vaucanson's three automata were brought to Paris for the Exposition Universelle at the Palais Royal by a Swiss clockmaker, who had spent three years working on the duck, and now enlisted further help from the celebrated magician Jean-Eugène Robert-Houdin. Once again, the illustrious automata-maker was discovered to have secreted pellets in a hidden chamber in order to simulate the process of digestion. 'To my great surprise,' Robert-Houdin reported gleefully in his memoirs, 'I found that the illustrious master had not been above resorting to a piece of artifice I would happily have incorporated in a conjuring trick.' Robert-Houdin reaffirmed what Nicolai had earlier discovered, that the digestion had been faked, and the emitted substance was a premixed preparation of dyed green breadcrumbs, 'pumped out and collected with great care on to a silver platter'.²² Not until the year 2006, it seems, was Vaucanson's ambition to create a working

digestive automaton truly realized. In his 'Cloaca Machine', Belgian artist Wim Delvoye introduces a mechanical artwork that actually digests food and turns it into excrement. The excrement produced by the machine is vacuum-sealed in Cloaca branded bags and sold to art collectors and dealers; every series of excrements produced has reportedly sold out.²³

In conclusion, Vaucanson's automata were enlightened devices in the ways discussed here: In one respect, these devices served as instruments of enlightenment, as 'philosophical experiments', provoking audiences to consider the workings of the body as a machine. In another respect, as devices tied to their theatrical staging in multiple spaces of exhibition, they produced an illusory effect of the real. Most significantly, composed of moving parts, automata sought to capture by artificial means the living body, a sensible and anatomically correct body. In doing so, however, they raised the possibility that viewers would do well to follow Diderot's caution to his readers in *Pensées sur l'interprétation de la nature*: 'Always keep in mind,' he wrote, 'that *nature* is not God, and that a *man* is not a *machine*.'²⁴

Noter

1. 'ANDROÏDE S. m. (Méchan.) automate ayant figure humaine & qui, par le moyen de certains ressorts, &c. bien disposés, agit & fait d'autres fonctions extérieurement semblables à celles de l'homme.' Jean d'Alembert, 'Androïde' (1751), *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts, et des métiers*, éd. Denis Diderot & d'Alembert, 17 vols. (Paris, 1751–72), 1:448. All translations my own unless otherwise noted.
2. 'Albert le Grand avoit, dit-on, fait un androïde. Nous en avons vû un à Paris en 1738, dans le *Flûteur automate* de M. Vaucanson, aujourd'hui de l'académie royale des Sciences.' *ibid.*
3. See Simon Schaffer & Steven Shapin, *The Leviathan and the Air Pump* (Princeton NJ: Princeton University Press, 1989); Steven Shapin, *The Social History of Truth: Civility and Science in Seventeenth-Century England* (Chicago IL: University of Chicago Press, 1995).
4. 'AUTOMATE, s. m. (Méchaniq.) engin qui se meut de lui-même, ou machine qui porte en elle le principe de son mouvement.' Jean d'Alembert, 'Automate' (1751), *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts, et des métiers*, éd. Denis Diderot & d'Alembert, 17 vols. (Paris, 1751–72), 1:896.
5. Voltaire, 'Discours en vers sur l'homme' (1738), *Oeuvres complètes, 10 vols.* (Paris, 1877), 9:420. Vaucanson's duck makes an appearance in Thomas Pynchon's novel *Mason and Dixon*, as does Voltaire's wry remark: 'Listen to what Voltaire wrote about me, to the Count and Countess d'Argental, — "... *sans la voix de la Le More et le Carnard de Vaucanson, vous n'auriez*

rien que fit ressouvenir de la gloire de la France”’, Thomas Pynchon, *Mason and Dixon* (New York: Holt, 1997), p. 668.

6. On this aspect of the *Encyclopédie*, see the recent study by John Bender and Michael Marinan, *The Culture of Diagram* (Stanford CA: Stanford University Press, 2010).

7. Mr. (Christopher Cock), ‘The last sale for this season. Being the most valuable part of the collection of Elihu Yale, Esq; (late governor of Fort St. George) deceas’d’. [London: s.n., 1722], item 390, p. 20, *Eighteenth Century Collections Online* (Gale. CIC Penn State University. Accessed 3 April 2011). Thanks to Patrick Rasico for calling this auction to my attention.

8. Polycarpe Poncelet, *Principes généraux pour servir à l’éducation des enfans, particulièrement de la noblesse françoise*, 3. Vols. (Paris: P.G. Le Mercier, 1763), II: 265–266, cited in Michael R. Lynn, *Popular science and public opinion in eighteenth-century France* (Manchester & New York: Manchester University Press, 2006), p. 15.

9. Lynn, *Popular science and public opinion*, p. 3. See also Simon Schaffer, ‘Natural Philosophy and Public Spectacle in the Eighteenth Century’, *History of Science* 21 (1983): pp. 1–43; idem., ‘The Consuming Flame: Electrical Showmen and Tory Mystics in the World of Goods’, pp. 489–526, in *Consumption and the World of Goods*, eds. John Brewer & Roy Porter (London: Routledge, 1993). On women’s role in the popularization of science, as well as the importance of amusement, spectacle, and salon society in the development of modern science, see: Geoffrey V. Sutton, *Science for a Polite Society: Gender, Culture and the Demonstration of Enlightenment* (Boulder CO: Westview Press, 1997).

10. On the dissemination of science, see the exhibition catalogue, curated by Barbara Maria Stafford and Frances T. Terpak, *Devices of Wonder: From the World in a Box to Images on a Screen* (Los Angeles CA: Getty Research Institute, 2001).

11. Jessica Riskin, ‘The Defecating Duck, Or, The Ambiguous Origins of Artificial Life’, *Critical Inquiry* vol. 20, no. 4 (2003), pp. 599–633.

12. Horst Bredekamp, *The Lure of Antiquity and the Cult of the Machine: The Kunstkammer and the evolution of Nature, Art and Technology*, trans. Allison Brown (Princeton NJ: Markus Wiener Publishers, 1995), p. 48.

13. The two versions of Chardin’s *La Serinette* are in the collections of the Louvre (Paris) and the Frick (New York).

14. See: René Démoris, ‘Chardin, la machine et l’oiseau’, *Revue des sciences humaines* 186–187 (1982), pp. 293–306.

15. He answers his own rhetorical questioning, continuing: ‘She distributed to its surface its various powers; she makes it turn, and she spreads in turn on them the solar harmonies of the days, of the months, of the seasons, of the years, of the centuries; she changes the poles; and new harmonies will reappear on each horizon.’ Bernardin de Saint Pierre, *Harmonies de la nature* (In *Oeuvres Posthumes*, vol. 2. (Paris, Ledentu, 1840[1814])), p. 177. ‘Un mécanicien ingénieux dispose des tuyaux harmonieux dans une boîte; il y fait correspondre des notes saillantes, qu’il fiche sur un cylindre suspendu à un essieu: il le fait mouvoir;

et aussitôt on entend un air agréable. Il relève par des crans les pôles de son cylindre, et de nouveaux airs viennent successivement charmer les oreilles. L'homme aurait-il donc mis dans une serinette plus d'industrie que la nature n'en a mis dans le globe? Elle a distribué à sa surface ses diverses puissances; elle le fait tourner, et elle répand tour à tour sur elles les harmonies solaires des jours, des mois, des saisons, des années, des siècles; elle en change les pôles; et de nouvelles harmonies vont reparaître sur chaque horizon.'

16. Aurélia Gaillard, 'De "la possibilité du flûteur automate" (Helvétius): les automates du XVIIIème siècle comme merveilles de substitution', paper presented to conference *L'automate. Modèle, Machine, Merveille: a multidisciplinary international conference sponsored by the Centre de Recherche sur l'Imaginaire (Université Stendhal-Grenoble 3) et de l'équipe Philosophie, Langages & Cognition (Université Pierre Mendès France-Grenoble 2)*, Grenoble, France, March 18–21, 2009, p. 7. Gaillard also acknowledges René Démoris's influential discussion of Chardin's work, and the passion of the Enlightenment for canaries and the amorous paradigm that constructed the representations of cages and of birds. See René Démoris, 'Chardin, la machine et l'oiseau' op. cit., and his 'L'Oiseau et sa cage en peinture', in *Esthétique et poétique de l'objet au XVIIIème siècle, Lumières*, 5 (2005), pp. 29–47.

17. Roselyne Rey, *Naissance et développement du vitalisme en France de la deuxième moitié du 18e siècle à la fin du Premier Empire* (Oxford: Voltaire Foundation, 2000), p. 4.

18. I refer to Wilda Anderson, *Diderot's Dream* (Baltimore MD: Johns Hopkins University Press, 1990), p. 48, where she refers to Diderot's understanding of the organization of a sentient being as 'a spatial and dynamic organization existing within matter'.

19. Matteo Corsini, *Rosaio della vita* (Florence: Società Poligrafica Italiana, 1845), pp. 15–16, translation by Arielle Saiber, reproduced in Minsoo Kang, *Sublime Dreams of Living Machines: The Automaton in the European Imagination* (Cambridge MA & London: Harvard University Press, 2011), pp. 70–71.

20. Joseph Spence, *Letters from the Grand Tour* (Montreal: McGill University Press, 1975), pp. 413–414; cited in Kang, *Sublime Dreams*, p. 104.

21. Gaby Wood, *Edison's Eve: A Magical History of the Quest for Mechanical Life* (New York: Anchor, 2002), p. 33.

22. Jean-Eugène Robert-Houdin, *Memoirs of Robert-Houdin*, trans. Lascelles Wraaxall (New York, 1964), cited in Wood, *Edison's Eve*, p. 38.

23. http://en.wikipedia.org/wiki/Digesting_Duck. Accessed April 9, 2011. For images of Delvoeye's Cloaca No. 5 (2006), mixed media, Kaohsiung Museum of Fine Arts, see <http://www.wimdelvoeye.be/cloacafactory.php>. Accessed April 9, 2011.

24. Denis Diderot, *Pensées sur l'interprétation de la nature* ([s.n.], 1754), p. 26. In the full passage, Diderot states: 'Encore un mot, et je te laisse. Aie toujours présent à l'esprit que la nature n'est pas Dieu, qu'un homme n'est pas une machine, qu'une hypothèse n'est pas un fait; et sois assurée que tu ne m'auras point compris, partout où tu croiras apercevoir quelque chose de contraire à ces principes.' English translation in Wilda Anderson, *Diderot's Dream*, p. 43.

Summary:

Vaucanson's Automata as Devices of Enlightenment

Residing at the interstices of high and low culture, pleasure and utility, wonder and technique, Vaucanson's automata belonged to what historian Michael R. Lynn refers to as 'a growing web of interconnections between Enlightenment, science, and commerce in Parisian urban culture'. While the wider public attraction to automata during the eighteenth-century has been noted, it is also necessary to address the nature of this appeal, which is derived from the automata's simulation of the workings of human and animal bodies. Vaucanson was one of a number of astonishingly brilliant eighteenth-century mechanics, who attempted to design material bodies capable of artificially replicating life. Their ingenious machines were indeed devices of Enlightenment, that is, philosophically animated experimental objects. The aim of these devices was to approximate what contemporaries like Diderot referred to as a 'sentient being' with a particular spatial and dynamic organization. Over time, then, automata makers were challenged to imitate not just the body's mechanics but also the workings of the senses, to capture emotion as well as motion.

Keywords: Vaucanson, automata, mechanics, body.

Opinion och revolution: Upplysning i Lund 1719

Bo Lindberg

Universiteten räknas inte till upplysningens scener. Om universiteten i England och Frankrike, upplysningskulturens hemländer, brukar det heta att de låg i bakvatten, snärjda i traditionens och kyrkans garn. Ingenting nytt kom ut av dem. Med sina rötter i medeltid och skolastik representerade de snarast motpolen till Upplysningen; deras språk var latin och på det språket hade man inte ens ett ord för den rörelsen.¹ Universiteten var slutna reservat för antikverad lärdom, fjärran från de sammanhang där det nya i tiden kom till uttryck: från hovens mondäna kabinett där man lekte med nya tankar och föraktade pedanterna; från akademierna där nya forskningsrön presenterades för samhällets eliter; från kaféerna och salongerna där den berömda borgerliga offentligheten formades och från storsädernas slumkvarter där ett folkligt medvetande stundvis artikulerades i fräcka provokationer mot överheten.

I Tyskland och Sverige var det något annorlunda. Grundmönstret var visserligen detsamma. Kyrkan behöll sin ställning som universitetens främsta avnämare, nya kunskaper och kunskapsintressen utvecklades i nygrundade akademier och societeter. Universitetens former och innehåll sattes i fråga och förlöjligades: latinet, disputationerna, de onyttiga studierna. Men det fanns en tendens till förändring. Myndigheterna låg på universiteten med propåer och påbud om att ta upp nya ämnen, införa yrkesinriktade examina och hålla reda på hur mycket professorerna undervisade och hur många åhörare de hade. Dessa reformförsök har av eftervärlden gärna uppfattats som klåfingriga ingripanden i akademisk frihet. Men de markerade att universiteten var ett statligt intresse och innebar att de drogs in i de förändringsprocesser som 1700-talets merkantilistiska ideologi befordrade. Naturvetenskapernas och ekonomiämnenas inträde vid universiteten var de mest påtagliga innehållsliga effekterna av denna modernisering.

Samtidigt bestod universitetens traditionella roll som en miljö där nationens litterata skikt formades och bibragtes kunskaper, begrepp, och, om de fick goda

lärare, nya impulser. Visserligen var universiteten slutna skrän och därmed motsatsen till den borgerliga offentligheten i vardande. Men som lärda enklaver i samhället utgjorde de ändå relativa offentligheter, där kunskaper kunde approprieras och åsikter framläggas och kritiserats. Den lärda gemenskapen omtalades i samma termer som den politiska, med republikanska konnotationer. De lärde ingick i en *respublica literaria* som i princip var gränsöverskridande. Studenterna var akademiska medborgare (*cives*) och sina dissertationer lade de fram till offentlig granskning (*publicum examen*). Det skedde i disputationerna, där det intellektuella utbytet iscensattes inför kamrater och lärare.

Förvisso var friheten i allt detta beskuren av hänsyn till religion och stat, och disputationen som rutinerad form för meningsutbyte var inte alltid stimulerande. Men här försiggick ändå en kontinuerlig och uthållig upplysning i den elementära meningen att kunskaper och värderingar spreds till ett betydande antal personer som sedan kunde omsätta dem i praxis när de kom ut i sina sysslor i kyrka och stat. När de kunskaper som förmedlades också har en plats i den stora berättelsen om Upplysningen får den beskedliga kunskapsupplysningen också ett stråk av Upplysning i ordets idéhistoriska innebörd.

En disputation

Till illustration av detta vill jag analysera och historiskt placera en akademisk avhandling ventilerad i Lund 1719. Den har två heta upplysningsbegrepp i titeln, 'revolution' och 'opinion'. De behandlas inte i de betydelse och med de konnotationer vi numera förknippar dem med, men de representerar steg på vägen dit. Dissertationen i fråga är av begreppshistoriskt intresse, men den innehåller också termer och distinktioner som gör den värd att studera som tidigt exempel på hur man beskrev idéerna och föreställningarna i samhället. Den är kort sagt ett tidigt exempel på idéhistoriskt studium.

Avhandlingen ventilerades den 25 mars under titeln *Theoria academica de opinionum revolutionibus periodicis*. Det kan översättas med 'teori om opinionernas periodiska omvälvningar'.² Preses vid disputationen var Anders Rydelius, Lunds ledande professor vid den här tiden. Han brukar utpekas som den förste filosofen i Sverige därför att han utvecklade självständiga tankar i kunskapsteori och morallära; dessutom var han en inspirerande lärare som föreläste på svenska och även skrev en lärobok på det språket, *Nödiga förnuftsövningar*, utkommen i sin första upplaga 1718. Samtidigt var han ortodox i religionen och de avhandlingar han presiderade för är samtliga på latin.

Argumentationen i avhandlingen ligger nära Rydelius åsikter. Författaren är dock sannolikt inte Rydelius utan respondenten Magnus Chorin, huspräst hos familjen Piper på Krageholm. Chorin var 31 år och dissertationen en gradual-avhandling som enligt reglerna skulle skrivas av respondenten. Det faktum att Rydelius namn på titelbladet är försett med epitetet "celeberrimus" (frejdade), vilket inte var fallet på de avhandlingar Rydelius själv skrev, talar för att Chorin är den som utformat texten. Chorin blev sedermera rektor för Lunds skola och var från och med 1732 stadskomminister i Göteborg.³

Revolution

Chorin skriver alltså om "opinionernas periodiska omvälvningar". Det är idéernas och föreställningarnas förändringar som är hans huvudintresse. Men han utgår från de politiska revolutionerna. Det är allom bekant, säger han inledningsvis, vad statslärarna menar med ordet revolution, nämligen en betydande förändring av en stat, eller av flera samtidigt, som inträffar med vissa tidsintervall enligt Guds dolda försyn.⁴ Definitionen är inte anmärkningsvärd utan svarar mot vad man lade in i ordet i samtida politiskt språkbruk. 1715 skrev Carl Gyllenborg, svensk minister i London, apropå Englands fientliga hållning till Sverige, att ingen hjälp är att påräkna för svenskarna "utan en hel och hållen revolution här i landet."⁵

Men Chorins användning av revolutionsordet får sitt intresse av tidpunkten: i mars 1719 var det fyra månader sedan Karl XII skjutits vid Fredriksten, och den process var i full gång som skulle göra slut på det kungliga enväldet i Sverige och ge makten åt riksdagens ständer. Redan i december 1718 hade Ulrika Eleonora av sagt sig suveräniteten. Stämningen i Stockholm vid jultiden 1718 beskrevs av Erik Sparre med orden "Alla människor här är som flugor, som legat döda över vintern och taga nu åter på att få liv igen."⁶ I februari dömdes och avrättades baron Görtz, Karl XII:s minister som infört de förhatliga nödmynnten. I Lund förnam man nog inte omvälvningen lika starkt, men medvetandet om att staten höll på att förändras måste ha funnits även där i mars 1719, då Chorin försvarade sin avhandling.⁷ Ordet revolution användes veterligen inte officiellt i Sverige för att beteckna vad som skedde; tills vidare var det en beskrivande term utan de positiva förtecken den för somliga skulle få i slutet av århundradet.⁸ Chorin gör ingen som helst hänvisning till svenska förhållanden – samtida politik var normalt ett tabubelagt ämne i dissertationerna – men det ligger nära till hands att han, och hans preses Rydelius, haft den pågående omvälvningen i landet i tankarna när avhandlingens titel och ämne bestämdes.

Opinion

De politiska och manifesta revolutionerna är emellertid inte huvudsaken i Chorins text. I stället är han ute efter omvälvningarna i tänkesätten och sederna, opinionernas "inre" och "dolda" revolutioner, som är lika viktiga som de politiska. Men han har också en ambition att relatera opinionsförändringarna till de politiska omvälvningarna. En del av opinionsförändringarna, skriver han, är parallella med det politiska skeendet (*fatorum civilium*) och de frambringar inte sällan varandra. Och liksom det brukar sägas att världen styrs av opinionerna så kan man också säga att opinionerna i mycket styrs av omvälvningarna i det politiska skeendet.⁹

Chorin söker alltså gjuta samman samhälls- och idéförändringar till en helhet. Han laborerar då med föreställningar av olika slag, såväl tillfälliga åsikter som mer trögrörliga och djupare förankrade föreställningar. Man kan i hans hantering av idéförändringarna se skilda spår som leder fram mot de två moderna begreppen 'allmänna opinionen' respektive 'tidsandan'.

Ordet *opinio* användes i tidens språkbruk om alla slags föreställningar: artikulade åsikter, tyckanden, värderingar och attityder hos både enskilda individer och kollektiv.¹⁰ Ofta betydde det felaktig föreställning; en svensk översättning var 'inbillning'. I synnerhet folkets kollektiva åsikter fattades i regel negativt som affektstyrda, vacklande och ombytliga, något att frukta men på samma gång någonting för de styrande att manipulera för att befästa sin popularitet. Men också åsikterna i högre samhällsskikt räknades till *opinio*, flyktig och ostadig även den men ofta nödvändig att ta hänsyn till. Ur dessa erfarenheter stammade resignerade och cyniska *bon mots* som att "världen vill bedragas, alltså må den bedragas" eller den ofta citerade satsen att "opinionen är världens drottning".¹¹

Den sistnämnda formuleringen tycks ha myntats av Blaise Pascal, vars tankar om folkmeningen dock inte var entydigt negativa. Folket är inte så fåfängt som det sägs, heter det på ett ställe i hans *Pensées*, och på ett annat att opinionen är en makt, men den utövas mjukt och med de styrdas samtycke, i motsats till våldet som representerar den permanenta makten.¹² I den meningen är opinionen en drottning, medan våldet tillkommer tyrannen, som Pascal tycks förutsätta vara en man.

Pascals formulering hade alltså en mer komplex betydelse än vad man vanligen lade in i sentensen "opinionen är världens drottning". Hans perspektiv var de styrandes, men det närmade sig den mer positiva uppfattning av det samhälleliga kollektivets mening som hade sin grund i samhällen där det fanns ett mått av medborgerlig frihet. Aristoteles hade ett begrepp, *ta endoxa*, varmed han förstod åsikterna hos de flesta och bästa i staten. Denna mer uppskattande värdering av kollektivets meningar berodde på demokratin i Athen, alltså att åsikterna tillkom

medborgare med inflytande och inte passiva, affektstyrda undersåtar.¹³ I denna mer medborgerliga tradition kan placeras Lockes resonemang om begreppet opinion i *An Essay concerning Human Understanding* (1690). Han identifierade "the Law of Opinion or Reputation" som en av de lagar som styr människornas handlande (de andra var den gudomliga lagen och den juridiska rätten). Denna "Law of Opinion or Reputation" baseras på vad som anses vara dygdigt respektive lastbart i samhället. Den är i Lockes beskrivning mer stadig än den ombytliga hopens växlande åsikter och utgör en tvingande norm i samhället, som individerna har mycket svårt att avvika ifrån. Locke påstår inte att den är sann; att han på ett ställe använder ordet *fashion*, mode, tyder tvärtom på att han anser den relativ och föränderlig.¹⁴ Lockes bestämning av opinionsbegreppet pekar likafullt framåt mot en habilitering av den allmänna opinionen som en konstruktiv och sammanhållande faktor hos ett fritt folk; den idén skulle utvecklas i England och även Frankrike under det senare 1700-talet. Rousseaus syn på den allmänna opinionen var ambivalent: å ena sida var opinionen nyckfull och destruktiv, å andra sidan var det möjligt att fostra den till en positiv faktor i harmoni med det allmänna bästa och den allmänna viljan. Den dubbelheten i opinionsbegreppet skulle bli bestående.

Chorins text är tillkommen före denna utveckling av upplysningens opinionsbegrepp och föregriper knappast heller någonting av den. Hans opinionsbegrepp är mer omfattande och otydligare, eftersom han relaterar opinionen till andra nivåer i samhället, dels till det politiska skeendet, dels till människornas böjelser och seder (*inclinationes et mores*). Resultatet blir en helhet av politiska förhållanden, seder, böjelser och opinioner som har en gemensam prägel. Exempel finner Chorin i antikens Grekland och Rom, där skillnaden var stor mellan demokratiska och monarkiska perioder, såväl i det offentliga som privata livet.¹⁵ Han hänvisar här till Longinos skrift *Om det sublimes* som i sin diskussion av retoriken innehåller argumentet att väl-taligheten blomstrar i demokratin där den stimuleras av tävlan, belöningar och av att ständig praktiseras, medan den förtvinar i monarkin, där det råder ett jämlikt slaveri under tyrannens spira och retorerna reduceras till smickrare.¹⁶

Föreställningen att var tid har sin prägel som man intuitivt kan uppfatta var inte ny. Cicero uttryckte ett sådant medvetande i sin bekanta klagan över tidens seder – "O tempora, o mores!" – , och i tidigmodern tid var påståenden att var tid har sin särskilda *genius* frekventa. Francis Bacon talade i sin lansering av lärdomshistoria som ett angeläget studium om den *genius literarius*, den lärda anda, som råder i olika tider och som man kan "smaka av" för att förstå under vilka betingelser vetenskapen blomstrat respektive stagnerat.¹⁷ Termen *genius saeculi*, som det är svårt att översätta med något annat än 'tidsanda', trots att det ordet kommer först i slutet av 1700-talet, tycks ha blivit vanligt under 1600-talet;

man kan hitta det till exempel hos Olof Rudbeck.¹⁸ Chorin för sin del citerar den reformerte teologen Pierre Du Moulin (död 1658) som sagt att var tid har sin 'ström' (*torrens*) som ingen kan motsätta sig utan att spolats bort eller begravas – metaforen föregriper termen 'strömning' eller 'tidsströmning' som slog igenom på 1800-talet. Och La Rochefoucauld, som Chorin säger sig ha översatt fritt från franskan, använde ordet 'smak' för samma fenomen: människornas smak (*gustus*, fr. *goût*) förblir inte densamma utan det uppstår småningom stora omvälvningar (*revolutiones*) i opinionerna.¹⁹ Smak i denna mening avser alltså inte ett rent estetiskt omdöme utan karaktären av ett tidsklimat, en betydelse som antyds i Bacons formulering att tidens anda kan "avsmakas".²⁰ Längre fram i texten för Chorin ytterligare termer för fenomenet, nämligen *auctoritas saeculi* och det franska *respêt pour la mode* för samma fenomen (§ 32).

Här finns alltså en rad termer för att beteckna tidsmedvetandet, upplevelsen av att en tid har sin särskilda karaktär eller anda, ibland med bibetydelsen att denna anda är ett yligt mode, ibland att den är tvingande. Detta är något annat än den *opinio* som bara består av åsikter, i synnerhet om det är de flyktiga och obeständiga folkliga åsikterna som avses. Skillnaden mellan den lättrorliga opinionen och den djupare och trögrörligare tidsandan är dock inte klar i framställningen.

Chorin gör emellertid en annan distinktion av intresse, nämligen mellan de lärdes åsikter och de folkliga. Här handlar det inte om tillfälliga affektstyrda opinioner utan om föreställningar om naturen, själen, Gud och moralen som finns både hos de lärde och hos folket. Med folket förstår Chorin då inte den okunniga pöbeln utan ordinära samhällsmedlemmar i olika verksamheter.²¹ Han säger ingenting förkännande om dessa föreställningar, men påpekar att de ofta är oartikulerade. Beskrivningen av detta är anmärkningsvärd från idéhistoriografisk synpunkt, alltså hur man i äldre tid beskrev idéer: "de (opinionerna) är inte alltid diskursiva så att de går över i en explicit teori, utan de ligger dolda i en disposition av medvetandet (*mente*) och en smak, varigenom de värderar gudomliga och mänskliga ting."²² Här ges en inte bara neutral beskrivning av folkets föreställningar, det sker också i termer som nutida idéhistoriker gärna använder: 'diskursiv', som brukar beteckna artikulerade idéer i motsats till mentaliteter och andra icke artikulerade föreställningar; vidare 'explicit', 'latent' samt ordet *mente*, som för tankarna till mentalitet. *Gustus*, smak, är numera ett gammalt och övergivet idéord, men var nytt i Chorins tid.

Som exempel på hur folkets åsikter kan förändras tar Chorin antikens spartaner. De lärde sig genom Lykurgos lagar att förakta rikedom och den ytliga politiken men förslappades sedan till följd av sina segrar och tilltagande handel att älska guld, lyx och prakt, så att deras stat miste sin kraft. Liknande förändringar ägde rum hos romarna. Dessa förändringar av *popularis opinio* skedde utan påverkan från

någon filosofisk skola; folkets opinioner och seder kan alltså av sig själva ändra sig till det sämre eller bättre. (§ 12–14)

Filosofi och frihet

Opinionerna förändras emellertid också av filosoferna, och resten av dissertationen ägnar Chorin åt filosofernas opinioner och dessas relation till tiden och sederna. Antiken ger återigen exemplen. Så länge pytagoreisk, sokratis och platonisk filosofi – alltså vad som i moderna termer brukar beskrivas som rationalistisk eller idealistisk filosofi – dominerade i Grekland, rådde konsensus bland både lärda och olärda om själens odödlighet och om Guds makt och godhet. Så länge var också sederna någorlunda ofördärvade. På Aristoteles tid började man vackla i dessa övertygelser, samtidigt som staten skadades av oroligheter och tenderade åt ofrihet. Med de därpå följande filosofskolorna epikurismen och skepticisismen kom förvända meningar om själen, Gud och sederna, vilket ledde till usla seder och frihetens fullkomliga förlust.²³

Ordet för ofrihet är *servitus*; därmed förstås inte en juridisk kategori av ofria människor utan att medborgarna blir underkastade tyranniska härskare. Chorin förbinder alltså filosofierna med den politiska ordningen. Idealismen förknippas med demokratin i Athen, de följande, mer empiristiska och materialistiska filosoferna kopplas till, får man anta, den makedonska monarkin för Aristoteles del och sedan till de hellenistiska kungarikena för epikurismens och skepticisismens del. Sambanden är inte riktigt de vi är vana vid i nutida skildringar av den antika filosofin. Platon, numera känd som demokratins kritiker, knyts till friheten, medan de relativistiska sofisterna, som brukar ses som en funktion av demokratin, inte alls nämns. Stoikerna nämns inte heller, möjligen därför att deras med religionen mer kompatibla filosofi inte följer mönstret att materialism hänger ihop med tyranni. Men det må vara hur det vill med Chorins historieskrivning, det intressanta är försöket att med utgångspunkt i Longinos beskriva epokala helheter genom att relatera styrelsesätt och filosofi till varandra.

Samtiden följer enligt Chorin samma mönster. Där råder en ”märkvärdig samklang mellan åsikter, seder och folkens öden”. Europa domineras av ’naturalismens’ filosofi, konstaterar författaren och använder återigen en idéhistorisk term med framtiden för sig. Naturalismen söker det sinnliga och föraktar det andliga (*intelligibilia*), den inriktar sig på yttre elegans i lärdomen och skyr det solida vetandet, den leds vid andlig vetenskap och kallar den pedanteri, den förnekar själen och tänker om Gud i fysiska termer och den förlägger det högsta goda till krop-

pens hälsa, äreställen och rikedom. Detta bereder väg för ateismen som är fatal. Ty utan övertygelsen om själens odödlighet är ingen i stånd att öva riktig dygd eller dö för fäderneslandet. Filosofin har på senare tid inte bjudit motstånd mot naturalismen, menar författaren. Cartesianismen var bra men saknade empirisk grund och deklinerade till eklekticism, en filosofi som lätt hamnar i skepticism.²⁴

Dissertationen mynnar ut i en klagan över samtidens anda (*auctoritas saeculi*) och dess makt att forma och fördärva människornas moraliska omdöme. Förfallet gäller också furstarnas politik som bara följer nyttans lag och inte moralens. Det hade man inte kunnat övertyga våra förfäder om. "Erat tum alia opinio", då tänkte man annorlunda, deklarerar Chorin. Ty då krävdes samma rättrådighet av staterna som av individerna. Numera är det som om samhället blivit liksom ett väsen som är skilt från sina lemmar, tygellöst, ansvarslöst och ofelbart.²⁵ Argumentet är ett angrepp inte bara på statsnyttoprincipen som i Machiavellis efterföljd hade blivit rumsren i det politiska Europa. Det pekar också ut den tidigmoderna idén om staten som ett abstrakt väsen, en kollektiv person, som i sitt agerande på den internationella arenan inte var lika bunden till moralens bud som enskilda individer.

I de här avslutande resonemangen är Rydelius inflytande påtagligt. Värderingen av cartesianismen och eklekticismen överensstämmer med Rydelius uppfattning, liksom det moraliska tonfallet, i synnerhet kritiken av statsnyttomoralen.²⁶ Vad som inte är lika tydligt är kopplingen till den politiska friheten. Sann, idealistisk filosofi hörde ju i antiken ihop med ett fritt statskicks, enligt det argument från Longinos som Chorin anammar. Om detta gäller också i samtiden, så att andligt inriktad filosofi, som säkrar tron på Gud och själens odödlighet, hänger ihop med politisk frihet, medan naturalismen å andra sidan är förknippad med tyranni, blir inte klart. Kritiken av furstarnas statsnyttomoral kan tyda på det, varvid det kunde vara underförstått att den gällde också det nyligen fallna enväldet i Sverige. Men den linjen fullföljs inte, eftersom ingenting sägs om svenska förhållanden, och tesen om samvariansen mellan politisk frihet och sund, idealistisk filosofi, blir därför en halvkväden visa. Med tanke på att filosofin i den stora berättelsen om Upplysningen ligger närmare naturalismen än Rydelius och Chorins variant av idealismen, blir påståendet om positivt samband mellan filosofi och politisk frihet ytterligare fördunklat.

Oklarheten kan bero på att Chorin inte genomfört sin argumentation på ett konsekvent sätt. Troligare förklaras den av den allmänna försiktighet som var anbefalld i dissertationerna. Närvaron av ordet revolution bör inte förleda oss att överdriva den ideologiska implikationen av argumenten och föreställa oss att filosofins frihet var en huvudangelägenhet för Rydelius och hans omgivning. De var antagligen nöjda med att enväldet föll, men rent principiellt hävdade inte Rydelius någon frihet för filosofin. I en dissertation under hans presidium om den frågan

från 1726 heter det pragmatiskt, att filosofen inte får framföra meningar som skadar staten. Åsikten att monarki är bättre än demokrati är nyttig i ett kungarike men skadlig i andra statsformer.²⁷ Vad slags styre Rydelius vid det tillfället ansåg sig leva under framgår dock inte.

Det intressanta med detta nedslag i en liten dissertation år 1719 är inte i första hand sambandet med den politiska förändringen i Sverige. Det viktiga är uttrycken för ett idéhistoriskt medvetande: för det första insikten att förändringen i opinioner och doktriner är relaterad till samhället; för det andra beskrivningen av diskursiva idéer hos de lärde till skillnad från oartikulerade hos folket och för det tredje de trevande artikulationerna av förstadiet till vad som i slutet av århundradet skulle vara de etablerade begreppen allmän opinion och tidsanda.

Om detta skrev man på latin. I dess ordförråd fanns sedan antiken flera av de ord Chorin använde. Men det antika latinet räckte inte till; Chorin tog till det franska *goût* som vederbörligen översattes till *gustus* och det likaså franska *respêt de mode*, som inte blev översatt. Ser vi till de idéförhållanden och distinktioner han beskrev, så var de uppenbarligen nya. De kunde återges på latin, men de hade först beskrivits på moderna språk – franska, italienska, engelska – innan de uttrycktes på latin. Latinet var i början av 1700-talet inte längre det språk där nya tankar först formulerades – med viktiga undantag för naturvetenskaperna. Men latinet kunde förmedla nya tankar till miljöer som den svenska där landets språk ännu inte var lika utvecklat som de större kulturspråken i Europa. Chorin – och bakom honom Rydelius – torde vara de första i Sverige att formulera så artikulerade resonemang om opinionsbegreppet som dessa. Men alltså på latin, om än på ett enkelt sådant där man också i syntaxen märker hur de moderna språken tränger på.

Så småningom skrevs det om opinionen också på svenska. Olof von Dalin lanserade i företalet till tredje delen av *Svea rikets historia* (1762) begreppet det 'allmänna omdömet', varmed han förstod nationens förmåga att i längden korrigerar oförnuftiga och barbariska opinioner och göra rätta bedömningar av seder och politik; så hade den svenska nationen gjort när Gustav Vasa blev kung. Dalin polemiserar mot Rousseaus skandalösa och i samtiden mycket debatterade åsikt att vetenskapernas framsteg inte bidragit till sedernas förbättring utan snarare stod i omvänt förhållande till moralen. Dalin menar att ett motsatsförhållande tillfälligtvis kan råda, så att seder och vetenskaper inte blomstrar samtidigt, men i längden segrar det allmänna omdömet och därmed sanningen.²⁸

Dalins argumentering är alltså närmast föranledd av Rousseaus åsikter. Men marken kan ha varit beredd. Dalin hade skrivits in som student i Lund 1721. Där hade han Rydelius som lärare och tog avgörande och bestående intryck av honom. De två kan ha diskuterat opinion och smak. Och även om de inte fördjupade sig

i just det ämnet, så är relationen mellan dem ett levande exempel på att frön till attityder och idéer som vi är benägna att kalla upplysta hade såtts på den akademiska scenen.

Noter

1. Det finns ett ord, *illuminiismus*, men det torde vara myntat i modern tid. Ebbe Vilborg, *Norstedts svensk-latinska ordbok* (Stockholm, 2001), s. 533.
2. Förtecknad i J. H. Lidén, *Catalogus disputationum in academiis et gymnasiis Sueciae*, sectio II (Uppsala, 1779), under Andreas Rydelius.
3. Om Chorin, som härstammade från en invandrad hugenott och själv blev stamfar till ätten Crusenstolpe, se *Svenskt biografiskt lexikon* IX (Stockholm, 1931) under sökordet Crusenstolpe. Författarskapet till Rydelius dissertationer har behandlats av Henrik Ekman, "Vilka akademiska avhandlingar har Andreas Rydelius författat?", *Samlaren* 1925.
4. Rydelius/M. Chorin, *De opinionum revolutionibus periodicis*, diss. (Lund, 1719), § 1: "Notum est omnibus, quid Politicis significet verbum revolutio, insignem nempe mutationem unius reipublicae, vel simul plurium, quae intra certas periodos, occulta Dei providentia ordinatas, subinde contingunt."
5. *Handlingar rörande Skandinaviens historia* X (Stockholm, 1822), s. 169.
6. Citerat efter Lennart Thanner, *Revolutionen i Sverige efter Karl XII:s död*, diss. (Uppsala, 1953), s. 170.
7. Rydelius hade under krigsåren i likhet med andra lärda kolleger lojalt hyllat kungen och de svenska vapnen i konstfulla panegyriska stycken på latin men distanserade sig snart från den fallna regimens krigsmentalitet. Härom Hans Helander, "Andreas Rydelius om vältaligheten och enväldet", i *Förbistringar och förklaringar. Festskrift till Anders Piltz* (Lund, 2008), s. 328 ff.
8. Thanner nämner ingenting därom i sin avhandling, trots dennas titel.
9. Rydelius/Chorin, a.a., § 3–4: "Ut igitur sano sensu verissimum est, orbem regi opinionibus; ita vicissim haud inepte dici poterit, opiniones multum iis regi fati, quae orbem civilem volvunt ac revolvunt."
10. Om begreppet opinion och dess väg till allmänna opinionen, se Lucian Hölscher, "Öffentliche Meinung" i *Historisches Wörterbuch der Philosophie* VI (Basel, 1984), och Mona Ozouf, "'Public opinion' at the end of the old regime", i *Journal of Modern History* 60: 3–4 (1988), samt för svenskt vidkommande Kurt Johannesson, "Opinionens makt. Ett begrepp och dess historia", i *Litteraturens vägar: litteratursociologiska studier tillägnade Lars Furuland* (Hedemora, 1988), s. 30–52.
11. *Latinska sentenser och citat*, utg. G. Bendz & N. Guterman (Stockholm, 1968) anger Sebastian Brant, *Das Narrenschiff* (1494) som ursprung till "Mundus vult decipi, ergo

decipiatur”. Uttrycket var i varje fall välbekant i början av 1700-talet, se dissertationen Johan Upmarck/J. Sidrenius, *Diss.grad exhibens πολυτρολλητων Mundus vult decipi*, diss. (Uppsala, 1707).

12. Pascal, *Pensées*, ed. E. Havet (Paris, 1852), s. 62, 63 f: "L'empire fondé sur l'opinion et l'imagination règne quelque temps, et cet empire est doux et volontaire: celui de la force règne toujours. Ainsi l'opinion est comme la reine du monde, mais la force en est le tyran."

13. Aristoteles, *Topica* 100 b 21.

14. Locke, *Un essay concerning human understanding* (Oxford, 1975), s. 352, 357.

15. Rydelius/Chorin, a.a., § 4: "...exemplum...habemus in Graecis et Romanis, qui longe profecto alias ideas foverunt libertatis et servitutis, et de utraque longe aliam publice privatimque differebant temporibus democraticis, quam monarchicis."

16. Longinos, *Περὶ ὕψους* (*De sublimitate*), kap. 44. Chorin hänvisar till kapitel 35 och har sannolikt haft en tidig edition av denna svårt skadade skrift tillgänglig.

17. Bacon, *De augmentis scientiarum* (Leyden, 1652), bok II, kap. 4. Om tidsandans föregångare, se Bo Lindberg, "Smak, diskurs och paradigm – om termer och modeord i idéernas historia", i *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok* (Stockholm, 2002), s. 73 f.

18. I en gratulation till respondenten i dissertationen av S. Skunck/J. Rudhelius, *Orbis imperiorum*, ventilerad i Uppsala 1668.

19. Rydelius/Chorin, § 9. För citatet, se *Reflexions morales, i Réflexions, ou sentences et maximes de Monsieur De La Rochefaucault* (Amsterdam, 1747), nr 293.

20. Om betydelser av ordet *goût* i franskan, se *Le Grand Robert de la Langue Française IV* (Paris, 1989), s. 983. Första svenska belägget för ordet smak i estetisk mening är enligt SAOB från 1679, då Samuel Columbus använt det apropå Molières och Racines komedier. La Rochefoucaulds bruk av *goût* på det av Chorin använda stället går utöver den snävt estetiska betydelsen och innefattar även opinioner; den betydelsen är noterad i *Le Grand Robert*.

21. Chorin gör inte denna sociala avgränsning, men den förekommer i en avhandling om "folklig filosofi" ventilerad under Johan Upmarck i Uppsala 1709, där filosofiska uppfattningar hos folket beskrivs, folket då fattat inte som det lägsta folket, dräggen, utan som de som utan hjälp av de lärdes särskilda kompetens söker sanningen i enlighet med Aristoteles sats att alla människor strävar efter att veta. Johan Upmarck/P. Svarez, *De philosophia plebeja*, diss. (Uppsala, 1709), s. 6.

22. Rydelius/Chorin: "quae (sc. opiniones) non semper sunt discursivae, ita ut in explicitam theoriam transeant, sed latent saepe in occultiore quadam mentis dispositione et gustu, quo rerum divinarum humanarumque pretia in praxi bene vel male aestimant."

23. A.a., § 18–19. § 20 lyder: "Epicuraeorum Scepticorumque aetas simul et pessimas de anima, de DEO, de moribus opiniones, pessimos mores et adultam Graecorum servitutem vidit."

24. A.a., § 24–28. Med eklekticismen förstås inte ett eklektiskt förhållningssätt utan den samtida riktning i filosofin som försökte övervinna de filosofiska striderna genom att välja ut det bästa och förnuftigaste ur de olika skolorna.

25. A.a., § 35: "...nunc quasi societas hominum esset ens realiter a membris suis distinctum, inobligabile, impeccabile..."
26. Om värderingen av de filosofiska skolorna, se Rydelius, *Nödiga Förnufftz Öfningar för all slags studerande ungdom* (Linköping, 1718), s. 153–162.
27. Rydelius/S. Almqvist, *De moderamine libertatis philosophiae*, diss. (Lund, 1726), s. 5 f.
28. Dalin, *Svea rikets historia* III:1 (Stockholm, 1762): "Företal. Om påverkan från Rousseau", Martin Lamm, *Olof Dalin: en litteraturhistorisk undersökning*, diss. (Uppsala, 1908), s. 448–452.

Summary:

Opinion and Revolution: Enlightenment in Lund in 1719

This article examines the words *revolution* and *opinion* in an academic dissertation written in Latin and defended at the University of Lund in 1719. The dissertation reflects the meaning of these words before they became the keywords of the Enlightenment, as modern historical scholarship has come to identify them. *Revolution* here retains the connotation of cyclical political change, although it is noteworthy that the author of the dissertation apparently had the ongoing change of the Swedish constitution from autocracy to parliamentary rule in mind. *Opinion* vacillates between the dominant values of an era and unstable popular opinion. More interesting, however, are the efforts of the author to describe the relation between opinion and society. With the help of Longinus, a connection is postulated between philosophical opinions and political systems: Greek democracy fostered salutary idealist philosophy whereas autocratic monarchy begot materialism and atheism. Still more interesting are the endeavours of the author to discern different levels of ideas in society. He makes a distinction between the articulated, explicit ideas of philosophers, or scholars, and the non-discursive opinions which are not explicit but stay hidden in the consciousness (*mente*) of the people. The dissertation is an academic exercise written in Latin at a peripheral university in Europe. In spite of the presumed backwardness of universities, it articulates an emerging awareness of the relation between ideas and society; in fact, it can be seen to signify a beginning of an interest in the history of ideas.

Keywords: opinion, revolution, genius saeculi, taste, gustus (goût), levels of ideas in society, Latin.

Den (o)föränderliga naturen: smakomdöme och bildning i *The Tatler*, *The Spectator* och *The Guardian* i början av 1700-talet

Karl Axelsson

I 1700-talets brittiska essätidskrifter mötte läsaren för första gången en dagsaktuell kulturkritik. Kritiken var moraliserande och hade tydliga opinionsbildande avsikter. Essätidskrifterna blev ett perifert forskningsobjekt under 1900-talets professionalisering av litteraturvetenskapen. Ställd intill föreställningar om litteraturens autonomi och den avancerade litteraturens behov av vetenskaplig tolkning var essätidskrifterna och den så kallade "popularitetens poetik" (*poetics of popularity*) en given förlorare.¹ Den amerikanske 1700-talsforskaren Brian McCrea skildrade i början av 1990-talet, i *Addison and Steele are Dead: The English Department, Its Canon, and the Professionalization of Literary Criticism* (1990), forskningens ointresse för essätidskrifterna, och nästan två decennier senare konstaterar Denise Gigante i *The Great Age of the English Essay* (2008) att 1700-talsessäerna alltjämt utgör "a relatively unexplored genre within the academy today".² Förbiseendet kan förefalla paradoxalt med tanke på att det bara finns en handfull 1700-talstexter som kan mäta sig med essätidskrifterna vad gäller den opinionsbildande makten.³

Utan att göra några ingående analyser av essätidskrifternas syn på bildning, har forskningen förbundet essäerna med 1700-talets bildade hövlighetskultur (*culture of politeness*).⁴ En kultur som i och med Lord Shaftesburys (1671–1713) *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times* (1711) anses ha genljudit i den tyska nyhumanistiska traditionens mer omtalade debatt om *Bildung* och *Selbstbildung*.⁵ Om Shaftesbury var den brittiska hövlighetskulturens främsta filosof, så var Joseph Addison (1672–1719) och Richard Steele (1672–1729) i essätidskrifterna *The Tatler* (1709–1711), *The Spectator* (1711–1712, 1714) och *The Guardian* (1713) dess opinionsbildare.⁶ I centrum för såväl Shaftesbury som Addison och Steele stod ett bildningsbegrepp som inte i första hand betonade vetenskap, sakkunskap eller akademisk utbildning, utan framför allt uppmärksammade bildningen som ett idealt socialt förhållningssätt.⁷ Addison och Steele betraktade, enligt George Justice i "The Spectator and Distance Education" (2005), essätidskriften som "a

revolutionary commercial product that would bypass traditional institutions to bring education – to bring learning – into private residences and public spaces outside of the schools”.⁸ Bildningen bestod i en speciell sorts kunskap (såsom viss förtrogenhet med den klassiska romerska och grekiska litteraturen), men var framför allt socialt orienterad – ofta centrerad runt smakomdömet – och som historikern Lawrence E. Klein understryker i *Shaftesbury and the Culture of Politeness: Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England* (1994): ”it [polite learning] was generalist in its orientation, tending to the development of the whole person and keeping the person and his social relations in view. It fixed knowledge in a firm ethical and social grid, flagged by such key words as ’judgment’ and ’taste’.”⁹ Under ”smakens århundrade” blev förfogandet över det välutvecklade smakomdömet det vedertagna måttet på bildningens omfattning och kvalitet.¹⁰

I det följande fokuseras *The Tatlers*, *The Spectators* och *The Guardians* roll inom den bildade brittiska hövlighetskulturen i början av 1700-talet. Jag avser dels att undersöka hur Addison och Steele förfar för att utveckla opinionens smakomdöme, dels att rikta uppmärksamheten mot hur synen på bildning och smak präglas av en ambivalent föreställning om naturen. Addison och Steele försvarar i huvudsak ett progressivt bildningsbegrepp där läsaren förväntas kultivera sitt smakomdöme och där den mänskliga naturen tycks stadd i oavbruten förändring. Bildandet av smakomdömet och den dynamiska naturens utveckling anses vara viktiga inslag i människans självförverkligande. Parallellt med att Addison och Steele betonar människans enorma bildningspotential och den dynamiska mänskliga naturen, vill jag emellertid uppmärksamma att de paradoxalt nog också inskräper naturens givna principer för människans utveckling och framställer den mänskliga naturen som predestinerad och oförenlig med ett individuellt självförverkligande.

I Plutarchos (ca 46–120) levnadsbeskrivning av Cicero (106 f. Kr.– 43 f. Kr.) berättas det om hur det delfiska oraklet uppmanar Cicero att låta naturen vara guide i livet.¹¹ Oraklets råd om naturen är ständigt närvarande i essätidskrifterna och utgör ett lika obestridligt som mångbottnat axiom under 1700-talet: å ena sidan fyllt av utvecklingsoptimism, å andra sidan präglad av begränsningar och bestraffningar för det självförverkligande som inte bekräftar en vedertagen livpraxis.¹² Jag närmar mig idéerna om naturen utifrån två begrepp.¹³ Förutom att naturen i vardagligt tal refererar till den yttre, icke-mänskliga naturen, så berör jag naturen som begrepp för de etablerade normer och värderingar (mänsklig natur) som en människa ansågs bära inom sig, samt naturen som en övergripande föreställning om människans position i universum, den ”totality of being” som den amerikan-

ske idéhistorikern Arthur O. Lovejoy utreder i sin klassiska studie *The Great Chain of Being* (1936).¹⁴ En sådan totalitet består av en kedja och hierarki i vilken människans position tycks given som en mellanlänk (*middle link*) någonstans mellan djurvärld och änglar.¹⁵ Naturen erbjuder här en rationell förklaring av människans position i ett större sammanhang. Genom att stundom uppmärksamma denna traditionella 1700-talskosmologi och betona vissa gränser för den mänskliga naturens utveckling, förefaller Addison och Steele vilja balansera diskussionen om bildning och smak. På så sätt förmår de också reducera den eventuella radikalitet som riskerar att bli konsekvensen av kultiverandet av smakomdömet och idén om den mänskliga naturens oinskränkta bildningspotential.

Opinionsbildning i smakfrågan

Om Richard Steele är ett obekant namn så är antagligen Steeles och *The Tatlers* publicistiska *eidolon* Isaac Bickerstaff – en beteckning ursprungligen myntad av Jonathan Swift (1667–1745) i den satiriska attacken på astrologen John Partridges (1644–1715) *Merlinus Liberatus* för 1708 – och dennes lärda mödor (*lucubrations*) desto mer kända.¹⁶ I och med *The Tatler* och dess *eidolon* Isaac Bickerstaff initierades en ny form av personlig och brett anlagd journalistik och till det första numret, den 12 april 1709, lånade Steele inte bara beteckningen Bickerstaff från Swift, utan också yrket som samtidens uttolkare med avsikt att bilda sina läsare i smakfrågan och rädda dem från en annalkande kulturskymning.¹⁷

Scenkonsten är den konstform som ligger närmast Steeles hjärta och han diskuterar ofta dess uppdrag. I en essä den 28 april 1709 frågar Bickerstaff retoriskt: "If a Thing painted or related can irresistibly enter our Hearts, what may not be brought to pass by seeing generous Things performed before our Eyes?"¹⁸ Lik gentlemanen Eugenio, som refereras i samma essä, hävdar Bickerstaff att "the apt Use of a Theatre" är "the most agreeable and easy Method of making a polite and moral Gentry, which would end in rendering the rest of the People regular in their Behaviour, and ambitious of laudable Undertakings".¹⁹ Parallellt med ett sådant uppdrag preciseras den moraliska människans natur, vars viktigaste talang är omdömet. En människa med ett bildat omdöme förkroppsligar en åtråvärd sinnesro och är varken mer än nödvändigt roande eller alltför enerverande för sin omgivning: "he that never shocks you, tho' he is seldom entertaining, is more likely to keep your Favour, than he who often entertains, and sometimes displeases you", som Bickerstaff uttrycker det i ett försök att definiera de utmärkande dragen hos en bildad gentleman (*a Man of Conversation*).²⁰ Den ideala människan beskrivs ofta

som en gentleman vars välbalanserade position – en position som läsaren i sin tur förväntades imitera – mellan häftiga sinnescrörelser var beroende av omdömet: "The most necessary Talent therefore in a Man of Conversation, which is what we ordinarily intend by a Fine Gentleman, is a good Judgment."²¹ Ett omdöme som i sin tur oavbrutet förbinds med frågan om smaken. Eugenio är för Steele talande nog inte blott en gentleman utan en bildad gentleman med rätt smak (*just Taste*).²²

Efter 271 nummer gjorde Bickerstaffs bildningsprojekt uppehåll den 2 januari 1711. Bara två månader senare publicerades det första numret av Addisons och Steeles nya essätidskrift, *The Spectator*. Tidningen utgavs i form av en foliosida långa essäer, sex gånger i veckan, mellan den 1 mars 1711 och den 6 december 1712, och mellan den 18 juni 1714 och den 20 december samma år, då med Addison som ensam redaktör. Det dagliga läsarantalet uppskattade Addisons *idolon* Mr Spectator till enorma 60 000 och föreställningen om den hotande kulturskymningen (*that desperate State of Vice and Folly into which the Age is fallen*) delade *The Spectator* med sin föregångare.²³

I *The Spectators* syn på bildning står alltså smakomdömet i centrum. Med hjälp av essäerna ska omoralen fördrivas, den mänskliga naturen förbättras, och en ny bildad engelsk smakregim upprättas.²⁴ Det goda smakomdömet (*that Faculty of the Soul, which discerns the Beauties of an Author with Pleasure, and the Imperfections with Dislike*) var enligt Addison betecknande för den fulländade moraliska människan och genom att pröva reaktionen inför valda delar av den klassiska litteraturen kunde läsaren analysera huruvida hon utvecklat ett bildat smakomdöme eller inte.²⁵ Överensstämde den emotionella reaktionen med hur tidigare generationer reagerat så hade läsaren tillvaratagit sin förmåga och utvecklat ett föredömligt smakomdöme. Essäernas syfte sammanfattas i *The Spectator* den 19 juni 1712, då Addison utlovar normer för förvärvandet av smakomdömet:

GRATIAN very often recommends *the fine Taste*, as the utmost Perfection of an accomplished Man. As this Word arises very often in Conversation, I shall endeavour to give some Account of it, and to lay down Rules how we may know whether we are possessed of it, and how we may acquire that fine Taste of Writing, which is so much talked of among the Polite World.²⁶

Addison och Steele bildar opinion i smakfrågan genom att åskådligt skildra en rad förebildliga exempel. Smaken förbinds med de bildade livsmönster som återges genom referenser till den klassiska romerska och grekiska litteraturen (såsom Homeros diktepos, Sapphos kärleksdikter och Vergilius *Aeneiden*) eller till den egna

nationella ballad- och poesitraditionen (såsom *The Ballad of Chevy Chase* och Miltons *Paradise Lost*). Samma tillvägagångssätt återkommer i *The Guardian*, Addisons och Steeles sista gemensamma publikation utgiven sex gånger i veckan mellan den 12 mars och den 1 oktober 1713.

Smakomdömet betydelse sysselsätter *The Guardians* idolon Nestor Ironside i lika stor utsträckning som Bickerstaff och Mr Spectator. Med hjälp av personliga anekdoter och allusioner på efterföljansvärda exempel på uppförande, och generella referenser till den klassiska litteraturen, försöker Nestor Ironside vinna opinionens intresse. Läsaren skrivs aldrig på näsan men bildningens konnotationer förblir likafullt uppenbara: genom att imitera de livsmönster som essäerna skildrar kan läsaren utveckla smakomdömet – som i sin tur är bildningens kännetecken. Den 29 september beskriver Nestor Ironside – i denna essä sannolikt Addison – hur han bjudit med sig en god och ytterst bildad vän till sitt hus på landet. Vännern skildras som en man med "Polite Taste, particularly in Architecture and Gardening".²⁷ Väl framme vid Nestor Ironsides lanthus slås den bildade gästen – sannolikt Alexander Pope (1688–1744) – omedelbart av en kvalitet som han saknat i den sortens byggnader, varpå han citerar ur ett epigram av Martial (ca 40–104 e. Kr.) för att tydliggöra sina känslor. I det citerade epigrammet hyllas Faustinus italienska *villa* och dess omgivande idylliska natur.²⁸ Den osmyckade icke-mänskliga naturen kan försätta människans medvetande i ett upphöjt och balanserat tillstånd, påpekar Nestor Ironside. Jämfört med konsterna bereder en sådan natur "a loftier Sensation of Pleasure".²⁹

Med smakomdömet etablerat, förbinder Nestor Ironside den inledande anekdoten med den klassiska epokens smak genom en påminnelse om att "[t]his was the Taste of the Ancients in their Gardens", varpå resonemanget bestyrks genom referenser till "the two most celebrated Wits of the World" och deras respektive beskrivningar av trädgårdar: Vergilius (70 f. Kr.–19 f. Kr.) skildring i *Georgicas* fjärde bok av besöket hos trädgårdsmästaren i Tarentum, samt Homeros skildring av kung Alkinoos trädgård i *Odysséens* sjunde sång.³⁰ I slutet av essän knyts resonemanget ihop med en betraktelse över hur den föredömliga synen på den icke-mänskliga naturen (som också delas av geniet) bryter av mot den moderna föreställningen där människan snarare syns fjärma sig från naturen. Allmänheten – "People of the common Level of Understanding" – tycks inte dela Nestor Ironsides smakomdöme.³¹ Den ännu obildade opinionen tycks föredra "the Fantastical Operations of Art, and constantly thinks that *finest* which is least Natural".³² Essän avrundas så i ett lättsamt tonläge, med en ironisk och underhållande inrådan från "an Eminent Town-Gardiner", enligt Nestor Ironside en "Puritan Wag", riktad till "my loving Countrymen of this curious Taste", det vill säga alla de

läsare som ännu inte är i stånd att uppskatta den bildade smaknorm som Nestor Ironside presenterat.³³

Den namnkunnige Addisonforskaren Charles A. Knight beskriver i "*The Spectator's Generalizing Discourse*" (1993) hur de tidiga brittiska 1700-talssässäisterna ofta rör sig på en allmängiltighetsskala (*ladder of generality*), där skribenten "makes initial assumptions about the nature of the primary topic and the knowledge of the reader, and these assumptions dictate the location of that topic upon the ladder of generality".³⁴ Om läsaren inte antas uppfatta resonemanget som allmängiltigt, så är det enligt Knight troligt att essän inleds i ett lättillgängligt tonfall och att essäisten underbygger argumentationen med hjälp av personliga erfarenheter.³⁵ Knights resonemang kan med fördel appliceras på essän om smakomdömet i *The Guardian*. Nestor Ironsides tillvägagångssätt är i själva verket symptomatiskt för hur Addison och Steele oftast förfar längs allmängiltighetsskalan när det gäller frågan om smakomdömet: uppmärksammandet av en smaknorm i form av en bildad persons utsaga i en personligt färgad anekdot (Nestor Ironsides bildade vän), hänsyftningen på en klassisk kanon som skildrat den bildade smaknormen (Martialis, Vergilius och Homeros), den bildande effekten av smaknormen på allmänhetens medvetande, associationerna till geniet och slutligen en skämtsam anmärkning om allmänhetens brist på smak – en allmänhet som nu ges chansen att imitera och tillvarata förmågan att bilda sig och utveckla smakomdömet.

Det progressiva bildningsbegreppet

I essätidskrifternas syn på smak och bildning blir smakomdömet resultatet av ett i högsta grad progressivt bildningsbegrepp, där den mänskliga naturen framställs som dynamisk och utomordentligt formbar, och smakomdömet som en förmåga som ska tillvaratas och utvecklas. Ett belysande exempel på det progressiva bildningsbegreppet och föreställningen om den mänskliga naturens dynamik ges i *The Spectator* den 6 november 1711. I inledningen till essän citerar Addison ur Ovidius (43 f. Kr.–ca 17 e. Kr.) *Epistulae ex Ponto* [Brev från Svarta havet]: "Adde quod ingenuas didicisse fideliter artes / emollit mores nec sinit esse feros" ["Därtill kommer att lär man sig ädlare konstarter redbart / mildrar det seder och skick, råhet och grymhet dör bort"].³⁶ Citatet är en deklaration av Addisons föreställning om själens formbarhet, i vilken den obildade själen jämförs med ett marmorbrott (*marble in the quarry*) som kräver den skickliga poleraren för att skapa bildningens skönhet och smakens sinnrikhet. Människan är inte fulländad utan självförverkli-

gandet och tillvaratagandet av de egna utvecklingsmöjligheterna. Den mänskliga naturen är inte en given storhet, den är föränderlig, och det är det individuella bildningsförloppet och kunskapsinhämtandet som skulpterar människan och gör henne dygdig och unik (*draws out to View every latent Virtue and Perfection*):³⁷

What Sculpture is to a Block of Marble, Education is to a Human Soul. The Philosopher, the Saint, or the Hero, the Wise, the Good, or the Great Man, very often lie hid and concealed in a Plebeian, which a proper Education might have disenterred, and have brought to Light.³⁸

Bildningen har följaktligen en emanciperande kraft: den enkla människan kan genom bildningen förverkliga sig själv och utvecklas till en filosof. Betydelsen av en sådan kraft illustrerar Addison paradoxalt nog genom en skepsis mot att engelsmännen anses vara mer ämnade för bildning och smak än färgade slavar. Vid de amerikanska plantagerna berättas det, enligt Addison, om hur afrikanska slavar hänger sig när deras ägare avlider. Addison hedrar slavarnas pliktrogenhet men ställer därefter ett par frågor som ter sig tänkvärda och radikala mot bakgrund av att Storbritannien dominerade världshandeln med slavar från Restaurationen till början av 1800-talet: "What might not that Savage Greatness of Soul, which appears in these poor Wretches on many Occasions, be raised to, were it rightly cultivated?"³⁹ Varför, frågar Addison, förnekar vi slaverna de rättigheter som vi själva förfogar över? Varför ges inte slaverna rätt till bildning och självförverkligande?

And what Colour of Excuse can there be for the Contempt with which we treat this Part of our Species; That we should not put them upon the common foot of Humanity, that we should only set an insignificant Fine upon the Man who murders them; nay, that we should, as much as in us lies, cut them off from the Prospects of Happiness in another World as well as in this, and deny them that which we look upon as the proper Means for attaining it?⁴⁰

Därefter återger Addison en fabel i vilken två slavar förälskar sig i samma kvinna. Då slaverna inte förmår enas om vem som ska få gifta sig med henne bestämmer de sig för att döda kvinnan och därefter begå självmord. Addison kommenterar fabeln med tydligt missnöje:

Though the Action which I have recited is in itself full of Guilt and Horror, it proceeded from a Temper of Mind which might have produced very noble Fruits, had it been informed and guided by a suitable Education.⁴¹

Bildningen hade i det här fallet inte bara förhindrat döden, utan också tillvaratagit slavernas medfödda förmåga. Även om resonemanget alltjämt utgår från att "DISCOURSES of Morality, and Reflections upon human Nature" är centrala premisser för en bättre självförståelse (*true Knowledge of our selves*), så begränsar naturen (i detta fall såväl den mänskliga som den kosmologiska naturen) inte bildningens inflytande.⁴² Bildningens makt och demokratisering behöver, enligt Addison, i själva verket utökas så att den även omfattar egendomslösa slavar.⁴³

Vad Addison och Steele framhåller i sina essäer är att bildning och smakomdöme delvis är kulturella fenomen. Naturen – såväl den mänskliga naturen som den kosmologiska hierarkin – är inte en statisk entitet, utan dynamisk. De initiala livspremisserna (såsom egendom eller hudfärg) dikterar inte nödvändigtvis villkoren för människans utveckling. Själens måste formas, smaken ska läras in och enkla människor eller slavar ska också åtnjuta bildningens fördelar och rätten till självförverkligande. God fostran och bildning (*Good-breedings*) ska, i likhet med konsterna och vetenskaperna, förbättra den mänskliga naturen (*lift up human Nature*) och, som Addison påpekar i *The Tatler* den 16 december 1709, göra det möjligt för människor att avlägsna sig från omoral och karaktärslöshet (*the wearing off or throwing into Shades the mean and low Parts of our Nature*).⁴⁴ Smakomdömet är i sin tur ett attribut för bildningens förekomst. Härigenom följer också att smakomdömet förblir outvecklat när bildningen inte är av önskvärd kvalitet. Bickerstaff skildrar detta i en essä i *The Tatler* den 29 augusti 1709, genom att först fastslå att det saknas en tydlig standard för bildningen (*Standard for good Breeding*) av kvinnor, och därefter nedsättande referera till de kvinnor som är utan grundlig bildning som "pretty Girls", alltmedan dygdiga kvinnor (*Ladies*) förbinds med ett bildat förhållningssätt som enligt Bickerstaff avspeglas i deras musiksmak:⁴⁵

Five young Ladies who are of no small Fame for their great Severity of Manners, and exemplary Behaviour, would lately go no where with their Lovers but to an Organ-Loft in a Church, where they had a Cold Treat, and some few Opera Songs, to their great Refreshment and Edification.⁴⁶

Människan får inte begränsas av vare sig sin egen inre natur eller den position som hon erhållit i den kosmologiska hierarkin. Tillvaratagandet av förmågan till bildning och smak är ett nödvändigt steg i självförverkligandet. Bildningen tillskrivs av Addison dessutom en socialt utjämnande funktion där slaven uppmuntras att röra sig i hierarkin och omskapa sin sociala position och status. Bickerstaff fångar koncist bildningens egaliserande betydelse i *The Tatler* den 18 juni 1709: "As Cere-

mony is the Invention of Wise Men to keep Fools at a Distance, so good Breeding is an Expedient to make Fools and wise Men equals.”⁴⁷

I ett tidigt försök att kontextualisera essätidskrifternas bildningsbegrepp visar Walter Göricke, i *Das Bildungsideal bei Addison und Steele* (1921), hur Addisons och Steeles ideal sammanhänger med en modifiering av renässanshumanismens bildningsideal, inte minst som det presenterades av den italienske renässansförfattaren Baldassare Castiglione (1478–1529) i *Il Cortegiano* (1528). Castiglione fångade i skildringen av hovmannen ett intellektuellt gentlemannaideal som Göricke sammanfattar med de sokratiska orden ”dygd är vetande” (*Tugend ist Wissen*).⁴⁸ Under 1600-talet betraktas denna klassiska bildningsnorm utifrån ett behov av ett nyttoideal (*Nützlichkeitsideal*), det vill säga utifrån ett ideal som avser att stärka betydelsen av bildningen som medel och inte blott självändamål.⁴⁹ De tidiga brittiska essätidskrifterna framhåller en medelväg mellan renässanshumanismens ideal och puritanernas nyttopraxis. Addison och Steele understryker, enligt Göricke, den mänskliga naturens stora utvecklingspotential och formbarhet, en progressiv potential som tillvaratas i bildningen:

I direkt motsats till de dystra puritanernas predestinationslära vårdar våra författare [Addison och Steele] den optimistiska övertygelsen att den mänskliga naturen visserligen har svagheter men att dessa i allra högsta grad kan balanseras genom lämpligt inflytande.⁵⁰

I essätidskrifternas positiva syn på den mänskliga naturen adderas således ett viktigt ord till renässanshumanismens bildningsmotto: dygd är inte blott vetande – utan ett lärbart vetande (*lehrbares Wissen*) och upplysningsivrare (*Aufklärer*) som Addison och Steele tillskriver, enligt Göricke, individens självfostran (*Selbsterziehung*) en avgörande betydelse.⁵¹ Den mänskliga naturen är inte predestinerad. Bildningen gör naturen formbar. Även om Göricke framhåller Addisons och Steeles utvecklingsoptimistiska syn på individens bildningspotential, så påpekar han också nogsamt att det fanns en gräns för hur stora de individuella skillnaderna fick bli. Mot bakgrund av puritanernas begrepp om en predestinerad mänsklig natur, framstår Addison och Steele som radikala reformivrare, men deras syn på individens livsstil (*Lebensführung*) präglades också av ett visst mått av likformighet.⁵² Föreställningen om essätidskrifternas radikala och framstegsvänliga roll inom bildnings- och smakdebatten lever emellertid i olika former kvar i den samtida receptionen, ofta genom framhållandet av essäernas värdefulla betydelse för utvecklingen av en offentlig sfär, demokrati, frihet och jämlikhet.

Jürgen Habermas sammanförde, i *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Borgerlig offentlighet: kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället, 1962), Addisons och Steeles essätidskrifter med en framväxande kaffehuskultur och en ny rationell intersubjektiv och egalitär diskurs.⁵³ Även om Habermas har kritiserats för att som medieforskaren Göran Leth uttrycker det i *Braständaren och iakttagaren: Engelsk press och journalistik 1695–1825* (1996) ha "överdrivit den 'offentliga sfärens' emancipatoriska potential", vilar det habermasianska arvet tungt över den moderna receptionen.⁵⁴ Klein betraktar i "Enlightenment as Conversation" (2001) Addisons och Steeles essäer som framstegsvänliga exponenter av ett viktigt socialt konversationsideal som var antiauktoritärt och fordrade handlingskraftiga och förnuftiga aktörer som i sin tur förmådde åstadkomma en slags jämlikhet (*a kind of equality*) och generera en ny värdefull frihet: individens frihet att kritisera.⁵⁵ McCrea betonar i sin tur essätidskrifternas (*The Tatlers* och *The Spectators*) expanderande bildningscirkel (*expanding circle*) i vilken Sokrates (som Addison själv jämförde sig med) står i mitten som den reformsinnade lärofadern och där cirkeln "expands through the merchant and the middle class, through the lower class to, finally, women".⁵⁶ Addison var med andra ord förmedlare av kunskaper och smaknormer som betvingade de premisser som rådde inom olika sociala skikt. Essäernas till synes oförbehållsamt progressiva syn på bildningens roll leder i sin tur McCrea till att betrakta dem som ett första viktigt steg mot egalitarism: "wisdom [...] should be widely available, as should the opportunity for men and women of all ranks to produce works of art. An incipient egalitarianism pervades the essays of Addison and Steele".⁵⁷

Litteraturhistorikern Terence Bowers gör i "Universalizing Sociability: *The Spectator*, Civic Enfranchisement, and the Rule(s) of the Public Sphere" (2005) en likartad habermasiansk analys av Addisons och Steeles "sokratiska projekt" och betonar *The Spectator* som en förvaltare av medborgarnas rättigheter (*agent of enfranchisement*).⁵⁸ Bowers fokuserar essäernas förhållande till Shaftesburys politiska filosofi, i synnerhet Addisons och Steeles ansats att utveckla Shaftesburys avsikt att ersätta en politisk kultur centrerad runt kyrka och hov med en modern, demokratisk republikanism.⁵⁹ *The Spectator* blev en avgörande faktor för ett utökat civilt inflytande, där essäerna inte enbart uppbar stor betydelse som förevisare av smakomdöme och hög moral, utan, enligt Bowers, framför allt som grundläggare av ett modernt civilt självbestämmande (*civic empowerment*).⁶⁰ Addison och Steele hade för avsikt att vägleda "an amorphous array of persons – who were divided by class, wealth, and geography – on how to interact as equals and on how to understand themselves as a new kind of community that was radically different from older forms of association based on patronage or kinship".⁶¹ Avsikten var kort sagt att

utveckla och försvara individens rätt till självförverkligande och möjligheten att utöva det som Bowers benämner modern frihet (*modern liberty*).⁶² Essäernas betydelse i bildningsdebatten blir utifrån det här synsättet närmast oöverskådlig och det självklara slutmålet för radikala reformivrare som Addison och Steele är det moderna, egalitära, frihetliga och demokratiska samhället: "*The Spectator* not only democratizes manners by making them known to the public, it also articulates a new system of manners designed for a more democratic society."⁶³

Naturens och bildningens gränser

Problemet med Kleins, Bowers och McCreas analyser är inte att de framhåller essäernas progressiva bildningssyn eller demokratiska syften, där den emanciperande kraften i varje individ tillvaratas och utvecklas. Detta utgör som vi konstaterat ett relevant drag i essätidskrifternas opinionsbildning. Problemet är snarare att analyserna förbiser den ambivalens som essäerna också uppvisar i fråga om bildningens och smakens inflytande. Om essäerna, vilket Bowers understryker, "offered most purchasers greater civic and social opportunities than what older and competing systems proposed", så gjordes det nämligen inte utan viktiga reservationer.⁶⁴ Samtidigt som bildning, smak och emancipation var explicita mål för Addison och Steele, var sådana mål ofta förbundna med övertygelsen om att ingenting fick utmana de givna förutsättningarna (den mänskliga och den kosmologiska naturen) och att det självförverkligande som inte svarade mot naturens predestinerade mål borde bestraffas. Ett självförverkligande som inte enbart bekräftade givna och vedertagna föreställningar om exempelvis livsstil och kön var med andra ord problematiskt. I essätidskrifternas radikala reformiver fanns således ett mer konservativt drag som vi behöver beakta för att göra essäerna rättvisa. Den 13 juni 1712 påminns *The Spectators* läsare om vad kosmologin ger för reellt utrymme för social mobilitet och individens självförverkligande bildningsprocess:

NATURE does nothing in vain; the Creator of the Universe has appointed every thing to a certain Use and Purpose, and determin'd it to a settled Course and Sphere of Action, from which, if it in the least deviates, it becomes unfit to answer those Ends for which it was design'd.⁶⁵

Människans tillvaro är således predestinerad. Organiseringen av samhället (*Dispositions of Society*) och ekonomin följer i sin tur samma givna lagar – "formed in a Chain as well as the natural" – och minsta avvikelse från dessa äventyrar samhäl-

lets grunder (*puts the whole in some Disorder*).⁶⁶ Avvikelsen från de givna grunderna är omoralisk och hotar ytterst den lagbundenhet som samhället kräver. Varken naturens eller samhällets kedja får brytas. Människan måste underkasta sig kosmologins makt för att samhället ska bestå. Naturen bestämmer människans permanenta position och ingenting utgör, enligt den osignerade essän i *The Spectator*, ett mer löjväckande trots mot naturen än "excelling in Characters Men are not fit for".⁶⁷ Åtlydnaden av naturens regler är i själva verket ett viktigt led i individens nödvändiga fortskridande mot ett predestinerat mål.⁶⁸ Det självförverkligande som bildningen och den dynamiska naturen (mänsklig såväl som kosmologisk) sammanhänger med kan i själva verket bara sanktioneras när den återspeglar något förutbestämt.

Ett självförverkligande i strid med vad den kosmologiska och mänskliga naturen fastställt beskrivs stundtals som ett motstånd mot den egna förmågan. Naturen bereder människan trygghet genom att aldrig göra fel: "[Nature] never promises what she is not able to perform, so she never fails of performing what she promises."⁶⁹ I förhållande till den givna fallenhet och position som givits varje individ, framstår den fria viljan som sekundär. Fallenheten visar sig oavsett människans vilja; naturens ändamålsenlighet är kort sagt mer betydelsefull än människans avsikter och intressen. Därför måste också ifrågasättandet av naturen medföra ett personligt lidande. Att *vilja* bilda sig i konsterna och utveckla sitt smakomdöme är inte alltid avgörande för huruvida man uppnår sitt mål. Utläggningen i *The Spectator* om stoikern Kleanthes (ca 331 f. Kr.–ca 232 f. Kr.) får här tjäna som en illustration av det motstånd som bildningsresan och självförverkligandet möter när de frångår ett förutbestämt syfte.

Kleanthes hade "good Sense, a great Memory, and a Constitution capable of the closest Application".⁷⁰ Men Kleanthes avsåg att förändra sig och utveckla en begåvning som inte var predestinerad. Genom att bilda sitt smakomdöme föresatte han sig att bli en gentleman. Resultatet var förödande. I stället för att utveckla gentlemanens bildade smakomdöme, blev Kleanthes en fåfång och egenkär snobb (*Coxcomb*) och naturen kunde inte lastas för detta, bara bestraffa honom:

Nature in her whole Drama never drew such a part [*the Race of Coxcombs*]; she has sometimes made a Fool, but a Coxcomb is always of a Man's own making, by applying his Talents otherwise than Nature designed, who ever bears an high Resentment for being put out of her Course, and never fails of taking her Revenge on those that do so.⁷¹

Åtlydnaden av det som är människan givet beskrivs som den enda metoden för välgång. Avvikelserna från den mänskliga naturens fasta normer är inget mindre

än avskyvärda brott (*heinous Crimes*).⁷² Kleanthes försök att förändra sig är lönlöst. Han kan inte bilda sig i konsterna och förverkliga sig själv. Gentlemannens kvaliteter och smakomdömet måste förbli honom främmande. Kleanthes borde inte ha ansträngt sig för att förverkliga sin längtan efter bildning och smak. Kleanthes saknade inte talang, men genom sitt engagemang och intresse för konsterna – "Cleanthes reads Plays, dances, dresses and spends his Time in Drawing-rooms, instead of being a good Lawyer, Divine, or Physician"⁷³ – utmanar han förmågan som är honom given, och konsekvensen riskerar att bli att han inte blott förlorar sin givna fallenhet utan rent av förvärvar flera ofördelaktiga karaktärsdrag.

Begränsningarna av självförverkligandet gäller inte bara för en man som Kleanthes. I en anekdot om Caelia och Iras utvecklas ett närbesläktat resonemang. Namnen Caelia och Iras förväntas sannolikt väcka läsarens associationer om förebildligt karaktärsfasta kvinnor i Arthurlegenden där Caelia styr "Fairy Land", i Edmund Spensers (1552–1599) *The Faerie Queene* (1590–1596) där Caelia är en rättsinriad moder som besitter helig kunskap, och i Shakespeares (1564–1616) *Antony and Cleopatra* (ca 1606) där Iras är hängiven tjänarinna åt Kleopatra. I *The Spectator* förvandlas karaktärsfasthet till trotsighet. Caelia är charmig men saknar ett slagfärdigt intellekt (*wit*) och en vacker röst, medan Iras är ful och hennes uppförande ofint (*ugly and ungentle*) samtidigt som hon besitter det intellekt som Caelia saknar. Kvinnorna hyser emellertid tvivel om sina förutbestämda karaktärsdrag: Caelia pratar ofta trots att hon borde tåga, och Iras tiger fastän hon borde tala.⁷⁴ Naturbegreppet understryker här den kosmologiska lagbundenheten och människans givna position, vilket inte innebär att människan helt saknar förändringsmöjligheter, men att sådana förändringar ytterst bara sanktioneras då de resulterar i givna uppfattningar om exempelvis yrke och livsstil (Kleanthes) eller ett förväntat beteende hos en kvinna (Caelia och Iras). Varje individuell förändring behöver således leda tillbaka till naturens förutbestämda mål och återspegla det givna. Självförverkligandet är så att säga inte förverkligandet av självet, utan förverkligandet av det förutbestämda.

Att klivenheten inför bildningens makt utmynnar i en kompromiss snarare än i ett entydigt ställningstagande för antingen de dynamiska aspekterna av naturbegreppet eller de mer konservativa, är inte överraskande. I *The Spectator* den 19 juni 1712 inleder Addison, som vi berört tidigare, med att utlova regler för hur man bildar sig och erhåller god smak. Snart medger han dock uppgiftens svårighet: "It is very difficult to lay down Rules for the Acquirement of such a Taste as that I am here speaking of".⁷⁵ Som skäl åberopar Addison att smaken tycks medfödd och given av naturen, och mycket svår att kultivera.⁷⁶ Den framkomliga medelvägen återfinns ett stycke senare, då Addison betonar kompromissen mellan ärftlighet

och bildning: "BUT notwithstanding this Faculty must in some measure be born with us, there are several Methods for Cultivating and Improving it".⁷⁷

Naturens rationella kedja och hierarki kräver således en balansakt där nya livsideal kan bejakas utan att äventyra kosmologin. Bildningens och smakens förening med social mobilitet gör den problematisk. Som Jenny Davidson påpekar i *Breeding: A Partial History of the Eighteenth Century* (2009): "Socially speaking, the possibility of improvement threatens the gentle and noble classes by admitting those beneath them to their society."⁷⁸ Människans position mellan änglar och djur består av en rad olika samhällslager och den progressiva synen på bildning och smak är till syvende och sist problematisk eftersom den riskerar att äventyra distinktionen mellan olika sociala skikt. När Addison, i *The Tatler* den 16 december 1709, kommenterar konsternas förhållande till den mänskliga naturen och den kosmologiska hierarkin ondgör han sig därför talande nog över att franska poeter i allmänhet, och François de la Rochefoucauld (1613–1680) i synnerhet, varken avser att reproducera diskrepansen i den gudomliga kosmologin mellan människa och djur (*Brute*), eller, än viktigare, skillnaden mellan olika slags människor.⁷⁹ Medan de antika grekiska (Platon) och romerska kulturerna (Cicero) vidgade gapet mellan den dygdiga människan och den odygdiga, genom att göra diskrepansen lika stor som mellan gudar och djur, minskar i själva verket de franska poeterna, enligt Addison, gapet och underminerar på ett katastrofalt vis också kosmologin och utsikten att uppfatta olikheter mellan människor:

Their business is, to depreciate human Nature, and consider it under its worst Appearances. They give mean Interpretations and base Motives to the worthiest Actions: They resolve Virtue and Vice into Constitution. In short, they endeavour to make no Distinction between Man and Man, or between the Species of Men and that of Brutes.⁸⁰

Den progressiva synen på bildningen är ett centralt drag i essäernas opinionsarbete, men en sådan föreställning skymmer, som vi kan se, också sociala skillnader mellan människor, och riskerar i slutändan även att hota det evigt mänskliga, det vill säga åtskillnaden från djuren. Den utveckling som är den drivande faktorn för ett smak- och bildningsbegrepp där den mänskliga naturen är stadd i oavbruten förändring hotar naturens oföränderliga och rationella kosmologi. Som Lovejoy påpekar: "Any change whereby nature at one time contains other things or more things than it contains at another time is fatal to the principle of sufficient reason".⁸¹ För Addison och Steele behöver människans position – "the middle Space between the Animal and Intellectual Nature, the visible and invisible World, [...]"

that link in the Chain of Beings which has been often termed the *nexus utriusque mundi*” – förbli distinkt och alltför genomgripande försök att komplicera den kosmologiska hierarkin måste avstyras.⁸²

Samtidigt som utvecklingen (*what the most refined Spirits have been labouring to advance since the Beginning of the World*) tycks bestå i ett evigt framåtskridande, där människan med hjälp av konsterna och vetenskaperna förverkligar sig själv genom bildning och smak, präglas alltså essäerna av en nostalgisk längtan efter en förliden storhetsepok.⁸³ För reformivrare som Addison och Steele får självförverkligandet inte mynna ut i något främmande. En dynamisk mänsklig natur bör visserligen stå i förgrunden men balanseras med hjälp av reservationen att en sådan natur bara kan reflektera det givna. Till visionen om det egalitära, frihetliga och demokratiska samhället, som Bowers ser som *The Spectators* primära syfte, måste vi således tillägga att slavens rätt till bildning, smak, frihet och självförverkligande är förbundet med ett förbehåll: rätten är bara motiverad om slaven förmår foga sig efter naturens predestinerade premisser. Den personliga bildningsresan och självförverkligandet är således förespråkade ideal om de inte stör naturens lagar. I det förnuftiga konversationsideal som Klein menar att essäerna försvarar äger i själva verket inte Caelia rätten att tala, Iras saknar rätten att tala, och Kleantes straffas för sitt försök att utveckla smakomdömet. I Addisons och Steeles ambivalenta naturbegrepp är varje förändring problematisk om den inte redan är predestinerad. Steele beskriver i *The Tatler* den 27 oktober 1709 hur cirkeln alltid behöver slutas och bildningens mål inte blott kan bestå i ett framåtskridande utan också bör vara en återgång till antikens förlorade symmetri och skönhet:

I consider the Soul of Man, as the Ruin of a glorious Pile of Building; where, amidst great Heaps of Rubbish, you meet with noble Fragments of Sculpture, broken Pillars and Obelisks, and a Magnificence in Confusion. Virtue and Wisdom are continually employed in clearing the Ruins, removing these disorderly Heaps, recovering the noble Pieces that lie buried under them, and adjusting them as well as possible according to their ancient Symmetry and Beauty.⁸⁴

Noter

1. Uttrycket ”poetics of popularity” återfinns i Brian McCrea, *Addison and Steele are Dead: The English Department, Its Canon, and the Professionalization of Literary Criticism* (London, 1990), s. 23–35.
2. Denise Gigante, *The Great Age of the English Essay: An Anthology* (New Haven CT & London, 2008), s. xvi. McCreas utredning avser essätidskrifterna *The Tatler* och *The Spectator*.

3. Angående *The Spectators* inflytande över opinionen, se Peter Smithers kommentar i Gregory Smith (red.), *The Spectator*, 4 vol. (London, 1967), vol. I, s. viii: "The *Spectator* was the greatest literary triumph of its time. Immediate fame, popularity, admiration, and financial success were the rewards of its authors. During the eighteenth and nineteenth centuries it was a basic text second only to the Bible in its influence upon British manners and morals, and it remained the most popular model for English prose composition."

4. Se exempelvis Brean S. Hammond, *Professional Imaginative Writing in England, 1670–1740: 'Hackney for Bread'* (Oxford, 1997), s. 145–191. Se även Terence Bowers, "Universalizing Sociability: *The Spectator*, Civic Enfranchisement, and the Rule(s) of the Public Sphere", i Donald J. Newman (red.), *The Spectator: Emerging Discourses* (Newark NJ, 2005), s. 150–174.

5. Se Susan L. Cocalis, "The Transformation of *Bildung* from an Image to an Ideal", *Monatshefte* 1978:4, s. 399–414. Cocalis påpekar att i J. J. Spaldings översättning av Shaftesburys *The Moralists* 1747 och i Friedrich Christoph Oetingers översättning av *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times* 1753 översattes Shaftesburys formuleringar "formation of a Genteel character" samt "good breeding" till *Bildung* respektive *Selbstbildung*. Om Shaftesburys inflytande se vidare Hans Weil, *Die Entstehung des deutschen Bildungsprinzips* (Bonn, 1930); Rebekka Horlacher, "Bildung – A Construction of a History of Philosophy of Education", *Studies in Philosophy and Education* 2004:5, s. 409–426. Om de filosofiska utgångspunkterna för Shaftesburys bildningsbegrepp, se Fritz-Peter Hager, *Aufklärung, Platonismus und Bildung bei Shaftesbury* (Bern, 1993). Tolkningarna av relationen mellan en kontinental tradition och den brittiska bildningsdebatten är dock inte entydiga. För utläggningar som vidrör skillnaderna mellan ett kontinentalt begrepp om *Bildung* och den brittiska debatten, se Sven Erik Nordenbo, "Bildung and the Thinking of Bildung", *Journal of Philosophy of Education* 2002:3, s. 341–352. Den brittiska debatten delar inte, enligt Nordenbo, det tyska begreppets komplexa historia och framtid. Att applicera begreppet och dess historia på debatten i Storbritannien i början av 1700-talet kräver dessutom ett anakronistiskt förhållningssätt till den tyska bildningsdebatten, då begreppet *Bildung* inte förekommer i det tyska språket förrän i mitten av 1700-talet. Nordenbo exemplifierar den tyska nyhumanistiska traditionen med hjälp av Humboldt, Schiller och Hegel. Angående senare problem med att översätta *Bildung* till engelska, se även John Cleary & Pádraig Hogan, "The Reciprocal Character of Self-Education: Introductory Comments on Hans-Georg Gadamer's Address 'Education is Self-Education'", *Journal of Philosophy of Education* 2002:4, s. 519–527.

6. För en kommentar om detta se Lawrence E. Klein, *Shaftesbury and the Culture of Politeness: Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England* (Cambridge, 1994), s. 2. *The Tatler*, *The Spectator* och *The Guardian* utgör de tre mest inflytelserika essäidskrifterna under 1700-talet. Om detta se John Calhoun Stephens introduktion i John Calhoun Stephens (red.), *The Guardian* (Kentucky, 1982), s. 1. Se även Daniel McDonalds introduktion i Daniel McDonald (red.), *Selected Essays from "The Tatler", "The Spectator", and*

"*The Guardian*" (Indianapolis IN, 1973), s. xi. Enligt McDonald utgjorde *The Tatler*, *The Spectator* och *The Guardian* höjdpunkten inom den litterära form som benämns "periodical essay", i det följande översatt till essätidskrift.

7. Se Lawrence E. Klein, "The Third Earl of Shaftesbury and the Progress of Politeness", *Eighteenth-Century Studies* 1984–1985:2, s. 186–214. Klein har även diskuterat forskningsens tillämpning av begreppet "politeness" som analytisk kategori, se "Politeness and the Interpretation of the British Eighteenth Century", *The Historical Journal* 2002:4, s. 869–898.

8. George Justice, "The Spectator and Distance Education", i Newman (red.) 2005, s. 267. I citatet avser Justice *The Spectator*.

9. Klein 1994, s. 5 f.

10. George Dickie refererar till 1700-talet som smakens århundrade i *The Century of Taste: The Philosophical Odyssey of Taste in the Eighteenth Century* (Oxford, 1996), s. 3.

11. *Plutarch's Lives*, 11 vol., Loeb Classical Library (Cambridge MA, 1971), vol. VII, eng. övers. Bernadotte Perrin, s. 93: "the Pythian priestess enjoined upon him [Cicero] to make his own nature, and not the opinion of the multitude, his guide in life." I *The Spectators* referens till denna passage påtalas att oraklet rådde Cicero att följa naturen (*Follow Nature*). Se *The Spectator*, 8 vol. (London, 1712–15), vol. VI, s. 51.

12. Se exempelvis *The Spectator* 1712–15, vol. VI, s. 51.

13. Arthur O. Lovejoy beskriver träffsäkert naturbegreppet som ett "verbal jack-of-all-trades". Se Arthur O. Lovejoy, "'Nature' as Aesthetic Norm", *MLN* 1927:7, s. 444.

14. Arthur O. Lovejoy, *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea* (Cambridge MA, 1936), s. 183. Enligt Lovejoy kulminerade inflytandet av föreställningen om "the Chain of Being" under 1700-talet.

15. *The Spectator* 1712–15, vol. VI, s. 68. Signaturen T.B. fångar på ett betecknande sätt människans position i ett brev ställt till *The Spectator* den 18 juni 1712: "AS Nature has framed the several Species of Beings as it were in a Chain, so Man seems to be placed as the middle Link between Angels and Brutes."

16. Se Jonathan Swift, *Predictions for the year 1708: Wherein the month and day of the month are set down* (London, 1708), s. 4. Swift gjorde följande förutspåelse om Partridge: "I have consulted the Star of his [Partridge's] Nativity by my own Rules, and find he will infallibly dye upon the 29th of March next, about Eleven at Night". Enligt den moderna konstens och komikens interaktiva grundvalar hade sannolikt Swifts förlöjligande av Partridge gått om intet om det inte varit för att Partridge tillbakavisat sin egen bortgång. Se John Partridge, *Squire Bickerstaff detected; or, the astrological impostor convicted* (London, 1709), s. 2. Partridges replik föranledde Swift att publicera ännu en pamflett i vilken han vidhöll att Partridge definitivt var död, bland annat för att ingen levande människa kunde ha skrivit sådan smörja ("damn'd Stuff") som Partridges almanacka. Se Jonathan Swift, *A vindication of Isaac Bickerstaff Esq; against what is objected to him by Mr. Partridge, in his almanack for the present year 1709* (London, 1709), s. 6.

17. Se Iona Italia, *The Rise of Literary Journalism in the Eighteenth Century: Anxious Employment* (New York, 2005), s. 23. Ingen journalist hade enligt Italia utforskat "the possibilities of writing a paper which would be both objective and amusing, appeal to a wide readership and yet present its views through the figure of an eccentric, elderly man."
18. *The lucubrations of Isaac Bickerstaff Esq; Revised and corrected by the author*, 2 vol. (London, 1710), vol. I, s. 57.
19. *Ibid.*, s. 57 f.
20. *Ibid.*, s. 147.
21. *Ibid.*
22. *Ibid.*, s. 56.
23. *The Spectator* 1712–15, vol. I, s. 53 f.
24. *Ibid.*, s. 325.
25. *Ibid.*, vol. VI, s. 73 f.
26. *Ibid.*, s. 72.
27. *The Guardian* 1982, s. 562.
28. *Ibid.*
29. *Ibid.*
30. *Ibid.*
31. *Ibid.*, s. 564.
32. *Ibid.*
33. *Ibid.*, s. 564 f.
34. Charles A. Knight, "The Spectator's Generalizing Discourse", i J. A. Downie & Thomas N. Corns (red.), *Telling People What to Think: Early Eighteenth-Century Periodicals from The Review to The Rambler* (London, 1993), s. 45. Knight utgår från *The Spectator* men menar att resonemanget bör appliceras på övriga essätidskrifter.
35. *Ibid.*
36. *The Spectator* 1712–15, vol. III, s. 260. Jag återger citatet i sin helhet med John W. Köhlers svenska översättning. Se Ovidius, *Brev från Svarta havet: Epistulae ex Ponto*, tolkade och kommenterade av John W. Köhler (Göteborg, 1991), II:9, r. 47–48, s. 86 [latin], s. 87 [svensk övers.].
37. *Ibid.*
38. *Ibid.*, s. 261.
39. *Ibid.*, s. 262. Peter Smithers noterar även denna radikalitet utifrån Addisons senare politiska roll som "Commissioner for Trade and Colonies". Se Smithers, *The Life of Joseph Addison* (Oxford, 1954), s. 339.
40. *Ibid.*
41. *Ibid.*, s. 264.
42. *Ibid.*, s. 265.
43. Addisons ställningstagande bör förstås mot bakgrund av den utbredda övertygelsen i antropologiska studier under 1700-talet att färgade som kollektiv helt saknade bildning

och tillgång till smakomdöme. I smak- och bildningsdebatten ansågs de färgades intelligens av naturen – inte kulturen – ofta vara oförenlig med bildad smak, vetenskap och konster. Se exempelvis David Hume, "Of National Characters" (1748), i *Essays, Moral, Political and Literary* (Indianapolis IN, 1985), s. 208, not 10: "I am apt to suspect the negroes to be naturally inferior to the whites. There scarcely ever was a civilized nation of that complexion, nor even any individual eminent either in action or speculation. No ingenious manufactures amongst them, no arts, no sciences." Humes tankar om den vita rasens suveränitet mötte senare motstånd i James Beatties *An Essay on the Nature and Immutability of Truth in Opposition to Sophistry and Scepticism* (1770), men refererades också av Kant i en av de förkritiskska skrifterna, där det underströks att de färgade av naturen helt tycktes sakna känsla (*Gefühl*) som tog sig över det fäniga eller larviga (*das Läppische*). Se "Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen" (1764), i Wilhelm Weischedel (red.), *Werkausgabe* (Frankfurt a.M., 1968), bd II, s. 880.

44. *The lucubrations of Isaac Bickerstaff Esq; Revised and corrected by the author 1710*, vol. II, s. 355.

45. *Ibid.*, s. 73.

46. *Ibid.*, s. 74.

47. *Ibid.*, vol. I, s. 217.

48. Walter Göricke, *Das Bildungsideal bei Addison und Steele* (Bonn, 1921), s. 9. För en utläggning om Addisons syn på kritikerns roll i förhållande till bildningsidealets historiska rötter, se även Lee Andrew Elioseff, *The Cultural Milieu of Addison's Literary Criticism* (Austin TX, 1963), s. 21–48.

49. *Ibid.*, s. 15.

50. *Ibid.*, s. 44: "Im direkten Gegensatz zu der düsteren puritanischen Prädestinationslehre hegen unsere Autoren die optimistische Überzeugung, daß die menschliche Natur zwar Schwächen hat, daß diese aber in weitestgehendem Maße durch geeignete Einwirkung ausgeglichen werden können."

51. *Ibid.*

52. *Ibid.*, s. 54.

53. Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet: kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*, 4:e uppl. (Lund, 2003), övers. Joachim Retzlaff, s. 35–49.

54. Göran Leth, *Braständaren och iakttagaren: engelsk press och journalistik 1695–1825* (Stockholm & Stehag, 1996), s. 68.

55. Klein, "Enlightenment as Conversation", i Keith Michael Baker & Peter Hanns Reill (red.), *What's Left of Enlightenment? A Postmodern Question* (Stanford, 2001), s. 148–166. Jag uppmärksammades på Kleins artikel i Anthony Pollock, *Gender and the Fictions of the Public Sphere, 1690–1755* (New York, 2009), s. 55.

56. McCrea 1990, s. 25. Addison jämför sig själv med Sokrates i *The Spectator* 1712–15, vol. I, s. 54: "It was said of *Socrates*, that he brought Philosophy down from Heaven, to inhabit among Men; and I shall be ambitious to have it said of me, that I have brought

Philosophy out of Closets and Libraries, Schools and Colleges, to dwell in Clubs and Assemblies, at Tea-Tables and Coffee-Houses.”

57. Ibid., s. 34.

58. Terence Bowers, "Universalizing Sociability: *The Spectator*, Civic Enfranchisement, and the Rule(s) of the Public Sphere", i Newman (red.) 2005, s. 154. Bowers beskriver kort bakgrunden till det sokratiska projektet i *The Spectator* på följande vis: "Addison's and Steele's aim, like Shaftesbury's, is not simply to disseminate the results of high learning to a wider audience, but to relocate and reconfigure the very institutions of learning. Philosophy is no longer to be confined in closed, walled-off realms ('Closets and Libraries') and governed as the province of a selected few; nor is it going to focus on the arcane matters studied in 'Libraries, Schools and Colleges,' or employ the specialized discourses of those realms. Instead, it is to be brought out into the open, centered in social spaces [...], and discussed in ordinary language that all literate persons are able to understand. And by being situated in social locales, philosophy is to be brought back to the Socratic project of seeking 'Knowledge of ones-self', which Addison and Steele cast as a collective effort to re-examine the nation's core values and social practices."

59. Ibid., s. 160.

60. Ibid., s. 152.

61. Ibid., s. 160.

62. Ibid., s. 156.

63. Ibid., s. 166.

64. Ibid., s. 170.

65. *The Spectator* 1712–15, vol. VI, s. 47.

66. Ibid.

67. Ibid. Under det gemensamma redaktörskapet av *The Spectator* skrev Addison och Steele över 500 essäer av totalt 555. Den osignerade essän (den 13 juni 1712) har två tänkbara upphovsmän vid sidan av Addison och Steele, bland annat Addisons kusin Eustace Budgell och Alexander Pope. För en kommentar om oklarheterna kring åtskilliga essäer, se Donald F. Bond (red.), *The Spectator*, 5 vol. (Oxford, 1965), vol. I, s. xliii–lix. Se även vol. III, s. 510, not 1.

68. Ibid., s. 49.

69. Ibid., s. 47 f.

70. Ibid., s. 48.

71. Ibid., s. 48 f.

72. Ibid., s. 51 f.

73. Ibid., s. 48.

74. Ibid., s. 50 f.

75. Ibid., s. 74.

76. Ibid., s. 74 f.

77. Ibid., s. 75.

78. Jenny Davidson, *Breeding: A Partial History of the Eighteenth Century* (New York, 2009), s. 53.
79. *The lucubrations of Isaac Bickerstaff Esq; Revised and corrected by the author 1710*, vol. II, s. 353.
80. Ibid.
81. Lovejoy 1936, s. 329.
82. *The Spectator 1712–15*, vol. VII, s. 252.
83. *The lucubrations of Isaac Bickerstaff Esq; Revised and corrected by the author 1710*, vol. II, s. 355.
84. Ibid., s. 234 f.

Summary:

The (Un)changing Nature: Judgement of Taste and Bildung in The Tatler, The Spectator, and The Guardian in the Early Eighteenth Century

The attempt to influence public opinion on the subject of taste constitutes a primary aim in Joseph Addison's (1672–1719) and Richard Steele's (1672–1729) essay-periodicals, *The Tatler* (1709–1711), *The Spectator* (1711–1712, 1714), and *The Guardian* (1713). Addison and Steele emphasize the need for a progressive culture of education, where human nature is continuously refined and improved, and where man is expected to cultivate his nature and his judgement of taste as part of a process of personal self-fulfilment. However, along with such beliefs, Addison and Steele explore a less recognized trait where nature (human nature as well as the chain of being) is much less dynamic and where education and the cultivation of taste are regarded as reprehensible unless they reproduce a predetermined order of nature. By occasionally calling attention to such a trait, Addison and Steele appear to wish to lend balance to the discourse on education and taste, and to reduce the risk implicit in a too radical cultivation of taste and nature, namely, the threat of a blurred concept of the chain of being and a certain indistinctness between diverse social groups.

Keywords: nature, judgement of taste, *The Tatler*, *The Spectator*, *The Guardian*, education, breeding

En revolution i
offentligheten: om lärda
tidskrifter i Europa under
tidigmodern tid och om
hur svensk vetenskap
representerades i dem

Ingemar Oscarsson

Med kvartalspublikationen *Acta literaria Sueciæ* gjorde Sverige i januari 1720 sin entré på de internationellt anlagda vetenskapstidskrifternas scen, och i Eric Benzelius den yngres förord anas en upprymdhet över att detta steg nu kan tas, över de utsikter som öppnas efter krigsåren och över de medel som finns för spridningen av lärda rön. Hur gott är det inte att det utkommer *ephemerides* i olika länder, hur mycket mer okunniga hade vi inte varit utan *Acta Eruditorum* och de franska journalerna, och hur mycket mer rättvisande ska inte bilden av den svenska lärdomen bli! Förvisso, säger han, redovisas även svenska insatser ibland i utländska publikationer. Men de ger inte alltid någon sann bild av vad landet egentligen duger till, och därför är det omsider dags för Sverige att följa de exempel som ges av Tyskland, Frankrike, Italien och England. Också vi, säger Benzelius, kommer nu att göra så som man där gör och lämna underrättelser om det som vårt fädernesland år för år kan framvisa ("Horum institutum & nos imitabimur, & quid patria nostra Svecia quotannis proferat, significabimus").¹

Benzelius visste vad han talade om: vad gäller den europeiska tidskriftsarenan var han inte bara en välorienterad åskådare utan också sedan länge en aktivt verkande kraft. Mer än en mansålder hade denna arena dock inte existerat när han som primus motor i det uppsaliensiska Bokwetts-Gillet beträdde den med *Acta literaria Sueciæ*; det var från 1660- och 1670-talen som vetenskapen genomgick en offentlighetens revolution med organ som *Journal des Savants*, *Philosophical Transactions*, *Giornale de' Letterati d'Italia*, *Acta Eruditorum* och talrika efterföljare.² Sätillvida handlade det om en utveckling av ett befintligt system som tidskriften delvis emanerade ur "the erudite letter", forskarnas privata eller i slutna kretsar spridda korrespondens, så som den ingenjörsvetenskapliga *Dædalus Hyperboreus* (Uppsala 1716–1718), enligt utgivaren Emanuel Swedberg/Swedenborg en frukt av "then brefwexling som någre Lärde Män [...] i Upsala haft med vår Swenska Archimede Herr Assessor *Christopher Polhammar*".³ Men i den livliga kontinentala och anglosax-

iska utforskningen av de lärda tidskrifterna betonas också att deras tillkomst inte bara kan ses som ett vidgat tillgängliggörande av den sortens lärda kommunikation som ägt rum i enskild brevväxling. Med dem skapades också något därutöver, en ny mötesplats med egna förutsättningar och former, "a periodical communicating system endowed with some autonomy, [...] used as a forum by men of science, as well as literate, or craftsmen, or in some cases as a kind of 'market place'".⁴

Mot denna allmänna fond ska jag på de följande sidorna försöka ge några synpunkter på de lärda tidskrifterna under etablerings- och konsolideringsskedet, vilket här innebär de första hundra åren och något därtill, och den roll de under denna period kom att spela. I den fortsatta och som jag vill understryka rätt strövtågsartade framställningen anknyter jag till Benzelius och hans klagomål över den svenska vetenskapens bristfälliga representation i utlandet och ger några antydningar om hur den såg ut i några av tidskrifterna i den första klassiska generationen. Jag konstaterar att den situation som Benzelius utgick från år 1720 snart radikalt förändrades, i och med den svenska naturvetenskapens stora epok och åtföljande genomslag i den internationella offentligheten, men betonar också att det i denna forskningsterräng fortfarande finns en del att upptäcka och belysa.

Som ett exempel tar jag det faktum att den svenska vetenskapens publicistiska flaggskepp, Vetenskapsakademiens *Handlingar*, först ganska sent (i sammanhanget) började refereras och resumeras i den ärevördiga *Journal des Savants*, men där och då – under 1770- och 1780-talen – kom att följas med desto större intresse. Detta exempel är notabelt också därför att relationen ifråga hittills inte studerats närmare. Det lämpar sig därtill för att ge några glimtar av de grepp som skribenterna begagnade sig av vid förmedlingen av vetenskaplig text, från större till mindre format, från komplikation till förenkling, i detta fall också från ett språk till ett annat.

På lärdomens marknad

De lärda tidskrifterna började utvecklas nästan samtidigt i flera olika miljöer men kom med tiden att rymma många former och varianter, vilket lett till mycken diskussion inom forskningen och olika kategoriseringar med sikte på bland annat om publikationerna var allmänna eller specialiserade, originalpublicerande (*substantives*) eller refererande (*derivatives*), knutna till akademier och lärda samfund eller "fria", kumulativa register över den vetenskapliga produktionen eller selektivt kommenterande et cetera.⁵ Någon ensartad grupp utgjorde de alltså ingalunda, men den förvånande mängd som det rör sig om – gott och väl ettusen titlar fram

till slutet av 1700-talet – hade ändå sammantaget egenskaper och funktioner som kom att förändra inte bara existensvillkoren inom de lärdaas republik, utan också lärdomens plats inom samhället i stort.⁶

Bakgrunden utgjordes av de stora allmänna förändringarna och upptäckterna inom framförallt naturvetenskaperna, den ökande graden av vetenskapligt-kritisk professionalism, det alltmer systematiska experimenterandet; allt detta mer eller mindre framtvungade nya informations- och offentlighetsformer. Men en förutsättning var också att det vuxit fram ett publikunderlag vid sidan av de kvalificerat lärda kretsarna.⁷ Det är ett talande tecken på hur vetenskapens samhällsroll höll på att förändras att en mängd tidskrifter på kommersiell basis, det vill säga på andra språk än latin, vände sig till en läsande allmänhet (under det att "det lärda brevet" aldrig blev en vara som såldes för pengar).⁸ Både kungliga akademier och privata entreprenörer fann att vetenskapen höll på att bli marknadsmässig, och på denna marknad fanns det avsättning för både rent "derivativa" organ, som *Journal des Savants*, för tidskrifter där anmälningar och originaluppsatser blandades, som *Acta literaria Sueciæ*, och för sådana som enbart publicerade lärda primörer, som den svenska Vetenskapsakademiens *Handlingar*, som började utges år 1739.

Några massupplagor handlade det för den delen inte om, vilket kan sägas med säkerhet även om belysande källmaterial oftast saknas; inte heller ett ledande organ som *Acta Eruditorum* torde ha gått ut i mer än ettusen exemplar under tidigt 1700-tal.⁹ En något större spridning, men heller inte mer, tycks det ha handlat om för de mer betydande publikationerna längre fram under århundradet.¹⁰ Anmärknings- och aktningvärt är det i vilket fall att *Handlingar* år ut och år in avsatte femhundra exemplar, flertalet till och med lösnommersålda, och att ett enskilt företag som Carl Christoffer Gjørwells månatliga recensionsjournal *Den Swänska Mercurius* (1755–1765) redan ett år efter starten kunde redovisa närmare fyrahundrafemtio abonnenter, merparten tillhörande de lärda samhällsgrupperna men många också de näringsidkande.¹¹

Också de tidskrifter som främst var för inomvetenskapligt bruk, och som i flera (men egentligen anmärkningsvärt fåtaliga) fall behöll latinet, gav forskaren utökade möjligheter att i överförd mening sälja sin vara.¹² Men om exponeringen i tryck gjorde att nya rön spreds snabbare och vidare än förut så innebar den också en förändrad roll för den lärde, en ny utsatthet och ett tydligare ansvar, eller rentav tvång, att öppet redovisa sina teser. Det är betecknande att det inom den lärda sektorn var betydligt vanligare än inom annan publicistik att skribenten framträdde under eget namn. Med tiden växte också inslaget av debatt och polemik, och med tidskriftens fixa periodicitet följde en mer tvingande rytm i meningsutbytena,

samtidigt som trycket skärpte kriterierna rörande originalitet och prioritet genom att mer oomtvistligt än förut dokumentera vad som sagts, när och av vem.

Till detta kom att den tryckta produktens fasta intervall alltid påminde om vetenskapens om inte ständiga framåtskridande så i varje fall ständiga *pågående*, något som måste ha lett till ett nytt "samtidighetsmedvetande", en "contemporaneity" i analogi med den som på senare tid blivit ett begrepp i forskningen kring den allmänna nyhetsförmedlingens och postväsendets utveckling.¹³ Häri låg också en tidigare oanad stressfaktor: ju fler tryckta publikationer, desto mer angeläget att bevaka så många som möjligt. Till den alltjämt blomstrande privata korrespondensen kom därför i många fall en vidlyftig periodikakonsumtion. Newton läste ett tiotal tidskrifter, Leibniz prenumererade personligen på arton och höll fler därtill i biblioteket i Wolfenbüttel. Värre ändå var emellertid Gisbert Cuper (d. 1716), lärd borgmästare i Deventer och bland mycket annat energisk kulturförmedlare mellan Holland och Sverige, som på en och samma gång innehade tjugo-fyra tidskriftsabonnemang.¹⁴

I ett vetenskapssociologiskt perspektiv har tidskriften sin givna plats. Mer intrikat känns frågan om huruvida mediet som sådant också kom att influera forskningens innehåll och inriktning – vilken betydelse hade den nya publiciteten för själva kunskapsproduktionen? I så måtto hade den rimligtvis betydelse som sambandet mellan offentlighet och inflytande/impulsgivning alltid är starkt. Leibniz utvecklade inte differentialkalkylen därför att det fanns tidskrifter att publicera i, men för att åter referera Eric Benzeliuss: hur mycket mer obemärkta skulle inte hans och Bernoulli-brödernas rön ha förblivit om de inte lagts fram i *Acta Eruditorum*! Den franska matematikhistorikern Jeanne Peiffer har också nyligen velat visa hur "the possibility, for savants, to publish in a short term brief pieces of mathematics accelerated considerably the acceptance of new and highly innovative problems into the corpus of mathematics".¹⁵ I och med tidskriftspubliciteten påbörjades också, menar hon, en övergång inom den vetenskapliga kommunikationen från att enbart redovisa resultat till att också diskutera metoder, som ofta hemlighållits inom den enskilda korrespondensen. Inom italiensk forskning har analogt härmed noterats den metoddebatt inom matematik och medicin som under tidigt 1700-tal utvecklades i *Giornale de' Letterati d'Italia*.¹⁶

David A. Kronick, som inventerat det europeiska beståndet av naturvetenskapliga och teknologiska periodika 1665–1790, hävdar visserligen att bara få av alla dessa hundratal organ lämnade verkligt betydelsefulla ("significant") bidrag till vetenskapen.¹⁷ Han medger dock själv det subjektiva i bedömningen, som förefaller utgå från ett rätt snävt likställande av det "verkligt betydelsefulla" med originalpublicering av erkänt epokgörande rön. I själva verket förefaller det otroligt att

tidskrifterna inte skulle ha medverkat till att generera vetenskapliga innovationer och verkliga förändringsprocesser, både genom att effektivisera kunskapsspridningen och genom den roll de uppenbart spelade för att stimulera metoddiskussion och problemformulering.

Sverige och de äldsta lärda tidskrifterna

Att dåvarande universitetsbibliotekarien Eric Benzelius med *Acta literaria Suecia* tog initiativ till bekantgörandet av svensk vetenskap i utlandet var en naturlig följd av de publicistiska bemödanden som länge varit hans. Helt utredda är de inte, men i det väsentliga redovisades de på sin tid (1951) av Asta Ekenvall i en *Lychnos*-artikel, alltjämt ensamstående i sin art.¹⁸ Hans internationella nätverk var stort och spår av hans medverkan, eller av svensk medverkan som han hjälpt till att åstadkomma, finns i åtskilliga utländska, mest tyska, tidskrifter.

Betecknande för Benzelius' position är det avtal han slöt med *Journal des Savants* om regelbundna korrespondenser, vartill skulle komma bokleveranser från firma J. M. Lang i Stockholm. Hade detta program fullföljts kunde det, som Ekenvall säger, ha fått en genomgripande inverkan på kännedomen i Frankrike om svensk vetenskap.¹⁹ Nu fick det ingen längre varaktighet men resulterade ändå åren 1708–1710 i närmare tjugo anmälningar av svenska arbeten – en frekvens så vida över den vanliga, att enbart dessa tre årgångar innehåller mer än hälften av alla recensioner av svenska arbeten i tidskriften mellan 1665 och 1720, startåret för *Acta literaria Suecia*.

För övrigt var det alltså bara sällan som svenska (det vill säga på latin avfattade) lärdomsalster lyftes fram i *Journal des Savants*, och likadant såg det ut även i en rad andra journaler i den första stora generationen, som *Philosophical Transactions* (från 1665), *Acta Eruditorum* (Leipzig, 1682) och den av Pierre Bayle startade *Nouvelles de la république des lettres* (Amsterdam, 1684), alla företrädande distinkt skilda kulturella och vetenskapliga kraftfält. Som *helhet* betraktade, och uttryckt som ett medeltal för tiden fram till 1720, anmälde de ett svenskt arbete bara en gång vartannat år – en räkning som stämmer väl med mer systematiska studier på andra håll av det geografiska ursprunget hos det som uppmärksammades i både de nu nämnda tidskrifterna och en del därutöver.²⁰

Vid sidan av de utpräglade statuspublikationerna fanns det dock andra, särskilt några inom det tyska området, som tvärtom visade ett betydande intresse för Sverige. Dit hörde Wilhelm Ernst Tentzels *Monatliche Unterredungen [...] von allerhand Büchern* (Leipzig, 1689–1698), som något paradoxalt blev mest känd

för sin skarpa kritik av Rudbecks *Atlantica*. Det märkligaste fallet inom den gruppen är ändå den Lübeck-baserade månadsjournalen *Nova literaria Maris Baltici & Septentrionis* (1698–1708), i vilken gängse begrepp om kulturella centra respektive periferier ifrågasattes och den ”avlägsna” Östersjöregionen framhölls som en egen, dittills alltför obeaktad del av *respublica literaria*. Under tio års tid höll utgivarna Jacob von Melle och Achilles D. Leopold liv i denna konstruktion av en östersjöisk lärd gemenskap, tillsynes oberörda av krig och politisk splittring i just det egna området, träget registrerande och ofta refererande ny litteratur i Nordtyskland, Danmark-Norge och hela det svenska väldet, därutöver beredande plats för historiska och (i synnerhet) medicinska originalbidrag. Här medverkade Eric Benzelius *inte*, men väl andra svenskar, och till det som här nådde en utvidgad läsekrets hörde både Nils Keders numismatik, texter av Sophia Elisabeth Brenner och Johan Jacob Döbelius’ rapport om Ramlösa brunn.²¹ Denna remarkabla tidskrift har hittills märkvärdigt litet beaktats av forskningen.

Om *Nova literaria* faktiskt var resultatet av en konsekvent strategi så gäller i många andra fall att olika ambitiösa målsättningar kom att stanna på det papper där företalen var tryckta. Tanken på en lärd republik över nationsgränserna var utan tvivel en levande föreställning, som också förstärktes av det medium man nu hade till sitt förfogande. Även den sydfranska, av jesuiter redigerade *Journal de Trévoux* deklarerade (1701) att man ville presentera ”alla vetenskapliga böcker som trycks” inte bara i det latinskspråkiga området utan också i Tyskland och i ”kungarikena i norr”.²² Men för redaktörerna var det ofta svårt att få tag på böcker, kommunikationerna var nyckfulla och marknadsföringen många gånger obefintlig. Nästan inga svenska böcker skickas till Leipzig, klagade Otto Mencke, eldsjelen bakom *Acta Eruditorum*, hos Benzelius 1701. I Holland konstaterade Pierre Bayle på samma sätt att det knappast alls gick att få någon vetskap om vad som trycktes i Polen, Sverige och Danmark.²³

Det stora referat av *Atlanticans* första del som Bayle ändå publicerade i sina *Nouvelles* 1685 visar också på ett betecknande mönster. Som senast Gunnar Eriksson redogjort för skickades boken till en rad enskilda mottagare ute i Europa och även till Royal Society, vilket – kan det tilläggas – belönades med en anmälning i januari 1682 i *Philosophical Collections* (som några år utgavs i stället för *Transactions*).²⁴ Men Bayle fick den inte, och det vilar något lätt patetiskt över hans redogörelse för hur han först långt om länge fick den i sin hand tack vare sin vän Gisbert Cuper.²⁵ Lika litet distribuerades *Atlanticans* andra del (1689) till några tidskriftsutgivare, och i kretsen kring *Journal des Savants* konstaterade man att den var svår att få tag på i Paris; man fick dock låna ett exemplar av en svensk, ”M[onsieur] Kronstron”, och en anmälan kom i tryck i september 1692.²⁶

(”Kronstron” var rimligtvis identisk med Daniel Cronström, Nicodemus Tessin den yngres arkitektoniske rapportör i Paris.)

Klart är också att inte bara praktiska besvärligheter spelade in utan också vetenskapliga och kommersiella motsättningar, och om marknadsföringen först varit svag så avlöstes den snart av modernare grepp med påtryckningar och manipulativ reklam. I inte så få fall blev tidskrifterna mer eller mindre öppet organ för olika nätverk och intressegrupper. Det handlade emellertid inte särskilt ofta eller särskilt markerat om någon grundläggande polarisering mellan sådant som nord och syd, vetenskapliga centra och periferier, humanistiskt och naturvetenskapligt, protestantiskt och katolskt, konfessionstroget och icke-konfessionellt. Det är ofrånkomligt att sådana skiljelinjer också kom att dras upp: det verkligt eller påstått ”jesuitiska” hos *Journal de Trévoux* var på sina håll alltid en utmaning och stötesten, och som idéhistorikern Mathias Persson nyligen visat, i sin undersökning av Sverige bilden i *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* under senare delen av 1700-talet, fick det protestantiska Sverige och dess vetenskap där genomgående långt mer positiva omdömen än det som kom från Frankrike.²⁷ Men ofta nog handlade det i stället om betydligt mer småaktiga kontroverser. Mellan flera tidskrifter som utgavs av franska hugenotter i diasporan rådde exempelvis bitter rivalitet, och inom den holländska publicistiken, europeiskt viktig både vetenskapligt och politiskt, rådde det – har det hävdats – av konkurrensskäl ”maffialiknande” förhållanden.²⁸

Ökande internationell uppmärksamhet

Acta literaria Suecia fick en hel del högaktningsfull uppmärksamhet utomlands, men dels blev den bara ett decennium gammal som verklig tidskrift och allmänt skyltfönster för svensk vetenskap, dels hade dess spridning sina begränsningar. Greifswaldprofessorn Christian Nettelblatt trodde i alla fall att hans dokumentsamling *Schwedische Bibliothec* (1726–1736) skulle fylla en plats eftersom *Acta literaria*, som han uttryckte det, bara var glest åtkomlig i Tyskland och inte heller kom dit förrän långt om länge (”in Teutschland nicht so häufig und zeitig anzutreffen sind”).²⁹ Det svenska genombrott i europeiska lärda medier som snart ändå kom hade väsentligen sin grund i den vetenskapliga dynamiken själv, inte i något enskilt publicistiskt företag. Av största vikt för framgången i utlandet blev icke desto mindre Vetenskapsakademiens *Handlingar*, som också genom sin tidskriftsform skilde sig från de flesta *Acta*, *Actes*, *Mémoires* et cetera som gavs ut av andra europeiska akademier.³⁰

Eric Benzelius var inte överens med männen bakom Vetenskapsakademien om svenskans bruk i lärda sammanhang, men det var *Handlingar* som blev en internationell succé, med tiden helt eller delvis översatta till sex språk inklusive latin.³¹ Den tilltagande vad man kan kalla nationaliseringen av vetenskapen fick alltså paradoxala följder. Man kunde beklaga en växande språkförbistring men också övervinna den, och det visade sig, som den amerikanske vetenskapshistorikern James E. McClellan III uttryckt det, att även "the lesser languages, like English or Swedish", hade god förmåga att ta sig över de kulturella barriärerna.³²

Också andra delar av den svenska vetenskapliga produktionen, på latin eller svenska, fick från omkring 1740 en annan uppmärksamhet i utländska medier än tidigare. Hur och var detta skedde är bara till begränsad del utrett, men några insatser bör nämnas: Arne Holmbergs redovisning av hur Vetenskapsakademiens skrifter översattes och anmäldes (1939), Andreas Önnersfors' genomgång av "kulturmöten och identifikation" i Svenska Pommern (2003) och Mathias Perssons nyssnämnda analys av *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* (2009).³³ Denna mer omfattande reception kännetecknades emellertid också av att den var tidigast och bredast på tysk botten, där *Handlingar* kom i löpande översättning fram till 1790 och alltså anses ha djupt influerat det ekonomiska reformarbetet, "die gemeinnützig-ökonomische Aufklärung".³⁴ Inom de frankofona, engelska och italienska sfärerna hade den svenska representationen förvisso ett annat omfång än i "äldre" tid men var ändå som helhet senare och ojämnare.

Fransk islossning

Ett belysande exempel är hur *Handlingar*, dessa Vetenskapsakademiens "ögnastelar", först omkring 1770 började refereras i *Journal des Savants*, som inte heller dessförinnan haft mycket att säga om svenska materier annat än under åren 1708–1710. Om detta fall finns det skäl att säga några ord, dels därför att det tidigare inte uppmärksammats (det saknas i Holmbergs översikt), dels därför att bevakningen under en tid var påfallande intensiv, ett av uttrycken för en viss *suecomani* i franska lärda periodika. Den lånar sig som ovan påpekats också till en ganska illustrativ exemplifiering av de tekniker som man använde för transponeringen av vetenskaplig text från en form till en annan.

Vissa förelöpare saknades nu inte. På 1760-talet och under det tidiga 1770-talet presenterades material ur både *Handlingar* och andra svenska källor i samlingsvolymer, utgivna dels av den som svensk-fransk *intermédiaire* mycket verksamme Louis-Félix Guinement de Kéralio (1763 respektive 1772), dels – med särskild inriktning

på kemi och mineralogi – av Paul-Henri Holbach och Augustin Roux (1764).³⁵ Men i *Journal des Savants* förblev *Handlingar* obeaktade fram till 1769, då man började med en serie rena innehållsförteckningar, levererade av Vetenskapsakademiens ombud i Paris, legationspredikanten Frédéric-Charles Baër (som i sin omfångsrika korrespondens med akademisekreteraren Pehr Wargentin dessvärre inget har att säga om saken).³⁶ Detta rudimentära PR-arbete ersattes från 1779 plötsligt av en mycket fylligare, nästan kampanjartad bevakning, som pågick hela 1780-talet och som innebär att *Journal des Savants* gav sammandrag av i princip varje enskilt bidrag i *Handlingar* för åren 1774–1776 respektive *Nya Handlingar* för 1780–1781, det vill säga av sammanlagt runt etthundrafemtio artiklar i den svenska publikationen.

Mot bakgrunden av hur det varit tidigare var detta en veritabel islossning, men den svenska forskningen kom vid denna tid överhuvudtaget i ropet i Frankrike, i en sorts andra andning, och bland forskare och vetenskapliga mellanhänder tycks det ha blivit något av en modesak att lära sig läsa svenska. Samma tendens kom till synes även i *Journal de Physique*, som under 1770- och 1780-talen tryckte inalles ett fyrtiotal artiklar av svenska kemister, fysiker och mineraloger med Torbern Bergman och Carl Wilhelm Scheele i spetsen. Nästan alla översattes direkt från originalen, ett arbete som till största delen utfördes inom ett svenskstuderande koteri med fem eller sex medlemmar i Dijon, i anslutning till dess vittbekanta akademi, under ledning av kemisten Louis-Bernard Guyton de Morveau. Även i bokform konkretiserades dessa mödor, bland annat i en fyllig samling *Mémoires de Chymie de M. C. W. Scheele* (1785), de flesta översatta av Claudine de Picardet, Guytons väninna och senare även hustru.³⁷

Också i *Journal des Savants* sköttes arbetet av svenskkunniga medarbetare: inledningsvis en viss abbé Vasseur (om vars person och övriga meriter mycket få upplysningar står att få), därefter av Kéralio, som till sin profession var militär men också prövade på skriftställarskap i åtskilliga branscher och som från 1774 var ledamot av Vetenskapsakademien.³⁸ I någon mån medverkade också Baër och den mångfrestande astronomen med mera Joseph-Jérôme de Lalande, uppenbarligen hjälpligt svenskläsende. *Journal des Savants* gav vid denna tid mycket mer plats åt naturvetenskaperna än förut, vilket självklart var gynnsamt för den svenska forskningen, som också introducerades under kraftigt framhållande av dess goda rykte och med ett bruk av paratexter som mycket skilde sig från det annars vanliga. Upprepat betonas i ingresser eller fotnoter det remarkabla i att man nu börjar bevaka den svenska publikationen; man understryker dess egenart, med dess många icke-akademiska medarbetare, och harangerar *fyra* gånger Vasseur för hans mod och rentav ärelystnad ("courage & émulation") att lära sig ett språk som är så okänt ute i Europa som svenskan.³⁹ Här skapas en bild av Sverige som geografiskt och språkligt avlägset men märkligt avancerat. Lika mycket som denna föreställ-

ning rymmer uppriktig respekt – det är värt att lära sig svenska för den svenska vetenskapens skull – har den också en undertext av kulturell distans eller exotism.

Den vetenskapliga artikeln

Konsten att skriva vetenskapliga artiklar, och den successiva utvecklingen av denna färdighet, är i hög grad förbunden med den lärda tidskriftens framväxt. Det begränsade utrymmet, den fasta tidsramen och den alltid delvis anonyma publiken gjorde det ofrånkomligt med särskilda överväganden om disposition, argumentation, språk och stil. Det kan rentav hävdas, som görs av Alan G. Gross, Joseph E. Harmon och Michael Reidy i *Communicating Science* (2002), att den vetenskapliga (tidskrifts)artikeln var en "deliberate invention", skapad nästan samtidigt av den allra första generationens tidskriftsutgivare och redaktörer, Denis de Sallo i *Journal des Savants* och Henry Oldenburg i *Philosophical Transactions*.⁴⁰ För Oldenburg fanns det visserligen till att börja med inga tydliga gränser mellan tidskriften och den helt eller halvt enskilda korrespondens han drev som sekreterare i Royal Society; *Philosophical Transactions* var inledningsvis, har det sagts, fortfarande något av ett interaktivt medium, "an upgrade of epistolary communication".⁴¹ Men generellt sett stod det mycket snart klart för utgivarna att trycket jämfört med det enskilda brevet krävde både ett annat skrivsätt och särskilda paratexter, en teknik för hur artiklarna skulle presenteras, rubriceras och inramas.⁴²

Med tiden, och fullt märkbart redan under de lärda tidskrifternas första sekel, genomgick framställningssättet också tydliga förändringar. Allmänt sett innebar de ett perspektivskifte "from the scientist to his science", från en ofta individuell, konkret och partikulär framställning till en mer opersonlig och generaliserande, liksom från en kronologiskt relaterande form till en mer formell och systematisk. Vad som kan kallas personliga, "brevliknande" och berättande drag ("personal, epistolary, and narrative norms") dröjde emellertid länge kvar, enligt Gross-Harmon-Reidy särskilt i den engelska vetenskapskulturen, där de kan ses i ljuset av den gentlemannamässiga amatörismen hos Royal Society och *Philosophical Transactions*. I Frankrike såg man tidigare en professionalisering och akademisering av forskningen som gynnade ett mer formellt framställningssätt. En utpräglad exponent för denna tendens blev från 1770-talet *Journal de Physique*, där det krävdes att medarbetarna skulle tillhöra "de äkta forskarna" ("les vrais savants").⁴³ Till allt detta finns det också svenska paralleller, inte minst i den framträdande roll som vetenskapsamatörerna spelade i *Handlingar* och i dess många personligt hållna och berättande texter.⁴⁴ Betecknande – för den reaktion som kom mot amatörerna – är

också den store kemisten Jöns Jacob Berzelius' uttalade ringaktning för *Handlingar* (enligt hans mening "ett novellbibliotek" med alltför mycket likgiltigt stoff), som mycket medverkade till att tidskriften 1813 övergick till halvårsvis utgivning och började prioritera längre bidrag av kvalificerade forskare.⁴⁵

En mycket stor del av den lärda publicistiken, i realiteten säkerligen den största delen, kom ju att inrymmas i *derivatives*, och bredvid den vetenskapliga artikeln i strikt mening utvecklades alltså också en rad andrahandsgenrer, både verkliga recensioner och lika ofta eller oftare vad som kan kallas referat, vidare – och med högst oklara gränser sinsemellan – sammanfattningar, sammandrag och utdrag (*abstracts, abrégés, extraits*) med mera. I kanske ännu högre grad än originalartikeln kan dessa typer verkligen kallas nya – här handlar det om framställningssätt som knappast har några förformer i äldre publicistik eller korrespondens. Forskningen har emellertid så långt inte ägnat något större intresse åt dessa sekundär-genrer, att jämföra med de analyser som ägnats både den primära vetenskapliga texten och tidskriftsmediet i dess historiska sammanhang.

Konsten att resumera

Jag ger i det följande några exempel på hur man i *Journal des Savants* gick till väga för att i referatets eller resuméns form ge sina läsare en meningsfull bild av innehållet i en utländsk tidskrift vars värde man starkt underströk, den svenska Vetenskapsakademiens *Handlingar*. Redovisningarna utformades som översiktsartiklar inom vilka skribenten sammanfattade varje enskild uppsats i "extraits" av växlande omfång, mestadels notiser om etthundra ord upptill det tre- eller fyrdubbla antalet, eller från en halv till två spalter i tidskriften. Under Kéralios tid växte de emellertid ofta i omfång och kom att inrymma partier i ren översättning. Nästan allt behandlas lika respektfullt vare sig det handlar om nya rön från Scheeles snilleverkstad eller mer triviala alster, och som det ser ut stordes de franska skribenterna inte av det relativa vanrykte för sjunkande kvalitet och amatörmässighet som *Handlingar* vid denna tid började dra på sig. Några ord skulle sägas om varje artikel, låt vara att man någon gång gav upp inför sådant som låg alltför fjärran från den egna publikens referenssystem. Särskilt Kéralio uppvisar dock tendenser att kvantitativt gynna respektive missgynna vissa artiklar, men varken han eller Vasseur agerar som egentligen ämnessakkunniga; deras roll är den allsidigt bildade förmedlarens.

De korta sammanfattningarna med en standardlängd på ett eller ett par hundratal ord fungerar väl i många fall där originalet är måttligt långt och tematiskt

sammanhållet. Som exempel kan tas Johan Lorens Odhelius' "Berättelse om Boskaps-sjukan, som var gängse i Finland, år 1774" (1775), där resumén i *Journal des Savants* kan jämföras med en vanlig nyhetsnotis, innehållsligt väl hophållen och "uttömmande" såtillvida som en sorts poäng eller slutsats framgår:

Redogörelse för en epidemisk boskapsjuka som började i Finland 1774 och som överfördes till människor; av herr Joh. Lor. Odhelius. Denna sjuka, som orsakades av den extraordinära hettan och torkan detta år, uppträdde i juli månad och skördade många offer. Det finns inga uppgifter om att de människor som blev smittade skulle ha överfört den sinsemellan. De iakttagelser man gjort har inte gett tillräcklig grund för ett fastställande av dess natur. Herr O. håller före att den inte behöver tillskrivas någon annan orsak än den som gäller för rötfebrar i allmänhet.⁴⁶

Åtskilliga artiklar lät sig emellertid inte komprimera på detta behändiga sätt, exempelvis om texten dominerades av ett linjärt berättande eller utförligt beskrev tekniska procedurer. Särskilt om den innehöll kvantitativa data i större mängd hände det att resuméförfattaren gav tappt och passivt angav vad artikeln handlade om utan att dra fram någon poäng eller konklusion. Rörde det sig om utförligt beskrivande och inventerande texter, som de inte ovanliga geografiska och topografiska översikterna, ställdes han ändå inför kravet att välja någon enskildhet som kunde väcka läsarens intresse. Ett exempel ges av resumén av en öländsk sockenbeskrivning (1776):

Försök till en beskrivning av socknarna Löt och Alböke på ön Öland i Östersjön, av herr Brusenius. Denna artikel innehåller en lång rad detaljer av alla de slag. Författaren, en församlingspräst, är till och med angelägen om att försvara sin hjord mot tillvitelser som riktats mot den för vissa löjliga och vidskepliga sedvänjor. Det enda, försäkras han, som misshagar honom är den sed som förekommer då ett bröllospar beger sig till kyrkan och hem därifrån i all sin stass, att en hop ungt folk galopperar runt dem hela tiden, hur lång och besvärlig vägen än är och även under den kalla årstiden.⁴⁷

En översiktligt beskrivande men delvis också katalogartad artikel, och därmed besvärlig för referenten, är Clas Bjerkanders "Anmärkningar öfver Träds och Örters växande på Kinnekulle" (1776), som Lalande sammanfattar i *Journal des Savants* under målmedveten anpassning till fransk förståelse- och förväntningshorisont, med noteringar om nordligt exotiska arter och med Kinnekulle inplacerat i ett större växtgeografiskt sammanhang.⁴⁸ Det kan i det avseendet vara belysande att jämföra den franske referentens teknik med en svensk parallell, nämligen det sammandrag av Bjerkanders artikel som kom i Gjörwells *Stockholms Lärda Tidningar* (där innehållet i *Handlingar* alltid prompt resumerades).⁴⁹ De båda resuméerna är nästan exakt lika

långa (ca tvåhundra ord, knappa tio procent av förlagan), och båda skribenterna bemödar sig om att både beskriva originalets allmänna uppbyggnad och att konkretisera med hjälp av valda detaljer. Men i övrigt har deras versioner föga gemensamt, fränsett att båda inledningsvis citerar Bjerkanders *catchphrase* om Kinnekulle som en av de vackraste platserna i Sverige. I olika enskildheter och betoningar anpassar den svenske skribenten sig lika tydligt som den franske till det som kan vara anslående hos den egna läsekretsen; han redovisar noga namnen på traktens sätesgårdar och uppehåller sig vid det märkvärdiga i att det finns valnötsträd på Kinnekulle.

De båda resuméförfattarna i *Journal des Savants* respektive *Stockholms Lärda Tidningar* ställdes vid samma tillfälle också inför ett av Scheeles bidrag i *Handlingar*, nämligen "Rön och Anmärkningar om Kisel, Lera och Alun".⁵⁰ Scheeles text är mycket karaktäristisk för sin upphovsmans enkla, nästan naiva skrivsätt, med den experimentella proceduren redovisad steg för steg i en personlig narration: "Jag fann mig altså behöfva försöka Herr Beaumés upgift om Kisel [...]. Jag tog ett untz pulveriserad Berg-Crystall [...]. Denna alcaliska massa löste jag sedan [...]. Nu upkom hos mig fråga [...]. Altså blandade jag den praecipiterade och torkade Kiseln [...]. Jag omgjorde detta mödosamma försök 7 gånger, och fick alltid Alun" och så vidare. Också i detta fall förhåller sig de båda referenterna olika till förlagan, men nu mer som uttryck för skilda "journalistiska" principer. Lalande följer originalets linjära berättelse punkt för punkt under det att den svenske skribenten tvärtom genast på ett ingressartat sätt lyfter fram poängen, nämligen att Scheele anser sig ha visat att "Beaumé" (Antoine Baume) har fel. Därpå följer en bearbetning av förlagan där den tekniska proceduren systematiskt underordnas olika förklarande moment: "Hr S. har försökt Hr Beaumés sats at Alun-jorden vore blott kisel, och Leran en med litet Vitriol-syra förbunden kiseljord, och funnit den aldeles ogrundad. Felet i Beaumés försök bestod i deglarna [...]. Sedan anföras åtskilliga försök med Alun, hvaraf slutet [...]" och så vidare.⁵¹ Men även i detta fall är referaten påfallande nog nästan exakt lika långa och ger också båda en riktig föreställning om vad Scheele anför; de är samtidigt elliptiska och förutsätter en i ämnet ganska insatt läsare.

Längre variationer på givna teman

Så långt handlar det om korta och koncentrerade sammandrag. Med Kéralio sker som sagt en övergång till en mer flexibel och på sitt sätt mer "kritisk" praktik; med honom kommer också referat som i längd ligger mycket närmare förlagan, upp till två tredjedelar eller ännu mer av dess omfång. Här kan man inte längre

tala om "abstracts" utan om en genre för sig som blandar översatta partier med summeringar och parafraaser.

Jag avslutar med ett par sådana exempel, först referatet av Pehr Gustaf Tengmalms "Anmärkningar vid *Lanius Collurio*, en liten Rof-Fogel" (1781), där originalet håller cirka 1 500 ord, sex sidor i (*Nya*) *Handlingar*, och Kéralios version något mer än hälften. Tengmalm (medicine studerande när han skrev om törnskatan, sedermera provinsialläkare i Västmanland) kan som zoolog kallas amatör, men en amatör med uppenbar forskarbegåvning – han gjorde senare en bestående insats för att systematisera ugglesläktet.⁵² Hans artikel är mycket typisk för den "engelska" stilen, detaljrikt berättande, personlig med emotionella inslag ("Min förundran blef obeskriflig, då jag, för att nogare undersöka deras konstiga bon, nedtog et sådant"), lätt dramatiserande med ett stråk av antropomorfism i beskrivningen av fåglarna, som visar stor "ifver och dristighet" och där honan ofta är "tyst och likasom rädd". Texten fördelar sig på tre partier: en introduktion där Tengmalm reder ut en åsiktsskillnad mellan Linné och Buffon rörande törnskatan (en halvsida), en detaljerad, uppslagsboksmässig beskrivning (en sida) samt en lång narration med egna erfarenheter och reflektioner (fyra och en halv sidor).⁵³

Kéralio följer denna ordning men drar samman delar av texten, översätter andra och utesluter helt andra delar, allt på ett sätt som får proportionerna att mycket skilja sig från originalet. Mest iögonenfallande är att han kraftigt skär ned Tengmalms tredje långa parti. En orsak kan ha varit det enkla faktum att det kräver en mer aktiv bearbetning att resumera en berättande och personlig text, men bakom ligger också en bestämd stilsträvan. Kéralio utesluter en rad av de detaljer som ger färg och konkretion åt Tengmalms text, rensar ut upprepningar och gör rent hus med det emotionella och vardagsfilosofiska. Här finns en dragning mot klassicistisk god ton (*bienséance*) och "jämn" stil; Tengmalms upplysning om fåglarna att han "sjelf mången gång haft dem i kläderna, då jag nalkats deras bo" skulle varit en klar stilbrytning hos Kéralio.⁵⁴ Också genom denna språkliga nivåskillnad blir hans förmedling av Tengmalms livfulla berättelse ett exempel på övergången "from the scientist to his science", från en diskurs präglad av forskarens fysiska närvaro till en mer operativ och formaliserad.

I mitt sista exempel refererar Kéralio en artikel inom termodynamiken ("Rön, om Eldens specifika myckenhet uti fasta kroppar", 1781) av Johan Carl Wilcke, som vid tiden för sammandraget i *Journal des Savants* var Vetenskapsakademiens sekreterare, något som kanske gjorde sitt till för att Kéralio skulle tilldela den så stort utrymme som han gjorde. Originalet är på närmare trettio sidor, cirka 5 700 ord; Kéralios version innehåller cirka 3 300 ord, sextio procent av originalet, och fyller hela nio sidor i den franska tidskriften.

Här fick Kéralio ta itu med en text som mycket skiljer sig från Tengmalms, tematiskt och formellt byggd, "berättad" i första person men ändå utan varje spår av forskarens *individuellt* personliga närvaro. Wilcke går mycket systematiskt och "modernt" till väga, presenterar sitt ämnesområde, formulerar sin frågeställning, redogör för tidigare forskning, redovisar metod, material och experimentella resultat och avslutar med en sammanfattande diskussion och förslag till vidare undersökningar.⁵⁵ (Intressant nog kunde han också skriva med ett mycket mer personligt anslag, vilket han tidigare hade visat i *Handlingar*.)⁵⁶

Liksom i Tengmalms fall följer Kéralio även Wilckes diskurs ganska tätt i spåren, med partier där han växlar sammanfattar, översätter och utesluter. Men han gör också på egen hand några signifikanta ingrepp. Wilcke gör inga ansatser att förklarande närma sig lekmannen utan går genast in medias res med ett långt citat som etablerar den lärda världens aktuella ståndpunkt. Kéralio börjar med ett dussin rader där han bemödar sig om att förklara vad problemet handlar om, varpå han tar en genväg genom Wilckes bakgrundsresonemang och i en journalistisk *flash-forward* förklarar att forskarens syfte varit att hitta en säker mätmetod. Wilcke har, heter det, "upptäckt en sådan och använt den, och i denna studie redovisar han hur han gått till väga och sina resultat".

Efter att på detta sätt ha läsaranpassat den hårdtuggade inledningen väljer Kéralio fortsättningsvis en variant som i praktiken är en ren översättning; han utesluter visserligen originalets voluminösa tabeller, men överför i övrigt troget det avancerade formelspråket i analys- och resultatdelen. Till sist avviker han emellertid på nytt från förlagan med en starkt förkortad version av Wilckes slutdiskussion, och helhetsintrycket blir därför att hans text rymmer ganska motstridiga impulser i förhållande till originalet och den publik som han ändå måste ha sett framför sig.⁵⁷ I sig själv är den varken en resumé, ett referat eller en ograverad översättning utan en sorts hybrid av allt detta – en *bearbetning* eller fri version av originalet. Till avsevärd del vittnar den ändå om en strävan att anpassa språk och svårighetsnivå till en läsekrets som rimligen bara till mindre del har varit fackkunig eller överhuvudtaget "lörd".

I resumén av Tengmalm möter en annan tendens, den att putsa och avpersonalisera den utpräglad partikulära och konkreta framställningen. Sammantaget kan man därför tala om en rörelse mot en stilistisk och bildningsmässig mellannivå, rimlig och väl också förklarlig hos en skribent som knappast var specialist inom någon del av naturvetenskapen.

Till slut: efter att ha producerat mer än tretusen ord i sin bearbetning av Wilckes esoteriska analyser mötte den idoge Kéralio som nästa inslag i (*Nya Handlingar*) en artikel över nio sidor av Carl Peter Thunberg om "Några varma Bad

uti Africa och Asien”. Där var det dock slut med hans tålmod, och kanske även med det tillgängliga utrymmet. Den sammanfattning han gör av den ryktbare resenärens skildring kan i sin helhet översättas som följer: ”Denna *mémoire* innehåller en beskrivning av inrättningar, seder och bruk vid fyra bad nära Godahoppssudden, ett i byn Urisyno i Japan och ett i Tjipannas tre dagsresor från Batavia”.⁵⁸

Sammanfattning och sluttankar

Jag har i det föregående berört ett antal aspekter på de europeiska lärda tidskrifternas former och funktioner under ungefär de första hundra åren av deras existens. *Acta literaria Sueciæ* utgjorde som kvartalspublikation (1720–1729) ett inte oviktigt försök att ge den svenska vetenskapen en synligare plats på denna arena. Men ett brett genomslag i utländska medier fick de svenska prestationerna först något senare, med landets stora naturvetenskapliga uppblomstring, och den enskilda publikation som ojämförligt mest medverkade till detta var Vetenskapsakademiens *Handlingar*. Jag har här lyft fram ett hittills inte närmare beaktat exempel på det intresse denna publikation väckte i en utländsk lärdomsmiljö, nämligen den noggranna bevakning som den på 1770- och 1780-talen ägnades av *Journal des Savants*, den äldsta och mest ”klassiska” av alla *périodiques savants*.

Journal des Savants var en ”derivativ” tidskrift, vilket innebar att den inte innehöll några originalbidrag utan inriktade sig på att recensera, referera och resumera. Det är också för att exemplifiera hur den gjorde detta som jag sett mer i detalj på dess relation till den svenska publikationen. Just de vetenskapliga sekundärgenrerna, de skrivsätt och textkategorier som utvecklades i de förmedlande och populariserande organen, är överhuvudtaget föga belysta i den – internationellt sett – annars omfattande forskningen kring de lärda tidskrifterna.

Det ligger något paradoxalt i detta. En orsak till bristen på analyser skulle kunna vara att popularisering aldrig har varit någon intellektuell högststatusverksamhet, vilket också påpekas i ett av de få större och mer principiella arbetena på området, Terry Shinn-Richard Whitley, *Expository Science: Forms and Functions of Popularisation* (1985).⁵⁹ Men ”popularisering”, låt vara på hög nivå, är ändå odiskutabelt just vad åtskilliga prestigetunga publikationer, som exempelvis *Journal des Savants*, genom tiderna sysslat med. Det var också genom dessa transformationer som vetenskapliga rön och resonemang nådde en större läsekrets; det var tack vare dem som massan av lärda tidskrifter blev en sannskyldig arena för bildning och för upplysning, rentav för *upplysningen*.

Redan det lilla exempelurval jag här visat upp ur *Journal des Savants* visar också att det mot slutet av 1700-talet utvecklats ett antal olika sätt att förhålla sig till förlagorna, att varierande grepp prövades och att ganska speciella genrer och subgenrer florerade. Naturligtvis finns det många andra och mer problematiserande frågor att ställa till materialet. Vad ”händer” egentligen (och vad kan inte hända?) med vetenskapliga resultat och tankegångar när de på ett eller annat sätt överförs från ett medium till ett annat, från ett format till ett annat, från en kulturkrets till en annan? Går det att generalisera iakttagelserna av hur språket förändras och olika sorters framställningar organiseras? Varifrån – i bildlig mening – kommer skribenter med den dubbla kompetensen att både förstå den kvalificerat lärda texten och att göra den begriplig för en bredare läsekrets? Kanske måste frågorna också ställas mot bakgrunden av en allmän kunskapsteoretisk relativism. Det kan i varje fall hävdas att alla försök att överföra kunskap implicerar ett mått av ”re-description” eller omskrivning ”which subtly alters them so that the popularisation of true knowledge to a wide audience always results in alterations to it”.⁶⁰

Både ur forskningens och ur den praktiska kunskapsförmedlingens synpunkt är dessa frågor naturligtvis lika aktuella för nutiden som när det gäller äldre epoker. Men det sena 1600-talet och 1700-talet är nu en gång för alla utgångspunkten, den tid då man utvecklade konsten att förmedla lärda rön till en bredare publik och då de sociala och materiella förutsättningarna för verksamheten uppstod. De närmare omständigheterna kring detta är ändå fortfarande i mångt och mycket outredda.

Det exempel som jag härovan uppehållit mig vid handlar av särskilda skäl om en transformation från svensk till fransk text, men det finns mycket underlag för analys också i det rent svenska materialet. I runt tal tjugo svenska 1700-talstidskrifter kan kallas ”substantiva”, vilket vill säga att de publicerade originalartiklar som det i ett historiskt perspektiv är rimligt att kalla vetenskapliga. Det fanns minst lika många ytterligare som i stället innehöll annat vetenskapsrelaterat material, recensioner, referat, sammandrag, översättningar och så vidare, i varje fall *bearbetningar*, vilket här är det avgörande.⁶¹ Den mest utförliga beskrivningen av dem, eller rättare åtskilliga av dem, finns fortfarande i Otto Sylwans framställning av tidskriftskategorin i *Svenska pressens historia till statsvälförningen 1772*, publicerad 1896.⁶² I allt väsentligt väntar de fortfarande på sin moderna vetenskapliga behandling.

Noter

1. *Acta literaria Sueciæ*, Anno MDCCXX, trimestre primum [1720:1] (Upsaliae, 1720); ur ”Praefatio” [opag. s. 2].

2. Den franska tidskriftens titel bokstaverades *Journal des Sçavans* ända till dess utgivningen avbröts 1792. Den ändrades till *Savants* vid återkomsten 1816. I litteraturen används vanligen den senare formen även för äldre tid.
3. Em. Swedberg, förord ("Benägne Läsare!") till *Dædalus Hyperboreus, Eller Några Nya Matematiska och Physicaliska Försök och Anmärkningar För åbr 1716* [...] (Upsala, 1716), [opag. s. 1].
4. Jean-Pierre Vittu, "Périodiques savants et République des lettres", i *Scientific Periodicals in Modern Europe: Exploratory Workshop. Final Report* (Wolfenbüttel, June 1–4, 2005), s. 9; även som elektronisk resurs: http://www.esf.org/index.php?eID=tx_mm_bccmsbase_zip&id=252918654def65769b0c1 (2011-06-16)
5. Litteraturen om den lärda tidskriftens framväxt och tidiga former är mycket omfattande men också relativt svåröverskådlig då den till stor del föreligger i artiklar och mindre studier. Här kan bara några få arbeten anges; alla har bibliografier som leder vidare. En utgångspunkt är David A. Kronick, *A History of Scientific & Technical Periodicals: The Origins and Development of the Scientific and Technical Press 1665–1790*, 2nd ed., (Metuchen, N.J., 1976), särsk. s. 15 ff., s. 278 ff. samt passim. Korta men välmatade översikter föreligger i Thomas Broman, "Periodical Literature", i M. Frasca-Spada & N. Jardine (eds.), *Books and the Sciences in History* (Cambridge, 2000), s. 225 ff., och i James E. McClellan III, "Scientific Journals", i Alan C. Kors (ed.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, vol. 4 (Oxford, 2003), s. 43 ff. För det franskspråkiga området utgörs basen av Jean Sgard (éd.), *Dictionnaire des journaux 1600–1789*, 1–2 (Paris & Oxford, 1991); korta allmänna översikter finns bl.a. i Jean-Pierre Vittu, "Périodiques", i M. Blay & R. Halleux (éds.), *La Science Classique XVIe-XVIIIe siècle: Dictionnaire critique* (Paris, 1998), s. 140 ff., och i dens., "Du Journal des Savants aux Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts: l'esquisse d'un système européen des périodiques savants", i *XVIIIe siècle*, 2005:3 (no. 228), s. 527 ff. Bland de rätt fåtaliga större monografierna över framstående tidskrifter kan nämnas Hubertus Laeven, *The "Acta Eruditorum" under the editorship of Otto Mencke [1682–1707]* (Amsterdam, 1990); även som elektronisk resurs: http://helikon.ubn.kun.nl/mono/l/laeven_a/actaerunt/actaerunt.pdf. En kritisk diskussion kring begreppsdefinitioner, typologier m.m. förs av Brendan Dooley i *Science, Politics, and Society in Eighteenth-Century Italy: The Giornale de' letterati d'Italia and its World* (New York & London, 1991), s. 2 ff.
6. Antalet tidskrifter: Kronick 1976, s. 78. Denna summa avser dessutom enbart publikationer som kan kallas "scientific", dvs. där innehållet åtminstone till någon del var naturvetenskapligt, teknologiskt, ekonomiskt-praktiskt etc. Det totala antalet tidskrifter under samma period var långt större, men det bör understrykas att den lärda tidskriften från början hade en utpräglad multivetenskaplig karaktär och i sitt innehåll självklart förenade teologi, humaniora och naturvetenskaper. Specialiseringen ökade emellertid efterhand.
7. Allmänt härom hos Kronick 1976, s. 33 ff.
8. Härom t.ex. Sven Widmalm, *A commerce of letters: Astronomical communication in the 18th century* (Umeå, 1991), s. 4 f.

9. Laeven 1990, s. 124.

10. Den ansedda *Journal étranger* (Paris 1754–1762), där berömdheter som Denis Diderot fanns bland medarbetarna, nådde exempelvis upp till (måttliga) 1 500 abonnenter. Här om Jean Sgard, "Les souscripteurs du *Journal étranger*", i *La diffusion et la lecture des journaux de langue française sous l'ancien régime: actes du colloque international, Nimègue, 3-5 juin 1987* (Amsterdam, 1988), s. 89 ff.

11. Sten Lindroth, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818*. I:1 *Tiden intill Wargentins död (1783)* (Stockholm, 1967), s. 127 f.; *Den Swänska Mercurius*, förteckning över abonnenter bifogad första årgången (1755–1756).

12. I realiteten var det ganska få publikationer av verklig tidskriftskaraktär som utkom (helt) på latin, vilket säger åtskilligt om tidens djupgående förändring av den vetenskapliga offentligheten. Ojämförligt inflytelserik inom kategorin var *Acta Eruditorum* i Leipzig (1682–1782); av betydelse var också t.ex. *Miscellanea Curiosa Medico-Physica* (från 1670), Tysklands egentligen första lärda tidskrift, som efter många transformationer alltjämt på sitt vis existerar i de skriftserier som utges av Deutsche Akademie der Wissenschaften Leopoldina. De latinska tidskrifterna var alltid till någon del originalpublicerade; de var som mest typiska för och fanns längst kvar inom den medicinska vetenskapen. Latinet hade (naturligt nog) ibland att göra med speciella gränsöverskridande syften, som ifråga om *Acta literaria Suecica*, den kortlivade danska *Nova literaria* (1721) och den tidskrift som i viss mån var deras föregångare, *Nova literaria Maris Balthici & Septentrionis* i Lübeck (1698–1708).

13. Se t.ex. Brendan Dooley (ed.), *The Dissemination of News and the Emergence of Contemporaneity in Early Modern Europe* (Farnham, 2010).

14. Vittu 1998, s. 144.

15. Jeanne Peiffer, "The periodical form. Its impact on making, formulating, and communicating science", i *Scientific periodicals in modern Europe*, s. 6; Silvia Roero, "The mathematics in the *Giornale de' Letterati d'Italia* (1710–1740)", *ibid.*

16. *Ibid.*

17. Kronick 1976, s. 285.

18. Asta Ekenvall, "Eric Benzelius och de utländska lärda tidskrifterna", *Lychnos* 1950–1951, s. 137 ff. I en tidigare artikel, "Om de första lärda tidskrifterna", *Lychnos* 1941, s. 161 ff., redovisar Ekenvall ingående grundandet av de första betydelsefulla publikationerna. Artikeln är en fristående upptakt till hennes 1940 framlagda licentiatavhandling, *Svensk representation i utländska lärda tidskrifter 1665–1750* [otr.], som till en del ligger till grund för *Lychnos*-artikeln om Benzelius. En bilaga till avhandlingen utgörs av en *Förteckning över bidrag och recensioner* [rörande Sverige] i *utländska lärda tidskrifter 1665–1750* (tillgänglig i GUB, sign. Heh 4:o 80). I detta i sin art unika och ovärderliga arbete registrerar Ekenvall uppskattningsvis 500 artiklar i tjugofem europeiska publikationer (= beståndet av dem i UUB för den angivna perioden).

19. Ekenvall 1950–1951, s. 147.

20. T.ex. Jean-Pierre Vittu, "La formation d'une institution scientifique. Le *Journal des Savants* de 1665 à 1714", second article, *Journal des Savants*, juillet–décembre 2002, s. 349 ff., särsk. s. 361 ff.
21. Bidrag av Keder bl.a. i XII:1700, s. 363 f.; I:1701, s. 18 ff.; VII:1703, s. 155 ff.; av Brenner i VII:1699, s. 201 ff. (brev på latin till Petrus Hedengrahn med anledning av hans avhandling *Mulieres philosophantes*) och II:1701, s. 42 ff. ("Über Hr. Ehrenstrahls künstlich verfertigte Schildereyen"). Däravande provinsialläkaren i Skåne J. J. Döbelius medverkar med en rad medicinska artiklar alltifrån årgång 1699; hans *Beskrifning om Ramlösa Hälso- och Surbruns Uppfinnande* refereras i VIII:1708, s. 184 f.
22. *Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts* [*Journal de Trévoux*], 1701:1, ur förordet.
23. *Nouvelles*, mars 1686, s. 244.
24. Gunnar Eriksson, *Rudbeck 1630–1702: liv, lärdom, dröm i barockens Sverige* (Stockholm, 2002), s. 341 ff., s. 425 ff.; Ekenvall, *Förteckning*, s. 45.
25. *Nouvelles*, jan. 1685 s. 50 ff., febr. 1685 s. 119 ff.
26. *Journal des Savants* I sept. 1692, s. 397 ff.
27. Pascale Ferrand, *Mémoires de Trévoux*, i *Dictionnaire des journaux*, no. 889, även elektronisk resurs <http://c18.net/dp/dp.php?no=889>; Mathias Persson, *Det nära främmande: svensk lärdom och politik i en tysk tidning, 1753–1792*, diss. (Uppsala, 2009), särsk. s. 235 ff., s. 247, s. 253.
28. Uta Janssens-Knorsch, "The mutual admiration society – or who reads whom in 18th-century journalism", i *Bots* 1988, s. 21 ff.
29. *Schwedische Bibliothec* I–V, Hamburg, 1726 (del I), Stockholm & Leipzig, 1728–1736; citatet ur del I, förordet, [opag.] s. 6. Nettelbladts plan att ge ut *Schwedische Bibliothec* som kvartalstidskrift fallerade och verket blev en historisk dokumentsamling i bokform; härom Holger Böning & Emmy Moepps, "Hamburg. Kommentierte Bibliographie der Zeitungen, Zeitschriften [...], von den Anfängen bis 1765", i Holger Böning, *Deutsche Presse. Biobibliographische Handbücher zur Geschichte der deutschsprachigen periodischen Presse* 1.1 (Stuttgart & Bad Cannstatt, 1996), kol. 339 ff.
30. Jag bortser härvidlag ingalunda från att de uppsaliensiska *Acta* även i den "årsboks"-form de fick efter 1730 hade stor betydelse för att göra svenska forskningsrön bekanta utomlands.
31. Lindroth 1967, s. 208 ff.: tyska, franska, engelska, holländska, danska och latin. Sista fallet gäller den mäktiga dubbelvolymen *Analecta transalpina* (Venedig, 1762), innehållande i runt tal tvåhundra artiklar ur *Handlingar* från åren 1739–1752
32. McClellan III 2003, s. 45.
33. Arne Holmberg, "Kungl. Vetenskapsakademiens äldre skrifter i utländska översättningar och referat", i *K. Svenska Vetenskapsakademiens årsbok för år 1939, Bilaga* (Uppsala & Stockholm, 1939); Andreas Önnerfors, *Svenska Pommern: kulturmöten och identifikation 1720–1815*, diss. (Lund, 2003); Persson 2009.
34. Böning-Moepps 1996, kol. 559.

35. Nämligen de av Kéralio direktöversatta samlingarna *Collection de differens morceaux sur l'histoire naturelle & civile des pays du Nord* (Paris, 1763) respektive *Mémoires de l'Académie Royale des Sciences de Stockholm* (Paris, 1772), samt den av Holbach och Roux via latinet och tyskan presenterade *Recueil des Mémoires les plus intéressants de Chymie, et d'Histoire naturelle, contenus dans les Actes de l'Académie d'Upsal, et dans les Mémoires de l'Académie Royale des Sciences de Stockholm* (Paris, 1764).
36. KVA, Pehr Wargentins arkiv, ink. brev E I:11, Baër till Wargentin 1758–1783.
37. En fransk forskare som ägnat sig åt Dijonkretsen och inte minst noterat dess svenska intressen är Patrice Bret, bl.a. i "Ils ne forment tous qu'une même République". Académiciens, amateurs et savants étrangers dans la correspondance des chimistes à la fin du 18e siècle", *Dix-huitième siècle* 2008:1, s. 263 ff. Belysande detaljer finns i Guytons brev till Torbern Bergman, i G. Carlid & J. Nordström (eds.), *Torbern Bergman's Foreign Correspondence I* (Stockholm & Uppsala, 1965), s. 100 ff.
38. En nyare presentation av Kéralio föreligger i Jean Sgard, "Louis Félix Guynement de Kéralio: traducteur, académicien, journaliste, intermédiaire", i *Dix-huitième siècle*, 2008:1, s. 43 ff.; även www.cairn.info/revue-dix-huitieme-siecle-2008-1-page-43.htm (2011-06-16)
39. *Journal des Savants*, dec. 1769, s. 872; dec. (vol. 2) 1775, s. 865; jan. 1779, s. 24; maj 1779, s. 300; nov. 1779, s. 743; maj 1780, s. 273.
40. Alan G. Gross, Joseph E. Harmon & Michael Reidy, *Communicating Science: The Scientific Article from the 17th Century to the Present* (Oxford, 2002), s. 13.
41. Jordan Avramov, "Henry Oldenburg and the early years of *Philosophical Transactions*, 1665–1667", i *Scientific periodicals in modern Europe*, s. 6.
42. Härom hos t.ex. Charles Bazerman, *Shaping Written Knowledge: The Genre and Activity of the Experimental Article in Science* (Madison WI, 1988), s. 75 f., s. 128 ff.
43. Gross, Harmon & Reidy 2002, särsk. s. 68–91 samt passim.
44. Klart likartade iakttagelser redovisas av Britt-Louise Gunnarsson i "Textmönster i vår äldsta vetenskapliga prosa. En analys av medicinska rön i Vetenskapsakademiens Handlingar 1750–1769", *Nysvenska studier* 1987, s. 155 ff.
45. Sten Lindroth, *Kungliga Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739–1818. II. Tiden 1783–1818* (Stockholm, 1967), s. 123 ff.
46. J. L. Odhelius, "Berättelse om Boskaps-sjukan, som var gängse i Finland, år 1774", i *Kongl. Vetenskaps Akademiens Handlingar [KVAH]*, april–juni 1775, s. 149 ff. "Extrait" av Vasseur i *Journal des Savants*, maj 1779, s. 307: "Relation d'une maladie épidémique de bestiaux, qui a régné en Finlande en 1774, & qui se communiquoit aux hommes; par M. Joh. Lor. Odhelius. Cette maladie, causée par la chaleur & la sécheresse extraordinaire de cette année, se manifesta dans le mois de Juillet, & fit beaucoup de ravages. On n'a point remarqué que les hommes, qui en étoient infectés, se la communiquassent entr'eux. Les observations n'ont pas suffi pour en déterminer la nature. M. O. croit que l'on ne doit pas lui donner d'autre origine que celle des fièvres putrides en général."

47. Daniel Brusenius, "Försök til en Beskrifning öfver Löt och Alböke Församlingar på Öland", *KVAH*, jan.-mars 1776, s. 38 ff. "Extrait" av Lalande, *Journal des Savants*, maj 1780, s. 270: "Essai pour servir à la Description des paroisses de Loet & d'Alboeke dans l'Oeland, isle de la mer Baltique, par M. Brusenius. On trouve dans ce Mémoire des détails de toute espèce. Ce Pasteur va jusqu'à justifier son troupeau de l'imputation qui lui avoit fait de certaines coutumes ridicules & superstitieuses. La seule, qu'il assure lui avoir déplu, est celle qu'ont les nouveaux époux de se rendre à l'Eglise, & de s'en retourner dans tous leurs atours, escortés d'une troupe de jeunes gens qui galoppent autour d'eux tout le long de la route, quelque longue qu'elle puisse être, & malgré la difficulté des chemins & la rigueur de la saison."
48. Clas Bjerkander, "Anmärkningar öfver Träds och Örters växande på Kinnekulle", *KVAH*, jan.-mars 1776, s. 77 ff.; resumé av Lalande i *Journal des Savants*, maj 1780, s. 278.
49. Resumé (anonym) i *Stockholms Lärda Tidningar* 10.6.1776. Gjörwells *Stockholms Lärda Tidningar* utgavs 1776–1780 som en fortsättning av hans *Nya Lärda Tidningar* (1774–1775), i sin tur en efterföljare till Lars Salvius' *Lärda Tidningar* (1745–1773). I samtliga hörde resuméer av Vetenskapsakademiens *Handlingar* till de stående inlagen.
50. *KVAH*, jan.-mars 1776, s. 30 ff.
51. "Extrait" av Lalande, *Journal des Savants*, maj 1780, s. 274; resumé (anonym) i *Stockholms Lärda Tidningar* 10.6.1776.
52. Lindroth 1967, II, s. 446 f.
53. P. G. Tengmalm, "Anmärkningar vid *Lanius Collurio*, en liten Rof-Fogel", i *Kongl. Vetenskaps Akademiens Nya Handlingar*, april–juni 1781, s. 98 ff.; resumé av Kéralio, *Journal des Savants*, juni 1786, s. 425 f. Det kan noteras att Tengmalm inte använder namnet törnskata, som kom i bruk först under 1800-talet, utan genomgående talar om "Lanius" eller har andra omskrivningar.
54. Resumé av Kéralio, *Journal des Savants*, juni 1786, s. 425 f.
55. J. C. Wilcke, "Rön, om Eldens specifika myckenhet uti fasta kroppar, och des afmätande", *Kongl. Vetenskaps Akademiens Nya Handlingar*, jan.-mars 1781, s. 49 ff.
56. Ett exempel är hans "Om Sädes-masken *Curculio granarius*, och dess fördrifvande", *KVAH*, okt.-dec. 1776, s. 274 ff.
57. Resumé av Kéralio, *Journal des Savants*, aug. 1785, s. 531 ff.
58. C. P. Thunberg, "Några varma Bad uti Africa och Asien", *Kongl. Vetenskaps Akademiens Nya Handlingar*, jan.-mars 1781, s. 78 ff.; resumé av Kéralio, *Journal des Savants*, aug. 1785, s. 539.
59. Terry Shinn & Richard Whitley (eds.), *Expository Science: Forms and Functions of Popularisation* (Dordrecht, Boston & Lancaster, 1985), s. 3.
60. Richard Whitley, "Knowledge producers and knowledge acquirers", i Shinn & Whitley 1985, s. 7, med hänvisning bl.a. till vetenskapsteoretiker som Ludwik Fleck och Bruno Latour.

61. Antalet publikationer: min egen bedömning med stöd av studier i beståndet. Se även min översikt i "Med tryckfrihet som tidig tradition", i Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia I* (Stockholm, 2000), särsk. s. 112 ff., s. 201 ff.

62. Otto Sylwan, *Svenska pressens historia till statsvälförningen 1772* (Lund, 1896), kap. VII–X, s. 158–319.

Summary:

A Revolution in the Public Sphere: Learned Periodicals in Early Modern Europe and their Representation of Swedish Scholarship

The birth and rapid progress of scientific periodicals during the closing decades of the seventeenth century was a process that entailed new challenges for scholars and had many implications for the relations between the republic of letters and society as a whole. From this point forward, stronger demands were placed upon scholars to publicly account for their findings, as well as to improve their ability to communicate their research to a general audience. Inherent in this process was the gradual development of a new genre, the modern scientific article, together with spin-off forms like reviews, summaries, and abstracts. In Sweden, the quarterly *Acta literaria Sueciae* (Uppsala, 1720–1729) was pioneering in its ambition to give Swedish scholarship a more conspicuous place in the learned world than it had been bestowed in foreign journals. In this the Latin *Acta* did experience some success, but a more comprehensive breakthrough for Swedish learning in the European media came during the next few decades, reflecting the country's prosperity in the natural sciences. Of vital importance for this breakthrough was, beginning in 1739, the quarterly *Handlingar* (written in the vernacular) of the Royal Swedish Academy of Sciences, which was extensively translated and reviewed abroad. In the francophone sphere, however, its reception lagged in comparison to what was the case in the German area, and in the renowned *Journal des savants*, the Swedish journal was practically disregarded for many years. Then, in the 1770s and 1780s, it unexpectedly became the subject of a rather intense series of reviews composed by French intermediaries who took pains to learn Swedish. The article concludes with several examples of their techniques for transmitting the contents of *Handlingar* through the use of summaries, paraphrases, and translations.

Keywords: scientific periodicals, republic of letters, *Acta literaria Sueciae*, *Handlingar*.

Aktrisens böcker: Beata Charlotta Ekermans bibliotek 1790

Margareta Björkman

Den 16 januari 1790 dog mademoiselle Beata Charlotta Ekerman i Stockholm, endast 31 år gammal.¹ Inom några veckor efter frånfallet genomfördes den lagstadgade bouppteckningen. Förrättningen kunde, när det gällde mer förmögna personer, ta ganska lång tid att genomföra. I Charlotte Ekermans fall tog den tre dagar i anspråk: den 11, 12 och 13 februari 1790. Bouppteckningar är ovärderliga källor för forskare på skilda fält. Knappast några andra kvarlämnade dokument avslöjar så mycket om människors materiella villkor. Utifrån nedteckningarna kan vi i dag, ofta i detalj, återskapa den avlidnas hemmiljö. Rum kan möbleras, väggar tapetseras, golv förses med mattor, fönster med gardiner. Allt noterades omsorgsfullt — kökets kastruller och pannor, serviser att äta på, bestick att äta med och sängens madrasser, ejerdun och lakan.

Bouppteckningen efter Charlotte Ekerman visar att hon hade levt på en materiell nivå högt över genomsnittet. Hennes våning hade varit utsökt möblerad, själv hade hon varit en ytterst välklädd skönhet (vad beträffar skönheten finns det några porträtt som vittnar om detta)² och hon var ägare till en bokhylla, som kunde ge plats åt hennes boksamling. Till bouppteckningen fogades en lista där de böcker som varit i hennes ägo hade noterats.³ Det var inte självklart att en sådan specificerad lista skulle upprättas. I de flesta fall nöjde sig boupptecknaren med att ange en klumpsumma för det uppskattade värdet på böcker, i de fall där sådana hade funnits.

Beata Charlotta Ekerman föddes 1758. Hon var dotter till Catharina Ahlgren i hennes äktenskap med husarlöjtnanten Bengt Edvard Ekerman.⁴ Hennes föräldrar tillhörde båda ett uppåtgående ofrälse högreståndsskikt. Morfadern var härads-hövding och farfadern borgmästare i Norrköping.⁵ Men dessa hade båda gått bort i förtid och lämnat efter sig änkor med minderåriga barn. Det sociala uppåtgåendet kunde i sådana fall lätt förbytas i sin motsats. Charlottes utsikter till ett ståndsmässigt liv försämrades dessutom av att föräldrarna skildes när hon var tio år. Som orsak till skilsmässan uppgavs otrohet, så kallat enkelt hor, från mannens

sida. Tillsammans med sina tre syskon växte Charlotte upp hos sin ensamstående mor i Stockholm. Modern arbetade hårt för att försörja sina barn. Under några år på 1770-talet gav hon under pseudonymen Adelaide ut en så kallad fruntimmerstidning och var dessutom verksam som översättare.

Charlotte och hennes yngre syster Catharina Juliana (Julie), kunde inte sitta hemma och vänta på att bli bortgifta. Så tidigt som möjligt gällde det för dem att klara av sin egen försörjning. Charlotte gick till teatern. År 1774 kom hon till Petter Stenborgs teater. Hon skulle vara beredd att uppträda som sångerska, dansare och skådespelerska. Samma år gjorde hon ett mycket lyckosamt framträdande som Mechtilde, den kvinnliga huvudrollen i skådespelet *Birger Jarl*.⁶ Hennes snabba avancemang förorsakade en viss turbulens i kåren. Särskilt den uppburna primadonnan fru Elisabeth Olin fann sig orättvist åsidosatt. Efter ytterligare två år återfanns Charlotte Ekerman i Kungl. teaterns trupp.⁷

I ett brev till Patrik Alströmer fällde Carl Christopher Gjørwell följande kommentar till Charlotte Ekermans scenframträdande:

Flickan är ett ystert stycke. Kördes bort af Hr Gallodier [balettmästare] såsom oduglig Danseuse, och stannade i Choëuren som en ganska mediocre Sångerska; men varandes stark i affecter och gester, har hon befunnits skickelig til Actrice.

För hennes insats som Mechtilde har han bara lovord: "Hon spelte rolen ganska väl med mycken känsla och stor intelligence."⁸

Som ung, vacker skådespelerska kunde Charlotte Ekerman inte undkomma närgången uppvaktning. Det dröjde inte länge förrän hon omtalades som hertig Carls älskarinna. Denne visade ett särskilt starkt intresse för unga skådespelerskor, vilka inte hade mycket att sätta emot propåer om ett liv i en lyx som de annars aldrig hade kommit i närheten av. För det hörde till att teaterns kvinnor skulle vara tillgängliga. När sedan hertigen försköt Charlotte i två omgångar blev hon otröstlig. Hon stod då utan beskyddare. Olyckorna hopades. Hon ansågs ha förtalat kungen och hon sades vara skyldig till barnamord. Ryktena var i svang och ett tag såg det ut som om hon skulle hamna på Spinnhuset.⁹

Då uppträdde Carl Sparre som räddare. Sparre var överståthållare i Stockholm med stort inflytande ända upp till kungen själv. Han lyckades förvandla det hotande straffet till förvisning ur landet. År 1782 försvann Charlotte från Sverige. Hon slog sig ner i Paris. Men hon skulle inte lämnas helt utan ekonomisk kompensation. En pension från hertigen hade utlovats.¹⁰

Charlotte Ekerman blev kvar utomlands i fyra år. Från augusti 1784 till februari 1785 kan man följa hennes resa till Italien i breven till Sparre.¹¹ Hon hade

låt sig inbjudas till Italien av en neapolitanare, hertig Coscia. Hon beskriver detta erbjudande som ett sätt för henne att överleva, när den pension som hon var lovad av hertig Carl uteblivit. Charlotte tar sig fram på egen hand, dock inte helt utan betjäning. En kammarjungfru och en vägvisare som hade tjänat baron Taube utgjorde hennes följe. Resan går via Torino och Bologna och vidare till Florens, Rom och Neapel, där hon blir kvar under oktober och november 1784. I sitt brev daterat Rom den 15 januari 1785 förklarar Charlotte för Sparre att hon börjar misströsta om att komma iväg från Rom. Vägarna är fortfarande ofarbara och hon oroar sig för sin bröstsjukdom, sin "maladie de poitrine". Nästan en månad senare meddelar hon att avfärden ska ske inom två timmar. Resan har dragit långt över den planerade tiden. Hon har varit sjuk först i Neapel och sedan åter i Rom. Hon är mager och svag men längtan mot norr är stark. Denna gång tar hon vägen över Livorno, Genua och Genève. Det sista bevarade brevet till Sparre kommer från Paris, daterat den 18 augusti samma år.

Charlottes yngre syster Catharina Juliana (kallad Julie) fanns 1785 som "husjungfru" i överståthållaren Carl Sparres hushåll.¹² Hon hade redan som tonåring blivit "omhändertagen" av Sparre, som efter sin hustrus död 1780 snart gjorde sig känd för "en överdrifven böjelse till könet".¹³ Julie blev kvar hos Sparre tills denne började se sig om efter någon att gifta om sig med. Då var han inte längre intresserad av att behålla husjungfrun Julie. Sparre ordnade upp situationen genom att 1789 gifta bort Julie med en sekreterare Björckegren, vilken samtidigt påpassligt utnämndes till borgmästare i Linköping. Kontakten med Sparre upprätthölls via brev, i vilka Julie benämnde honom än välgörare, än pappa.¹⁴

I storasyster Charlottes brev till Sparre uttrycks en intensiv hemlängtan till ett Sverige som ställs i positiv kontrast till det opålitliga Frankrike och det hierarkiska Italien med dess sociala skrankor. Hur Charlotte Ekerman tillbringade sina år i Frankrike är inte alldeles klart, men det är tydligt att hon lät sig underhållas av olika män i framskjuten ställning. Under den resa som hon 1784–1785 företog till Italien blev hennes utsatta position särskilt påtaglig. Den reseberättelse som kan utläsas ur hennes brev till Sparre är både spännande och upprörande. Hur den landsförvisade aktrisen Ekerman på egen hand tar sig fram genom Europa, knyter kontakter med Vatikanen och det neapolitanska hovet, hela tiden i skräck för att hennes verkliga identitet som svensk skådespelerska utan rekommendationsbrev skall avslöjas, är en gripande historia. Hennes prekära situation hindrade henne dock inte från att med skarp iakttagelseförmåga läsa av det italienska samhället. Hon gav sig på italienska språkstudier, trots att hennes grundliga franskkunskaper (breven är mestadels skrivna på franska) egentligen räckte för de socialt exklusiva miljöer hon togs emot i.

När Charlotte Ekerman år 1786 äntligen fick tillåtelse att återvända till Sverige kunde hon föra med sig värdefulla tillhörigheter som hon lyckats samla på sig under sin vistelse i Frankrike. Ryktet gör gällande att hon under sina sista år i Stockholm var älskarinna till den holländske ministern van der Bork. Dessutom sägs hon då ha verkat som spion åt polisen mot en årlig ersättning på 666 riksdaler.¹⁵ Från 1787 finns ännu ett Gjørwell-citat som ger en ögonblicksbild av Charlotte och hennes syster. Några medlemmar ut bondeståndet gjorde ett teaterbesök på Drottningholm för att fira brännvinets frisläppande. I teatersalongen kom dessa odalmän att slå sig ner bredvid ”de begge vittra och belevade Mamsellerna Ekerman, hvilka ock visste at med sina angenäma Discourser vidareöka dessa Dannemäns lycksalighet: hvilket ock af alla med et särdeles Välbehag ansågs”.¹⁶

Att Charlotte Ekerman kunde väcka uppmärksamhet bara genom sin somptuösa garderob förstår man när man tar del av bouppteckningen. Hennes gångkläder värderades till 575 riksdaler 32 skilling. Det dyraste plagget var en päls med ”Såbel Kant och Gråwårks bukar till foder” värd 50 riksdaler. Hennes smyckeskrin var mer än välfyllt. Bland konstföremål fanns två dyrbara marmorstatyetter som var så pass exklusiva att boupptecknarna inkallade skulptören Johan Tobias Sergel för att värdera dem. Ett intyg har bifogats själva bouppteckningshandlingen där Sergel förklarar dem värda inte mindre än 150 riksdaler var.¹⁷

Charlottes hälsa hade inte varit den bästa. Under sin resa till Italien låg hon flera gånger allvarligt sjuk.¹⁸ Bakom den ”maladie de poitrine” som hon själv nämner dolde sig tidens gissel: lungdot. En ansträngande livsföring hade tårt på hennes motståndskraft. Efter fyra år i Stockholm dog hon den 16 januari 1790. Vid sin död lämnade Charlotte Ekerman 2 700 riksdaler att fördelas på arvingarna. I denna summa var boksamlingen inräknad. Den värderades till 11 riksdaler 32 skilling. Det var exakt samma värde som ett ”emaillet tandpetare federal” hade tillmätts. Böcker må ha varit dyra att införskaffa. I dessa sammanhang blev de emellertid alltid lågt värderade.

Bouppteckningars källvärde

En bouppteckning är ett dokument som ska ligga till grund för hur arvet efter en avlidne person fördelas. Den är en offentlig handling som enligt lag ska upprättas inom tre månader efter dödsfallet. I bouppteckningen fastställs dödsboets ekonomiska status, plus eller minus. I dag är bouppteckningens detaljredovisning ofta begränsad men på 1700-talet skulle den avlidnas tillgångar anges in till minsta strumpeband. Men när det kom till böcker var man ofta summarisk. Sist bland

Charlotte Ekermans tillgångar angavs under rubriken "Böcker": "Åtskillige, större delar i Theatre historien samt fransyska Romaner". Det samlade värdet sattes, som nämnts, till 11 riksdaler 32 skilling. Omedelbart efter följer, med annan handstil, tillägget "enligt bilagde förteckning". Det är denna infogade bilaga som ger möjlighet att återuppväcka Mlle Ekermans lilla bibliotek.

Min avsikt med följande studie är att sätta några av de förtecknade böckerna i relation till sin innehavare. Sambandet mellan en ägare och hennes böcker är mångfacetterat och stundtals komplicerat. Bokägare var och är ingen homogen grupp. Samlaren arbetar på att utöka antalet ägda böcker utifrån olika kriterier. För nöjesläsaren är inte själva bokägandet det primära. Kunskapssökarens situation var under en tid som låg långt före informationssamhället helt beroende av tillgången till böcker. Är det möjligt att bilda sig en verklig uppfattning om hur Charlotte Ekerman förhöll sig till sina böcker? Var hon en samlare? Var hon en utpräglad nöjesläsare? På vilket sätt har hon kunnat använda sina böcker för att orientera sig i sin omvärld? Vi kan inte vänta oss några tydliga eller definitiva svar, men en diskussion utifrån dessa och liknande frågor kan förhoppningsvis ändå i någon mån bidra till kännedomen om 1700-talets läsvanor.

Det finns flera skäl att inte ta för givet att förteckningen exakt återger vad som en gång fyllde Charlotte Ekermans bokhylla. Det är till exempel vanligt att böcker som ansågs vara av ringa värde, ekonomiskt och/eller moraliskt, endast uppgavs i klump som till exempel "5 Diverse fransöska Comedier". I sådana fall går förstas möjligheten att identifiera det enskilda verket förlorad. Det kan också tänkas att böcker undanhållits förrättningsmännens ögon. Det gäller främst böcker av "förgriplig" karaktär. I tidens utgivning ingick ju såväl radikal upplysningsfilosofi som pornografi. Sådana "förbjudna" böcker fanns det all anledning att undanskaffa innan de förknippades med den döda.¹⁹

Dessa reservationer får dock inte hindra oss från att utnyttja den information som faktiskt finns tillgänglig.²⁰ Först ska de verk som döljer sig bakom skrivarens kryptiska förkortningar och ofta egensinniga stavning identifieras så långt det är möjligt. Det är ett mödosamt arbete som dock under senare år förenklats genom att vi fått tillgång till de stora forskningsbibliotekens digitala kataloger. Man kan sedan försöka tydliggöra böckernas samband med Charlotte Ekermans person och även undersöka deras allmänna representativitet för tiden. Ett särskilt intresse får Charlotte Ekermans boksamling mot bakgrund av att ämnet kvinnors läsning under större delen av 1700-talet var en het fråga i den allmänna debatten.

Men vilka av sina böcker hade Charlotte Ekerman läst? Vilka hade hon "bara" ställt upp i sin hylla för att de skulle vara en del av möblemanget, för att de hade

vackra band eller för att deras titlar kunde ge status åt sin ägare? Vi kan inte komma fram till några definitiva svar på sådana frågor, men mot bakgrund av vad som är känt om Charlotte Ekerman kan man resonera runt olika tänkbara möjligheter. Låt oss kalla dessa resonemang för grundade spekulationer.

Bokförteckningens ordning

I listan förekommer 63 poster. En post kan bestå av mer än ett verk. Ett verk i sin tur består ibland av flera band. Eftersom begrepp som *tome*, del och band blandas har jag avstått från att försöka bestämma hur många volymer som fanns i Charlotte Ekermans bibliotek.²¹

Böckerna är registrerade efter format. Det var under denna tid det vanligaste sättet att skapa ordning; ännu var den alfabetiska sorteringsprincipen ovanlig. Folianter – ett format som i princip var förbehållet lärda böcker – saknades hos Mlle Ekerman. Åtta poster registrerades under rubriken kvarto: det handlar om lexikon och teaterpjäser. Det stora flertalet av Mlle Ekermans böcker var oktaver. Sju poster antecknades som duodecimer. De små formaten dominerade således. Det förvånar inte, ty utvecklingen under 1700-talet gick klart mot de mindre formaten.²² Stilmässigt fanns en allmän estetisk tendens som favoriserade liten framför stor. Också den ökande efterfrågan från en växande kundkrets, som innefattade nyttillkomna sociala skikt, innebar en prispress. Priset på böcker som skulle attrahera kunder nedanför den ekonomiska eliten måste vara överkomligt.²³ Och små böcker blir billigare att framställa än stora.²⁴ Ännu en aspekt är värd att nämnas. De små formaten lät sig helt enkelt "tas med". På resor, ute i naturen, slank de lätt ner i fickan. Man kan till och med hävda att de små böckerna var ett tecken i tiden, en tid då många människor kom att leva allt rörligare liv. För Charlotte Ekerman, som reste med sina böcker, bör det ha varit väsentligt att dessa inte var alltför otympliga.

Kan man säga något om den relativa storleken på Mlle Ekermans boksamling? Ja, man kan till exempel jämföra med de bokförteckningar som Henrik Grönroos och Ann-Charlotte Nyman återger i *Boken i Finland*. I borgmästarens i Uleåborg, Nils Celsius (död 1800), bouppteckning antecknades 68 poster med böcker.²⁵ Charlotte Ekerman låg således praktiskt taget i paritet med Celsius. Borgmästaren i Lovisa, Adam Flodman (död 1789) hade ägt en samling som omfattade 48 poster, klart under de 63 som konstituerade Ekermans bibliotek.²⁶ I själva verket är det få av de boksamlingar som registrerats hos Grönroos och Nyman som kan

tävla med Charlotte Ekermans. Förmodligen kunde dock hela samlingen rymmas i den bokhylla som fanns i Beata Charlottes lägenhet.²⁷

Ofta är det svårt att påvisa att böcker efter avlidna kvinnor verkligen varit deras egna. Änkor har ärvt sin makes boksamling. Ogifta kvinnor har som vuxna fortsatt att leva i samma hushåll som sin far och bröder eller ingifta män. I Charlotte Ekermans fall kan vi vara säkra på att boksamlingen bestod av hennes egna böcker. Hon hade inte ärvt böcker från någon manlig släkting, även om man inte kan utesluta att hon mottagit gåvor från de män som omgav henne. Det faktum att vi har att göra med böcker tillhörande en kvinna vars identitet är känd gör Mlle Ekermans samling särskilt intressant.

Språk

Charlotte Ekermans samling dominerades helt och hållet av franskspråkiga böcker. 45 poster av den totala summan 63 bär franska titlar. Franskans ställning som kommunikationsspråk inom de högre samhällsklasserna är väl belagd. Charlotte Ekerman levde sitt liv i utkanten av de högsta samhällsskikten och hennes boksamling var lika franskspråkig som andra samlingar tillhöriga personer ur de högre klasserna.²⁸ Redan hennes verksamhet inom teatern bör ha gjort henne hemmastadd med franska språket.²⁹ Under vistelsen i Paris kom hennes franska att stärkas och i sina brev till Carl Sparre valde hon mestadels franska framför svenska. Dessutom pekar det mesta på att majoriteten av böckerna hade införskaffats under hennes vistelse i Paris. En stor del av dem bär tryckår som sammanfaller med eller ligger nära hennes Paristid. Paris är dessutom den vanligast förekommande tryckorten.

Mera överraskande är att engelskspråkiga böcker kommer närmast i antal titlar. Femton poster noteras med titlar på engelska. Kunsaker i det engelska språket sågs under denna tid som något exklusivt, förbehållet en kulturell elit som kunde kosta på sig studier i ett främmande språk utöver franskan. Att aktrisen Ekerman innehade engelskspråkig litteratur behöver förstås inte nödvändigtvis betyda att hon behärskade språket, men i varje fall vittnar dessa böcker om att hon var lyhörd för en av tidens trender, anglofili. Förekomsten av två engelska lexika (svensk-engelskt och fransk-engelskt) och två engelska grammatikor på franska ger också en antydning om att Mlle Ekerman arbetade målinriktat på att tillägna sig kunsaker i det engelska språket.³⁰ Av breven från Italien framgår också att hon under sin resa kom i kontakt med engelska notabiliteter. I Florens där hon uppehöll sig i

september 1784 träffade hon dagligen den engelske ministern Horace Mann som samlade en skara notabiliteter runt sig.³¹

Även italienska böcker fanns i samlingen. Totalt rör det sig om sex poster. De som upprättade listan hade uppenbarligen vissa svårigheter med italienskan. De valde att beskriva böckerna i stället för att ange titlar. Här fanns språkliga handböcker som enkelt kunde noteras som lexikon eller grammatikböcker. Endast när det gäller "Notizie dell'Origine e Progressi dell' Instituto delle Scienze di Bologna" försökte man sig på att återge den italienska titeln.³² Förekomsten av italienskspråkiga volymer har sin uppenbara grund i den italienska resan. I breven skriver Charlotte om sina försök att lära sig italienska. I stället för att besöka teatern där pjäserna var för dåliga för hennes smak ägnade hon mycken tid åt att lära sig italienska, "qui n'est vraiment pas si facile que l'on s' imagine".³³ Hon var inte utan hjälpmedel för sina självstudier. Ett fransk-italienskt lexikon och en italiensk grammatik noterades vid bouppteckningen.³⁴ Några gånger prövade hon på några enkla italienska fraser som "adio il mio caro amico: io voi sono attaccato per tutta la mia vita" till sin välgörare.³⁵

En post skrevs in med sin latinska titel "Ovidii Nas. Metamorphoses" men tillägget "(Cum Versione Anglica)" ger en vink om att det handlar om en lärobok. Den här utgåvan innehöll således en engelsk översättning av Ovidius och var ursprungligen avsedd för engelska skolpojkar.³⁶ Den kom ut 1735 och fortsatte att ges ut i ständigt nya upplagor under hela 1700-talet. Förekomsten av ytterligare två volymer av Ovidius i fransk översättning ("Oeuvres d'Ovide") kan förvisso vara ett tecken på ett särskilt intresse för den romerske skalden men möjligheten att parallellläsa latin och engelska med ytterligare hjälp av franska versioner har nog också haft en viss betydelse för förvärvet.³⁷

En enda bok på svenska fanns i denna boksamling. Det var den bok som trängde längst ut bland folket: den svenska psalmboken. Ytterligare två titlar var producerade i Sverige: "Möllers Fransösk och Svenska Lexicon" och "Svenskt och engelskt Lexicon". Om det senare noterades att det var "Defect".³⁸

Av böcker på tyska syns inga spår. Det är anmärkningsvärt för just runt decennieskiftet 1790, när Charlotte Ekerman dog, befann sig den tyska litteraturen på frammarsch. Fiktionsprosa i form av romaner intog marknaden med stormsteg. Den hyperpopulära romanförfattaren August Lafontaine fyllde hela tiden på med nya sentimentala romaner som också kom i svensk översättning.³⁹ Även franska översättningar av tyska romaner publicerades.⁴⁰ Charlottes starka band med Frankrike, och även med Italien, i förening med hennes lyhördhet för aristokratins anglofila tendenser verkar inte riktigt ha gett utrymme för den nya inriktningen mot den tyska underhållningslitteraturen.

Genrer

För att få ett grepp om vilka intresseområden som var representerade i aktrisen boksamling har jag provat en indelning efter genrer. Ingen sådan indelning är självklar, allra minst när man arbetar med ett historiskt material. Avsikten är att grupperingen av böckerna också ska säga något om deras ägare: det är rimligt att anta att de genrer som är rikligast företrädda på olika sätt motsvaras av ägarens intressen. Det kan röra sig om hennes intresse för förströelseläsning, för språkstudier, geografi och historia. Hennes yrkesmässiga bakgrund har avsatt spår i en betydande samling teaterpjäser och övrig teaterlitteratur. Också det som näst intill saknas: religiös litteratur, företrädd av en enda post, den svenska psalmboken, är så anmärkningsvärt att det blir till ett karakteristikum för samlingen. Förekomsten av äldre sammanbundna tidningar är inte särskilt förvånande. Det var vanligt att man handlade med inbundna årgångar av dagliga tidningar flera år efter publicering. Men hur förhöll det sig egentligen med romanerna? Stämmer det att Beata Charlotta Ekerman efterlämnade en boksamling som bestod av "Åtskillige större delar i Theatre historien samt Fransyska Romaner"? Det var ju så boupptecknarna beskrev samlingen.⁴¹

Lexikon och grammatikor

Charlotte Ekerman kom att leva ett med tidens mått mätt kosmopolitiskt liv. Hennes år i Frankrike och hennes italienska resa ställde krav på språkkunskaper. Antalet lexikon och grammatikor vittnar om en stark ambition att förvärva formella kunskaper inte bara i franska utan även i engelska och italienska. Fyra lexikon samt en italiensk och två engelska grammatikor fanns i hennes hem.⁴² Därmed hade hon de bästa förutsättningar för systematiska studier inom detta område. Elementära kunskaper i franska språket hade, som jag redan nämnt, Mlle Ekerman förmodligen bibringats redan under sina år vid Kungl. teatern i Stockholm.⁴³ Den franska hon skriver i sina brev till Sparre är långt ifrån korrekt; här finns grammatiska fel, men framför allt är det stavningen som kan få en läsare i dag att haja till och vid första anblicken döma ut brevskrivarens språkliga kompetens. Men läser man den franska texten högt märker man att språket är förvånansvärt idiomatiskt. Den "dåliga" stavningen var Charlotte inte ensam om. Det var i själva verket en vanlig attityd hos överklassens brevskrivare att inte bekymra sig om stavning. Och detta gällde inte bara kvinnor, som ju inte hade drillats på skolbänken i vare sig stavningsövningar eller andra paradigmm.⁴⁴

Mot denna bakgrund är det särskilt intressant att finna så pass många lexika och grammatikor i hennes ägo.

Reseböcker

Också reseböckerna – guideböcker och topografisk litteratur – är förväntade inslag i den resande aktrisens boksamling. Inalles sex poster visar titlar som kan sorteras in under denna rubrik. År 1775 utkom en vägvisare för resenärer på den europeiska kontinenten, *Itinéraire des routes les plus fréquentées* av Louis Dutens. Där fanns samlat allt vad en resenär kunde begära: restider (i timmar och minuter mellan olika orter), avstånd (i engelska mil), vilka sevärdheter som borde besökas och omvandlingstabeller för valutor, mått och vikt. Denna tidiga föregångare till Michelin-guiderna hade kommit ut i en ny upplaga 1783, just innan Charlotte Ekerman startade sin italienska resa. *Voyage d'Italie, ou recueil de notes sur les ouvrages de peinture et de sculpture qu'on voit dans les principales villes d'Italie* bestående av tre delar, hade kommit ut 1751, men också den återkom i nya upplagor. För Mlle Ekerman, som ville uppträda som "femme de qualité", var det viktigt att intressera sig för den italienska konsten. Hon smälte på det viset in i den skara av högvälborna turister som vid denna tid drogs till Italiens skatter. Hon beskriver själv hur hon i Florens stiger upp klockan sju varje dag för att i språngmarsch bege sig till gallerierna och kyrkorna. Med stor belåtenhet konstaterar hon att hon börjat tänka som en konstälskare.⁴⁵ Dessutom finns antecknad en "Wägwisare genom Italien på Italienska med Chartor" och en "Almanach du Voyageur à Paris" från 1785, förmodligen införskaffad när Charlotte Ekerman var tillbaka i Paris efter den italienska resan.

Till den topografiska litteraturen får man räkna *Mémoire sur les Tremblemens de Terre de la Calabre*. Jordbävningen i Messina och Kalabrien hade inträffat 1783, året före Charlottes resa. Författare till detta verk var en fransman vid namn Déodat de Dolomieu (1750–1801). I sitt förord framhåller författaren att han är angelägen om att sprida kännedom om markförhållandenas betydelse för förståelsen av hur jordbävningen verkat. Framför allt vill han bekämpa alla vidskepliga vanföreställningar som inte tagit hänsyn till att förutsättningen för denna jordbävning är den vulkaniska grunden. Verket kom ut 1784 i Rom. Själv kom Charlotte aldrig så långt söderut som till Kalabrien. Hennes resa stannade i Neapel.

Historiska böcker

Att verk med historisk bakgrund inte alltid är rena faktaskrifter har dagens läsare av historiska berättelser klart för sig. Ja, även biografier och självbiografier läses i dag mera som underhållande fiktion än som hårda fakta. Under 1700-talet ifrågasattes inte sanningsvärdet hos dessa genrer på samma sätt, särskilt inte av nya läskategorier som ofta saknade formell skolning. I Mlle Ekermans bibliotek fanns nio poster med titlar vilka kan klassificeras som i vid mening historiska.

George Anne Bellamy (1727–1788) publicerade några år före sin död sin självbiografi med den talande titeln *Apology* (1785) i sex delar. Bakom författarens dubbelkönade namn dolde sig en engelsk skådespelerska. Från 1750, då hon gjorde succé i rollen som Julia mot David Garrick som Romeo, beskrev hennes liv en brant nedåtgående bana kantad av misslyckade kärleksrelationer och penningbekymmer.⁴⁶ Sådana minnen från en aktris vedermödor bör ha haft ett särskilt intresse för den nog så hårt prövade kollegan Charlotte Ekerman.

Verket *Histoire secrète des femmes galantes de l'antiquité* (1726–1732; 1745) utkom också det i sex delar.⁴⁷ Det är ett exempel på en form av storslagna satsningar som på sin tid värderades högt men i dag enbart åtnjuter kuriosavärde. Benämningen "histoire secrète" drog till sig en publik som nog var mer intresserad av erotiska äventyr än kvinnohistoria. Denna inriktning mot det ekivoka underströks förstas ytterligare av att det var en påstått historisk framställning av "galanta damers" leverne. Charlotte Ekerman med sitt ursprung i teatern och sin osäkra sociala förankring, kunde hon inte själv bli tagen för "femme galante"? I själva verket strävade hon hela tiden efter att göra sig fri från denna stämpel. Därför vakade hon noggrant över att hennes identitet inte skulle avslöjas under Italienresan. Hon odlade sina intellektuella intressen och strävade mot att bli accepterad som "femme de qualité".

Av *L'Histoire universelle des théâtres de toutes les nations* (1779–1781) fanns åtta av de inalles tretton delarna hos Mlle Ekerman.⁴⁸ Verket uppvisade en stark slagsida mot antikens teaterhistoria och inte mindre än just de åtta första delarna ägnades forntidens teater.

De tre titlar som nämnts ovan kan alla knytas till personen Charlotte Ekerman. Böckerna passar väl in i det vi vet om hennes liv. Men det finns också titlar som inte omedelbart låter sig associeras till Charlottes sfär. Det är svårare att se den personliga anknytningen i sådant som tryckta utgåvor av fredstraktater.⁴⁹ Möjligen skulle man kunna sätta dem i samband med det rykte som sa att Charlotte under sina sista år skulle ha varit den holländske ministerns i Stockholm älskarinna. Eller var de så vackert bundna att deras främsta värde för henne låg i det

estetiska utanverket? Kanske var de mest exempel på "conspicuous consumption" med uppgift att förmedla social status, ett tidigt tecken på konsumism?⁵⁰

Vitterhet

Även om det ur 1700-talets perspektiv inte är alldeles självklart att skilja mellan faktalitteratur och fiktionslitteratur drar jag här en sådan skiljelinje. Den kan tydliggöra hur den ökande bokproduktionen i hög grad handlade om fiktiva berättelser i olika former. Jag gör en tredelad indelning av gruppen fiktionslitteratur i vitterhet, romaner och teaterpjäser.

Med vitterhet förstår jag i detta fall diktkonst, det vill säga fiktion (prosa och poesi) med *estetiskt-konstnärliga anspråk*. Det motsvarar ganska väl dagens begrepp skönlitteratur.⁵¹ Dock utesluter jag romaner och teaterpjäser som behandlas i en grupp för sig. Ändå blir den här gruppen tämligen disparat. Här finns både verk som blivit odödliga och sådana som sedan mycket länge försvunnit ur det kollektiva minnet. Så räknad blir vitterheten den största gruppen med 16 poster.

Euvres är den franska beteckningen på samlade verk. Charlotte Ekerman ägde "Oeuvres d'Ovide", "Oeuvres de Boileau", "Oeuvres de Molière" och "Oeuvres de Florian". Dessutom innehade hon en volym av "The Works of Alexander Pope". Av dessa författare intar alla utom Florian i dag en plats i den västerländska litterära kanon. Men under Charlotte Ekermans livstid var Florian tvärtom den förmodligen mest omtalade av dessa författare.

Jean Pierre Claris de Florian (1755–1794) var en högst produktiv och populär skriftställare under 1700-talets sista decennier. Som en bekräftelse på att han räknades till de etablerades skara invaldes han 1788 i Franska Akademin. Florian var verksam inom de flesta gångbara genrer. Framför allt gjorde han sig känd som fabelförfattare, men han producerade även teaterstycken. Florian spelades i Stockholm av kungens franska trupp. Pjäsen *Les deux billets* gavs på Drottningholm 1786⁵² och Didric Gabriel Björn översatte tre av Florians komedier till svenska för Carl Stenborgs teater 1787, då Charlotte hade återvänt till Stockholm.⁵³

En fransk översättning av Milton, *Traduction du Paradis perdu*, överraskar.⁵⁴ Miltons tematik var kanske inte något som man i första hand kopplar samman med en ung skådespelerska under senare delen av 1700-talet. Men innehavet av Miltons gammaltestamentligt inspirerade epos kan tolkas som ett tecken på Charlotte Ekermans kulturella ambitioner.

Charlotte Ekerman verkar inte ha stått främmande för poesi. "Poesies de Madame & Madem^{le} Deshoulier" hade under hela 1700-talet behållit en viss popu-

laritet.⁵⁵ Antoinette Des Houlières (1638–1695) var en av det stora seklets salongsvärdinnor. Hon publicerade sig i olika genrer inklusive tragedier men i den mån hon numera omnämns är det som poet. Voltaires rader om henne är dock typiskt tvetydiga: ”De toutes les dames françaises qui ont cultivé la poésie, c’est elle qui a le plus réussi, puisque c’est elle dont on a retenu le plus de vers.”⁵⁶ Madames Des Houlières dotter, Antoinette Thérèse Des Houlières (1659–1718), gav postumt ut sin mors dikter och passade samtidigt på att lägga till några egna.

Bakom titeln *Les poésies diverses par Mons. L’abbé de B----* döljer sig kardinalen de Bernis poetiska alster. Den framstående franske politikern, diplomaten, författaren och akademiledamoten François-Joachim de Pierre, mera känd som kardinal de Bernis (1715–1794), var mellan 1774 och 1794 franskt sändebud vid den heliga stolen.⁵⁷ Hans luxuösa bostad blev Mlle Ekermans fasta punkt under de två sejourer hon gjorde i Rom.⁵⁸ Också Gustaf III och hans följe hade tagits mycket väl om hand av kardinalen under den italienska resan. Kardinalens dikter var uppskattade, men en viss kritik fick även han utstå. Fredrik II:s omdöme var välkänt men inte så smickrande. Han menade att Bernis dikter kännetecknades av ”stérile abondance”.⁵⁹

Men de stora filosoferna saknades lika mycket hos Charlotte Ekerman som i de privata franska 1700-talsbibliotek den franske litteraturhistorikern Daniel Mornet beskrivit i sin tidiga undersökning av vilken litteratur som i själva verket nådde ut till läsarna.⁶⁰ Charlotte hade inget av Montesquieu, inget av Diderot och inte en enda volym ur Rousseaus rika produktion. Voltaire var dock inte helt frånvarande. En gipsbyst föreställande denna seklets fixstjärna prydde sin plats i hennes våning. Dess åsatta värde var modesta 16 skilling.⁶¹

Romaner

Romanen är den genre som under 1700-talet vann en särskild plats i den läsande allmänhetens hjärtan. Men samtidigt som romanläsning bredde ut sig i alla sociala skikt från kungligheter till sådana som bara precis hade nått över dechiffreringsstadiet i läsförmåga ifrågasatte den intellektuella eliten just de minst utbildade läsargruppernas romanläsning. Frågan gällde vilka effekter en ohämmad läsning kunde ha på mindre lästränade, alltså utbildade läsare. Att kvinnorna tillhörde denna lättpåverkade grupp sågs som en självklarhet. När den kvinnliga läsaren själv valde sina böcker och till äventyrs dessutom läste om kvinnor som trotsade föräldrars och förmyndares uppmaningar, kunde hon bli en utmaning för hela det patriarkala samhällsbygget. Därmed riskerade romanen att bli något mer än en lit-

terär genre, nämligen en socialt verksam kraft. Föga förvånande gav detta upphov till en inflammerad moralisk debatt.⁶²

Så vad kunde man vänta sig annat än ett stort antal romaner i en ung kvinnas bibliotek? Och enligt själva bouppteckningen skulle ju samlingen bestå mest av teaterhistoria och "Fransyska Romaner".⁶³ Att där fanns teaterhistoriska verk har vi redan kunnat konstatera. Antalet poster som kan identifieras som romaner uppgår till femton och av dem var tolv på franska. Detta betyder att gruppen romaner är näst störst efter vitterhet. Helt galet var således inte förrättningsmannens omdöme. Bland romanerna känner vi igen Goethes *Werther* i fransk översättning, *Les passions du jeune Werther* (1777). Den ingick i en vida spridd romansamling kallad *Petite bibliothèque de campagne ou collection de romans*. Det engelska inslaget märktes förstås även här. Där var två romaner av den omtyckta engelska romanförfattaren Frances Burney: *Evelina or the History of a Young Lady* (1778; minst sex nya upplagor fram till 1788) samt i fransk översättning *Cécilia, ou Mémoires d'une Héritière* (1784). Dessutom ägde Charlotte Ekerman bästsäljaren *The Vicar of Wakefield* (1766; därefter ständigt nya upplagor) av Oliver Goldsmith. Ytterligare en roman utger sig för att vara ett engelskt original: "Le Sylphe. Traduction de l'Anglois" (1784). Författaren var anonym men översättaren framträdde med sitt namn. Pierre-Prime-Félicien Le Tourneur (1737–1788) hade gjort sig känd som tidig översättare av Shakespeare. Han arbetade flitig med att introducera engelsk litteratur på den franska marknaden.⁶⁴ Bland de omfattande projekt han genomförde finns också översättningen till franska av Richardsons *Clarissa Harlowe* i tio delar.

Félicia ou mes fredaines (1775, 1782) är en erotisk eller snarare pornografisk roman, förbjuden av den franska censuren och fortfarande i dag undangömd i "giftskåpet" (*l'enfer*) i Bibliothèque Nationale de France. Författaren André-Robert Andréa de Nerciat (1739–1800) var en äventyrare i stil med Casanova.⁶⁵ När han låter sin huvudperson Félicia föra pennan, försöker hon ingalunda göra gällande att det skulle vara i syfte att varna läsarna för att leva samma sexuellt lössläppta liv som hon själv. Tvärtom vill hon framhålla sin livsstil som den enda som leder till mänsklig lycka. I sin inledning till en modern utgåva menar sjuttonhundratalsforskaren Raymond Trousson att i denna roman förmedlas mer en bild av en sexuell utopi än av djup omoral.⁶⁶ Det kunde kanske stärka Charlotte Ekermans självkänsla att se att hennes egen livsstil som kokott kunde ges ett värde i sig. Samtidigt var ju Charlottes ambition hela tiden att sudda ut den identiteten och i stället bli en självklar "femme de qualité".

Förekomsten av en bokkatalog, *Catalogue des livres du Cabinet de lecture de Lejay*, är intressant. Läsekabinettet, eller, som den svenska termen lyder, det kommersiella lånbiblioteket, var beläget i hjärtat av Paris på Rue neuve des Petits Champs.⁶⁷

Utan katalog var det inte möjligt att orientera sig i dessa bibliotek som under 1700-talet blev de stora distributörerna av romaner såväl i Paris som i övriga Europa. I detta parisiska bibliotek erbjöds kunderna både gamla och nya böcker liksom franska och utländska tidningar och tidskrifter mot pant eller betalning per gång.⁶⁸ Katalogen kan vara en indikation på att Charlotte Ekermans läslust var så pass stor att hennes egen boksamling inte räckte till att släcka behovet av nya böcker. Hon, liksom så många andra lässugna personer, följde tidens mode och lånade böcker mot en smärre summa.

Teaterpjäser

Kärnan i Charlotte Ekermans boksamling bestod av teaterpjäser. Även om det handlar om endast sju poster så fanns i dessa inte mindre än 41 enskilda pjäser. Men den som upprättade bokförteckningen fann det inte mödan värt att specificera pjästitlarna. Kanske fann han banden för obetydliga och utan ekonomiskt värde. Därmed begränsades informationen till anteckningar som "5 Diverse fransöskä Comedier" i kvartogruppen och ytterligare "15 Diverse Franska Comedier" bland oktaverna. Även här lyser Charlottes starka engelska intresse igenom. Hon ägde något som benämndes "English Comedies in three volumes". Men vilka engelska och franska komedier som gömde sig bakom de här summariska omnämningarna får vi alltså inte veta. Däremot vet vi att hon var innehavare av en uppsättning av Molières samlade verk i åtta band. Och hon ägde ett exemplar av Beaumarchais *Le Mariage de Figaro*. Beaumarchais pjäs hade haft premiär i Paris i april 1784, fyra månader innan Charlotte gav sig ut på sin italienska resa. Frågan om människors lika värde engagerade Charlotte, som under sin vistelse i Italien rörde sig i de högsta sociala kretsar men hela tiden var tvungen att dölja sin identitet som landsförvisad skådespelerska utan rekommendationer. Inte minst utifrån egna erfarenheter bör hon ha kunnat sympatisera med den kritik av Ancien Régimes sociala ordning som Beaumarchais för fram i sin pjäs. Teaterlitteraturen omfattar även den redan nämnda *Histoire universelle des théâtres* och en *Calendrier historique & chronologique des theatres de Paris l'an 1784*.

Litteraturen med teateranknytning speglar på ett självklart sätt sin ägare. Hennes intresse för denna har ju en klart professionellt bakgrund. Men under sin exil framträdde Charlotte inte som skådespelerska. Hon besökte inte heller några föreställningar i Italien. I breven dömde hon ut den italienska teatern som tråkig.⁶⁹ Den enda kontakt med teatern som återstod för henne var då läsning av nya och gamla teaterpjäser. Så kunde hon ändå återknyta till den teatervärld från vilken hon hade utestängts.

Religiösa böcker

Charlotte Ekerman ägde en enda svensk bok. Denna bok var unik även i ett annat avseende. Den var förteckningens enda religiösa bok. Det är i sig inte förvånande att Charlotte ägde en svensk psalmbok, då psalmboken samtidigt var den mest spridda boken i Sverige. Ägde man endast en bok så var det psalmboken. Men att det i Charlotte Ekermans bibliotek inte fanns några fler religiösa böcker är värt att notera. Frånvaron av andaktsböcker eller andra religiösa skrifter gör att hennes boksamling kan karakteriseras som sekulariserad. Under det sena 1700-talet syntes i bokproduktionen en tendens mot en minskande andel teologisk litteratur och i den högreståndsmiljö i vars marginal Charlotte Ekerman levde kunde man se tydliga tecken på sekularisering. Men sett ur ett nationellt perspektiv fortsatte de religiösa böckerna att dominera såväl bokmarknaden som privata samlingar.⁷⁰

Man måste ändå vara försiktig med att tolka frånvaron av religiösa böcker som tecken på religiös likgiltighet. I sina brev går Charlotte hårt fram mot den katolska kyrkan. Men även hemmavid höll ju den lutherska kyrkan sina församlingsbor i ett fast grepp, något som hon aldrig finner anledning att beröra i sina brev.

Periodika

Under 1700-talet utvecklades pressen snabbt. En medial era inleddes. Även om utbudet av tidningar inte på något sätt kan jämföras med vår egen tids så lästes de tidningar som kom ut med större omsorg och intensitet än dagens. Läsvärdet var inte på samma sätt bundet till nyhetsvärdet. Årgångar av dagstidningar som *Dagligt Allebanda* eller *Stockholms Posten* bands in, salufördes i bokhandlar och snusbodar och lånades ut av de kommersiella lånbiblioteken.⁷¹

Hos Charlotte Ekerman finner vi exempel på hur tidningar återanvändes. Bland hennes böcker fanns två periodiska publikationer. Bakom titeln "Le Spectateur ou le Socrate moderne" döljer sig en av tidens mest framträdande tidskrifter, nämligen Addison och Steeles *The Spectator*.⁷² Den franska översättningen hade publicerats i sju volymer och Charlotte var ägare till dem alla.

Dessutom ägde hon årgång 1786 av *Mémoires secrets; ou Journal d'un Observateur*, en populär fransk tidskrift vars historia varit svår för forskarna att reda ut. Ursprungligen cirkulerade denna publikation som nyhetsblad skrivna för hand (så kallade *nouvelles à la main*) i Paris.⁷³ Den trycktes sedan i 36 volymer mellan 1777 och 1789. Tidskriftens syfte var att informera om och analysera fransk litteratur och franska samhällsförhållanden mellan 1762 och slutet av 1780-talet. I

sin tryckta form erbjöd alltså dessa "hemliga minnesanteckningar" retrospektiva överblickar snarare än dagsaktuell information. Teaterstycken, bokutgivning och litterära sällskap (*assemblées littéraires*) följdes upp. Det var just den här typen av publikation som skapade den habermaska offentligheten.⁷⁴ Men där Jürgen Habermas enbart såg fria män som kom samman i kaffehus för att fritt utbyta åsikter får vi här möta en ensam kvinna som på egen hand, via läsning av böcker och tidskrifter, försöker fördjupa sin förståelse av litteraturen och det omgivande samhället.

Avslutande ord

Jag har försökt att knyta några böcker som registrerats i en bevarad bouppteckningsbilaga till vad vi vet om deras ägare. Syftet har varit både att bestämma boksamlingens karaktär genom att identifiera böckerna och att via boksamlingen nyansera bilden av den unga skådespelerska som ägt dem.

Många av böckerna hade kommit ut under 1780-talet. Boksamlingen bestod till övervägande del av tidens moderna böcker på franska. Man kan således anta att Charlotte Ekerman redan under sin vistelse i Paris inrättade sitt lilla privata bibliotek. Hon kan knappast kallas boksamlare, till det var hennes bibliotek alltför obetydligt både när det gäller böckernas antal och deras karaktär. Hon var heller inte någon ensidig nöjesläsare. Hennes samling innehöll så pass många språkliga handböcker, historiska verk och rent vetenskapliga redogörelser att den skulle kunna göra rätt för beteckningen encyklopedisk, om inte detta begrepp riskerat att föra tankarna till betydligt anspråksfullare bibliotek. Med böckernas hjälp skaffade sig Charlotte Ekerman insikter på för henne viktiga områden som språk, historia och geografi. De gav henne hjälp att orientera sig i en omvärld där hon stundtals kunde tas emot som en firad skönhet vid olika europeiska hov för att däremellan hotas med livstids fängelse. Böckernas värld kunde knappast överträffa hennes egen verklighets oförutsägbarhet.

På olika vägar hade dessa böcker funnit vägen till sin ägarinna. Man kan utgå ifrån att hon hade läst många av dem. Andra hade hon bara bläddrat i och några hade hon kanske nöjt sig med att beundra ryggarna på, där de stod uppställda i hennes bokhylla. Men också olästa böcker ingår i det litterära landskap som varje boksamling utgör. Lästa eller inte var de betydelsefulla komponenter i hennes hem.

Charlotte Ekermans bokvärld är till sitt innehåll omväxlande. Det handlar om en distingerad samling böcker, som ökade sin ägares kulturella kapital. Det kapitalet hade gett henne en inträdesbiljett till kungliga hov och aristokratiska miljöer

men det lät sig inte omedelbart omvandlas till social status och ännu mindre kunde det ge ekonomiskt utbyte. Som ensamstående kvinna och skådespelerska kunde hon inte vinna erkännande som "femme de qualité". Men låt oss postumt tillerkänna henne hederstiteln damen med det utsökta biblioteket.

Noter

1. Stockholms stadsarkiv, bouppteckning 1790/1/55.
2. Tre porträtt är kända: en oljemålning av Adolf Ulrik Wertmüller (se Ernst E. Areen, "Vem hon var. Ett Wertmüllerporträtts historia", *Ord och bild* 1919, s. 197–205), en gravvyr av Elias Martin (Kungl. biblioteket) och en teckning av J. L. Caton, se Agneta Åhlén, *Katalog över handteckningar*, Actae bibliothecae arosiensis IX (Västerås, 1977).
3. SSA, bou 1790/1/55, "Förteckning på Böcker".
4. För närmare biografiska uppgifter om Beata Charlotta Ekerman se Bengt Hildebrand, "Beata Charlotta Ekerman", *Svenskt biografiskt lexikon* XII (Stockholm, 1949), s. 707–709, Margareta Björkman, "Ett svenskt fruntimmers resa till Italien: Beata Charlotta Ekermans brev till Carl Sparre 1784–1785", *Sjuttonhundratalet* 2005, s. 93–129, även Margareta Björkman, *Catharina Ahlgren: ett skrivande fruntimmer i 1700-talets Sverige* (Stockholm, 2006), s. 71–73.
5. Om farfadern Olof Ekerman, se B. Hildebrand, "Ekerman", *Svenskt biografiskt lexikon* XII (Stockholm, 1949), s. 699; om morfadern Anders Ahlgren, se K. G. Odén, *Östgötars minne: biografiska anteckningar om studerande östgötar i Uppsala 1595–1900* (Stockholm, 1902), nr 1365.
6. Utkast till pjäsen författat av kungen. Versifieringen utfördes av Gustaf Fredrik Gyllenborg och Gudmund Jöran Adlerbeth stod för divertissemanget, se vidare Marie-Christine Skuncke & Anna Ivarsdotter, *Svenska operans födelse: studier i gustaviansk musikedramatik* (Stockholm, 1998), s. 72–80, 385 f.
7. Om Charlotte Ekermans framträdande som Mechtilde se Nils Personne, *Svenska teatern under gustavianska tidevarvet jämte en återblick på dess tidigare öden* (Stockholm, 1913), s. 121–123.
8. Brevet, daterat den 12 december 1774, finns återgivet i *Bref rörande teatern under Gustaf III 1788–1792*, utg. E. Lewenhaupt (Uppsala, 1894), s. 301.
9. Carl Forsstrand, *Sophie Hagman och hennes samtida: några anteckningar från det gustavianska Stockholm* (Stockholm, 1911), s. 138–171, som bl.a. bygger på Fredrik Axel von Fersen, *Historiska skrifter* IV–V (Stockholm, 1869–1870). Om anklagelserna skriver Fersen att kungen som skäl att spärra in Charlotte Ekerman anförde "att hon haft brottsliga utlåtelser rörande kronprinsens födelse" samt "att hon i hemlighet födt ett flickebarn till världen som hon hade bringat om lifvet", d. 5, s. 42.

10. Forsstrand 1911, s. 163.
11. Riksarkivet, Börstorpsamlingen, Brev till Carl Sparre, E 3052.
12. Stockholms stadsarkiv, kronotaxeringslängd 1785:63, överståthållarbostaden, kvarteret Europa, nr 152.
13. *Rutger Fredrik Hochschilds memoarer* I, utg. Henrik Schück (Stockholm, 1908), s. 32.
14. Om Julie Ekermans brevväxling med Carl Sparre se Marie Löwendahl, *Min allrabästa och ömmaste vän! Kvinners brevskrivning under svenskt 1700-tal* (Göteborg & Stockholm, 2007), s. 164–228, Tilda Forsselius, "Jaget, frun och den fjolliga flickan: rollspel och identitetskonstruktion i Julie Björckegrens brev till Carl Sparre", i *Brevkonst*, red. Paulina Helgeson & Anna Nordenstam (Eslöv, 2003), s. 45–74.
15. Hochschild 1908, s. 95.
16. Kungliga biblioteket, Stockholm, Gjörwells brevsamling, Ep. G 8:12–13, Brev från Gjörwell till K.H. Leijonhufvud, 4 dec. 1787,
17. SSA, bou 1790/1/55.
18. RA, Börstorpsamlingen, Brev till Carl Sparre, E 3052: Neapel 28/9 1784, Neapel 9/10 1784, Rom 15 januari 1785.
19. Henrik Grönroos & Ann-Charlotte Nyman, *Boken i Finland: bokbeståndet hos borgerskap, bantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656–1809* (Helsingfors, 1996), s. 8 f.; Margareta Björckman, "Böcker och bouppteckningar", *Historisk tidskrift*, 1999:1, s. 87–91; Arne Jarrick, *Mot det moderna förnuftet: Johan Hjerpe och andra småborgare i Upplysningstidens Stockholm* (Stockholm, 1992), s. 100–110.
20. Robert Darnton, "The First Steps Toward a History of Reading", *The Kiss of Lamourette: Reflections in Cultural History* (New York & London, 1990), s. 162 f.
21. Jämför Ilkka Mäkinen, *Bokvurm i Tammerfors: lantmätare Gustaph Adolph Tuderus (1766–1817) bibliotek* (Tammerfors, 2005), s. 33.
22. Jarrick 1992, s. 93–95, 196.
23. Jämför Henrik Horstbøll, *Menigmands medie: det folkelige bogtryk i Danmark 1500–1840* (København, 1999), s. 273–296.
24. Anita Ankarcrona, *Bud på böcker: bokauktioner i Stockholm 1782–1801: Traditionen, böckerna, publiken* (Stockholm, 1989), s. 135.
25. Grönroos & Nyman 1996, s. 72.
26. Grönroos & Nyman 1996, s. 338.
27. Som en riktlinje kan nämnas att man i dag räknar med 40 volymer per bokmeter. <http://segate.sunet.se/cgi-bin/wa?A2=ind0204&L=BIBLIST&P=157260>, 2011-01-01.
28. Magnus Björkenheim, som undersökt den franska litteraturens förekomst på finländska herrgårdar, visar på den massiva franska dominansen i dessa bibliotek, som ofta går tillbaka till 1700-talet, Magnus Björkenheim, *Äldre fransk litteratur på herrgårdar i Finland: Collections littéraires françaises dans les manoirs de Finlande* (Helsingfors, [1929] 1981), s. 35.

29. I inledningen till sin studie över 1800-talets skådespelerskor skriver Ingeborg Nordin Hennel kort om utbildningen av skådespelare under 1700-talet. Nordin Hennel hämtar uppgifter från Kerstin Derkert, "Dramatiska teatern under den gustavianska tiden", *Den svenska nationalscenen: traditioner och reformer på Dramaten under 200 år* (Höganäs, 1988), och pekar på hur två av de främsta franska skådespelarna, Madame Marcadet och Monvel, i Gustaf III:s franska trupp engagerades för att leda utbildningen vid teatern, Ingeborg Nordin Hennel, *Mod och försakelse: livs- och yrkesbetingelser för Kongl. Theaterns skådespelerskor 1813–1863* (Hedemora, 1999), s. 66. Se även Nordin Hennels "Vägar till en scenkarriär", i *Ny svensk teaterhistoria 1, Teater före 1800* (Hedemora, 2007), s. 239–250. Se vidare om undervisning i franska Elisabet Hammar, *L'Enseignement du français en Suède jusqu'en 1809: Méthodes et manuels* (Stockholm, 1980).

30. Abel Boyer, *Le dictionnaire royal françois—anglois et anglois—françois* (Paris, 1753; 1783), Abel Boyer, *Grammaire angloise—françoise par Messieurs Miége et Boyer* (Paris, 1745).

31. RA, Börstorpsamlingen, Brev till Carl Sparre E 3052, Florens 1 sept. 1784. Om Sir Horace Mann (1701–1786) se *Resan till Italien. Gustaf Mauritz Armfjelts resedagbok 1783–1784*, utg. Rainer Knapas (Stockholm, 1997) s. 205.

32. Giuseppe Gaetano Bolletti, *Dell'origine e de' progressi dell'Istituto delle scienze di Bologna 1751*. En ny upplaga kom 1780 med den förändrade titeln *Notizie dell'origine e progressi dell'Istituto delle Scienze di Bologna e sue Accademie*. Bolognas vetenskapliga akademi åtnjöt hög status inom de lärdas republik. Många utländska ledamöter valdes in, bland dem Voltaire och Mme du Châtelet. Akademin ställning skilde sig från de franska, som fortfor att hålla fast vid den cartesianska vetenskapssynen. För Mme du Châtelet som var en framstående fysiker och översatte Newton till franska var det således naturligt att ta plats i Akademin i Bologna. Se även Massimo Mazzoti, "Mme Du Châtelet académicienne de Bologne", i *Émilie Du Châtelet: Éclairages et documents nouveaux, études réunies par Ulla Kölving & Olivier Courcelle*, Centre international d'étude du XVIIIe siècle (Ferney-Voltaire, 2008), s. 121–126, och Marta Cavazza, "Swedish Science in Bologna during the seventeenth and eighteenth centuries", i *Sidereus nunciis & Stella Polaris*, utg. Marco Beretta & Tore Frängsmyr (Uppsala, 1997), s. 79–96, om det täta utbytet mellan Bolognaakademin och Uppsala.

33. RA, Börstorpsamlingen, Brev till Carl Sparre, E 3052, Rom 15 jan. 1785.

34. François d'Alberti de Villeneuve, *Nouveau dictionnaire françois—italien [...]* (Bassano, 1777); Giovanni Veneroni, *Le Maître italien, la Grammaire françoise et italienne de Veneroni*, 1678 (17:e uppl., Lyon, 1784).

35. "Adjö käre vän, jag är er förbunden för hela mitt liv", RA, Börstorpsamlingen, Brev till Carl Sparre, E 3052, Rom 11 dec. 1784).

36. *P. Ovidii Nasonis Metamorphoseon libri XV. Cum versione Anglica or Ovidii Metmorphoses. With an English translation by John Clarke* (London, 1759).

37. "Oeuvres d'Ovide" är förmodligen *Ovidius Naso. Œuvres d'Ovide* 1–2 (u.o., 1750).

38. Levin Möller, *Nouveau dictionnaire françois—svedois et svedois—françois: En ny frantzösk och svensk samt svensk och frantzösk lexicon eller orda-bok [...]* (Stockholm & Uppsala, 1745; 1755).

Det engelska lexikonet förmodligen Jakob Serenius, *An English and Swedish dictionary* [...] (Stockholm, 1757).

39. Dirk Sangmeister, *August Lafontaine oder Die Vergänglichkeit des Erfolges: Leben und Werk eines Bestsellerautors der Spätaufklärung* (Tübingen, 1998). Se även Margareta Björkman, *Läsarnas nöje: kommersiella länbibliotek i Stockholm 1783–1809*, Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen, 29 (Uppsala, 1992) s. 366–371.

40. Dirk Sangmeister, *Bibliographie August Lafontaine* (Bielefeld, 1996), s. 125–137.

41. Se ovan.

42. För titlar se ovan.

43. Nordin Hennel 1997, s. 64.

44. Jämför t.ex. Gustaf Mauritz Armfelts brev i Jessica Parland-von Essen, *Behagets betydelse: dottrarnas utbildning i det sena 1700-talets adelskultur* (Hedemora, 2005), s. 120.

45. RA, Börstorpsamlingen, Brev till Carl Sparre, E 3052, Florens I sept. 1784.

46. <http://britannica.com/shakespeare/article-9003176>.

47. Utkom anonymt. Enligt A. A. Barbier, *Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes composés* [...], II, s. 141, nr 8295 (Paris, 1823) var författaren F.-N. Dubois.

48. J.-M.-L. Coupé, Testu, F.-G. Desfontaines de la Vallée & le Fuel de Mericourt, *Histoire universelle des théâtres de toutes les nations, depuis Thespis jusqu'à nos jours*, par une Société de gens de lettres (Paris, 1779–81).

49. I "Memoires de Brandenbourg" publicerade under titeln *Mémoires et lettres de sa majesté très chrétienne, et les réponses et résolutions des états généraux* [...] (La Haye, 1678) handlar det om freden i Nijmegen 1678, där Frankrike, de tyska staterna, Sverige och Spanien förhandlade. — De fem delar av "Recueil historique de traités par Rousset" som Charlotte Ekerman var ägare till var ändå bara en femtedel av den kompletta utgåvan. Jean Rousset de Missy, *Recueil historique d'actes, négociations, mémoires et traités depuis la paix d'Utrecht jusqu'au second congrès de Cambray* [...], 1–25 (La Haye, 1728–46).

50. Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class* ([1899]; New York, 2007).

51. Min definition av vitterhet är således inte heller den helt i linje med samtida bruk. I det tidiga 1700-talets vitterhetsbegrepp inbegreps även vetenskap, men senare kom uttrycket mer allmänt att motsvara franska *belles-lettres*, se Bo Bennich-Björkman, *Termen litteratur i svenskan 1750–1850*, Meddelanden utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturhistoriska institutionen i Uppsala, 4 (Uppsala, 1970), s. 86–88.

52. Agne Beijer, *Les troupes françaises à Stockholm, 1699–1792: Listes de répertoire*, réd. S. Björkman, (Uppsala, 1989), s. 178.

53. *Samling af skådespel, upförde på nya svenska theatern i Stockholm I* (Stockholm, 1787).

54. *Paradise lost* översattes under 1700-talet minst tre gånger till franska. Den tidigaste 1729 av Dupré de Saint-Maur innehöll noter av Joseph Addison.

55. *Poésies de Me & Mlle Desboulriers*, 1705. Bland alla nya upplagor finns några från 1780 som kan ha varit aktuella för Charlotte Ekerman.

56. "Av alla franska damer som ägnat sig åt poesi är det hon som lyckats bäst, ty det är av henne som vi har bevarat flest dikter" (min översättning). François de Voltaire, *Le siècle de Louis XIV* (Paris, 1966), s. 219. Se också Société internationale pour l'étude des femmes de l'Ancien Régime, www.siefar.org/DictionnaireSIEFAR. Där finner man Mme Des Houlières under namnet Antoinette du Ligier de la Garde.
57. François-Joachim de Pierres, *Poésies diverses par Mons. L'abbé de B[ernis]*, nouvelle édition 1758.
58. Rom 15 dec. 1784.
59. "Ofruktbart överflöd" vilket väl närmast får tolkas som "fåfång mångordighet". Jfr www.friedrich.uni-trier.de.
60. Daniel Mornet, "Les Enseignements des bibliothèques privées (1750–1780)", *Revue d'histoire littéraire de la France*, 1910:17, s. 449–492.
61. SSA, bou 1790/1/55.
62. Bland alla översikter och studier av romanens roll i 1700-talets Europa kan nämnas samlingsvolymen *Reconsidering the Rise of the Novel, Eighteenth-Century Fiction* 12: 2–3, jan.–apr. 2000, som är både informativ och pålitlig. För svenska förhållanden se Mats Malm, *Textens auktoritet: de första svenska romanernas villkor* (Eslöv, 2001), även Margareta Björkman, "Romanen – en konfliktfylld historia", *Signums svenska kulturbistoria: Gustavianska tiden* (Stockholm, 2007), s. 305–329.
63. SSA, bou 1790/1/55.
64. För biografiska artiklar om Le Tourneur se *Patrimoine littéraire européen: Anthologie en langue française*, d. 2, utg. Jean-Claude Polet (Bruxelles, 2000), s. 461, och Roland Mortier, "L'Originalité", *Dictionnaire européen des Lumières*, red. Michel Delon (Paris, 1997), s. 812.
65. Raymond Trousson, "Introduction" [till *Félicia ou mes fredaines*], s. 1051–1063, här s. 1051 i *Romans libertins du XVIIIe siècle*, Textes établis, présentés et annotés par Raymond Trousson (Paris, 1993), s. 1067–1288.
66. Trousson 1993, s. 106.
67. *Catalogue des livres du Cabinet de lecture de Le Jay 1785* finns i BNF på mikrofilm. BnF 80, Q28 rulle 37 (uppgift hämtad från Yasmine Marcil, "Bibliographie de la thèse de Yasmine Marcil" (Paris, 2000). Denna är tillgänglig på nätet: <http://www.ehess.fr/centres/grihl/z-BibliosTheses/z-BiblioYasmineI.htm>).
68. I den franska katalogen *online*, BN-Opale plus, finns flera bokhandelskataloger från samma firma. Uppgifterna om lånbibliotekets erbjudanden är från Le Jays *Catalogue de libraire 1784*.
69. Rom 15 jan. 1785.
70. Jarrick 1992, s. 91–95; Ankarcrona 1989, s. 107; Hjalmar Holmquist, *Handbok i svensk kyrkobistoria II, Från reformationen till romantiken* (Stockholm, 1953), s. 207.
71. Björkman 1992, 268–273, 286 f.
72. *Mémoires secrets pour servir à l'histoire de la république des lettres en France [...] ou Journal d'un observateur* I–XXXVI (Londres [Paris eller Amsterdam], 1777–99), mestadels känd under

namnet *Mémoires secrets de Bachaumont*. För en utredning av den komplicerade tillkomsthistorien se Tawfik Mekki-Berrada; *Mémoires secrets II (1777–1789)*, *Dictionnaire des journaux II*, ed. Jean Sgard (Oxford & Paris, 1991), s. 829–835.

73. Se vidare *Répertoire des nouvelles à la main, dictionnaire de la presse manuscrite clandestine XVIe–XVIIIe siècle*, éd. Francois Moreau (Oxford, 1999).

74. Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet: kategorierna privat och offentligt i det moderna sambället* (Lund, 1984; 1990).

Summary:

The Books of the Actress: Beata Charlotta Ekerman's Library 1790

In this article I discuss a collection of books that belonged to Beata Charlotta (Charlotte) Ekerman (1758–1790), an actress at the Royal Theatre in Stockholm. Ekerman became the mistress of Prince Charles, brother of Gustav III. The prince dismissed her for another woman and she was suspected of infanticide and slander against the king. The governor of Stockholm, Carl Sparre, helped her to avoid the Spinning House, but she was exiled and lived in Paris between 1782 and 1786. In 1784 she travelled to Italy, where she had been invited by a Neapolitan duke. Thanks to Ekerman's letters to Sparre it is possible to follow her journey from the papal court in Rome to the royal court at Naples. She spent her last years in Stockholm, now mistress of the Dutch ambassador and accused of espionage. The aim of this article is to study the interrelation between the owner and her books, on the basis of a list of Ekerman's books included in the estate inventory drawn up after her death. A selection of these books is discussed with particular regard to language and genre. The collection, described in the inventory as consisting mainly of theatrical pieces and French novels, turns out to have had a wider range, thus revealing its owner's ambition to transgress the stereotypical image of the eighteenth-century woman.

Keywords: Beata Charlotta Ekerman, theatre, book history.

Böckernas vägar: den svenska bokhandelns import av utländska böcker 1750–1800

Anna-Maria Rimm

Denna Förteckning innehåller blott *Förstlingen* af min Utrikes Bokhandel, hvilken man dock hoppas, med tiden, kunna drifva til den högd, at det Svenska Almäna skal blifva vederbörligen betjent, så i anseende til Böckerne sjelfve, som deras Pris. Desse Böcker äro inkomne emot slutet av förl. år; hvadan ock någon Del af dem redan är försåld; men den blifver nu snart ersatt, genom de ansenliga Partier nya Böcker, som dels redan äro under vägen, dels väntas, fram på Sommaren; särdeles ifrån Köpenhamn, hvarest jag tilhandlat mig en god del af Hr *Philiberts* väl sorterade Boklåda. Til denne Handels ytterligare utbredande äro ock Correspondancer inrättade, på *London, Paris, Amsterdam, Leipzig, Göttingen, Greifswald, Köpenhamn* och *Petersburg*.¹

De anspråksfulla orden är Carl Christoffer Gjörwells (1731–1811), publicerade som ett förord till en bokkatalog 1770. Gjörwell var inte ensam om att importera böcker. Under 1700-talet växte såväl bokhandeln som det internationella samarbetet mellan olika bokhandlare i Europa. Upplysningen var en bidragande orsak. Behovet av böcker ökade i detta förnuftets tidevarv, och den kunskapsörstande publiken växte stadigt i och med den ökande läskunnigheten. Bokhandeln i Sverige bestod till mycket stor del av utländska böcker, eftersom den svenska bokproduktionen ännu var liten. Även om den ökade stadigt under seklet kunde produktionen av svenska böcker inte på långa vägar tillfredsställa de svenska lärda och vittra eliternas behov av vetenskaplig och underhållande litteratur. Import av utländska böcker till Sverige tycks ha bedrivits på olika sätt: med hjälp av privatpersoner som tog med sig böcker hem från utlandet, via universiteten som bytte vetenskapliga arbeten med utländska lärosäten, och genom den organiserade bokhandeln.

Böcker var under 1700-talet ett centralt medium för förmedlande av information och idéer, och införseln av böcker från utlandet torde ha influerat kulturklimatet och samhällsdebatten i vårt land i hög grad. Bokimporten påverkade också den svenskspråkiga bokmarknaden, som till stor del bestod av översättningar. Denna kulturförmedling till den ”upplysningsscen” som utgjordes av den svenska bokhandeln är ännu inte tillräckligt utforskad. Hittills har ingen större

samlad studie om svensk bokimport under 1700-talet gjorts. Befintlig litteratur om import av böcker till Sverige är omvittnat mager, splittrad och fragmentarisk.² I det följande görs dock ett försök att teckna en skiss av den svenska organiserade bokhandelns import av böcker under andra hälften av 1700-talet. Vem avgjorde vilka böcker som skulle importeras till det svenska riket? Vilka var förmedlarna, på vilket sätt importerade de, och hur såg böckernas vägar ut?³

Utländska böcker på den svenska bokmarknaden

Handeln med utländska böcker i Sverige tog fart i Stockholm på 1600-talet. Försäljningen sköttes av kommissionärer för utländska förläggare som vistades tillfälligt i det svenska riket. Så småningom lyckades några av dessa bli bofasta i staden och etablera sig som privilegierade bokhandlare. Böckerna som de sålde hade en lärd elit som målgrupp, medan böcker på svenska – främst med religiöst innehåll – väsentligen såldes av bokbindare och fann sina köpare i en bredare publik. Under 1700-talet växte en ny sorts bokhandlar fram som saluförde både svenska och utländska böcker. Parallellt med detta framträdde nya bokhandlartyper, främst personer som också var verksamma som boktryckare eller förläggare, på bekostnad av bokbindarna vars betydelse som bokförsäljare minskade kraftigt under seklet. År 1752 förlorade exempelvis bokbindarna sitt tidigare monopol på att sälja inbundna böcker. Efter tryckfrihetsförordningen 1766 delades bokhandelsprivilegier ut mer frikostigt vilket ledde till ett markant ökat antal boklådor. Ett flertal av dessa var sortimentsbokhandlar som sålde både svensk och utländsk litteratur.⁴ Enligt en genomgång av bokkataloger på Uppsala universitetsbibliotek sålde nästintill samtliga organiserade stockholmsbokhandlare utländska böcker mellan åren 1750 och 1800. Till dessa kan bokhandlare som sålde utländska böcker i andra svenska städer fogas, däribland i Lund, Uppsala och Göteborg.⁵

Men det är skillnad på att sälja och importera. Det finns inga belägg för att alla dessa bokhandlare även importerade böcker från utlandet; tvärtom är det högst osannolikt att de gjorde det. Dels var det vanligt att böcker på utländska språk trycktes och förlades i Sverige. Här kan exempelvis nämnas avhandlingar och andra vetenskapliga arbeten vilka i regel gavs ut på latin, trots att de egentligen var av svenskt ursprung. Dels kunde svenska bokhandlare få tag på utländska böcker genom Bokauktionskammaren i Stockholm.⁶ Belägg finns dock för att ett antal bokhandlare bedrev import i större skala. Flera av dessa drev – som så ofta i det svenska 1700-talets bokbransch – även andra affärsrörelser, främst tryckerier och förlag. De flesta av dem, men inte alla, hade formellt sökt och fått privilegium att

bedriva handel med utländska böcker.⁷ Kanslikollegium – som var den myndighet som ansvarade för bokhandeln och utfärdade bokhandelsprivilegier – specificerade nämligen i privilegierna huruvida det var önskvärt att bokhandlaren i fråga skulle syssla med inhemsk eller utländsk bokhandel.⁸

De svenska bokimportörerna

Vilka var då de svenska bokimportörerna och hur bedrev de sin importverksamhet? I det följande görs några nedslag i ett antal bokhandlares import under andra hälften av 1700-talet. 1750- och 1760-talens import får representeras av Lars Salvius (1707–1773). Salvius brukar betraktas som en pionjär inom den svenska bokhandeln – dels drev han den första stora sortimentsbokhandeln i Sverige, dels var det väsentligen hans förtjänst att regelverket för utrikeshandel med böcker reformerades kring mitten av seklet. Tack vare tidstypiskt merkantilistiskt färgade inlagor från Salvius till myndigheterna infördes 1756 exportpremier på svenska böcker och tullfrihet för importerat papper. Detta gynnade de svenska bokhandlare – däribland förstas Salvius själv – som både hade svenskt boktryckeri/förlag och idkade byteshandel med utlandet. I korthet ville myndigheterna undvika att kontanter flöt ut ur landet, och i stället uppmuntra handelsbalans och *byte* av varor.⁹ Svensk lärd litteratur på latin, författad av internationellt kända vetenskapsmän som Linné, var dessutom åtråvärd utomlands. Enligt egen utsago bytte Salvius till sig mängder av böcker från Amsterdam, Paris, Verona, Genève, Köpenhamn och Leipzig mot svenska, främst vetenskapliga, arbeten. Han hade kommissionärer i flera länder, men det är oklart om han gjorde inköpsresor personligen. Enligt hans bokkataloger saluförde han böcker på en rad språk utöver svenskan: latin, tyska, franska, danska, holländska och italienska.¹⁰ En del av dessa böcker var säkerligen svenska vetenskapliga verk författade på latin, men majoriteten torde vara importerade från utlandet.

Salvius kan sägas tillhöra en äldre typ av bokimportör, med byteshandel som huvudsaklig metod. Byteshandel med böcker bedrevs sedan länge i hela Europa, men kom under 1700-talet att avta till förmån för kontanthandel.¹¹ Byteshandeln innebar att Sverige inte enbart var en passiv mottagare av kultur och vetenskap. Flera svenska bokhandlare utöver Salvius bedrev organiserad export av svenska böcker tryckta på svenska, latin, tyska och franska till länder som Tyskland, Frankrike och England samtidigt som de importerade utländska böcker.¹² Importen och exporten av böcker hängde alltså samman – i någon mån fanns en ömsesidighet även om importen naturligtvis dominerade.

En något "modernare" bokimportör var Gjørwell, verksam med import främst under 1770-talet. Även om också han tidvis importerade genom byteshandel gjorde han därtill affärer via kontanthandel, vilket kan sägas karaktärisera ett modernare litterärt system. Gjørwell, som 1769 fått tillstånd att starta bokhandel för svenska och utländska böcker, förmedlade genom åren otaliga böcker mellan Sverige och kontinenten – såväl i egenskap av Kungl. bibliotekarie som i kommersiellt syfte.¹³ Hans bokhandelskontakter var koncentrerade till Tyskland och Danmark, men han hade även förbindelser i åtskilliga andra länder. Enligt egen utsago importerade han 1769–1786 böcker från "diverse Hus i Köpenhamn, Helsingör, Petersburg, Riga, Danzig, Stralsund, Greifswald, Wismar, Berlin, Frankfurt vid Oder, Leipzig, Dessau, Gotha, Augsburg, Ulm, Lübeck, Hamburg, Göttingen, Strasburg, Basel, Bern, Yverdon, Venedig, Rom, Amsterdam, Hag, Maastricht, Lütich, Paris, Rouen och London."¹⁴

Gjørwell hade ett brett socialt nätverk och drog nytta av detta i sin yrkesutövning. Kontakter med bokhandlare i London knöt han exempelvis genom sin vän Lidén. Just bokimport från England tycks dock ha varit särskilt ofördelaktig i jämförelse med andra länder på grund av engelska exportrestriktioner och svenska tullsatser.¹⁵ Trots detta skickade Gjørwell år 1769 en låda böcker på svenska och latin till en bokhandlare John Pridden i London syfte att byta till sig engelska böcker. Tilltaget lyckades, även om det dröjde: först i maj 1770 anlände en låda böcker från London.¹⁶ Engelska böcker kom emellertid aldrig att bli särskilt framträdande i Gjørwells bokhandel och förekommer endast i ett fåtal av hans bokkataloger.¹⁷

I stället var det böcker på franska och tyska, vilka förekommer i nästintill samtliga bokkataloger 1770–1793, som utgjorde stommen i Gjørwells utländska bokhandel.¹⁸ I Berlin var en av hans kontakter den polemiske författaren, upplysningsmannen och bokhandlaren Friedrich Nicolai (1733–1811), från vilken han skall ha beställt tyska böcker under 1780-talet. Gjørwell tycks ha velat odla närmare sociala kontakter med Nicolai, och hans beställningar till honom andas beundran och inställsamhet – bland annat jämför han Nicolai med den franske filosofen Pierre Bayle.¹⁹ I sin import av böcker från Paris valde Gjørwell oftast att betala kontant. År 1770 slöt han genom Lidén ett avtal med Parisbokhandlaren Jean-Thomas Hérisant. Avtalet innebar att franska böcker skulle sändas till Gjørwell två gånger per år. Hérisant avböjde bestämt betalning genom byteshandel med svenska böcker, som han inte såg någon som helst avsättning för i Paris. Gjørwell importerade också franskspråkiga böcker från Köpenhamn och Amsterdam.²⁰

I en skrift från 1782 med avsändaren "Société Littéraire & Typographique de Stockholm" ger Gjørwell närmare ledtrådar om hur betalning av bokimport kunde ske. Enligt skriften var det bokexportörerna som skulle bekosta distributionen av

bokpaket från ursprungsland till en Östersjöhamn, där ansvaret för kostnaderna i stället togs över av importören. Importören skulle betala så snart han eller hon fått en avi om att skeppet lämnat hamn.²¹ Betalning kunde dock också ske på andra sätt. När Gjörwell i slutet av 1780-talet ådrog sig skulder till flera utländska förlagshus valde han att sköta avbetalningarna samfällt via "Herrarne *Fischer & Schott* i Hamburg".²²

Magnus Swederus (1748–1836), som 1770 anställdes av Gjörwell för att sköta utrikeskorrespondensen i dennes boklåda, idkade också import genom både byteshandel och kontanthandel. Arbetet för Gjörwell medförde rimligen ett utländskt kontaktnät till nytta för de egna verksamheter han snart kom att öppna: först en akademisk boklåda i Uppsala och sedermera även bokhandlar i Stockholm och Åbo.²³ För att som akademisk bokhandlare kunna tillgodose kraven från universitetet genomförde han flera inköpsresor i utlandet. Främst gick dessa till bokmässaorna i Leipzig, där han också höll lager i syfte att byta och sälja svenska böcker till en internationell publik.²⁴ Enligt Swederus' självbiografi, som man nog källkritiskt bör betrakta som en partsinlaga, var han den första svenska bokhandlare någonsin som bevistade bokmässan i Leipzig, och han skall därför ha väckt stort intresse på plats. Efter sejouren i mässtaden skall han ha rest vidare i Europa för att inhandla fler böcker, totalt "[i]nnebegripit alt inhandlat Gods i Leipzig, samt hwad ifrån Hag, Amsterdam, Leiden, Paris m.m. hant ordineras [...] 7 kistor och 9 dugtiga Balar", vilket Swederus anspråksfullt betraktar som "den största Bok-Expedition som i al werldens tid, dit [Stockholm] afgått".²⁵

Karaktäristiskt för Swederus är hans intresse för den engelska bokmarknaden. I en bokkatalog från 1776 förklarar han själv hur han gått till väga för att få tag på dessa i Sverige så sällsynta böcker:

Försedd med et litet eget Capital var jag öfver sidstl. Sommar-månader i London, dels för at något lära känna Engelska Bokhandelen, dels ock för at nu förskaffa mig et litet assortiment Böcker, men förnämligast mine Respective Landsmän för framtiden någon lättare väg, än hittils varit, til hemkommande af Böcker som årligen där utgifvas; Jag har til den ändan etablerat Correspondance med en af de betydligaste Bokhandlare i London, til följe hvaraf jag, efter afgifne Ordres och på et Köpmans-Contoires creditiv, har at undfå hvilka Böcker som hälst, äldre och nyare.²⁶

Swederus skriver att detta är den första katalog med engelska böcker som hittills givits ut i Sverige, och att han dessutom har ambitioner att vidare vidga sin handel med utländska böcker genom att "nästa Sommar göra en Utländsk tour, kanske til Frankrike och Holland" i syfte att skaffa "kundskaper och säkra Correspondenter".²⁷ Som tidigare nämnts var det dock dyrt och krångligt att importera från

England. Engelska böcker figurerar endast sporadiskt i hans kataloger efter 1776, i stället är böcker på tyska, latin och franska mycket vanligare.²⁸

På 1780-talet hade kontanthandeln tagit över som det primära sättet att betala bokimport i Sverige. Under detta decennium importerade Anton Fyrberg (1744–1813), Elsa Fougte (1744–1826) och Carl Gottlieb Ulff (1734–1787) böcker från boktryckeriet/förlaget/grossisten *Société typographique de Neuchâtel* (STN) i Neuchâtel i nuvarande Schweiz. STN – som gjorts känt för en nutida publik genom ett antal studier av Robert Darnton – var ett av samtidens mest omtalade och framgångsrika europeiska bokföretag och tryckte, sålde och distribuerade böcker till stora delar av kontinenten. Företaget hade på ett tidigt stadium profilerat sig som en tillhandahållare av förbjudna verk, så kallade *filosofiska* böcker. Den gemensamma nämnaren för dessa böcker var att de inte fick publiceras i Frankrike på grund av sitt känsliga innehåll, såsom exempelvis politik, pornografi eller kontroversiell filosofi.²⁹

Den svenska trojka som importerade från STN hade ett gemensamt förflutet. Tyskättlingen Ulff hade redan på 1750-talet fått privilegium på att sälja utländska böcker och bedrev då import både genom bytes- och kontanthandel. År 1769 anställde han Fyrberg, men bara några år senare, 1776, erhöll dock Fyrberg själv privilegium och kunde därför starta en egen bokhandel. Mot slutet av 1770-talet övertog Fyrberg ägandeskapet av Ulffs hus och maktförhållandet mellan de båda försköts.³⁰ Fyrberg byggde efter hand upp en av de absolut största bokhandlarna i Stockholm; under åren 1777–1797 sålde han mängder av böcker på tyska, latin, franska, engelska, italienska, danska, spanska och holländska.³¹ I början av 1780-talet inbjöd Elsa Fougte – som även var verksam som Kungl. boktryckare och förläggare – Ulff att bistå henne som kompanjon i den nystartade bokhandeln "Elsa Fougte & Comp.", vilken förde böcker på tyska, latin och franska.³²

Kontakterna mellan svenskarna och STN initierades faktiskt av STN, som 1782 kontaktade Fyrberg för att höra sig för huruvida han ansåg att det var lämpligt att de dedicerade en del av sin upplaga av verket *Les Arts et les Métiers* till Gustaf III. Fyrberg kom att bli den svenska bokhandlare som numerärt sett beställde flest böcker från STN.³³ I vissa av beställningarna – som skrevs utifrån STN:s bokkataloger – märks en påfallande medvetenhet från de svenska bokhandlarnas sida om att en del av böckerna var av klandestin karaktär: här finns anvisningar om diverse försiktighetsåtgärder kring packning, distribution samt separat fakturering för "förbjudna" eller "hemliga" böcker.³⁴ Betalningen tycks uteslutande ha skett med kontanter. Fyrberg anger själv i en bokhandelskatalog från 1787 att han "tvingas" betala för sin bokimport kontant. Fyrberg skall främst ha betalat STN via banker i Paris, Hamburg eller Amsterdam. Belägg finns också för att Fyrberg och Ulff stundtals skötte sin betalning till STN via bankfirman Schön & Comp. i Stockholm.³⁵

1790-talets import får representeras av den politiskt radikala publicisten Gustaf Abraham Silverstolpe (1772–1824), för eftervärlden framför allt känd för den så kallade "musikprocessen" 1800.³⁶ Silverstolpe drev två bokhandlar i Uppsala och Stockholm 1794–1803, och sålde där mängder av utländska böcker han importerat, främst tysk samtida filosofi. På 1790-talet reste Silverstolpe personligen till en rad tyska städer (bland annat Hamburg, Berlin, Leipzig och Weimar) samt Prag och Wien. I Leipzig skapade han en strategisk kontakt i bokhandlaren P. G. Kummer, som både sålde böcker direkt till Silverstolpe och förmedlade böcker Silverstolpe köpt på andra håll i Europa. Silverstolpe tycks främst ha betalt sin import med kontanter.³⁷ Med Silverstolpe slutförs nedslagen i svenska bokimportörer 1750–1800. De visar hur importen utvecklades över tid: från den inledande byteshandeln med svenska vetenskapliga verk mot utländska böcker vid bokmässorna i Leipzig, via ett gryende intresse för den engelska bokmarknaden på 1770-talet, över kontanthandel med klandestina franskspråkiga böcker från STN under det politiskt stormiga 1780-talet, till Silverstolpes import av tysk filosofi i slutet av seklet.

De utländska böckernas vägar till Sverige

I praktiken tycks importen till den organiserade bokhandeln ha initierats på tre olika sätt. Det vanligaste var att bokhandlare i Sverige kontaktade utländska förlagshus brevlades i syfte att beställa böcker. Detta gjorde till exempel Gjørwell, Fougth och Fyrberg. Ett fåtal bokhandlare, såsom Swederus och Silverstolpe, reste därtill personligen ner i Europa för att köpa böcker och skapa kontakter, även om detta inte tycks ha varit särskilt vanligt. Bokhandlaren kunde också be vänner och bekanta att agera ombud i utlandet. Exempelvis fungerade Johan Henric Lidén och Jacob Jonas Björnståhl som Gjørwells inköpsombud och förmedlare av kontakter i bokbranschen i Tyskland, England, Frankrike och Italien. Gjørwell försökte också dra nytta av framstående sociala kontakter för att stärka sitt anseende i den internationella bokbranschen. År 1771 bad han kammarherre Gustaf Johan Ehrensvärd, som vid tillfället var på besök i Paris tillsammans med kronprins Gustaf, att uppsöka bokhandlaren Hérissant för att tala väl om Gjørwell och hans bokhandel. Orsaken var att Gjørwell halkat efter med betalningen:

Jag har utomdes ej til fullo betalt honom förl. års-räkningen, för de af Er bäst kände orsaker, men det skal alt bli godt inom 1 månad, således innan jag requirerar nytt Gods. Bemedla derfore och stärk vidare hans vänskap för min Rörelse, såsom han skal bli min Hufvudman för Franska Handeln, som är den vigtigaste. I sommar skal han ock få af

mig et vackert Partie af Gref. Dalbergs verk, Upsala Acterne och Fellers arbete. Kort sagt jag vil på alt sätt förbinda mig den mannen, för at drifva Handeln directe på Paris. Bekantskapen med honom är gjord af mine lärde vänner Lidén och Björnstål; komma nu Hr. Exel. Protection och Ert lykliga förord härtil, jämte goda Wäxlar, så är den aldeles stadgad, til min förmån. Ni älskar mig, ni glömmet det således intet.³⁸

Sociala nätverk var uppenbarligen av stor vikt för framgång i den internationella bokbranschen. Böckernas fysiska väg från kontinenten till det svenska riket var lång och krånglig, och ledsagare behövdes på vägen. Elsa Fougt hade två ombud i Amsterdam som tog emot böcker som fraktats dit landvägen från STN, och såg till att de kom på fartyg. Väl i Sverige använde vidare såväl Fougt som Fyrberg sig av ämbetsmannen, swedenborgaren och slavhandelsmotståndaren Carl Bernhard Wadström i Norrköping som mellanhand för de klandestina böcker de importerade från STN.³⁹

Transporten tycks huvudsakligen ha skett sjövägen till Stockholm och Göteborg. Landtransporten var dyrare, mer osäker och underkastad inrikes tullar. Detta ledde till att utländska böcker var billigare att köpa i Stockholm och Göteborg än i städer som Uppsala och Skara. I regel gick den engelska bokimporten över Göteborg, medan den franska och tyska gick till Stockholm.⁴⁰ Även för sjötransport skulle dock flera avgifter betalas, inklusive tull. Tullavgiften varierade beroende på böckernas karaktär. Den stora majoriteten importerade böcker var oinbundna, eftersom tullen var lägre för dem än för inbundna böcker – detta för att i merkantilistisk anda gynna de svenska bokbindarna.⁴¹ Uno Willers har visat att pommerska spannmålsskepp spelade en stor roll för bokimporten mot slutet av 1700-talet: nästan varje pommerskt skepp som anlöpte Stockholms hamnar hade med sig boklådor. Dessa böcker gick främst till den organiserade bokhandeln.⁴²

Stockholm tog emot den största volymen utländska böcker. Under 1770-talet skeppades 90 % av rikets bokimport till Stockholm, medan motsvarande siffror för 1780-talet var 85 % och för 1790-talet 74 %. Göteborg låg under åren 1750–1790 på andra plats som importstad, medan Norrköping tog över andraplatsen på 1790-talet. I samtida tulljournaler ges information om vilka utländska hamnar skeppen med böcker härstammade från. Exempelvis kom de flesta skepp som anlände till Göteborg med böcker i lasten 1750–1800 från Hamburg. Andra centrala exporthamnar till Sverige under tidsperioden var Amsterdam och London.⁴³ Dessa uppgifter skall dock tolkas med försiktighet. Även om Hamburg angavs som exporthamn, behöver inte det betyda att böckerna också härstammade därifrån. Till exempel gick Elsa Fougts bokpaket från STN inledningsvis landvägen från Neuchâtel till Amsterdam, där Fougt hade ombud, för att därefter fraktats med skepp till Helsingör och sedan

vidare till Sverige. Här är det tydligt att böckernas ursprungliga tryckort inte hade särskilt mycket att göra med den hamn böckerna slutligen skeppades till Sverige ifrån. Fougts val av rutt tycks dock inte ha varit optimal, och hennes exportör STN föreslog snart att böckerna i stället skulle skickas via Hamburg eller Lübeck. Hennes kollega Ulff valde att få sina böcker från STN tillsända via Wismar.⁴⁴ Uppgifter om exporthamnar bör alltså beaktas med stor vaksamhet.

Initiativ till att importera

Bokimportörerna i det sena 1700-talets Sverige kan sägas tillhöra en ny sorts bokhandlartyp. De äldre kategorierna av bokförsäljare bestod av personer som hade sin bakgrund inom ett hantverksyrke, exempelvis bokbindare eller så kallade bokförare. Dessa sålde främst enklare tryck på svenska: ABC-böcker, postillor och så vidare. De bokhandlare som här behandlats, å andra sidan, var i högre utsträckning bildade, språkkunniga, ofta verksamma inom flera områden av det litterära systemet som förläggare eller boktryckare och kompetenta nog att föra kvalitativ vitter och vetenskaplig litteratur.⁴⁵ Förvisso är det sant att bokimporten delvis avgjordes av boktryckarnas urval, vilket krävde dessa egenskaper. Somliga av dem, som den politiskt aktive Silverstolpe, drevs troligen delvis av ideologiska motiv i sin import, medan andra bokhandlare förmodligen hade ekonomisk vinst som främsta drivkraft. Samtidigt som dessa bokhandlare spelade en viktig roll i förmedlingen av utländsk kultur och vetenskap till Sverige, skall deras inflytande heller inte överdrivas. Den mottagande publiken – de svenska bokköparna – var också medskapande, eftersom en betydande del av importen tillkom genom rena uppdragsbeställningar: rekvisitioner som de svenska bokköparna lämnade in till bokhandlarna, vilka först *därefter* beställde böckerna i fråga från utlandet.⁴⁶

Anledningen till att rekvisitionshandel tillämpades frekvent var ekonomisk. Det var svårt att veta hur försäljningen skulle gå, och kostsamt att hålla stora lager av osålda böcker. Så skriver exempelvis Gjörwell i en bokhandelskatalog från 1777 att med anledning av ”swag afsättning hos oss af utländska Böcker, finnas sällan Partier af dem i förråd”. I en katalog från 1780 heter det vidare att ”af de fläste utländska Artiklar finnes sällan mer än et Exemplar, ty [...] man belastar sig ej med något annat Lager, än det, som i Commission utifrån sändes.” Senare samma år bestämde sig Gjörwell för att inte ens ta in enstaka butiksexemplar i sitt sortiment, utan att *endast* sälja utländska böcker som förbeställts. Skälet påstods vara tidsbrist.⁴⁷

Ett sätt för bokhandlarna att i förväg förvissa sig om att de inte skulle gå med förlust var att ta ut förskottsbetalning från beställande kunder. I flera bokkatalo-

ger skriver Fyrberg att han vill ha en viss procent av inköpspriset i depositionsavgift från kunder som önskar beställa dyra, svåråtkomliga utländska verk.⁴⁸ Även Silverstolpe krävde förskottsbetalning vid rekvisitioner, "1/3:del af de requirerade böckernas värde".⁴⁹ Fyrberg försökte därtill få in kontanter från sina svenska kunder genom att erbjuda 10 % rabatt till kunder som betalade kontant.⁵⁰ Gjörwell ville inte ge kredit på utländska böcker överhuvudtaget.⁵¹

Förskottsbetalning är typisk för äldre tiders litterära system. En parallell kan dras till svenska 1700-talsförläggares sedvanliga sätt att i förskott finansiera sin utgivning genom prenumeration eller subskription. Prenumeration innebar att köparen betalade för förlagsartikeln i förskott genom att köpa en prenumerationsedel. Subskription gick i stället ut på att en köpare – oftast redan innan boken i fråga var tryckt – tecknade sitt intresse för att köpa den genom en bindande anmälan. När boken var färdig att säljas betalade köparen och fick därmed boken.⁵²

Problem vid importen

Det absolut största bekymret för de svenska bokimportörerna var ekonomiskt. Övergången från bytes- till kontanthandel innebar att de måste ta ansenliga finansiella risker. Först skulle de lägga ut stora summor kontant för böckerna, bara för att därefter riskera att de inte såldes, med restlager och skulder som följd. Att göra korrekta uppskattningar om vad som skulle sälja var svårt och riskerna för felbedömningar stora. Som visats ovan försökte ett antal bokhandlare minimera de ekonomiska riskerna genom att främst sälja böcker som redan förbeställts och delvis förskottsbetalats. Trots detta var det många som hamnade i knipa.

Redan 1771 hade Gjörwell tvingats gå i konkurs. Fordringsägarna var många, och en stor del av hans kapital var bundet i boklager i Sverige, Danmark och Tyskland. Tack vare bistånd från goda vänner repade han sig dock relativt snart och kunde fortsätta sin bokhandel under 1770-talet.⁵³ Men de ekonomiska problemen kom snart tillbaka. År 1787 gav han ut en "Redogörelse", förmodligen riktad till de svenska myndigheterna, som förklaring till varför han återigen hamnat i skuld till flera utländska förlagshus i samband med utrikeshandel. Gjörwell pekar ut en rad faktorer som orsakat hans situation. Främst rörde det sig om "icke mindre än 11 Sjö-skador", vilka, trots att godset varit försäkrat, inneburit förluster och förseningar då skepp antingen gått på grund eller blivit liggande länge i hamnar i väntan på reparation. Han sade sig vidare ha blivit "med ovänlighet bemött" av flera av de utländska samarbetspartners han stod i skuld till och menade att kulturella och juridiska skillnader länder emellan försvårade den transnationella

handeln. Enligt Gjörwell borde därför någon form av gemensamma föreskrifter kring förlikningar av skulder finnas, eftersom först ”då kunde en så besvärlig Handel, som den med Böcker, med Bestånd och någon Fördel å ömse sidor, drifvas imellan vida aflägsne Orter, samt Crediten bibehållas”.⁵⁴ Även Silverstolpe hamnade i ekonomiskt trångmål när han i början av 1800-talet ådrog sig stora skulder till den forne samarbetspartnern Kummer. När Silverstolpe så småningom gjorde konkurs 1808 hade han enligt egen utsägo fortfarande kvar ett boklager värt 828 rdr taget i beslag av Kummer i Leipzig, förmodligen bestående av svenska böcker som Silverstolpe avsett sälja vid bokmässan i samma stad.⁵⁵

Ett annat hinder för importen var det svenska klimatet, där isläggning lamslog Östersjön stora delar av året. Willers återger ett citat ur ett brev från Gjörwell till Warmholtz från 1782 i vilket Gjörwell ondgör sig över att ”vintern afstängt” honom från ”6 bokkistor från Paris, 2 bokbalar från Leipzig och 1 dito från Dessau”.⁵⁶ Vidare betonar Elsa Fougts i flera brev till STN vikten av att bokleveranser sker innan vintern – det var nödvändigt att få iväg beställningar i god tid. Fougts försökte också få sina kunder i Sverige att beställa tidigt på året, och annonserade den 18 april 1785 i *Dagligt Allebanda* med uppmaningen ”at de respective Herrskaper och Bok-älskare, som åstunda några Fransyska Böcker för sig i år införskrifne, behagade ju förr desto häldre sina Requisitioner därstädes [i bokhandeln] inlämna, då man skall vara sorgfällig uti god tid på året och til de billigaste priser som möjligt är anskaffa alt det som åstundas.”⁵⁷ Silverstolpe å sin sida uppmuntrade sina kunder att beställa ”under vår och sommartiden” för snabb leverans.⁵⁸

Ytterligare en försvårande faktor för bokimporten var stundom den allmänna konjunkturen. Exempelvis skriver Fyrberg i ett brev till STN 1788 att kriget mot Ryssland inneburit en generell avmattning för den svenska handeln. Fyrbergs utsägo stärks av att det skedde en generell nedgång i den svenska bokimporten under krigsåren 1788–1790.⁵⁹ Här bör naturligtvis också nämnas de bromsklossar som utgjordes av censuren och tullens införselkontroll av böcker, även om utrymmet inte tillåter några längre utläggningar om denna aspekt. Det är dock värt att påpeka att tryck som gavs ut i Sverige granskades långt mer rigoröst än de importerade böckerna.⁶⁰

Svenska bokhandlare ur ett europeiskt perspektiv: Almanach de la librairie

Avslutningsvis vill jag vända blicken utåt, mot ett vidare internationellt sammanhang. Under 1700-talet skedde en tilltagande internationalisering av den europeiska bokmarknaden. En av anledningarna var de olika europeiska ländernas

skiftande lagstiftning kring tryckfrihet och censur. Detta gav upphov till en bokhandel – legal och illegal – över gränserna. Frankrike hade till exempel fram till revolutionen 1789 en mycket sträng, statligt reglerad bokmarknad med såväl förhands- som efterhandscensur, medan exempelvis Tysklands alla småstater saknade ett centralt system för censur. Franska böcker som inte tilläts ges ut inom landet trycktes och spreds utomlands, i orter som Amsterdam, Bouillon, Genève och, inte minst, i det tidigare nämnda furstendömet Neuchâtel, som under 1700-talet löd under Fredrik II av Preussen och hade stor frihet vad gäller bokutgivning.⁶¹

I och med det ökande internationella samarbetet växte behovet av att sammanställa de bokhandlare som var verksamma med internationell bokhandel i de olika europeiska länderna. År 1777 gavs den 118-sidiga katalogen *Almanach de la librairie* ut för första gången, i vilken en lista över de främsta bokhandlarna i de viktigaste europeiska städerna ingick, komplett med kontaktuppgifter för den intresserade. Såväl katalogen från 1777 som den efterföljande utgåvan 1781 visar att Sverige i allra högsta grad ingick i det europeiska bokhandlarnätverket. Sverige representeras av totalt åtta namngivna bokhandlare år 1777 och ytterligare elva stycken år 1781.⁶² Det går naturligtvis inte att med säkerhet dra några slutsatser kring specifika svenska bokhandlares betydelse eller faktiska kontakter med utländska kolleger genom uppgifterna i katalogen (som för övrigt är en fransk produkt, med en förmodad inriktning på handel med franska böcker), men den visar likväl att många av dem var kända ute i Europa.

Flest bokhandlare i katalogen har Frankrike: Paris kommer först med omkring 200 namn och därefter följer en rad större franska städer med många bokhandlar. Utanför Frankrikes gränser kommer London på förstaplats med 72 namn, Leipzig därefter med 30, Venedig med 22, Genève 20, och så Stockholm och Haag på delad femteplats med 19 bokhandlar var representerade. Efter detta kommer Berlin med 18 namn, Madrid 17, Amsterdam 16, Neapel och Nürnberg med 15 namn var, Avignon, Bryssel och Rom med 14 namn var, Frankfurt och Lissabon med 11 bokhandlar var och därefter en lång rad andra europeiska städer med färre bokhandlar.⁶³ Ur ett europeiskt perspektiv hade alltså Sverige relativt många bokhandlar, och tycks – även om landet geografiskt sett ligger i periferin – ha ägt en given plats i det europeiska bokhandelsnätverket.

Importen av utländska böcker till Sverige 1750–1800 utgjorde en central aspekt av den svenska bokmarknaden. Den innebar en viktig kulturförmedling och stärkte Sveriges band med övriga Europa. Som handel betraktat var den i många fall en ekonomiskt osäker affär för importörerna, som dock oförtrutet fortsatte sin verksamhet under perioden. För att parafrasera Gjørwell-citatet i uppsatsens inledning innebär föreliggande uppsats dock ”blott förstlingen” av en studie av bokimporten

till Sverige under 1700-talet. Den förtjänar att undersökas vidare. Inte minst gäller det dess påverkan på den svenska bokproduktionen, som till stor del bestod av översättningar. Därtill kommer den centrala frågan om på vilket sätt bokimporten interagerade med den svenska lärda världen, kultursfärerna och samhället i stort.

Noter

1. Bokkatalog Gjörwell 1770, Sv. bokhandel, Kaps. [Gjörwell], Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala (UUB).
2. Sverker Sörlin påpekar i *De lärdas republik: om vetenskapens internationella tendenser* (Stockholm, 1994) att en svensk "boklig importhistoria" ännu inte är skriven. Även om vi känner till *innehållet* i de böcker som kom från utlandet till Sverige, är det fortfarande till stor del oklart *hur*, och *varifrån*, de kommit (Sörlin 1994, s. 84 f.). Likaså menar Peterson att "den svenska bokmarknadens och kulturspridningens – liksom den kulturella utrikeshandelns – historia i stort sätt är oskriven. De grundläggande översikter, som skrivits av bl.a. Henrik Schück och Sven Rinman ser bokförsörjningen ur svensk förlagssynpunkt. [...] Teoribildningen om kulturspridningens beroende av och samverkan med den kulturella infrastrukturen är outvecklad." Bo Peterson, "Bokcentrum och kulturperiferi. Svenska förlag på tyska bokmässor till 1800-talets mitt", *Studier i modern historia tillägnade Jarl Torbacke den 18 augusti 1990* (Stockholm, 1990), s. 250 f. Se även Erik Hamberg, *Olof Knös och 1700-talets lärda samlarkultur: studier kring förmedling och samlande av böcker i Sverige under den gustavianska tiden*, diss. (Göteborg, 1985), s. 13.
3. Jag förbereder för närvarande en större empirisk studie, *Internationell bokförmedling och den svenska bokmarknaden ca 1720–1820*. Studien är tänkt att kartlägga och analysera kanaler för import och export av böcker i Sverige 1720–1820, med fokus på den organiserade bokhandeln.
4. Bo Bennich-Björkman, "Eliternas gata och handeln på broar och marknader. Systemen för spridning av böcker i Sverige 1600–1800", i Jan-Erik Pettersson (red.), *Bokens vägar: Seelig & Co 150 år* (Lund, 1998), s. 14–28, 51 ff.; Henrik Schück, *Den svenska förlagsbokhandels historia II* (Stockholm, 1923), s. 42–54, 107.
5. Bokkataloger, Sv. bokhandel, Kaps. [bokhandlarens namn], UUB. I min artikel "Elsa Fougt som internationell bokhandlare" (*Biblis* 2009:47) finns därtill på s. 28 f. tabeller (baserade på bokkataloger i kombination med sekundärlitteratur) över verksamma bokhandlare i Stockholm 1780–1799 där handel med utländska böcker framgår. Enligt Hamberg 1985, s. 123, var antalet bokhandlare i Stockholm 10 år 1750, 18 år 1770, 19 år 1780, 15 år 1790 och 21 år 1800. Men ett exakt antal bokhandlare är svårt att fastslå, eftersom det var vanligt förekommande att bokhandlar drevs utan formellt tillstånd. Se även Gunnar Sahlin, *Författarrollens förändring och det litterära systemet 1770–1795*, diss. (Stockholm, 1989), s. 25 ff. För andra städer, se Gösta Lext, *Bok och samhälle i Göteborg 1720–1809*, diss. (Göteborg, 1950),

- s. 151–174, Margareta Björkman, "Om lånbibliotekarier i allmänhet och Magnus Swederus i synnerhet", i Carin Bergström (red.), *Hand och penna: sju essäer om yrken på 1700-talet* (Stockholm, 1996), s. 205 ff., Bo Bennich-Björkman, "Sweden and the German Bookmarket in the End of the 18th and the Beginning of the 19th Century", i Mark Lehmstedt (red.), *Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im frühen 19. Jahrhundert* (Wiesbaden, 1993), s. 61 f.
6. Enligt Ankarcrona utgjorde bokhandlarna 3 % av köparna på Bokauktionskammaren i Stockholm 1782–1801, samtidigt som de stod för 12 % av inköpen. Andelen utländska böcker av dessa inköp var mindre än hälften, böcker på tyska och franska utgjorde tillsammans ca 30 %. Anita Ankarcrona, *Bud på böcker: bokauktioner i Stockholm 1782–1801: Traditionen – böckerna – publiken*, diss. (Stockholm, 1989), s. 163.
7. De aktörer i Stockholm och Uppsala som jag bedömer importerade är Salvius, Kiewewetter, Askergren, Gjörwell, Lange, Holmberg, Arborén, Hesselberg och Halldin, Swederus, Fyrberg, Runemark, Fougt, Ulff, Utter och Silverstolpe. Se Bokkataloger, Sv. bokhandel, Kaps. [namn på respektive bokhandlare], UUB, Bennich-Björkman 1998, s. 56 ff.; Schück 1923, s. 103–112; Margareta Björkman, *Läsarnas nöje: kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783–1809*, diss. (Uppsala, 1992), s. 51, 95 ff.
8. Bennich-Björkman 1998, s. 60.
9. Henrik Schück, *Lars Salvius: minnestekning* (Stockholm, 1929), s. 101 f., 122; Peterson 1990, s. 242 f.
10. Schück 1929, s. 145 ff.; Peterson 1990, s. 244; Se även bokkataloger, Sv. bokhandel, Kaps. [Salvius], UUB.
11. Reinhard Wittman, *Geschichte des deutschen Buchhandels: Ein überblick* (München, 1991), s. 114 ff.
12. Peterson 1990, s. 244 f. Om Salvius' export, se Schück 1929, s. 149 f., samt Schück 1923, s. 280. Om Gjörwells export, se Johnny Eriksson, *Carl Christoffer Gjörwell som aktör på den svenska bokmarknaden 1769–1771*, magisteruppsats i biblioteks- och informationsvetenskap (Uppsala, 2003), s. 44–50 samt Lars Lindholm, *Johan Hinric Lidén: lärd och resenär*, diss. (Uppsala, 1978), s. 130, 147, 171; Om Holmberg och export, se Sahlin 1989, s. 36 f.; Om Swederus, se Björkman 1996, s. 209 ff.
13. Schück 1923, s. 108; Hamberg 1985, s. 306–310; Bokkataloger (ca 30 st) 1770–1793, UUB.
14. "Redogörelse, för Handeln uti *Upfostrings-Sälsskapets* Boklåda uti Stockholm" (1787), Sv. bokhandel, Kaps. [Gjörwell], UUB. Se även Hamberg 1985, s. 306 ff.; Eriksson 2003, s. 46.
15. Eriksson 2003, s. 47 ff.; Ankarcrona 1989, s. 48 f.; Lext 1950, s. 90 ff.
16. Eriksson 2003, s. 48 ff.
17. Bokkatalog Gjörwell, UUB. Engelska böcker utannonseras i kataloger från 1775, 1776 och 1793.
18. Ibid.
19. Pamela E. Selwyn, *Everyday Life in the German Book Trade: Friedrich Nicolai as Bookseller and Publisher in the Age of Enlightenment 1750–1810* (University Park, PA, 2000), s. 131. Även

göteborgsförläggaren Samuel Norberg beställde tyska böcker från Nicolai, nämligen Nicolais egenförfattade roman *Sebaldus Notbanker* (1773–76) som han beställde 1796. Se Selwyn 2000, s. 117.

20. Eriksson 2003, s. 51 ff.; Lindholm 1978, s. 171.

21. Trycket, som är daterat 6 juni 1782, finns på UUB: Sv. bokh. spec. [Société]. Se även Björkman 1992, s. 51.

22. "Redogörelse, för Handelns uti *Upfostrings-Sällskapets Boklåda* uti Stockholm" (1787), UUB. Jag har inte lyckats identifiera dessa personer.

23. Peterson 1990, s. 245; Björkman 1996, s. 203.

24. Schück 1923, s. 110; Björkman 1996, s. 209 ff.

25. Magnus Swederus, *Biografiska småsaker till minnes för Efterlefwande* II (Uppsala, 1832), s. 42 ff.; Peterson 1990, s. 245.

26. Bokkatalog Swederus 1776, UUB.

27. Ibid.

28. Eriksson 2003, s. 48; Swederus 1832, s. 46 f.; bokkataloger Swederus 1774–1788, UUB.

29. Robert Darnton, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France* (New York, 1996), s. 7 ff., 23.

30. Isidor Bonnier & Adolf Hånell, *Anteckningar om svenska bokhandlare intill år 1935: II. Stockholm och Uppsala* (Stockholm, 1935), s. 57, Bennich-Björkman 1998, s. 64, 79; Schück 1923, s. 110.

31. Bokkataloger från Fyrberg 1777–1797, Sv. bokhandel, Kaps. [Fyrberg], UUB.

32. Rimm 2009, s. 6.

33. Tomas Anfält, "Svensk epilog", i Robert Darnton, *Pornografi och revolution: förbjudna bästsäljare i det förrevolutionära Frankrike* (Stockholm, 1996), s. 373; Rimm 2009, s. 14 f.

34. Rimm 2009, s. 14 ff.; Anfält 1996, s. 373 ff, brev från Fougt, Fyrberg och Ulff i Fonds STN: Ms 1153: Elsa Fougt, Ms 1154: Antoine Fyrberg, Ms 1227: Charles G. Ulf, Bibliothèque publique et universitaire de Neuchâtel (BPUN), Neuchâtel, Schweiz. Se även Uno Willers, *En gustaviansk boksamlare: Knut K:son Posse på Svanå* (Stockholm, 1971), s. 158 f.

35. Bokkatalog från Fyrberg 1787, UUB; Willers 1971, s. 163; Rimm 2009, s. 19; Anfält 1996, s. 376 f.; Schön & Comp. var under den aktuella tidsperioden en av Stockholms största grosshandlare och i likhet med de andra stora handelshusen i staden bedrev de även bankirverksamhet. Se Kurt Samuelsson, *De stora köpmanshusen i Stockholm 1730–1815: en studie i den svenska handelskapitalismens historia*, diss. (Stockholm, 1951), s. 27 f., 104 ff.

36. Silverstolpe, som var medlem i den politiskt-litterära sammanslutningen "Juntan", fördrevs från Uppsala i och med den s.k. musikprocessen, som i korthet gick ut på att han övertalat director musices att låta musikstycket "Marseljäsen" ingå vid en akademisk högtid till Gustav IV Adolfs ära.

37. Bennich-Björkman 1993, s. 65 ff.

38. Eriksson 2003, s. 46–57. Citatet som anförs av Eriksson, s. 57, finns i original på Kungliga biblioteket (KB): Gjörwell till Ehrensvärd, 5/2 1771, Brev från Gjörwell, Ep.G.8:4.
39. Rimm 2009, s. 17 f.
40. Uno Willers, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser: studier i svensk-pommersk historiografi och svensk opinionsbildning*, diss. (Stockholm, 1945), s. 91 ff.; Lili-Annè Aldman, *En merkantilistisk början. Stockholms textila import 1720–1738*, diss. (Uppsala, 2008), s. 28 ff.; Stefan Carlén, *Staten som marknadens salt: en studie i institutionsbildning, kollektivt handlande och tidig välfärdspolitik på en strategisk varumarknad i övergången mellan merkantilism och liberalism 1720–1862*, diss. (Stockholm, 1997), s. 60 f.
41. Ankarcröna 1989, s. 48 f.; Lext 1950, s. 90 ff.
42. Willers 1945, s. 91 ff.
43. Stig Boberg, *Gustaf III och tryckfriheten 1774–1787*, diss. (Göteborg, 1951), s. 329; Lext 1950, s. 98 ff.
44. Rimm 2009, s. 27 f.; Se även Bennich-Björkman 1993, s. 59.
45. Sahlin 1989, s. 24; Bennich-Björkman 1998, s. 57 ff.
46. Rekvisitionshandel framgår av bokkataloger från Holmberg 1770, Sv. bokhandel, Kaps. [Holmberg], UUB, Fyrberg 1781 och 1787, UUB, flera kataloger från Gjörwell (se följande noter nedan), odaterad katalog från Silverstolpe, Sv. bokhandel, Kaps. [Silverstolpe], UUB. Se även brev från Elsa Fougt till STN 10 augusti 1784 (ms 1153), Fonds STN, BPUN, där det framgår att kunder förbeställt utländska böcker, liksom brev från Ulff till STN 11 september 1787 (ms 1227), Fonds STN, BPUN. Fougt annonserade också i pressen om att hennes kunder helst skulle beställa de utländska böcker de önskade i god tid, så att hon kunde skaffa fram dem så snabbt som möjligt. Se annons i *Dagligt Allehanda* 18/4 1785.
47. Framgår av bokkataloger Gjörwell 1777 och 1780 (2 st.), UUB.
48. Bokkatalog Fyrberg 1781, UUB. Citatet lyder: "Quant à la requisition des Articles dispendieux et qui ne sont pas de défait ordinaire, je n'ose risquer de m'en charger à moins qu'on ne veuille m'accorder des arrhes de quelques pourcent." I en katalog från 1787 (UUB) anger han att han vill ha en tredjedel av inköpspriset i deposition.
49. Bokkatalog Silverstolpe (odat), UUB.
50. Framgår av bokkataloger från 1781 och 1787, UUB.
51. Bokkatalog Gjörwell 1770, UUB.
52. Sahlin 1989, s. 83 f.
53. Eriksson 2003, s. 74 f. Vännerna var Jonas Alströmer och boktryckaren Nordström.
54. "Redogörelse, för Handeln uti *Upfostrings-Sälskapets Boklåda* uti Stockholm" (1787), UUB.
55. Bennich-Björkman 1993, s. 66 f.
56. Willers 1971, s. 161 f.
57. Brev från Fougt till STN 11 juni 1784, 6 augusti 1784 och 5 oktober 1784 (ms 1153), Fonds STN, BPUN, *Dagligt Allehanda* 18/4 1785.

58. Odaterad bokhandelskatalog från Silverstolpe, UUB.
59. Brev från Fyrberg till STN 26 september 1788 (ms 1154), Fonds STN, BPUN, Ankarcrona 1989, s. 49.
60. Om införselkontroll av utländska böcker, se Boberg 1951, s. 325–337; Lext 1950, s. 71; Rimm 2009, s. 6 f.; Se även TF 1766, återtryckt i G. E. Klemming & J. G. Nordin, *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883* (1883; faksimil 1983), s. 309.
61. Giles Barber, *Studies in the Booktrade of the European Enlightenment* (London, 1994), s. 266 ff.; Wallace Kirsop, "Les mécanismes éditoriaux", *Histoire de l'édition française, II: Le livre triomphant 1660–1830*, red. Henri-Jean Martin & Roger Chartier (Paris, 1984), s. 21; Daniel Roche, "La censure", *Histoire de l'édition française*, s. 76–91; Wittman 1991, s. 112 ff.
62. Barber 1994, s. 266. Listorna över bokhandlare återges av Barber på s. 309 ff.
63. *Ibid.*, s. 266.

Summary:

The Routes of the Books: Swedish Booksellers' Import of Foreign Books 1750–1800

This study focuses on the import of books to Sweden between 1750 and 1800. The Swedish book trade in the eighteenth century involved mainly foreign books. The publication of books in Swedish was still limited – despite increasing steadily during the century – and was in no way able to satisfy the needs of Swedish scholars for learned and diverting works in their original language. The import of foreign books to Sweden seems to have been undertaken in various ways: with the help of individuals who brought books home with them from abroad, through the universities' exchange of scholarly works with institutions overseas, and by means of the organized book trade. Several Swedish book sellers imported books from abroad during the latter part of the eighteenth century. In fact, Sweden had a substantial number of book shops compared with other European cities. In the 1781 European bookseller's directory, the *Almanach de la librairie*, Stockholm shared fifth place (with The Hague) in a ranking of European cities with the largest number of book shops, placing higher than cities such as Berlin, Amsterdam, Madrid, and Rome. Importing books to Sweden was, however, a financially risky business and some of the importers went bankrupt because of it. The conditions of the trade also underwent marked developments during the period studied: originally, for example, imports largely took the form of exchanges. In conclusion, the article shows that more basic research and comprehensive empirical studies need to be undertaken to provide a fair picture of this hitherto largely unresearched trade.

Keywords: book history, book trade, Swedish booksellers.

Columbia the Goddess of Liberty and Slave-Trade Abolition (1807–1820s)

Jenna M. Gibbs

In the revolutionary era, cultural producers performed the Goddess of Liberty in her Temple as an Atlantic symbol of civic polity with Enlightenment and abolitionist signification in paintings, prose, song, and theatre. Artists painted the Goddess of Liberty emancipating slaves from the throne of her Temple, poets waxed eloquent about her liberatory qualities, street-corner balladeers regaled passersby with songs extolling her democratic ethos, and thespians performed dramatic, dance, and allegorical performances of the Goddess in her Temple on the theatrical stage to celebrate principles of natural rights and liberty. The Goddess had her origins in the Roman figure of Libertas, who personified changing meanings of liberty.¹ In the early Roman Republic, Libertas stood for personal freedom in relation to the manumission of a slave, but in the later Roman Empire she came instead to represent political liberty and constitutional government.² These competing meanings of liberty persisted in the revolutionary-era symbol of the Goddess of Liberty, who was variously recreated as the English Britannia, the American Columbia, and the Gallic Marianne, anthropomorphic symbols of competing civic ideologies and geopolitical spaces.

This essay traces how eighteenth- and early nineteenth-century American thespians, balladeers, and artists used representations of Columbia to stage Enlightenment precepts of natural rights, liberty, and anti-slavery in the American revolutionary era but gradually elided the figure's abolitionist signification in the early republic. During and immediately after the American Revolution, the Temple of Liberty was a particularly potent symbol of civic polity, one in which constitutional and personal liberty were fused. The Temple of Liberty was a recognizable metaphor for liberty from Great Britain's imperial rule, but was also inextricably associated with the 'inalienable right' to liberty Thomas Jefferson inscribed into the Declaration of Independence, with its obvious implications for the personal liberty of enslaved African Americans. Following the American Revolution, anti-

slavery sympathizers in the early republic thus staged Columbia as a symbol both of independence from Great Britain and of humankind's natural right to liberty in engravings, plays, and ballads that depicted her bequeathing freedom to supplicant Africans from the throne of her Temple. But in reaction to the Saint-Domingue Revolution and to slave-trade abolition – Great Britain's 1807 legislation and the United States' parallel ban in 1808 – a schism developed between personal and constitutional freedom in popular iterations of Columbia. Anti-slavery sympathizers still upheld her as an iconic syncretism of political and personal liberty to critique slavery. Increasingly, however, those who feared the threat slavery posed to national harmony staged Columbia to represent political but *not* personal liberty. Thus, just as the slave-trade ban went into effect, Philadelphia's New Theater staged Columbia in her Temple of Liberty in allegorical dances, pantomimes, and set pieces that fêted political independence but in which slaves were nowhere to be seen. This erasure of Columbia's emancipationist signification reinforced whiteness as the defining qualification of American citizenship. Indeed, Columbia's post-abolition Temple of Liberty, which was performed in print, visual media, and theatre, excluded blacks from her civic benefits and was constructed on newly rigidified edifices of racial codification.

In North America, the Goddess of Liberty's anti-slavery signification was forged in the American revolutionary years, during which she wore a variety of iconographic faces – Indian princess, plumed Greek goddess, and classical republican deity – before metamorphosing into Columbia, who came to symbolize political freedom from British imperial 'tyranny' grounded in Enlightenment precepts of natural rights.³ Columbia made her first appearance as a European-American wielding a pole topped with the liberty cap on a coin created to commemorate American victories in 1776.⁴ But in addition to her numismatic celebration of the nascent nation's fight for political liberty, Columbia was also simultaneously being used as a potent symbol of *personal* liberty. Thomas Paine made this clear in a poem published in the *Pennsylvania Magazine* in 1775. The Goddess of Liberty, Paine declared, 'had descended [...] from the heavens' to summon 'a fraternity of brothers [...] from the east and the west ... unmindful of names or distinctions [...] whose Temple was Liberty.'⁵ Set to the popular tune 'The Gods of the Greeks', Paine's widely reprinted ballad conjured up the Goddess to extol a democratic egalitarian ethos with potent implications for anti-slavery. Paine imagined this emancipatory Goddess just as anti-slavery gained momentum. For on the eve of the Revolution, anti-slavery patriots insisted that slavery was a hideous and glaring contradiction with American revolutionary and Enlightenment ideals of rights and liberty. Indeed, Paine was one of the ten patriots who founded the

first ever anti-slavery organization, the Society for the Relief of Free Negroes Unlawfully Held in Bondage, in Philadelphia in 1775, well before the Society for Effecting the Abolition of the Slave Trade was founded in Great Britain in 1787 and the Société des Amis des Noirs was established in France in 1788.⁶ Other anti-slavery patriots also began liberally using images of Columbia freeing her slaves to celebrate republican ideals of natural rights.

Samuel Jennings's *Liberty Displaying the Arts and Sciences; or, The Genius of America Encouraging the Emancipation of the Blacks*, provides an arresting visual counterpart to Paine's poetical imagining of the Goddess. (Image 1) Jennings was a Philadelphian who began the painting in England in 1789 just as parliament was seething with its first-ever debate on the question of abolition. He completed it in 1790 after returning to Philadelphia, where the fledgling anti-slavery society founded in 1775 had just been incorporated as the Pennsylvania Abolition Society and Pennsylvania's abolition bill of 1780 had recently been passed, which facilitated the gradual abolition of slavery in Pennsylvania. Stirred by the revolutionary rhe-

Image 1: Samuel Jennings, *Liberty Displaying the Arts and Sciences; or, The Genius of America Encouraging the Emancipation of the Blacks* (1790). Courtesy Library Company of Philadelphia.

toric of liberty from the tyranny of Great Britain, Pennsylvania's state legislature promised in the bill's preamble to extend to slaves a 'release from that state of thralldom' to which they themselves had recently been 'tyrannically doomed'.⁷ All the other northern states passed similar abolition bills in the wake of the revolution. Jennings thus painted his anti-slavery allegory for the Library Company of Philadelphia, some of whose directors were members of the Abolition Society, at a high-water mark for revolutionary-era anti-slavery activity.⁸ The directors asked him to paint 'the figure of Liberty (with her Cap and proper insignia) [...] [with] a Broken Chain under her feet [and] a Groupe of Negroes [...] in some attitude expressive of Ease and Joy'.⁹ They also requested that the painting include 'striking Symbols of Architecture, Mechanics, Astronomy, Agriculture, Commerce, [and] Philosophy'.¹⁰ The eponymous 'Genius of America' thus depicted the young nation through Enlightenment symbols of art, science, and abolitionist Liberty.¹¹

In contrast to Jennings's encomium of America's republican principles in his painting of the Goddess of Liberty in her Temple, in the fevered debates leading up to the United States' 1808 ban on the slave-trade, anti-slavery sympathizers began to perform Columbia as an ironic critique of America's republican practice. Thomas Branagan did so in anti-slavery prose and David Edwin in striking images that accompanied Branagan's written appeal. The Philadelphian Branagan was a former slave-trader who had come to believe slavery was antithetical to American liberty. His protest hinged on the fact that slavery, rather than being expunged as a result of revolutionary-era anti-slavery, had instead vastly expanded after the invention of Eli Whitney's cotton gin in 1793, which had made the cultivation of cotton by slave labour unprecedentedly profitable. The United States Constitution of 1788, however, had stipulated that the foreign slave-trade should end twenty years hence in 1808. In his poem *The Penitential Tyrant; or, Slave Trader Reformed*, published in 1807, Branagan sought to agitate against slavery just as congressional debate about the proposed slave-trade ban reached its zenith.¹² To this end, he highlighted the discrepancy between America's boast of political liberty and denial of personal liberty to African slaves through a sardonic depiction of Columbia in her Temple.¹³

David Edwin's frontispiece illustration for Branagan's *Penitential Tyrant*, titled *Practical Slavery and Professional Liberty*, boldly attacked the discordance between Columbia's political and personal liberty. (Image 2) The engraved image depicted a slave trader and newly imported slaves arriving on shore, with the slave-ships in the background, to greet Columbia. Columbia was seated in her Temple in front of a column on which was inscribed 'Liberty, Virtue, and Independence', which,

as Branagan explained, was the motto of Pennsylvania. Branagan made pointedly clear his and Edwin's anti-slavery intent in his remarks on the frontispiece:

The Goddess ... is looking majestically sad on the African Slaves, landed on the shores of America, who are brought into view in order to demonstrate the hypocrisy and villainy of professing to be votaries of liberty, while, at the same time, we encourage the most ignoble [practice of] slavery.

He concluded by pointing out that Pennsylvania's motto, 'Liberty, Virtue and Independence', should serve as an instructive contrast between the gradual emancipation laws of Pennsylvania, an exemplar of 'professional liberty', and the reality of the expansion of 'practical slavery' in the nation. Branagan thus used the motif of Columbia in her Temple to indict what he deemed to be the nation's 'hypocrisy and villainy'.

Image 2: David Edwin, *Practical Slavery and Professional Liberty*, frontispiece for Thomas Branagan's *The Penitential Tyrant* (1807). Courtesy Library Company of Philadelphia.

But Edwin's image and Branagan's poem also transmitted the idea of a national Temple of Liberty in which black Americans had no voice or place, and were, in fact, a threat to the American republic. Unlike Jennings's abolitionist allegory featuring Africans inside the Temple petitioning the Goddess for their liberty, Edwin's frontispiece showed a white man appealing to Columbia on behalf of the slaves, who were themselves positioned outside the Temple. The fight to end slavery was thus a matter for the white Sons of Columbia. Moreover, Branagan insisted that 'The slave trade in the American republic [...] is to the body politic what the yellow fever is to an individual. Every slave ship that arrives at Charleston is to our nation what the Grecians' wooden horse was to Troy. The fate of St. Domingue will abundantly demonstrate this hypothesis'.¹⁴

For Branagan, then, the threat of black revolt meant that the republic would only be safe if the threatening population was removed from the body politic. Indeed, he had already proposed that free blacks be resettled outside the republic in an 1805 pamphlet. In prurient language, Branagan dwelled on the horrors of miscegenation bound to arise, he believed, if free black men, whom he characterized as hyper-sexed, remained in the northern cities to 'prey' on white women and produce 'mongrels and mulattoes'. He also argued that the free black presence constituted the threat of 'the revengeful negro in the city'.¹⁵ He concluded that after being freed 'blacks [should be] sent ...out of our territories altogether' and proposed they be banished to the Louisiana territory that Jefferson had purchased from the French in 1803. The American republic, he demanded, should end its 'contradiction in republican terms and ideas,' but *not* by extending the Temple's shelter of liberty and rights to black Americans. Rather, the only way to reconcile the contradiction in the polity was for the Goddess's Temple, which he termed 'the glorious palladium', to be 'purged of the contamination which is sacred to liberty'.¹⁶

Civic parade performances of the Goddess in her Temple were yet another barometer of these fraught contradictions regarding race and citizenship. For Branagan was not alone in his desire to purge blacks from the white body politic. In the early nineteenth century, his fellow white Philadelphians began prohibiting black Philadelphians from civic performances in which they had previously always participated. They had, for example, participated in the Grand Federal Procession held on 4 July 1788 to celebrate the ratification of the federal Constitution. Indeed, they were highly visible in a float that Charles Willson Peale designed for the parade, which featured the Goddess of Liberty in her Temple. Peale, who freed his own slaves and opposed slavery,¹⁷ intended the float, which he named the *Temple of Immigrants*, to stress Columbia's inclusive liberty.¹⁸ The *Temple of Im-*

migrants featured thirteen Corinthian columns to represent the thirteen states, with Columbia seated on top of a dome 'bearing her liberty pole'.¹⁹ According to a contemporary observer, free and enslaved black Philadelphians, alongside white, accompanied the float on its triumphal parade, thus participating in a civic performance of citizenship. Thereafter, these processional performances of Columbia and her Temple were a regular part of Independence Day celebrations, in which blacks fully participated until 1805.²⁰

But in 1805 white mobs forced black would-be participants out of the Independence Day parade. This violent ousting of blacks from the festive public sphere was in part retaliation for an episode that had taken place in Philadelphia the previous year. On 4 July 1804, several hundred black Philadelphian youths formed military-style groups with elected officers, and marched through the streets beating up whites. The following day, they reassembled and threatened a group of whites that they would 'shew them San Domingo'.²¹ Philadelphians thus feared that, as Branagan had put it, 'the fate of St. Domingue' would spread to 'the revengeful negro in the city'.²²

White Philadelphians' forcible expulsion of black Philadelphians from Independence Day celebrations was one reason why the black Episcopal minister and abolitionist, Absalom Jones, called for the establishment of what would become known as 'Freedom Day' celebrations, some of which featured performances of the Goddess of Liberty in prose and song. 'Freedom Day' celebrations were a counter-theatre of sorts to commemorate Congress's abolition of the slave trade, which went into effect 1 January 1808. Preaching at St. Thomas's African Episcopal Church, Jones hailed the legislation and also Great Britain's parallel ban of 1807 as a step toward African American deliverance, and announced that from then on, 'the first of January, the day of the abolition of the slave trade in our country, be set apart in every year, as a day of publick thanksgiving for that mercy'.²³ Michael Fortune, a parishioner at St. Thomas's, wrote a hymn that was published along with Jones's 'thanksgiving' sermon in which he conjured up the Goddess of Liberty to echo Jones's emancipatory hopes. The hymn's chorus concluded: 'Britannia kindly sets us free/Columbia tears the galling bands/And gives the Sweets of Liberty.'²⁴ In reality, Columbia's 'Sweets of Liberty' had not been given at all. But Fortune's invocation of the Goddess illustrated his clear belief that the principles of justice and liberty on which her Temple had been founded would ultimately be extended to black Americans. It was, presumably, in this spirit that the congregation performed Fortune's hymn.

In contrast, however, to the black community's jubilant celebration of slave-trade abolition and of emancipationist Columbia, when white Philadelphian thes-

Image 3: Henry Dean, *Untitled* (1807). Etching and engraving with stippling sheet. Courtesy Yale Art Gallery, Mabel Brady Garvard Collection.

pians performed *Columbia* in her Temple on the theatrical stage on the very eve of the abolition legislation they did so with no mention of slavery or the ban on the slave trade. On 26 December 1807 the Chestnut Street Theater in Philadelphia staged a Christmas extravaganza titled *The Spirit of Independence*. The piece featured a large-scale backlit painting, or transparency, of *Columbia* in her Temple that served as the stage set. Although playbills for the *Spirit of Independence* did not name the painter, an untitled contemporaneous etching by the artist Henry Dean bears considerable similarity to the transparency (Image 3). In Dean's 1807 engraving, the Goddess of Liberty, adorned by her liberty cap and pole and holding a portrait of Thomas Jefferson, gazes admiringly at a portrait of George Washington.

According to the playbill, the performance of *The Spirit of Independence* included 'singing, dancing, and recitation, in which will be introduced a grand emblematic-

cal transparency of the GENIUS OF AMERICA [...] [on] 180 square feet of canvas. In the centre of the picture is the GENIUS OF LIBERTY, environed by a portico of her Temple [...] On the right side is the Goddess of Wisdom, [...] on the left Justice.' The transparency also featured portraits of Thomas Jefferson and George Washington, and advertisements described the *Spirit of Independence* as 'a Eulogium on the American Worthies'.

To be sure, evidence from playbills indicates that the transparency, songs, and dances for the piece had previously been performed as part of a popular play by William Dunlap, *The Glory of Columbia; Her Yeomanry* (1807), which he wrote in honour of George Washington and Independence Day. According to the playbills, the set for the play featured 'an emblematical transparent painting, representing LIBERTY, COLUMBIA, and JUSTICE'. Moreover, performances of both the Independence Day debut of *The Glory of Columbia* and the Christmas production of *The Spirit of Independence* ended with 'a characteristic dance in the TEMPLE OF LIBERTY' as well as 'The Standard of Freedom', either recited or sung 'in the character of the Genius of Liberty'.²⁵ *The Glory of Columbia* featured George Washington and the infamous turncoat, Benedict Arnold, who fought first as a patriot for the American Revolution before betraying the patriots and going over to the British side. The play culminated with the American victory at Yorktown, which precipitated American independence. *The Glory of Columbia* harnessed the revolutionary watchwords of political liberty from enslavement to British tyranny. Washington's final battleground speech thus called on his countrymen to ensure that 'the spirit [of liberty] which has animated the sons of Columbia [will] remain pure and unimpaired'. As Washington spoke, the transparency of the 'GENIUS OF LIBERTY' descended.²⁶

Hence, when audiences saw the *Spirit of Independence* in December 1807, the transparency and entertainment pieces were already indelibly associated with patriotic pride in the American Revolutionary War and the 'liberty' of independence. On the eve of the abolition bill, *The Spirit of Independence* thus sidestepped altogether the contradiction between slavery and the democratic rights enshrined in the Declaration by visually erasing black Americans and Columbia's powers to emancipate them. In the theatre in 1807, the Goddess was emblematic of political independence but not personal liberty.

The Spirit of Independence also implicitly endorsed black exclusion from the polity, associated as it was with the celebration of independence. For Philadelphians would have been keenly aware that blacks had recently been violently expelled from offstage civic celebrations of Independence Day. Moreover, the piece would have had a strong association with the Capitol in Washington, which was being

built as the play opened. The new nation's Capitol under construction had earned the widespread moniker 'The Temple of Liberty' after the publication of James Trenchard's proposed architectural design of the same title. Additionally, the design for the Capitol included a proposed sculpture of Columbia, the Goddess of Liberty, at the building's fore. Washington and his fellow founders inaugurated this real-life Temple of Liberty, but it was slaves who constructed it, brick by brick.²⁷ As James Madison's secretary disgustedly complained in 1809, seeing 'gangs of Negroes' building a capital for a nation founded on liberty was 'a revolting sight'.²⁸ Quaker abolitionist Jesse Torrey echoed these sentiments when he decried the contradiction of 'erecting and idolizing this splendid fabric as the temple of freedom and at the same time oppressing with the yoke of captivity [...] their African *brethren*'.²⁹

By the early nineteenth century, the meanings of Columbia in her Temple of Liberty had shifted far from the revolutionary-era Goddess Paine and Jennings had imagined as a triumphal emblem of American republicanism whose liberty was both political *and* personal. The shift had been twofold. First, for some anti-slavery sympathizers like Branagan and Edwin, the Goddess in her Temple became a bitterly ironic indictment of the dichotomy between republican rhetoric and reality. The Saint-Domingue Revolution in conjunction with expanding North American slavery fostered racist fears that were exacerbated by slave-trade abolition, which raised the possibility, however Pyrrhic, of the eventual emancipation of the ever-increasing slave population. In response, Branagan and others simultaneously embedded into Columbia their desire not only to end slavery but also to banish blacks from the body politic. Second, and even more ominously, other cultural interlocutors, like the Chestnut Street thespians, began performing visual and theatrical representations that erased the slaves altogether from the Temple in order to celebrate a roseate picture of national harmony in which these thorny tensions over race and slavery were rendered invisible. These popular reconfigurations of Columbia excluded blacks from their rights to citizenship and freedom – a far cry from the Enlightenment foundations of liberty, rights, and equality Paine had envisioned for the American revolutionary Temple of Liberty.

Notes

1. Michael Koortbojian, 'A Painted Exemplum at Rome's Temple of Liberty', *The Journal of Roman Studies*, 92 (2002), pp. 33–48. See especially pages 40–42 for a description and

explication of the painting that Gracchus the younger installed in his father's Temple of Liberty.

2. Vivien Green Fryd, *Art and Empire: The Politics of Ethnicity in the United States Capitol, 1815–1860* (New Haven CT: Yale University Press, 1992), p. 185.

3. E. McClung Fleming, 'From Indian Princess to Greek Goddess: The American Image, 1783–1815', *Winterthur Portfolio* 3 (1967), pp. 37–66, p. 37.

4. For a reproduction of Duprés' *Libertas Americana* and an account of its creation, see Cornelius Vermeule, *Numismatic Art in America: Aesthetics of the United States Coinage* (Cambridge MA: Belknap Press of Harvard University Press, 1971), p. 9.

5. Thomas Paine, *LIBERTY TREE. A New Song*. The full lyrics of Paine's poem can be found at <http://www.libertytreedfr.org/originaltree.php>. Quoted in Arthur M. Schlesinger, 'Liberty Tree: A Genealogy', *The New England Quarterly*, 25, no. 4 (December, 1952), pp. 435–58, 436n.

6. Gary B. Nash, *The Unknown American Revolution: The Unruly Birth of Democracy and the Struggle to Create America* (New York: Viking Penguin, 2005), p.152

7. *Act of the Legislature of Pennsylvania For the Gradual Abolition of Slavery, Passed march 1st, 1780. Enacted into a Law, at Philadelphia, on Wednesday, the first day of March, Anno Domini, 1780*. Historical Society of Pennsylvania, Cox-Wharton-Parrish Collection.

8. Robert Smith, 'Liberty Displaying the Arts and Sciences: A Philadelphia Allegory by Samuel Jennings', *Winterthur Portfolio* 21 (1965), pp. 84–105, p. 88.

9. 'Minutes of the Proceedings of the Library Company of Philadelphia', III, pp. 195–197. Quoted in Smith, 'Liberty Displaying the Arts and Sciences', p. 89.

10. 'Minutes of the Proceedings of the Library Company of Philadelphia', III, 206–207. Quoted in Smith, 'Liberty Displaying the Arts and Sciences', p. 89.

11. Smith, 'Liberty Displaying the Arts and Sciences', p. 100.

12. His other writings on slavery include *Avenia; or, A Tragical Poem, on the Oppression of the Human Species and Infringement on the Rights of Man* (Philadelphia: Printed for Silas Engles and Samuel Wood, New York, 1805); *A Preliminary Essay, on the Oppression of the Exiled Sons of Africa* (Philadelphia: Printed by J. W. Scott, 1804); and *Serious Remonstrances addressed to the Citizens of the Northern States, and their Representatives [...]* (Philadelphia: Printed and published by Thomas T. Stiles, 1805). All quotes from these texts are from the editions listed here.

13. Thomas Branagan, *The Penitential Tyrant; or, Slave Trader Reformed: A Pathetic Poem, in four Cantos*. 2nd edition (New York: Printed and Sold by Samuel Wood, 1807). All citations are from this edition.

14. Branagan, *Penitential Tyrant*, Preliminary Remarks, p. 51.

15. Branagan, *Serious Remonstrances*, pp. 17–18, 73.

16. Branagan, *Serious Remonstrances*, pp. 17–18, 22–25, 36–37, 51–52.

17. The Charles Willson Peale Family Papers, <http://www.npg.si.edu/exh/peale/papers2.htm>.

18. Scott, *Temple of Liberty*, 45.

19. Francis Hopkinson, 'Account of the Grand Federal Procession in Philadelphia, July 4, 1788', *American Museum* 4 (1788), pp. 57–75.
20. Mitch Kachun, *Festivals of Freedom: Memory and Meaning in African American Emancipation Celebrations, 1808–1915* (Amherst and Boston MA: University of Massachusetts Press, 2003), p. 25.
21. Quoted in Nash, *Forging Freedom*, 176 and quoted in Kachun, *Festivals of Freedom*, 25. My brief recounting of the events of 4 and 5 July 1804 also comes from these two sources. See Nash, pp. 175–177 and Kachun, pp. 25–26.
22. Joanne Pope Melish, *Disowning Slavery: Gradual Emancipation and "Race" in New England, 1780–1860* (Ithaca NY and London: Cornell University Press, 1998), pp. 166–168, 190–194. In a chapter titled 'To Abolish the Black Man', Melish discusses the American Colonization Movement and the impulse to define the republic and citizenship as white in relation to broadsides and cartoons aimed at denying and deriding black citizenship and civic rights.
23. Absalom Jones, *A Thanksgiving Sermon, Preached January 1, 1808, in St. Thomas's or the African Episcopal Church, Philadelphia: On Account of the Abolition of the African Slave Trade. On that day, by the Congress of the United States. By Absalom Jones, rector of the said Church* (Philadelphia PA: Printed for the congregation, Fry and Kammerer, printers, 1808).
24. Michael Fortune, *New Year's Anthem* (1808). In Jones, *A Thanksgiving Sermon*, p. 1.
25. See playbills in *Aurora General Advertiser* dated 5 July 1807; 23 July 1807; 30 January 1808; 12 December 1808; and 22 February 1809.
26. William Dunlap, *The Glory of Columbia; her Yeomanry. A Play in Five Acts* (New York: Published in *Washingtoniana*, by David Longworth, at the Dramatic Repository, Shakspear-Gallery, 1817). All citations are from this edition.
27. Sarah Luria, *Capital Speculations: Writing and Building Washington, D. C.* (Durham NH: University of New Hampshire Press; Hanover and London: University Press of New England, 2006), p. 32.
28. Quoted in Constance McLaughlin Green, *The Secret City: A History of Race Relations in the Nation's Capitol* (Princeton NJ: Princeton University Press, 1967), p. 33; Orlando Ridot, *Building the Octagon: Octagon Museum, August 1, 1989–September 30, 1989* (Washington DC: American Institute of Architects Press, 1989), p. 98; and Luria, *Capital Speculations*, p. 33
29. Jesse Torrey, *Portraiture of Domestic Slavery in the United States... And, A project of a Colonial Asylum for Free Persons of Colour* (Philadelphia PA, 1817), p. 37. Italics in original.

Summary:

Columbia the Goddess of Liberty and Slave-Trade Abolition (1807–1820s)

Eighteenth-century American thespians, balladeers, and artists used performances of Columbia, an anthropomorphic metaphor for the body politic, to animate Enlightenment precepts of natural rights and liberty. Following the American Revolution, anti-slavery sympathizers staged Columbia as a symbol both of political liberty from Great Britain and of personal liberty in engravings, plays, and ballads that depicted her bequeathing freedom to Africans from the throne of her Temple. But in reaction to slave-trade abolition—Great Britain's 1807 legislation and the United States' ban in 1808—cultural producers began bifurcating constitutional from personal freedom in their iterations of Columbia. Anti-slavery advocates still used Columbia as an iconic syncretism of political and personal liberty to critique slavery. Others, however, threatened by the possibility of black freedom associated with slave-trade abolition, staged Columbia to represent political but *not* personal liberty. Thus, just as the slave-trade ban went into effect, Philadelphia's New Theater performed Columbia in dances, songs, and allegorical set pieces that fêted political independence, but in which slaves were absent, an erasure that reinforced whiteness as the defining qualification for American citizenship. Post-abolition performances of Columbia in her Temple of Liberty, constructed on rigidifying edifices of racial codification, banished blacks from the civic polity—a far cry from Enlightenment precepts of liberty and rights.

Keywords: Columbia, the body politic, natural rights, liberty, American Revolution.

Fantasy Flowers and Mysterious Cities: Winter Carl Hansson and Dalecarlian Folk Art circa 1800

Barbro Klein

During the latter half of the eighteenth century, folk art developed in new and intriguing directions in several Scandinavian regions.¹ Best known is the art that emerged around Lake Siljan in Dalarna in central Sweden.² On the following pages I will say a few words about this remarkable artistic tradition as it is expressed in the works of one of the most accomplished among the Dalecarlian folk artists, Winter Carl Hansson. I will pay special attention to a few telling details and one central compositional feature in his art: the relationship between aggregates of flowers and aggregates of houses.³ I will also attempt to link these features to broader cultural and artistic contexts. Let me begin by sketching the early history of Dalecarlian folk art.⁴

An Artistic Tradition Develops

Folk painting had existed in Dalarna and elsewhere long before the eighteenth century; the influence of paintings in churches had been particularly important.⁵ While such inspiration remained strong in the late eighteenth century, folk artists, to a much greater extent than before, began fetching motifs from printed sources, such as the 'Picture Bibles' (*figurbiblar*) and the illustrated broadsheets (*kistebrev*) which were becoming increasingly common in rural homes.⁶ Indeed, the direct or indirect inspiration from books and mass-produced images was so important that it could be said that late eighteenth-century folk art in Dalarna (and elsewhere) was created in symbiosis with print. The artists may not have been schooled in the academies, and some were even illiterate, yet like their academically trained peers, they depended on models.⁷

Furniture making is another important context for the emergence of Dalecarlian peasant painting in the late eighteenth century. Peasants around Lake Siljan

(both those who owned land and those who did not) had long supplemented their incomes by selling woodwork during their seasonal migrations in search of work.⁸ But like other rural artisans they had been subjected to restrictions that prevented them from taking up carpentry on a larger scale: they were not allowed to compete with guild carpenters or buy imported paint pigments, for instance. Following two years of crop failure, however, Gustav III repealed these restrictions in a 1772 ordinance in which he encouraged Dalecarlians to supplement their income with carpentry and other types of handicraft (*slöjd*).⁹

And carpentry did increase around Lake Siljan in the 1770s – at least in part as a result of this royal encouragement. Dalecarlians quickly learned the craft from furniture makers and decorators in Hälsingland, Jämtland, and elsewhere.¹⁰ While they retained stylistic traits from earlier periods (such as the Renaissance urn), they also experimented with *rocailles*, tulips, and imaginary flowers, and created different versions of the audaciously stylized floral arrangement that has become known as *kurbits*, which differs considerably from floral motifs found in folk art elsewhere.¹¹ When the Dalecarlian artists began painting on woven fabric or paper, and even directly on walls, ceilings, and doors, the *kurbits* became even more fanciful. Often it was the sole decorative element (Image 1), but just as often it was part of complex sceneries that frequently included aggregates of buildings. The subjects tended to be biblical, but we also find portraits of royalty and such popular subjects as the Transformation of Old Women to Young Maidens.¹²

By 1800, artists from Dalarna were sought after to decorate walls and furniture in well-to-do homes in Dalarna, Hälsingland, Gästrikland, Värmland, and Västmanland. A few travelled as far as Telemark in Norway and Stockholm. Occasionally, married couples travelled and worked together.¹³ At the same time that they contributed to the fame of Dalecarlian painting, these ambulating artisans found opportunities to enrich their work by studying pictorial representations in churches, inns, and homes.

Winter Carl Hansson and the Ullvi Artists

Winter Carl Hansson was born in 1777 in the village of Yttermo in the parish of Leksand.¹⁴ His father, Winter Hans Hansson, was a village overseer and schoolmaster and his mother, Margareta Larsdotter, a midwife. Winter Carl was the eldest of six children. He died a bachelor in 1805, after having contracted ‘pneumonia or a cold’ (*bröstfeber eller förkylning*). In the parish books his conduct in life is characterized as ‘Christian’.

Winter Carl painted his first known work (a small wall panel) at the age of fourteen. This and other early works are surprisingly disciplined, suggesting that he had been taught from a young age, perhaps by his father. But he was also inspired by others. The village of Yttermo, on the shores of the river Dalälven, is situated opposite the village of Ullvi, where *kurbits* painting had caught on in the 1780s. Winter Carl knew some of the Ullvi artists, such as Jufwas Anders Ersson (1757–1834) and the brothers Back Olof Andersson (1767–1820) and Back Erik Andersson (1778–1847). Perhaps he rowed across the wide river to meet them. All three outlived Winter Carl by many years and produced most of their work after his passing. While they all had individual styles, it is not difficult to observe similarities in motifs, style, structure, and colouring between Winter Carl's work and theirs.

Winter Carl Hansson accomplished a surprising amount during his short life. Some sixty paintings by him are known today, and new ones are still being discovered. He favoured biblical topics but also selected other subjects. Two of his renditions of the Stages of Life (*ålderstrappan*) are among the best known examples of Swedish folk art (Image 1). Like other Dalecarlian artists he led an ambulatory life and completed most of his art work outside his home parish. He visited the city of Falun, but he never worked outside Dalarna (Image 2, map). Let us now turn to some paintings.¹⁵

The Workers in the Vineyard

The parable of the Workers in the Vineyard was a favourite subject of the Dalecarlian folk artists. Nearly sixty examples are extant, three by Winter Carl Hansson. The paintings illustrate the account in the Gospel of Matthew in which a vineyard owner hires five groups of labourers during one day, sending each group to work in the vineyard for the same payment. Usually the painters included the text: 'Go ye also into the vineyard, and whatsoever is right I will give you' (Matthew 20:4).

The best-known of Winter Carl's renditions of the subject has been admired for its elegant composition and delicately drawn details (Image 3).¹⁶ Anders Zorn bought the painting from an unknown source in the early 1900s, and it is stored today in the Zorn Museum in Mora. A tree whose crown forms a group of gigantic pinecones stands in the middle and divides the composition into two halves.¹⁷ To the far left is part of a similar tree. Inside the vineyard three labourers are at work: one carries water with the help of a yoke, another pushes a wheelbarrow, and a third digs in the earth near the roots of a glorious *kurbits* – a striking integration

Image 1: A glimpse through the door into the kitchen of the summer house at Danielsgården Farm in Bingsjö. In the background we see one of Winter Carl Hansson's renditions of the Stages of Life. Stiftelsen Danielsgården, Rättvik. Photo: Sune Garmo.

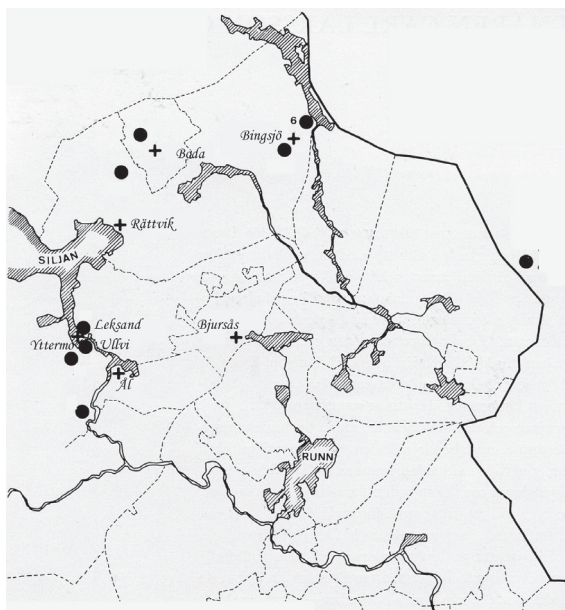

Image 2: This map indicates places in the central and southern parts of Dalarna where Winter Carl lived and worked. It is based on a map in Svante Svärdröm's *Dalmälaren Winter Carl Hansson* (1970, p. 71). Photo: Bjarne Graff.

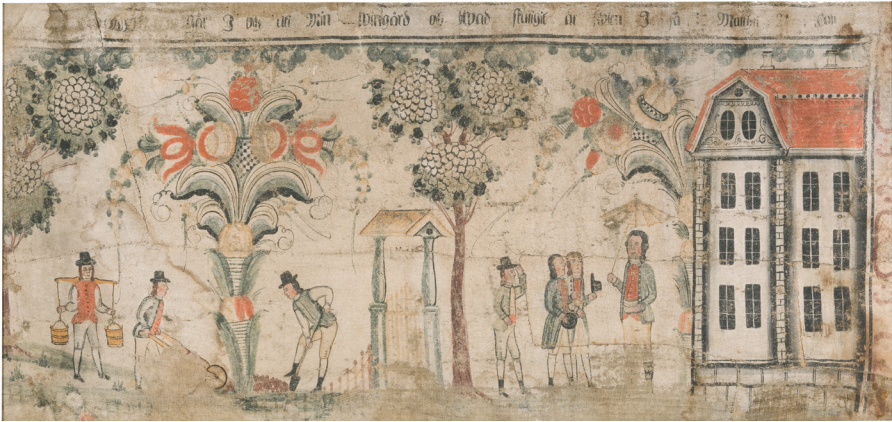

Image 3: In the early 1900s, Anders Zorn bought this painting of the Workers in the Vineyard by Winter Carl Hansson and brought it to Mora. The Zorn Museum, Mora. Photo: Lars Berglund.

of *kurbits* and subject matter. And in a brilliant depiction of simultaneous action, we see the imposing vineyard owner negotiating with three additional workers outside the vineyard. Two of them respectfully hold their hats in their hands; a third is about to take his off. The labourers and the master are dressed in ways that would have been common in Dalarna at the end of the eighteenth century. To the far right is a splendid three-story building, presumably the master's home. The scene echoes a scene contained in the *Figur-bibel* (Picture Bible).¹⁸ But Winter Carl's painting is far more concentrated than its model. He has reduced the large city in the *Figur-bibel* to a single grand house whose straight lines form an effective contrast to the soft curves of the *kurbits*. Indeed, the floral forms are so striking because they form a contrast to the building.

As recently as 2007, another painting of the vineyard scene by Winter Carl was discovered during a kitchen renovation in the parish of Ål (Image 4).¹⁹ We learn a great deal about the working methods of the Dalecarlian artists by comparing the two versions: they are quite similar apart from the fact that the compositions are reversed. The recent discovery is regarded the older of the two, and Winter Carl must have traced the version in the Zorn museum from it (or from an unknown work) in such a way that the reversal took place. Actually, he and other hurried folk artists frequently traced images from all kinds of models. They used pins, and when transferred to a new surface, the new image would be reversed.

In this older and seemingly coarser version, too, Winter Carl plays with imaginative details. A small *kurbits* emerges hesitantly from the soil. It does not unfold

and become luxuriant until it reaches the sky above the workers. The tools are different from those in the other version but just as ordinary. Note the man to the far right who uses large garden shears to cut down something from the tree with pine cones of fantastic proportions. Perhaps he is harvesting grapes. It is fascinating to observe that Winter Carl's colleague in Ullvi, Back Olof Andersson, paints similar, although even larger, shears in one of his renditions of the Vineyard Parable (Image 5). Since shears are unusual tools in Dalecarlian paintings, and since Back Olof's painting has been dated to 1805, when Winter Carl was dying or already dead, it is reasonable to suppose that Back Olof picked up the idea of the shears from his younger colleague. In details such as these one can study not only how the painters inspired each other, but also which details they found important or intriguing.

The Dalecarlian artists had never seen a vineyard and could hardly envision what one looked like. Nor could they learn much from the indistinct images

Image 4: This painting of the Workers in the Vineyard by Winter Carl Hansson was found in 2007 during a kitchen renovation in Insjön. Courtesy: Dalarnas Försäkringsbolags Kulturstiftelse and Dalarnas Museum, Falun. Photo: Pär K. Olsson.

Image 5: Back Olof Andersson from Ullvi Village completed this interpretation of the Workers in the Vineyard around 1805. In the 'speech bubble' we read: 'Ask the workers to come forward and give them their wages.' The Nordiska museet, Stockholm.

contained in the *Figur-bibel*. On the other hand, as Svante Svärdström observes, they would have known what it meant to be hired as a day labourer.²⁰ Most of them had experienced the conditions of *berrarbete* (migrant labour, see note 8), and perhaps the Vineyard Parable was so popular because it resonated with their own experiences. Winter Carl's vineyard paintings bring us close to everyday life in the late 1700s. He portrays a life of toil in an unpredictable, hierarchical world that has parallels in the biblical world. But he and other artists envelop drudgery in fantasy, play, and mystery. Indeed, the fantastic seems plausible because it is coupled with familiar details: tools, implements, bodily movements, and mundane gestures such as taking off one's hat before a superior. It has been said that Winter Carl and his fellow artists portray the biblical world in a Dalecarlian idiom. And they do. But they equally depict a Dalecarlian world in which other times and places are present.

The Descent from the Cross

Some of Winter Carl Hansson's most exquisite work can be found in Danielsgården Farm in the village of Bingsjö in Rättvik, where he painted in 1795, 1799,

and 1801. Particularly intriguing are his paintings in one room in the summer house.²¹ During the second half of the nineteenth century, when the room served as a country store, its walls were plastered with wallpaper. This served to preserve the paintings, and today's visitor is met by an explosion of colour and images in the form of a massive conglomerate of houses and *kurbits* flowers.²² (Images 6 and 7). It takes awhile to notice the human figures and recognize that they represent the Descent from the Cross, which is described by all four Evangelists. This important subject, painted by Rubens, Titian, and others, is unusual in folk art, and the Danielsgården painting is the only Dalecarlian example. The text along the top of the painting echoes the Second Epistle to Timothy (2:8): 'Consider your Saviour, Jesus Christ, who has suffered for the sins of the world.'

Below the text we see the familiar giant pine trees. All human action is concentrated to the lower left. Also to the left, and reaching toward the sky, is a *kurbits*; a smaller one is painted further to the right. Both seem to grow out of the aggregate of buildings and towers that dominate to such an extent that the composition appears lopsided at first glance. Many observers seem to have taken for granted that the houses are there merely to fill an empty space. And perhaps they are. Yet they must have been meaningful to the artist. On one level, they likely signify Jerusalem, while on another, they appear to suggest Falun, a city with two church towers that Winter Carl is known to have visited. In addition, aggregates of large houses are likely to have been charged with many conflicting associations for him and other Dalecarlians who would have been hired to work on building projects. For them, the large buildings may have resonated with memories of hard and relentless labour, but perhaps also with dreams of refined urban life. But the city painted by Winter Carl is a closed and mysterious theatrical set. There is no gate or door, and no life can be glimpsed inside.²³ This Jerusalem is impenetrable. Whatever associations the flowers and the city may have carried for artist and viewers, the two complement each other and create visual contrast and tension.

Let us now turn to the lower left corner. Three men stand on rickety ladders – ladders of the kind that might have been used for construction work. They have just taken the limp body of Christ down from the cross. Two are clothed as Dalecarlian labourers. The third, who is dressed more elegantly than the others, carefully holds the lifeless body of Christ. Most likely, he is meant to be the wealthy Joseph of Arimathea, who after procuring Pilate's permission to take down Christ's body wrapped it 'in a clean linen cloth' (Matthew 27:57–59). But there is more to the scene: one of the labourers triumphantly holds up a pair of pliers with a nail which he has just removed from Christ's body. Once again the artist manages to capture a brief but significant moment.

Image 6: Around 1800, Winter Carl Hansson painted doors, furniture, and walls in the summer house of Danielsgården Farm in Bingsjö. In the background we see his rendition of the Descent from the Cross. Stiftelsen Danielsgården, Rättvik. Photo: Sune Garmo.

It would be tempting to assume that the nail and the pliers are the inspired invention of an artist familiar with carpentry. Indeed, as Svante Svärdström suggests, they stand out as ‘a true carpentry detail’.²⁴ In other words, Svärdström seems to take for granted that the nail and the pliers are a testimony to Winter Carl’s inventive genius. But this cannot be correct: together with the spear and the crown, the nail and the cross the pliers often appear as symbols of Christ’s suffering during the Crucifixion. Furthermore, they are sometimes included in depictions of the Descent from the Cross.²⁵ We find them, for example, in a painting by Rembrandt from 1634. Winter Carl Hansson’s painting in Bingsjö displays similarities with Rembrandt’s in terms of composition, not least with regard to the position of the ladders. This raises the question of where Winter Carl could have seen a copy of this painting or a similar one. While copies of renditions of the Descent from the Cross by great masters could be seen in churches all over Europe, including Sweden, none seems to have existed in a Dalecarlian church. It is therefore more plausible that Winter Carl saw it (or a similar picture) reprodu-

Image 7: Winter Carl Hansson's painting of the Descent from the Cross in the summer house of Danielsgården Farm in the village of Bingsjö. To the left is his rendition of Christ Praying in the Garden of Gethsemane. Both works are damaged. Stiftelsen Danielsgården, Rättvik. Photo: Sune Garmo.

ced in graphic art or in an illustrated broadsheet.²⁶ It is also possible that he saw it in illustrations distributed by the Pietists or Moravian missionaries who were active in the Swedish countryside during the time. Perhaps he was more influenced by such religious movements than has previously been assumed.²⁷ The poignancy and bodily presence in his version of the Descent from the Cross would point in that direction.

No likely model for the Danielsgården painting has been located so far, and all these questions remain to be resolved. It is nevertheless important to emphasize that although the pliers and the nail are likely not the invention of the artist but rather his version of a widespread motif, this insight does not diminish his creativity. In his portrayal of a central and solemn event of the Christian mystery, Winter Carl communicates piety and a remarkable 'power of presence'.²⁸ In his use of everyday details and his ability to show us brief and compelling moments of action, the artist blends the events on Golgotha with his own here and now. His work is not a shadow of the work of a great master but a new and intriguing blend.

Image 8: In 1917, Carl Larsson completed *The Spinner* on a visit to Bingsjö. The painting was immediately sold to a buyer abroad and was not rediscovered until 2007. In the background we see Carl Larsson's copy of *Winter Carl's Descent from the Cross* showing the lower left corner before it was damaged. Photo: Sune Garmo.

As can be seen, the painting has been damaged. This damage must have occurred sometime after 1917. For decades it was impossible to know what the artist might have painted in the lower left corner. In 2007, however, a previously unknown watercolour by Carl Larsson surfaced at an auction sale. It shows a woman sitting at a spinning-wheel against the background of *Winter Carl's Descent from the Cross* (Image 8). It is one in a series of watercolours that Carl Larsson completed in 1917 during a visit to Bingsjö. Soon after painting it, he sold the work to a buyer from Austria, where it remained until 2007.²⁹ Carl Larsson's painting reveals that originally one additional person supported the central ladder on which Christ is being carried down. With this addition the composition is much firmer than in the damaged version. The Carl Larsson painting also indicates that *Winter Carl* included two female figures, presumably the two Marys.

Concluding Remarks

Folk art was long regarded as the art of the unlettered. It was thought that simple artists occasionally picked up traits from the academies and salons, adapted them to their own culture, and then continued to apply them for long periods. Folk art was regarded conservative and slow to change: it lived its own life outside innovative urban centers. Although ideas of this kind might have some relevance for understanding the folk art that developed in the late 1700s, they do not account for the swiftness with which it developed. To the extent that the late eighteenth century constituted a breakthrough into new cultural, intellectual, material, and social concerns, this is true also of folk art. The rural artists of the time were quick to pick up trends that were popular in the higher echelons of society. Several factors contributed to this rapid response, among them the new importance of furniture decorating. But above all, this rapidity must be understood in the context of two particularly significant factors. One is the intensified spread of printed texts and images, religious and otherwise. The other is the skill of individual folk artists. A few, such as Winter Carl Hansson and his Ullvi colleagues, were not only skilled in shaping these new impulses into new combinations, they also knew how to make creative use of the stylizations, symmetries, and other features of traditional folk art. Indeed, these traditional constraints appear to have given Winter Carl Hansson, in particular, the freedom to paint with emotional intensity. This is not least true of his handling of the tension between the stylized aggregates of flowers and houses. And it is also true of his way of capturing fleeting moments and movements, and everyday tools and implements in the lives of day labourers and their employers.

Winter Carl Hansson was both a pioneer and the representative of an early artistic peak. Several outstanding Dalecarlian folk artists were to follow, and many changes were to take place until the 1870s, when the tradition had outlived itself. A few decades later, however, Dalecarlian folk art was discovered anew, this time by museum builders such as Artur Hazelius, by artists such as Carl Larsson and Anders Zorn, and by poets such as Erik Axel Karlfeldt. Through their efforts and the efforts of others, Dalecarlian folk painting eventually came to signify one of the most decorative, charming, and appealing aspects of Sweden's national cultural heritage. The poignant religious messages and the harsh conditions of eighteenth-century peasant life were forgotten. And today, new copies of these artworks serve as catchy logos for Swedish business enterprises competing in global arenas.

Notes

1. I am grateful to Marie-Christine Skuncke for inspiring me to think about folk art in relationship to the eighteenth century. For their suggestions and kind interest, I thank Roland Andersson, Rune Bondjers, Anders Jarlert, Johan Knutsson, Maj Noderman, and Ingrid Sjöström.
2. For overviews, see Nils-Arvid Bringéus and Margareta Tellenbach (eds.), *Dalmålningar i jämförande perspektiv* (Falun, 1995); Roland Andersson & al., *Dalmåleri* (Falun, 2007).
3. While the flowers in Dalecarlian painting have received a great deal of attention, little has been written about them in relation to the houses. Often the houses are merely noted; no analysis is undertaken. See, for example, Nils-Arvid Bringéus, 'Dalmålningar och sydsvenska bonadsmålningar i jämförande perspektiv', in Bringéus & Tellenbach 1995, p. 129; Maj Noderman, 'Om dalmålningar och stilpåverkan', in Bringéus & Tellenbach 1995, p. 95.
4. In this text I use the term *folk art* simply to mean the art of people who have not been trained in a formal academic sense. For other meanings attributed to the term, see Henry Glassie, *The Spirit of Folk Art* (New York, 1989); Lena Johannesson, 'Om folkkonst, massbildsproduktion och andra visuella moderniteter', in Lena Johannesson & al., *Konst och visuell kultur i Sverige 1810–2000* (Stockholm, 2007); Barbro Klein, 'Mi Casita de Campo', in Alf Arvidsson & al. (eds), *Människor och föremål* (Stockholm, 1990); Johan Knutsson, *Folkliga möbler: tradition och egenart* (Stockholm, 2001).
5. Noderman, 'Om dalmålningar och stilpåverkan', in Bringéus & Tellenbach 1995, p. 92.
6. Of the three Swedish editions of the *Figur-Bibel*, the one from 1777 became especially widespread. All three editions contain 230 pictorial scenes from the Old and New Testaments, accompanied by brief texts. See Svante Svärdström, *Dalmålningarna och deras förlagor* (Stockholm, 1949), a seminal work by a pioneering expert on Dalecarlian painting. See also, Johan Knutsson, 'Dalmåleriet i konst- och inredningshistorien', in Andersson, & al. 2006, pp. 78–103. *Kistebrev* are hand-coloured prints that were often nailed or glued inside the lids of storage chests. The motifs are frequently Biblical and the prints were widely distributed during the eighteenth and nineteenth centuries.
7. Folk artists and academically schooled artists at this time shared modes of working to a much greater extent than folk art scholars once believed. See Maj Britt Andersson, *Allmogemålaren Anders Ädel* (Stockholm, 2000).
8. The practice was called *herrarbete* (migrant labour; literally 'work for masters'). See Göran Rosander, *Herrarbete: dalfolkets säsongvisa arbetsvandringar i jämförande belysning* (Uppsala, 1967).
9. Rune Bondjers, 'Det började med möbelmåleri efter en kunglig "upmuntran"', in Andersson & al. 2006, pp. 50–75.
10. Bondjers 2006; Maj Noderman, *Mästare och möbler* (Östersund, 1990); Knutsson 2001.

11. The painters themselves did not use this word; instead they used *rosmålning* (rose painting) or *krusning* (decorating). *Kurbits* was not introduced until the 1920s, when Erik Axel Karlfeldt used it in his poetry. The word derives from older Swedish Bible translations (prior to 1917), where it was used for the bush (or 'gourd') that thanks to God's intervention grew outside Nineveh to protect Jonah from the scorching sun. In the 1930s, Svante Svärdström introduced the term *kurbits* into scholarly discourse.

12. Almost 70% of the more than 3000 registered paintings by close to 360 painters have biblical subjects, more often fetched from the New Testament than from the Old.

13. A couple of women painters are known by name. See Roland Andersson, 'Dalmålarna och deras arbetsvandringar', in Andersson & al. 2006, pp. 128–129. The situation in Dalarna differs a great deal from that which prevailed in southern Sweden, where several female painters became well-known. See Nils-Arvid Bringéus, *Sydsvenska bonadsmålningar* (Lund, 1982).

14. The sketch is partially based on Svante Svärdström, *Dalmålaren Winter Carl Hansson 1777–1805* (Falun, 1970) and on Roland Andersson & Margareta Andersson, 'Målarbiografier', in Andersson & al. 2006, pp. 480–489. Winter signifies the name of the painter's home farm. In accordance with the custom of Dalarna, the name of the farm precedes a person's first and second names. Often Dalecarlians are referred to by the name of the farm in which they live followed by their first name.

15. In describing Winter Carl's paintings I draw on Svante Svärdström, *Dalmålningar* (Stockholm, 1944) and on Svärdström 1970. However, my descriptions differ a great deal from Svärdström's in terms of the details emphasized. Also, I incorporate discoveries that were unknown to him and that have received scant attention in scholarship.

16. Svante Svärdström, *Dalmålningar i Zornmuseet* (Malung, 1994).

17. These kinds of trees are common in folk painting. The style is sometimes called *kottelöverk*.

18. Svärdström 1949, pp. 71–73.

19. I am indebted to Rune Bondjers from the Museum of Dalarna in Falun for information about this painting. See also *Dalarnas Tidningar*, September 8, 2007.

20. Svärdström 1970, pp. 118–122.

21. Svante Svärdström, 'Jufwas Anders Ersson och Winter Carl Hansson. Två dalmålare från Leksand', *Rig* 31 (1948), p. 15; Sune Garmo, *Danielsgården: en juvel i Rättviks finnmark* (Rättvik, 2008).

22. Winter Carl painted several other subjects in this room; in this text I concentrate on the Descent from the Cross.

23. The aggregates of houses in Dalecarlian folk art is a vast and tantalizing subject. For example, the relationship between interiors and exteriors, as well as the nature of these interiors, are among the many unexplored topics, just as unexplored as the contrast between the flowers and the buildings. The early artists painted church interiors or various vague interiors, such as the one that can be seen in Back Olof Andersson's 1805 painting discussed above (Image 5). As time went on, folk artists would increasingly depict Dalecarlians

at work inside their homes and workshops. During the 1870s, such ‘folk-life studies’ were commissioned by museum founder Artur Hazelius.

24. Svärdström 1970, p. 58.

25. I am grateful to Ingrid Sjöström for suggestions.

26. Quite a few broadsheets illustrated the Descent from the Cross. However, the ones I have located (at the Royal Library in Stockholm and in published editions) were printed in the 1830s and 1840s, i.e. after Winter Carl’s death.

27. If so, he would resemble late-eighteenth-century painters in southern Sweden, notably Johannes Nilsson in Breared. See Elisabeth Berglin, *En bonadsmålare och hans värld* (Lund, 2000).

28. Robert Plant Armstrong, *The Powers of Presence: Consciousness, Myth, and Affecting Presence* (Philadelphia PA, 1981).

29. For Carl Larsson’s visits to Bingsjö, see Svärdström 1970, pp. 72–84. An important role in the discovery of 2007 was played by Sune Garmo, Rättvik. See also *Dalarnas Tidningar*, 2009-03-04; *antikbloggen.blogg.se*, posted March 2009.

Summary:

Fantasy Flowers and Mysterious Cities: Winter Carl Hansson and Dalecarlian Folk Art circa 1800

During the late eighteenth century, folk art developed in new and intriguing ways in several Scandinavian regions. This essay concentrates on the developments around Lake Siljan in Dalarna, primarily as they were expressed by Winter Carl Hansson, one of the most accomplished of the artists. In his renditions of biblical topics such as the Workers in the Vineyard and the Descent from the Cross, one may observe a skilful blending of religious mystery and mundane life, as well as complex contrasts between floral arrangements and imposing cities. Through his remarkable ability to enhance common features of Dalecarlian folk art, this unschooled artist communicates striking powers of presence. Ultimately, the new artistic energies – in works by Winter Carl and others – must be understood in light of the influence of the many printed texts and images that were then available. Thus, to the extent that a general breakthrough into new cultural and social concerns took place during the late eighteenth century, this is true also of folk art. Furthermore, the folk art that was shaped at this time had a profound impact in the twentieth century, when it came to signify the most appealing aspects of Sweden’s national cultural heritage.

Keywords: folk art, late eighteenth century, Dalarna, Sweden.

En studentfest år 1777: om maktspel, vältalighet och förlustelser i Uppsala

Lars Burman

År 1776 föreslog den unge docenten Jakob Duværus, förste kurator vid Östgöta nation i Uppsala, att nya stadgar skulle utarbetas för studentnationen. Hans uttalade mål var att dessa skulle antas år 1777, då Uppsala universitet fyllde 300 år.¹ En kommitté formerades och senare också flera utskott som reviderade förslagen. Till sist antogs de nya stadgarna på det stormöte som är varje studentnations högsta beslutande organ – landskapet. Beslutet firades med storslagna förlustelser. Jag hävdar att Uppsalanationerna under 1700-talet gradvis sökte tillvinna sig allt större legitimitet, och att ett av redskapen var ceremoniell bekräftelse av den egna betydelsen och historien.² Kalaset på Östgöta är alltså värt att studera som ett exempel på hur en förhållandevis svag 1700-talsorganisation försöker stärka sin position. Metoderna i övrigt var självdisciplinering, nätverkande, vältalighet, vitterhet och strategiskt kamratskap med överordnade. Som vi skall se avslöjar arkivmaterialet den studentpolitiska målsättningen, och genom att belysa ceremonin och dess centrala oration hoppas jag kunna klarlägga östgötarnas taktik. En bevarad dikt ger roande sidobelysning av händelsen.

Att festen var viktig framgår av att den gärna skulle få kosta: ”och som sådant utan någon kostnad ej kunde aflöpa, så förklarade sig ock Nations Ledamöter vilige att ingå i hvad utgift som hällst vid ett så gladt tillfälle kunde pröfvas nödig.”³ Men innan vi slår följe med östgötarna till deras storslagna fest på kvällen 16 december 1777 behövs en introduktion till äldre tiders studentliv i Uppsala.

Uppsalas studentnationer växte fram under början av 1600-talet, säkert genom intryck av organisationsmodeller i det samtida Tyskland. Ursprungligen kan dock inflytandet föras ända tillbaka till studentorganisationerna i medeltidens Paris och Bologna. Nationerna i det svenska riket följde emellertid en alldeles egen utvecklingsväg. Orsaken till detta är att de akademiska fäderna såg med oro på studenternas egenorganisering. Man bekymrade sig över okontrollerat festande, men också för konkurrens. Redan tidigt finner man nämligen ett

mönster där äldre studenter undervisar yngre och därigenom hotade professorernas inkomster från privata kollegieövningar. Framförallt kan man dock miss-tänka att det fanns oro för de hot mot den sociala ordningen som organiserade ungdomliga grupper kunde innebära. Hur som helst löstes frågan i Uppsala genom att universitetets styrelse – konsistoriet – år 1663 beslutade att göra nationsmedlemskap obligatoriskt och att en professor vid universitetet skulle sättas in vid varje nation som inspektor. Förhållandervis snart fick studenterna själva välja sina inspektorer bland tillgängliga professorer, och därmed var ett system fött som i många enskildheter förblivit sig likt: landskap, kuratorer, inspektor, obligatoriskt medlemskap, indelning i kategorier (seniorer, juniorer, recentiorer), sociala nätverk, kulturutövande, boksamlade, landskapssexor, fastighetsförvaltning och festverksamhet.⁴ Och även om nationsobligatoriet i Uppsala och Lund genom ett riksdagsbeslut avskaffades samtidigt med det svenska studentkårsobligatoriet sommaren 2010, tycks nationerna välja att bevara sin särart. Massuniversitetets framväxt har ändrat förutsättningarna men nationerna har ändå förmått erbjuda en för studentlivet fungerande organisatorisk form. Trots obligatoriets försvinnande har medlemsantalet under det första obligatorielösa året knappast sjunkit, och precis som under 1700-talet kan man se ett mönster av organisationskompetens, självsäkra ceremonier samt en strategisk samarbets- och kompromissvilja, framför allt gentemot universitetet.⁵

Men nu var vi ju på 1700-talet. Nationerna var små och hade begränsade tillgångar. Östgöta nation var en av de större och hade vid denna tid ungefär 70 närvarande medlemmar.⁶ Medan kategoriindelningarna på nationerna i dag saknar egentlig betydelse var nationerna under äldre tid strängt hierarkiska. I realiteten var de oligarkier där seniorerna och inspektor bestämde. Historikern Johan Sjöberg har studerat studentpolitiken i Uppsala 1780–1850 och visar hur nationerna utgjorde en del av ett patriarkalt system – juniorerna var ofta i konflikt, inte bara med sina professorer utan också med äldre landsmän.⁷ Nationerna var en politisk plats där makt utövades och utmanades. Sjöberg medger att studenterna var en elitgrupp, men understryker samtidigt att ungdom placerar människor bland de maktlösa. Den bild han utmålar av studentlivet i Uppsala under första hälften av 1800-talet är alltså en hierarkisk, men också en hårt utmanad gammaldags akademisk värld. Som en följd av nya krav skapade nationerna tillsammans Uppsalas studentkår år 1849, och fortfarande är nationerna platsen för umgängesliv medan kåren står för det politiska och studentfackliga engagemanget. Medan Sjöbergs analys betonar de maktsvaga individernas kamp för inflytande inom patriarkatet, ligger mitt intresse mer vid nationernas kamp om inflytande som kollektiva enheter. Hur utnyttjade man Uppsalaförutsättningarna för att skapa plattformar?

Dessutom intresserar jag mig här främst för den period som föregick den som Sjöberg undersöker.

Just Östgöta nation kan stoltsera med en väldokumenterad äldre historia. Man kan med någorlunda fog tala om ett grundande 8 november 1646, även om spår finns av en äldre nationsordning. Hundra år senare firade östgötarna sin första sekelfest. Detta var sannolikt det allra första nationsjubileet och det uppmärksammades med pompa och ståt.⁸ Uppsala universitet firade inte självt sina sekelfester förrän 1877 och 1700-talets Uppsalafestligheter var nästan uteslutande kopplade till kyrkliga minnen eller kungahuset. Östgötafesten var alltså en nymodighet – ett förhållandevis svagt studentkollektiv som gjorde anspråk på legitimitet genom att hylla sin egen historia. Till jubileet i november 1746 var ärkebiskopen bjuden, liksom landshövdingen, Rector Magnificus, samt ett antal professorer – alla med familjer. En versifierad oration hölls av den 24-åriga Fredrik Hasselquist. Med tiden skulle denne bli en av Linnés disciplar – han dog nära Smyrna 1752. Tecken tyder på att orationen var avsedd att tryckas, men den förblev opublicerad och förvaras nu på Carolina Rediviva i Uppsala tillsammans med stora delar av det övriga högtintressanta arkivmaterialet från Uppsalanationernas äldre tid.⁹ Ännu en gång har vi förrirat oss från Östgöta nations avfestande av sina nya stadgar år 1777.

Decemberkvällen i Uppsala var säkert mörk och kanske också både kall och snöig. Till de väl upplysta nationslokalerna anlände dock såväl Rector Magnificus som ett stort antal andra professorer.¹⁰ Katedern, säkert centralt placerad, var klädd i sammet och pryddes av en tronhimmel. Förste kurator Jakob Lindblom höll ett introducerande välkomsttal och ”anhöll vidare att de [närvarande] täcktes med benägenhet afhöra ett kort Tal, hvaruti en af våre Ledamöter skulle på allas vägnar förklara hvad som i dag vore ändamålet af vår Sammankomst och ämne för vårt göromål”.¹¹ Talet hölls av ingen mindre än Carl Gustaf Leopoldt (1756–1829), uppvuxen i Norrköping och med skolgång i Söderköping och Linköping. Som bekant skulle han med tiden bli uppmärksam diktare, Gustaf III:s handsekreterare, förste innehavare av Svenska Akademiens stol nummer 16 och adlad af Leopold. Men även om den unge mannen redan 1777 hade skaffat sig ett rykte som lovande poet så var han bara en 21-årig student, och det var ännu flera år kvar innan han intagit en oomtvistad plats i den gustavianska tidens vittra elit.

Den östgötska orationen kommenteras inte i Olle Holmbergs Leopoldbiografi. Dock konstaterar han att Leopoldt hade blivit ”en betrodd man i sin nation, högt skattad och anlitad som skald och festtalare”.¹² Orationen kan emellertid vara värd en viss uppmärksamhet som ett exempel på individuell vitter meritering, kollektiva anspråk och svenskspråkig akademisk vältalighet.¹³ Ur nationsprotokollen kan

utläsas att talet fyllde sitt syfte för studentkollektivet. Under den timplånga orationen föreläste Leopoldt med värdighet, snille och behag och "föreställte Öst-Götha Nations Öden ifrån dess första inrättning, intill närvarande tid, hvaraf han fick anledning att utbreda sig öfver nödvändigheten, nyttan och beskaffenheten af de Stadgar, som nu voro upprättade".¹⁴

Leopoldts tal är ett vackert meriteringsstycke. Det uttrycker stark självkänsla parad med lämplig ödmjukhet. Roande är hur Leopold ger sig hän åt låtsad anspråkslöshet – "Jag känner huru litet jag har skicklighet at orda för ett sådant samfund som detta" (92) – samtidigt som han vägrar ursäkta sig och i stället påpekar att publiken ogillar falsk blygsamhet: "man älskar icke deras fintlighet som bruka detta konstgrep, för at inför allmänheten få säga sig sielfva höflichkeit" (92–93). Ett återkommande tema är vetenskapens värde och förkovran, och ett annat att högre lärdom alltid står i samhällets tjänst (90). Dygd och fasthållande vid höga värden sägs ha väglett arbetet med nationens stadgar, och dessa karaktäriseras i talets slut: "De utgiöra en byggnad stödd på de värdigaste grunder, vördnad för Gudaläran, acktning för Förmän, renhet i seder, flit i våra förrättningar och ordning innom vårt samhälle" (125).

Talets disposition är enkel. Det inleds med en återblick på gångna tider. Vetenskapen förföll efter Roms undergång men återuppväcktes under senmedeltiden med nya akademier och högskolor (89–90). Även så små akademiska inrättningar som studentnationer tillhör denna utveckling, och en bärande tes är att "förändrade tider fordra förbättrade ordningar" (91). En ny epok av östgötsk sammanhållning sägs inledas denna dag då de nya stadgarna firas (90–92). Därefter kommenterar Leopoldt djärvt sin egen låtsade ofullkomlighet som festtalare (92–93), varpå han hyllar nationens styresman, inspektor Petrus Ekerman (93–94). Nästa hyllning ägnas rektor Daniel Melander (94–95) och övriga lärare och gynnare (95–96). Efter inledningen övergår talet till en historisk genomgång. Östgöta nation sägs ha ett lika långt förflutet som Uppsala universitet, och historiens betydelse understryks genom anknytning till universitetets 300-årsjubileum. Med en noggrann utredning av den högre utbildningens historia i Sverige visar 21-åringen sin lärdom (96–102). Det historiska intresset fokuseras sedan till nationsväsendets uppkomst och utveckling (103–105), varefter en betydande del av talet ägnas äreminnen åt nationens tidigare inspektorer: Fornelius (105–108), Verelius (108–110), Clas Arrhenius (110–113), Jacob Arrhenius (113–115), Törner (115), Asp (115–119). När Leopoldt når den fortfarande verksamme inspektor Ekerman övergår han till att beskriva de senaste årens nationsutveckling: juniorerna har fått del i styrandet av nationen, pennialismen motarbetats, nationsbiblioteket vuxit fram och nya stadgar skapats, något som givetvis domi-

nerar skildringen av de allra senast förgångna åren (119–126). Talet avslutas med förmaningar om värdigt uppträdande i enlighet med stadgarna. Betoningen av kunskapens och levnadssättets företräden är stark: "Vi förbindas icke at vörda någödt annat företräde än det kundskap och seder utmärka: Bemödom oss då at giöra vår frihet till ett vittne om vår dygd och vår inbördes aktning till en upmuntran för vår skicklighet" (126). Orationen avslutas med en dikt om tre strofer (127).

Orationen är ett retoriskt gesällprov och det är inte underligt att ett gemensamt drag i hyllningen av inspektorerna är deras vältalighet och vittra förmåga. Retoriktraditionens betydelse understryks, exempelvis i karaktäriseringen av Verelius talekonst: "Han talade med en styrka, en ordning, en rikhet[,] en prydlig- het, som skulle hafva bringat en att tro, det han delat hela sin tid emellan Ciceros öfningar och dess skrifter" (110). Här visar den unge Leopoldt sin säkra hemvist i den äldre traditionen av latinsk *eloquentia*, där Ciceros tal och brev var förebilden och den till Cicero tillskrivna *Ad Herennium* fungerade som viktig handbok.¹⁵

Trots sirligheten och den höga stilen tycker jag mig urskilja ett drag av återhål- len parodi, en lättsam lek med förväntningar, passande för en ung libertin. Hyperbolerna förefaller ibland vilja skapa en samtidig känsla av vitter genrekontroll och avsiktlig ironisk klatschighet. Inspektor Ekerman hyllas i paradoxala grepp: "vilken är ibland oss som icke tror sitt loford förolämpa Dina förtjenster?" (94). 21-åringens piruetter bör ha roat och utmanat publiken, precis som hans skickligt genomförda bildspråk. Intresse för diktkonst är inte vanhedrande för lärda män, konstaterar Leopoldt, och exemplifierar med utländska förebilder som "icke sällan lämnat Sanningens synglas för Skaldernes lyra" (111). Av stilistisk betydelse är också hur konster och vetenskaper återkommande personifieras som utsatta och förföljda. Först hade de drivits i tusenårig landsflykt efter Roms fall (89). Väl i Sverige råkade de i ny exil eftersom reformationen inte bara fördrev vidskepelsen utan även "jagade Vettenskaperne i landsflygt" (99). Högre lärdom är ständigt utmanad, påpekar Leopoldt: "Det har alltid varit på förtrampade Vettenskaper M:[ine] H:[errar] som förförings-andan upstigit at utropa sina ingifvelser" (100). Påståendet ligger inte bara i linje med den inbjudna lärarkårens intressen; det stöder också studentnationen när den strävar efter att bli ett stadgat hem för vetenskap och lärdom.

Tre argumentationslinjer kommer till synes i talet. För det första understryker Leopoldt att en studentnation visserligen tillhör "de minste samhålden i den lärda verlden" (90) men att de icke desto mindre är speglar av större organisationer. Försöken att höja nationens legitimitet och anspråk hade ett drag av utmaning, och Leopoldt hanterar detta bland annat genom att historiskt knyta samman uni- versitet och nation. Uppmärksamheten skall fästas vid "Östgötha Landskaps öden

innom detta Lärosäte” och berättelsen om nationens äldsta historia skall ske genom att ”innesluta vårt Landskaps öden under Lärosätets allmänna märkvärdigheter” (96).

En andra huvudlinje är utvecklingen mot ordning och endräkt vid akademien. Leopoldt skakar på huvudet åt de allvarliga stridigheterna mellan 1600-talsprofessorerna Rudbeck och Messenius: ”Lärarne sielfva upoffrade sin tid at tvista och at ofreda hvarannan” (102). Och 1600-talsstudenterna var inte bättre. Visserligen medger 21-åringen att ”ungdomen häldre väljer lekar än hufvudbry”, men uppörors ändå av att den uppburna studentfriheten under äldre tid ”närmade sig till sielfsvåld” (104). Det är mot bakgrund av detta som nationsbyggandet betraktas. Man sökte avskaffa ”oordningar” och förenas ”till hvars annars underhielpande, och till ett slags inbördes anseende” (105). I själva verket utnyttjar Leopoldt i talet det som måste vara nationskulturens vanligast återkommande historiska argument, upprepade gånger och i alla tider använt i försvaret av privilegier. Ungefär så här kan det återges: förr söp och slogs studenterna och skapade oro i staden, men allt har med tiden blivit bättre genom nationernas egna ansvarsfulla reformer. Argumentet blir särskilt tilltalande eftersom det vilar stadigt på två olika *topoi*: dygd och nytta. Argumentet kan således också uttryckas på ett annat sätt: studenternas tilltagande ansvarsfullhet är välgörande för universitetet och därmed för samhället. Ett extra plus är att det historiska materialet ger den som vill använda argumentationsstrategin många belysande och drastiska *exempla*. Leopoldts tal tar fasta på den höga moral och mognad som nu råder inom Östgöta nation. Det är detta som förklarar otillfredsställelsen med de äldre stadgarna: ”Man finner lätteligen, at för en Nation som älskar ordning och som sätter sin heder deri at vara laglydig intill det ringaste, kunna så kringspriede osäkra och föränderlige författningar föga vara tillfredsställande” (123). Möjliga invändningar vad gäller studenternas omogna uppträdande kontrast med hänvisning till stadgar och prov på en positiv utveckling. Risker att stadgeförändringar upplevs som hotfulla brott mot nedärvda ordningar och traditioner kontrast också: ”I [de närvarande] hafven funnit at inrättningar i smärre Samhällen, sammanhålla det stora: At ett sådant som detta äfven kräfver sin tillsyn, och att förändrade tider fordra förbättrade ordningar” (91). Hela argumentationslinjen är ett *refutatio* riktat mot dem som kritiserar studenterna för bråk och oroligheter.

Den tredje linjen i talet är mindre framhävd. Den handlar om att de församlade akademiska fäderna skall se på såväl stadgearbetet som nationen med välvilja. Ett huvudmål för Östgöta nation 1777 var uppenbarligen att erövra ökad legitimitet och Leopoldts tal bör ses som en del i strävandena. Två gånger formuleras det konkreta mål som uppenbarligen nationen strävade efter, nämligen universi-

tetets formella bekräftelse av stadgarna. I talet sker det först i hyllningen riktad till rektor Melander: "Fortfar at skydda ett samfund hvars ypperliga heder Du i dag gör och hvars stadgar under Din hand både genom myndighetens och tillgifvenhetens band vänta at befästas" (95). I talets slut återkommer önskemålet om universitetets stadfästande. Leopoldt gör klart att nationen står enad bakom stadgeförslagen, och ändå har man "icke underlåtit at öfverlemna dessa lagar till den af våre Lärares stadfästelse, hvilken vårt Lärosäte för närvarande tid vördar såsom sin Styresman" (126). Vi har skäl att återkomma till utgången av kampen om officiell bekräftelse.

När de högtidliga ceremonierna hade avslutats vidtog festligheter i Uppsalas decembernatt.¹⁶ Studenter och professorer åt tillsammans i Skytteanum och protokollet försäkrar att: "Samtelige närvarande blefvo der i flera rum på det bästa undfånade, och under en oskyldig och allmänn förnöjelse tillbragtes således större delen af natten."¹⁷ Av nationens räkenskaper framgår att man kostat på de nya statuterna papper av hög kvalitet och lät binda in dem väl. Dessutom användes en hel del pengar för ljus och ljushållare. Hela sex riksdaler avsattes för drycker. Räkenskaperna meddelar lakoniskt: "Till Nations hilaria för de torstige d. 16 Dec."¹⁸

Man kan gissa att en viss brist på överensstämmelse föreligger mellan protokollets försäkringar om oskyldig förnöjelse och verklighetens burdusare manliga umgänge. Intressant nog får vi en viss inblick i vad som försiggick genom en otryckt dikt av den 23-årige docenten Fant – då en av akademins framtidslöften.

Eric Michael Fant (1754–1817) hade vid det här laget varit rätt länge vid universitetet. Han anlände redan vid tio års ålder tillsammans med en informator och promoverades 1776 som primus till filosofie magister. Året efter blev han docent i vältalighet, och 1781 utnämndes han till professor i historia.

Men den bevarade dikten från östgötarnas stadgefestligheter är inte särskilt professorlig. Förutom inblicken i festligheterna får vi en skarp påminnelse om stridigheterna och hierarkierna inom såväl universitetet som nationen. Dikten beskriver en olympisk scen där gudar (professorer) och boskap (östgötska studenter) uppträder. Det skall göras folk av boskapen och miraklet förväntas ske genom de nya stadgarna. I dikten beskrivs decemberkvällen. Leopoldt sägs likt en Orpheus ha fångat alla med sin oration och spridit kunskap till de yngsta. Ett av diktens huvudmål är hyllningen av de äldre landsmän som drev fram stadgarna.

Vilken var diktens tänkta publik? Rimligen var den avsedd att spridas i en vänkrets, annars vore hyllningen meningslös. Samtidigt förvånas man av den ganska vanvördiga tonen. Inspektör Ekermans auktoritet antyds vara svag, och darningarna och skakningarna hos den alkoholiserade professor Samuel Duræus skildras

glatt. Visserligen menade redan samtiden att Duræus på sin ålderdom hade "intet anseende".¹⁹ Ändå är det överraskande att en ung docent i ett osäkert karriärläge vågade fästa observationerna på papper. Förklaringen är väl att dikten inte var tänkt att nå utanför den mottagargrupp som bestod av personer i ett liknande läge som Fant: unga akademiker på det osäkra ingenmanslandet mellan studentliv och trygghet inom universitet, kyrka eller ämbetsverk. På så sätt blir den raljanta men kamratliga jämförelsen rimlig mellan de fem seniora studenterna och antikens visaste och statsklokaste domare och lagskrivare. De skildras som Rhadamanthys, Minos, Numa, Lykurgos, Solon, Zaleukos och Drakon. Unge Leopoldt ges i stället rollen som Musaios, son till mångudinnan och elev till Orfeus.

Min tro är att de fem "laggivarna" var en del av samma gruppering som Fant. Han var visserligen sex till åtta år yngre än de övriga, men hade nått samma nivå i den akademiska hierarkin som de, och han var promotionskamrat med två av östgötarna. Alla är de akademiker med ambitioner. Jakob Duværus blev lidénsk bibliotekarie, dog ung och efterträddes av Leopold. Per Juringius blev något mindre akademiskt lyckosam; han blev kollega i Söderköping och till sist lantbrukare. Jakob Lindblom gick det desto bättre för, han blev skytteansk professor och till sist ärkebiskop, medan Lars Regnérs karriär skulle leda honom till en astronomiprofessur. Svante Wimmermark dog knappt 40-årig som lektor i Linköping. Vi anar alltså här en fortfarande rätt ung skara akademiker som med Östgöta nation som redskap svetsar samman något som möjligen kan kallas ett nätverk.

I den bevarade handskriften finns fyra numrerade noter som förklarar vilka huvudpersonerna är. Dessa följer här direkt efter dikten. Låt oss ta del av Fants poetiska ögonvittnesskildring.²⁰

Mitt fikna ögnakast sig till *Olympen* letar,
 Jag ser en talrik flock, som under *Lagern* betar,
 Bli samlad på en wink, at *Lag* och *Hyfsning* få;
 Af *Gudar* och af *Fä* jag ser en wäldig skara,
 Som dels i wagnar fara,
 Och dels på *Klöfwar* gå.

Saturnus (1.), *Gudars* *Far*, är glad på gamla dagar,
 At denna wilda hop blir drifwen under *lagar*,
 Som mot des swaga rop så ofta stridig fanns.
Silvan (2.) med darrand hand och rankigt hufwud skrider,
 Vulcanus (3.) hornen [w]rider
 Uti en *Lager* kranns.

Uti *Olympens* hwalf en purpur himmel flyter,
Musæus (4.) stiger fram och hopens ledsnad bryter,
 Han utaf *Gudar* rörd en tjuvnings styrka har,
 När han om *Göthers* ljus och deras värde talar,
 Han rör i desa salar
 Allt hwad som anda drar.

Lik fordom *Orpheus* sjelf, stockar och bland stenar,
 Han med sitt wittra tal så *Allas* smak förenar,
 At till *Novitiers* själ en *Kunskaps* iwer går.
 Bäst man med öppet gap och spända ögon sturar,
 Af *Stutar* och af *Tjurar*
 Man *Candidater* får.

Den hopen då lagt bortt sitt fordna råa *Kynne*,
 Då fann *Olympen* tid at stadga deras lynne
 Och skapa dem till folk igenom *Lagars* Kraft;
 Den samlar alt det wett ihop hos fem personer,
 Som fordom dags *Nationer*
 Hos sina *Snillen* haft.

I *Rhadamanti* rum tycks [oläsligt] *Duværus* lysa,
 Den ädla *Vimmermark* en *Minos* Lagwett hysa,
 Man *Numas* Statsklokhet hos själfwa *Lindblom* ser.
 Man *Stora Snillen* har i alla slags *Nationer*,
 Lycurger och *Soloner*,
 Juringius och *Regnér!*

Ett *Lagwerk* blir nu gjordt hwars maka ej kan wisas,
 Förgäfwes gamla *Rom*, din *Statsförfattning* prisas
 För *Hjeltar*, hwilka ej ur stoftet komma opp;
 När dock till werldens slut *Adjuncter* och *Studenter*,
 Caplaner och *Docenter*
 Ska tas ur denna *Troupp*.

Åt slika *Lagars* twång man nögd sin frihet sälger,
 Och *Stiftarnes* beröm i fulla *Bålar* swälger.
 Hwar enda utaf dem ett rågadt *punch*glas får.
 Man ser *Zaleuci* själ i *Lindblom* [sup ?] sig blanda,
 Duwar med *Dracos* anda
 Nu wid en smörgås står.

Fru *Fama* skall Ert lof med full *Trompet* förkunna,
 Och *Bacchus* fånga Er till dräggen af sin tunna.
 Så länge *Templet* står wid *Kammhafs swarta göhl*,
 Skall han till ewig Tack för slika *Curatorer*,
 Ge *Punche* åt *Seniorer*
 Och *Juniorer* Öhl.

- 1) *Profr Ekerman*. [Nationens inspektor]
- 2) *Profr Duræus*.
- 3) *Profr Sleincour*.
- 4) *Stud. Leopoldt*.

Beskrivningen är såväl ironisk som anspråksfull. Nationen är ett ”Tempel” vid ”Kammhafs swarta göhl”. Notera det närmast ordensretoriska upphöjandet av det slutna kollektivet, och notera driften med värtalighetens sublimes stil. Det så kallade Kamphavet var en grund och ohälsosam vattensamling precis väster om det nuvarande universitetshuset.

Det kan tyckas som om studentfesten 1777 är en obetydlig intern händelse i det akademiska Uppsala. Jag skulle emellertid vilja hävda att den exemplifierar något högst intressant: hur grupperingar som tidigare betraktats som förhållandevis marginella lyckades erövra trovärdighet och erkännande – och därigenom makt – genom organisation och ceremoniell bekräftelse. Festligheternas efterspel gör detta klart.

Nationsprotokollen beskriver hur rektor Melander berömde de nya stadgarna vid högtidligheten och önskade att andra Uppsalanationer skulle följa det goda exemplet. Det finns en outtalad maktdiskussion i bakgrunden: vem skall bestämma gränserna för studenternas frihet? Genom självreglering gör nationerna anspråk på en viss självständighet gentemot universitetet. Det har redan påpekats att ett uppenbart mål för Östgöta nation var att få sina stadgar stadfästa av högre instans och därigenom erhålla en starkare ställning.

Redan när rektor Melander blev uppvaktad av kuratorerna och inbjuden till festligheterna hade han lovat att inte bara stödja dem, utan även att försöka utverka konsistoriets ”autorisation”. Men även om universitetets professorer uttryckte sig uppskattande, så vägrade de stadfästa östgötarnas nya lagar. Nationsstadgar var en intern affär för studenter, och om nu nödvändigtvis stadgarna skulle stadfästas var det en sak för universitetskanslern. Rimligen hoppades majoriteten av professorerna att slippa framtida bekymmer med allt starkare studentnationer och allt självständigare studenter. Östgötarna lät sig dock inte nedslås utan följde signalen och vände sig till kanslern, greve Carl Rudenschöld, vars far praktiskt nog hade varit biskop i Linköping. Rudenschöld stadfäste statuterna i mars 1778 och

nationen hade därmed uppnått sitt mål.²¹ Triumfatoriskt infogar man en avskrift av stadfästandet på första bladet i sin nya protokollsbok.

Åtskilligt arbete lades alltså ner på framflyttandet av positionerna. Även ekonomiska uppoffringar krävdes för att bevara en god relation till de inflytelserika. Östgöta nations räkenskapshandlingar ger en avslöjande ögonblicksbild. Rektor Daniel Melander, som alltså tog nationens ärende till konsistoriet, erhöll av nationen ett "honorarium", uttryckligen för sitt deltagande i festen.²² Den erkänt äregirige Melander fick en silvergåva till ett värde av drygt 20 riksdaler, och som jämförelse kan nämnas att nationsbetjäntens årliga kontanta ersättning var 10 riksdaler.²³ Naturligtvis var hedersgåvor vanliga i tidens sociala liv, och särskilt honorarierna till inspektor brukade vara dryga. Ändå är nog gåvan till rektor ganska ovanlig, och den är svår att förstå som annat än en artig men uppfordrande handtryckning i ett studentpolitiskt trångmål. Allt sammantaget måste man konstatera att festen på Östgöta nation blev synnerligen lyckad.

Noter

1. Constans Falk, *Östgöta i Uppsala studerande nations historia* (Stockholm, 1885), s. 89.
2. Jag har studerat legitimeringssträvandena i ett konferensbidrag som nu förbereds för tryckning. Preliminär titel är "The rhetoric of academic celebrations: Positioning and power bids among students and professors at Uppsala University 1746–2010". Föreliggande uppsats är en väsentligt utvidgad behandling av ett av exemplen i artikeln.
3. "Öst-Götha Nations Protocols-Bok Från och med År 1777 till 1791", s. 9, U 822d, Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.
4. En överblick över studentlivet i Uppsala fram till mitten av 1900-talet ges i *Uppsalastudenten genom tiderna. En skildring utgiven i anledning av Uppsala Studentkårs hundraårsminne* (Uppsala, 1950). Nationernas tidigaste historia studeras i Hans Cnattingius, "Det upsaliensiska nationsväsendets uppkomst", i *Östgöta nations minnesskrift 1646–1946*, Acta Ostrogothica V (Uppsala, 1946), s. 25–72; Jonas L:son Samzelius, "Studentliv och nationer under 1600- och 1700-tal", i *Uppsalastudenten genom tiderna* (Uppsala, 1950), s. 9–72, och Anders Florén, "Reformeringen av studentkulturen: nationer och universitet under stormaktstiden", i Henrik Ågren (red.), *När studenten blev modern: Uppsalas studenter 1600–1850*, Opuscula Historica Upsaliensia 23 (Uppsala, 1999), s. 9–33.
5. Jfr Lars Burman, "Vart är nationerna på väg?", *Uppsala Nya Tidning*, 9/9 2010.
6. Falk 1885, s. 84.
7. Johan Sjöberg, *Makt och vanmakt i fadersväldet: Studentpolitik i Uppsala 1780–1850*, Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 206 (Uppsala, 2002).

8. "Nationis O:Gothicæ Liber Memor. et Protoc. 1746–1777", s. 1–5, U 822c, UUB. Hela 56 landsmän tog del i festen. Ibid., s. 4 f. Jfr om jubileet Falk 1885, s. 80 ff.
9. Fredric Hasselquist, "Wördsamt Minnes- och Fägnads-TAL öfwer DE BERÖMDAS-TE MÄN, Som varit ledamöter af den wid UPSALA ACADEMIE Studerande OST-GÖTA NATION [...] hållit Då samma Nation firade sin första JUBELFEST Åhr 1746, D. 6. Januarii", U 74b, UUB. Texten och festen kommer att kommenteras i ett av mina kommande arbeten.
10. Såväl stadgarnas framväxt som festligheterna beskrivs i U 822d, UUB, s. 1–20. Jfr också Falk 1885, s. 89 ff.
11. U 822d, UUB, s. 12.
12. Olle Holmberg, *Den unge Leopold, 1756–1785* (Stockholm, 1953), s. 116 f.
13. Carl Gustaf af Leopold, *Samlade skrifter, 1:1, Ungdomsskrifter (1770–1784)*, utg. Knut Fredlund, Svenska författare utgifna af Svenska Vitterhetssamfundet II (Stockholm, 1912), s. 89–127. Hänvisningar till talet görs här i löptexten med sidnummer inom parentes.
14. U 822d, UUB, s. 12 f.
15. För en modern svensk utgåva se *Ad Herennium. De ratione dicendi ad C. Herennium*, övers. Birger Bergh, förord Kurt Johannesson, 2:a omarbetade utg. (Åstorp, [1994] 2005).
16. U 822d, UUB, s. 14.
17. Ibid.
18. [Östgöta nation] "Special-Bok Eller Särskild Förteckning På Allahanda Smärre Utgifter Inrättad År 1777", s. 4, U 832a, UUB.
19. Gunnar Carlquist, "Prosten Matthias Floderus' teckning av Uppsalaprofessorerna 1809", *Personhistorisk tidskrift*, XXIII, 1922, (tr. 1923), s. 65.
20. "Samling af Bref Till Johan Hinric Lidén 1787. XI. Bandet, 77. E.M. Fants Werser 1777. Då ÖstGotha Nations nya Stadgar antogos", G 151k:77, UUB.
21. Claes Annerstedt, *Upsala universitets historia*, 3:2 (Uppsala & Stockholm, 1914), s. 582 f.
22. U 832a, UUB, s. 4.
23. Gåvan bestod av "en Socker-ask och slef om 34 lod, hvilka stycken, märkte med Nations Stämpel, genom Curators försorg blefvo Hans Magnificence tillställte." U 822d, UUB, s. 14.

Summary:

A Student Feast 1777: On Politics, Eloquence and Revelry in Uppsala

In 1777 new statutes were adopted at Östgöta nation, one of the mandatory student associations in Uppsala. In connection with this a lavish feast was arranged, which comprised both a dinner with invited university guests and an oration

by one of the younger nation members. The orator was Carl Gustaf Leopold (1756–1829), who was later to become a member of the Swedish Academy. The article proposes that the festivities can be regarded as an attempt to further legitimize the nation organizations, and to make clear that the nations considered themselves as dependable and closely connected to the university. The consistory of the university hesitated to ratify the new statutes; the matter was not considered to be a question for the university. Östgöta nation, however, would later obtain a confirmation directly from the chancellor. The festivities were thus a symbolic manifestation and a method of persuasion. The goals and tactics can be inferred from the nation's memoranda books, but also from Leopold's oration. The article contains a rhetorical analysis of his argumentation. A facetious poem by the young docent Eric Michael Fant (1754–1817), who depicted the event and the ensuing revelries, throws light on the occasion. A complete transcription of the manuscript is included.

Keywords: Eighteenth century, rhetoric, student nation, student association, student life, university history, Uppsala University, C. G. Leopold, E. M. Fant

Historien som scene hos Ludvig Holberg og Charlotta Dorothea Biehl

Anne-Marie Mai

Ludvig Holberg (1684–1754) og Charlotta Dorothea Biehl (1731–1788) er to centrale og meget forskelligartede skikkelser i nordisk oplysning. Norske Ludvig Holberg tog hurtigt sin filosofiske og teologiske eksamen fra Københavns Universitet og skyndte sig at skrabe penge sammen, så han kunne foretage en Europarejse. Han tog af sted fra Bergen i så ung en alder, at rejsefællerne hviskede om, at spinkle, halvvoxne dreng med pigeansigtet næppe selv var i stand til selv at knappe sine bukser.¹ Holberg gjorde sidenhen karriere ved Københavns Universitet både som professor, rektor og succesfuld regnskabsfører,² og han blev med sine historiebøger, satirer, komedier, essays, fabler og levnedsbreve den moderne dansksprogede litteraturs førstemand.

Charlotta Dorothea Biehl var som pige afskåret fra universitetsuddannelse, rejser til udenlandske universiteter og fra offentligt embede. Hendes verden omfattede først og fremmest det fædrene hjem og haven ved Charlottenborg, hvor faderen havde embedsbolig. Charlotta Dorothea Biehls far, Christian Æmilius Biehl, var inspektør ved Det Kongelige Billedhugger- og Bygningsakademi, der havde hjemsted på Charlottenborg. Hun stammede således fra en borgerlig embedsfamilie med en god indkomst, kontakt med billedkunstnere og hoffolk og igennem sin morfader også med adgang til et fint udstyret bogskab, og hun kastede sig over bøgerne med en iver, der minder om den, Holbergs opvakte Zille Hans-datter opviser i satiren, "Zille Hans Dotters Gynaecologia" (1722).³ I denne satire hvæsser Holberg veloplagt og spottende sin pen på datidens uforstand, når det gælder kvinders muligheder for uddannelse og for at være nyttige samfundsborgere.

Charlotte Biehl læste Holberg fra barnsben. Hendes elskende morfader havde foræret hende Holbergs komedier, hans satiriske digt *Peder Paars* og hans Danmarkshistorie. Men morfaderen døde, og det blev et mentalt forhindringsløb, Charlotta Biehl må give sig ud på for at uddanne sig selv. Hendes far var afvisende over for ethvert forsøg fra hendes side på at dyrke læsning og selvstudier.

Han foretrak, at hun hurtigt blev gift. Hun afviste imidlertid forskellige friere, og det lykkedes hende faktisk trods mange forbud og påbud fra faderens side at lære sig moderne sprog, blive komedieforfatter, skrive vers og fortællinger, udarbejde oversættelser, der vakte både samtidens og eftertidens beundring, samt skrive historiske og selvbiografiske breve. På teateret blev hun Holbergs efterfølger og begrebet "den biehlske periode" har været brugt i dansk teaterhistorie.⁴ Især Charlotta Biehls selvbiografiske brev, hendes komedier og historiske breve har betydet, at eftertiden langt om længe er begyndt at se hende som en af den danske oplysnings betydeligste skikkelser af både nordisk og europæisk format.⁵ Hun er det danske litterære 1700-tals førstedame.

Man kan drage mange sammenligninger mellem Ludvig Holberg og Charlotta Dorothea Biehl, og det mest oplagte er at se på deres engagement i teateret, hvor der viser sig såvel ligheder som forskelle. Deres komediekunst har været genstand for sammenlignende analyser,⁶ men de har også en anden stærk fælles interesse, nemlig historieskrivningen, som det er værd at se nærmere på. Og man mærker tilmed, hvorledes de to skribenters arbejde med komediekunsten også sætter sit præg på deres historieskrivning. Man kan tale om, at historien bliver til scener og karakterer i deres fremstilling, hvilket vil blive nærmere diskuteret i det følgende.

Nyttige historier

Trods forskelle i uddannelse og karrieremuligheder delte Holberg og Biehl et engagement i såvel teatret som historien.⁷ De to genrer, komediekunsten og historieskrivningen, kan synes helt forskelligartede, og de var knyttet til hver deres institution: teatret for komediekunstens vedkommende og universitetet for historieskrivningens vedkommende. Begge genrer var endvidere tæt forbundet med det enevældige monarkis iscenesættelse af sig selv og sin magt. Men man kan hævde, at Charlotta Biehl og Ludvig Holberg på hver deres måde lod scenekunsten og historieskrivningen inspirere hinanden. Historien er i deres fremstillinger ikke blot en kommenteret kongelig kronologi, men en levende fortælling, og sceniske fortælleformer og dramatiske elementer gør sig gældende i deres skrivestil.

Både som universitetsmand og skribent var Holberg stærkt optaget af historieskrivning. Han elskede simpelthen faget historie, som han ønskede at gøre til et førende undervisningsfag på universitetet. Han blev selv professor i historie ved Københavns Universitet efter i flere år at have holdt ud med et professorat i det fag, han mindst af alt brød sig om: den efter hans opfattelse ulidelige og gammeldags metafysik. I forhold til Holbergs samlede virke giver det god mening, at

”Historiens muse” og ”Digtingens Muse” dekorativt residerer side om side på hans sarkofag i Sorø Klosterkirke, udført af den berømte skulptør, Johannes Wiedewelt, 1779–1780. Charlotta Biehls gravmæle er desværre ikke bevaret. Hun var stedt til hvile i Sankt Petri kirke i København, men hendes kiste blev bogstaveligt talt ramt af historien selv, idet en engelsk fuldræffer sprængte den i stumper og stykker under Københavns bombardement 1807. Hendes ligplade landede for fødderne af en ung mand.⁸

For både Ludvig Holberg og Charlotta Biehl gælder det, at historien er et moralsk eksempelmateriale, eftertiden må og skal drage nytte af. Historien er nyttig og ligger lige for hånden i form af dokumenter, aviser, breve og mundtlige udsagn i samtid og eftertid. Historien er således ikke en åndelig proces af fremskridt, dannelse og håb, som den blev det for nationalromantikkens digtere og tænkere. Historien udvikler sig ikke, den udspiller sig som moral og fornuft eller mangel på samme.

Holberg arbejder målbevidst på, at historien i hans udgave ikke skal ende som tørre tal eller forudsigelig apologi. I sin moralske fabel ”Om historiens skæbne” (nr. 148)⁹ viser Holberg, at historien nemt kan komme under pres, hvis den følger det program, Holberg selv opstiller for den: at turde være kritisk over for både adel og bønder. I den moralske fabel har historiens kritik af både adel, bønder, konger, embedsmænd, gejstlighed og købmænd ført til, at de har rottet sig sammen og sat historien fra bestillingen. Og da historien ikke kan noget håndværk, må den herefter ernære sig som medhjælp for en skorstensfejer, et job, der giver mindelser om den forudgående bestilling med at rense op. Historien søger om lov til at komme tilbage til sit embede, og det lykkes den langt om længe. Men nu må historien kun skrive om store mænds fødsel, dåb, død og ligfærd og om ildebrand, kometer og jordskælv. Den må også godt omtale krige, men den må ikke søge efter årsagerne til krig eller tillade sig nogen slags kritik, så nu er historien blevet en knastør liste af årstal og et dagsregister.

Charlotta Biehl ser det som formålet med sin historieskrivning at øge kendskabet til mennesket og det menneskelige. Hun skriver sin historiske breve på opfordring af sin ven, den centralt placerede embedsmand, kronprinsens kammerjunker, Johan Bülow (1751–1828), og erklærer over for ham: ”Jeg ved meget vel, min elskede ven, at meget af det De her har læst er ubetydeligheder, men da man af sådanne oftest lærer mennesket bedst at kende, og de tillige må være min Bülow ubekendte, siden de fleste ikke holder det umagen at lægge mærke til dem, så har jeg ikke villet udelade noget af hvad der faldet mig ind”.¹⁰ Når Bülow opfordrer Biehl til at skrive historiske breve og forsyner hende med historiske kildematerialer, kan det hænge sammen med, at han mener, at hendes skrivestil og fortælling

måske kunne gøre ham klogere og give ham en indsigt i det samtidshistoriske drama, som han selv, som kronprinsens nære medarbejder, er en del af. Han har måske også gerne ville sikre sig en fortolkningsret i forhold til de historiske be-
givenheder.

Holbergs historiske karakterer

Holbergs første udgivelse i 1711 handlede om Europas historie – et værk, der indblandede ham i en længere polemik, hvor historikeren Andreas Hojer (1690–1739) påstod, at Holberg var alt for tæt på sine kilder. Anklagen fik Holberg til at svare igen med to satiriske disputatser, der blev begyndelsen på hans satiredigtning og dermed det kunstneriske forfatterskab.

I 1732–1735 udkom hans tre bind store *Dannemarks Riges Historie*, der reviderede og byggede videre på Arild Huitfeldts danmarkshistorie *Danmarks Riges Krønike*, som sluttede 1559. Holberg gav det nyeste stof størst vægt og lod værket afrunde med en lang skildring af enevældens indførelse. Frederik III fremhæves for sin interesse for lærdom og kunst og træder frem som en ny slags helte-karakter i slutningen af skildringen. De sidste sider af den store historiebog koncentrerer sig om at fortælle om kongens vigtige indsats for bøger og videnskab. Kongen sikrer universitetet et bibliotek, hjælper professorer med stipendier og sikrer kirken udgivelser af prædikener. Han er selv ofte til stede, når professorerne disputerer og deklamerer. Holberg ser her tydeligvis træk af en fremtidig ideel, oplyst monark.

Blandt de mange markante historiebøger fra Holbergs hånd er også de sammenlignende historiefremstillinger, hvor Holberg inspireret af antikkens historiske mester, forfatteren Plutarch, sætter historisk personer sammen to og to og sammenligner dem. Holberg arbejdede som historiker ikke ud fra den moderne kildekritik, som hans kollega, professor Hans Gram (1685–1748), fik udviklet på dansk grund i forbindelse med sine historiske og litteraturhistoriske arbejder. I stedet lagde han vægt på fortællingen og historikerens evne til at skabe overblik og til at undgå at fortæbe sig i detaljer og blive for abstrakt. Historie var hverken kongerækken eller læssevis af dokumenter. At skrive historie kræver ifølge Holberg dømmekraft og evne til at reflektere; det er nødvendigt at have de tilstrækkelige materialer, beherske skrivekunsten og være dristig og oprigtig, og det er nødvendigt ikke at lade sin egen mening eller en ide om at ville rose sit fædreland styre fremstillingen af begivenhederne.

Ud af hele massen af dokumenter skal historikeren skabe en sammenhængende fremstilling – en kæde af begivenheder, hvor det ikke er kronologien, der

styrer, men tolkningen og sammenhængen. Holbergs metodiske refleksioner demonstrerer, hvorledes historiefortællingen netop bliver en konstruktion over de historiske materials muligheder med henblik på at undervise læserne og bruge historien som et spejl. Ludvig Holberg arbejder både i sin *Dannemarks Riges Historie* (1732–1735) og senere i *Adskillige store Helte og berømmelige Mænds sammenlignede Historier* (1739–1753), og *Adskillige Heltinders og navnkundige Damers sammenlignede Historier* (1745),¹¹ med en anekdotisk, moralsk pointerende og dramatiserende fremstilling af sine hovedpersoners offentlige liv. Han får belyst historiske personer fra nye sider, veksler mellem anekdoter og lange linjer og skaber uventede og interessante perspektiveringer.

I sine *Helte-Historier* forklarer Holberg, at han simpelthen ikke orker at høre på påstande som "Europæer ere af Naturen stridbare, og Asiatiske Folk af Naturen feige".¹² Han vil åbne historiestudiet fra en ny side, så det bliver spændende og lærerigt for læseren og kombinerer beskrivelse, analyse og vurdering, ofte med reference til afgørende historiske scener eller til historiens hovedpersoner som hovedpersoner i historiens drama. Det gælder for eksempel skildringen af profeten Muhammed, hvor dennes ægteskab, hans liv som eremit og et dramatiske forsøg på at forgifte ham fortælles scenisk og konkret. Muhammed sammenlignes med den iranske profet Zoroaster eller Zarathustra. Holberg er kritisk over for Muhammed, der ikke er nogen lærd mand, mens Zoroasters lærdom til gengæld er prisværdig, men også gør ham yderst farlig. På historiens scene ligner Muhammed i Holbergs øjne på den ene side en bedrager, hvis lære var udtænkt for at indynde sig hos araberne, men på den anden side kan Muhammed også opfattes som en drømmer, der oprigtigt troede på sine ideer. Som scenisk karakter får Muhammed lov at veksle mellem skurkagtighed og drømmende menneskelighed. Han er således ikke nogen flad karakter, der blot besidder med en enkelt egenskab. Han ses som en flertydig historisk person, der har og har haft stor betydning. Den historiske karakter bliver således forskellig fra de "flade" karakterer, som Holberg bruger i sine komedier til at illustrere en problematisk egenskab: stundesløshed, snobberi eller praleri.

Holberg kan ikke kaldes en moderne psykolog, men han er en fornufttænder, der søger fornuften, hvor end den viser sig, og han er meget optaget af at finde den i fremmede kulturer eller hos det af samtiden lidet agtede kvinde-køn. Holberg er særdeles interesseret i kvindernes samfundspotentiale, og hans betragtninger over kvindernes muligheder for at bidrage til at øge fornuften er markant moderne, også i forhold til en europæisk kontekst.¹³ Holbergs sammenlignende heltindehistorier understreger netop kvinders betydning i historien og leverer moralske studier og analyser, også fra fremmede kulturer. Holberg er, når det gælder

fremmede steder og himmelstrøg, elementært nysgerrig. Han er optaget af både at bringe ny viden til torvs, vise fornuftens universalitet og bruger løs af de kilder, han kan få fingre i.

Der er mange heltinder at beundre, man også berømte kvinder kan der være grund til at kritisere. Det gælder Maria Stuart og den svenske dronning Christina, som Holberg ikke har meget tilovers for, eftersom hun opgav sit ansvar som regent for at antage en "fremmed tro", katolicismen. De to kvinder stilles i fremstilling op over for hinanden som to typer og vendes og drejes for læserens øjne. Her er fremstillingen ikke fortællende, men dramatisk konfronterende og pointerende.

Maria var en større, men Christina en selsommere Synderinde, at hos den Første vare større, men hos den Sidste fleere Feyl. Maria vilde synes bedre end hun var, og Christina ville synes værre end hun virkeligen kunde dømmes at være. Den Første beklagede sig over sin Trængsel og Landflygtighed som uforskyldt: Christina brystede sig af sin Landflygtighed, holdt sig for større Ære at følge Don Qvixots end den store Gustavi Fodspor, og at være en vandrende Ridder end en regierende Dronning, hvorudover, saasom den eene af Undersaatterne var meest hadet, saa var den anden meest foragtet. Kort at sige: Den Førstes Levnet giver Materie til en Tragoedie, den Sidstes til en Tragicomoedie, saasom den er en Blanding af traurige og lystige Scener, og endes med latterlige Nachspill.¹⁴

Flere dramatiske genrer flettes ind i Holbergs afsluttende sammenligning og forstærker indtrykket af, at de to heltinder træder frem for læseren som stærke og fascinerende karakterer på hver deres historiske scene. Holbergs fortællende historiefremstilling omhandler først og fremmest moral og fornuft i politiske og alment menneskelige forhold, og han udvikler den modstilling af karakterer, som han også praktiserer i sin komediekunst, som en historisk analyse-metode, inspireret af Plutarch.

Bag historiens kulisser

Charlotta Biehl søger i sine historiske breve først og fremmest at give læseren et blik ind bag kulisserne for de samtidshistoriske begivenheder og levere en analyse af menneskelige motiver og følelser og af sædelighed og usædelighed ved Frederik IV's, Christian VI's, Frederik V's og Christian VII's hoffer, Struensees periode og statskuppet i 1784, hvor den magtfulde Ove Høegh-Guldberg blev afsat. Mens Holberg ligner en moderne spindoktor eller politisk kommentator, der analyserer magthaveres statspolitiske intriger, kan Charlotta Biehl måske sammenlignes med en livsstilseksperter, der formår at se de kongelige efter i de

moralske sømme. Mange af de scener omkring kongelige børnefødsler, kropsligt forfald og seksuelle udskejelser, Biehl beretter livligt om, kunne aldrig blive genstand for Holbergs historiske fremstilling og analyse. Også forskellen i køn gør sig gældende: Biehl ved simpelthen mere om kvindekroppen end pebersvenden Holberg.

Johan Bülow forsynede som omtalt Biehl med en del materiale, blandt andet til beskrivelsen af statskuppet i 1784 og dets forudsætninger. Det må have været hans ide, at Biehls livlige stil, sans for replikker og situationer har kunnet bidrage til analysen og fremme læserens indsigt i motiverne bag handlingerne. I skildringen af hofflivet i hendes samtid skaffede Biehl sig også selv informationer ved simpelthen at gøre iagttagelser fra sit hjem på Charlottenborg, hvorfra hun relativt nemt kunne observere hoffets daglige liv. Biehl har lagt stor energi i at følge Bülow opfordring og har søgt at give brevene farve, dramatik og stemning i stil med de franske 1600-tals *Chroniques scandaleuses* om intriger og udsvævelser ved det kongelige hof.

Hendes fremstilling bliver en art seksualitetens historie under Christian VI, Frederik V og Christian VII. I hendes fortolkning er årsagen til, at der opstår problemer, som regel en farlig ubalance i forholdet mellem mænd og kvinder. Kernen i de kongelige konflikter og fejltagelser ligger i forholdet mellem kønnene. Her begynder og ender mange dramatiske landspolitiske begivenheder i Biehls optik.

Biehl har oplagt den evne til at skabe en sammenhængende historisk fortælling, som Holberg lægger vægt på, både når det gælder større og mindre fremstillinger, men hendes force er skildringen af en situation, et dramatisk forløb eller gengivelsen af en anekdote. Mange forskere har ansat hendes beskrivelser for at være historisk tvivlsomme, andre taler om det særlige stof, hun har blik for. Men i den senere tid har hendes breve leveret materialer til både historiske romaner og faghistoriske fremstillinger. Per Olov Enquist succes-roman, *Livläkarens besök* (1999), om Christian VII, Struensee og Caroline Mathilde henter megen inspiration hos Charlotta Biehl, og historikeren Michael Bregnsbos *Caroline Mathilde. Magt og skabne* (2007) henviser også til Biehls fremstilling.

Man kan lægge mærke til, at Biehl åbenlyst skilter med sin personlige synsvinkel og dens begrænsninger, og hun kommenterer de forskellige vurderinger, som sladder og snak i almindelighed fremsætter, og viser, hvis snakken får betydning for begivenhederne. Hun bruger den personlige henvendelse til Bülow til at være subjektivt vurderende, dyrke sin sans for dramatik og pointere sine ideer om opførsel og god moral. Hendes fremstilling går langt ind i en analyse af, at monarkiet fungerer som en moralsk metafor. Hun søger at forklare, hvordan og hvorfor den kongelige metafor kan opbygges eller nedbrydes. Dårlig opdragelse

og undervisning af de kongelige børn og hoffets sladder og hoffolkenes magtbegær får ansvar for mange kongelige fejltagelser.

De kongelige har også ofte et problem med at optræde i den repræsentative offentlighed, det enevældige totalteater af optog, forlystelser og offentlige afstraffelser, som de selv har skabt, og som folket elsker og dyrker. Christian VI viser sig for sjældent for folket, og man hader dronningen, der altid kører rundt i sin karet for nedrullede gardiner. Frederik V går helt fejl af, hvor vigtig fejringen af enevældens 100-årsjubilæum er for befolkningen. Biehl mener, at han måske er bange for, at folket vil udtrykke sin misfornøjelse med ham, og han nedtoner derfor festligheden. Men det er en fejltagelse. Borgerskabet så nemlig denne højtidelighed som "et æreminde på deres nidkærhed og troskab"¹⁵. Man havde glædede sig til igen at triumfere over den hovmodige adel, men da festlighederne blev dæmpet, så borgerskabet det som et udtryk for, at adelen "drejer og leder" kongen, som den vil. Virkningen af det hele blev, at enevældens runde dag mere lignede en sørgefest end et jubilæum.

Den sindssyge Christian VII er måske blevet psykisk skadet, fordi han som barn aldrig har været "i værdige hænder" og haft en ærlig fortrolig. Han har været omgivet af egoister og får en elendig start, da han udråbes som konge, fordi han af uvidenhed optræder uværdigt og tager alt for begejstret imod folkets hyldest og derfor straks bliver kaldt barnagtig af mere besindige undersåtter. Kongen er rastløst og har hang til forlystelser, skuespil, baller og maskerader:

Denne store ustadighed, denne idelige omgøren af hvad han havde gjort, betog undersåtterne al agt, tillid og kærlighed til ham, hvortil hans idelige higen efter lystture, baller, skuespil, maskarader og alle mulige afvekslinger af forlystelser ikke bidrog lidet; thi de viste tydeligt at han ikke bekymrede sig det ringeste om sine pligter som konge, men måtte om ikke af mangel på lyst og kræfter, så dog af mangel på tid overdrage andre regeringen.¹⁶

Også kongens åbenlyse omgang med ludere resulterer i, at han taber agtelse hos sine undersåtter, mens dronningen beklages. Det går så vidt, at matroserne begynder at råbe grovheder efter kongen, når hans karet passerer.

Ifølge Biehl har dronningen voldsomme og stærke lidenskaber. Hendes temperament er fyrigt og lidenskabeligt, og hun savner simpelthen som ung gode rådgivere. Det er oplagt, at Biehl benytter sig af de klicheer, der gør sig gældende i de franske *Chroniques scandaleuses*.¹⁷ Denne 1600-tals-genre om politiske intriger og udsvævelser ved hoffet angiver hun selv at have haft kendskab til. Men selv om hun i lighed den franske krønike også dyrker det seksualiserede

portræt af majestæter og hoffolk, bliver hendes personlighedsskildring ganske sammensat og flersidet.

Hos Biehl beskrives både mænd og kvinder generelt som fyrige og erotisk lidenskabelige, og kvinden har et ganske særligt ansvar for både at styre sin egen og mandens sanselighed. Det går derfor fra starten helt galt i Christian VII's ægteskab; dronningen er nemlig ikke i stand til at tøjle hverken sin egen eller kongens drift. Hun optræder ikke som en "høj og hellig" person, men bliver "til en maitresse, til målet for opbragte lidenskaber". Det hænger sammen med, at hun er alt for imødekommende over for kongen. Hun holder ikke afstand og kommer senere til at bøde for det, når hoffolkene skaber rænker imellem ægtefællerne. Derfor bliver kongens livlæge, Struensee, hende en så kærkommen beskytter, der til at begynde med letter hendes anstrengte forhold til kongen.

Biehls historiske breve er både elementært underholdende og historisk overraskende. Hun lader sin læser se forfaldet og problemerne og understreger som regel såvel de historiske personers gode som deres mindre gode sider. Baggrunden for Christian VII's elskerinde, Støvlet Katrines, liv som luder analyseres indgående. Ja, læseren skal ligefrem forestille sig at være i hendes situation, da hun jages ud af sit fornemme barndomshjem som tiårig.

Folkesnakken bliver en særlig stemme i fremstillingen, hvilket Biehl selv ivrigt analyserer. Et tilbagevendende problem, som folk i almindelighed snakker om, er hoffets druk. Under Christian VI, hvor man skulle forvente, at den pietistiske vækkelse kunne fremme anstændigheden, steg folkets udskejelser ifølge Biehl til ukendte højder. Dronningen havde indført en streng, religiøs tugt for at holde kongen fra fruentimmerne, til gengæld begyndte religiøse hyklere at drive deres spil i byen og krænke kvindernes tillid "på den skændigste måde". Byen var fyldt med apostle og genfødte, der prædikede fra torve og pladser. Blodskam og ægteskabsbrud florerede, fordi de hellige sagde, at man ikke kunne synde, hvis man handlede i "nådens tilstand". Men når et kongeligt ægteskab fungerer og hoffolkene forhindres i at intrigere og lokke med deres usædelige tilbud, går det godt, ikke alene ved hoffet, men i hele landet.

Biehls historiske breve rummer således en moderne analyse af, at både krop og sjæl skal dannes og tilfredsstilles, og at et værdigt og afbalanceret forhold mellem de naturligt fyrige mænd og lige så fyrige kvinder er altafgørende for et lands fremgang. Hendes fremstilling baserer sig først og fremmest på scenisk fortælling, hvor de magtfulde kongelige kan opleves af læseren i deres menneskelighed. Ofte er det, hvad man anser for ubetydeligheder, der har afgørende indflydelse på de historiske begivenheder, og Biehl stræber efter at vise, hvor let historiens gang kunne have været anderledes, hvis kongerne havde fået en bedre opdragelse,

haft kærlige fortrolige og balance i deres ægteskaber. Der er også en kontrafaktisk historieanalyse på spil hos Biehl.

Den dramatiske historie

Med de historiske breve gør Biehl sig gældende med en dansk royal seksualitets-historie, der næsten fanger bedre hos nutiden end Ludvig Holbergs historiefortælling. Charlotta Biehls opfattelse af historiske tematik videreføres i al fald i mange af nutidens romaner om historiske skikkelser, eksempelvis den danske forfatter Marie Hellebergs romaner om dronninger, prinsesser og grevinder. Charlotta Biehl er også selv blevet genstand for historisk fortællekunst i Mette Winges roman, *Skriverjomfruen* (1988), et værk, der endvidere har inspireret til teaterfremstillinger af Biehl. Den moderne idé med at se historien som fortællinger om personlige motiver, dramatiske scener, intriger og opgør mellem personer er i høj grad til stede i moderne litteratur og scenekunst.

Holbergs historiefortælling og hans fortolkning af antikkens sammenlignende historieskrivning er blevet anledning til en meget veloplagt genfortælling i *Holbergs Heltehistorier*, fortalt af Henrik Stangerup, 1987. Han fremhæver, at Holbergs historiefortælling lyser af frisind og opdagerglæde, tolerance og åbenhed over for kulturer fra alverdens lande. For Holberg er oplysningen et globalt anliggende.

Ludvig Holbergs og Charlotta Biehls oplysende brug af historien har forskellig tradition: for Holbergs vedkommende antikkens historieskrivning og for Biehls vedkommende den franske krønike, derfor får deres fortælling også et meget forskelligt indhold og udformning. Men i begge skrifter mærker man de trænedes skribenters erfaring med ordkunst og scenekunst og deres eminente evne til at give historiens farve, replikker, episoder, scenisk dramatik og fortælling, hvilket engagerer læseren og ansporer hans eller hendes egen eftertanke.

Noter

1. Ludvig Holberg, "Første Brev til en Højvelbåren Herre", i F. J. Billeskov Jansen (red.), *Værker XII* (København, 1971), s. 39.
2. Holberg fungerede både som rektor og kvæstor, dvs. regnskabsfører eller universitetsdirektør.
3. Satiren er trykt i "Fire Skiemte-Digte og Zille Hans Dotters Gynaicologia", i F. J. Billeskov Jansen (red.), *Værker IV* (København, 1969), s. 387 ff.

4. Jf. Thomas Overskou, *Den danske Skueplads, i dens Historie fra de første Spor af danske Skuespil indtil vor Tid. Tredie Deel. Kjøbenhavn*. Samfundet til den danske Literaturs Fremme (København, 1860), s. 6.
5. Marianne Alenius' udgivelse af Charlotta Dorothea Biehls selvbiografiske brev, *Mit ubetydelige Levnetsløb* (København, 1986) leverer et vigtigt grundlag for nye studier og opfattelser af Charlotte Biehl.
6. Eksempelvis indgår denne problematik i Georg Albrecht Mai, *Die Frauenfiguren im Dramatischen Werk der Charlotte Dorothea Biehl: Studien zur Komödienform in Dänemark im 18. Jahrhundert* (Kiel, 1981).
7. Fremstillingen i det følgende bygger på min udgivelse, *Hvor litteraturen finder sted I* (København, 2010), s. 323 ff.
8. Se nærmere Rasmus Frankenaus skildring af Københavns Bombardement 1807 i *Sundheds og Moerskabs Tidende*. No. 59. September 1807. Offentliggjort på internetadressen: <http://www.kobenhavnshistorie.dk/bog/sakb1807/sakb1807.html>. Aflæst 2011-03-25.
9. Ludvig Holberg, "Moralske Fabler", i F. J. Billeskov Jansen (red.), *Værker IX* (København, 1971), s. 344.
10. Svend Cedergreen Bech, *Brev fra Dorothea: Af Charlotta Dorothea Biehls historiske breve* (København, 1975), s. 78 f. Se også "Charlotte Dorothea Biehls historiske Breve (meddelte af J. H. Bang efter Originalerne, som findes i Sorø Academis Manuskriptsamling Nr. 71, 20)", i *Historisk Tidsskrift*, bind 3, række, 4 (København, 1865–1866), s. 203.
11. Helte- og Heltindehistorierne er udgivet i Ludvig Holberg, *Samlede Skrifter*, bd. XI og XIV, red. Carl S. Petersen (København, 1931 og 1934). En digitalisering af Holbergs samlede skrifter er under udgivelse i et samarbejde mellem Oslos universitet og Det danske Sprog- og Litteraturselskab.
12. Ludvig Holberg, "Af Helte-Historier", i F. J. Billeskov Jansen (red.), *Værker VIII* (København, 1970), s. 179.
13. Se nærmere Mai 2010, bd. I, s. 243.
14. Ludvig Holberg, "Af Heltinde-Historier", i F. J. Billeskov Jansen (red.), *Værker VIII* (København, 1970), s. 279.
15. *Brev fra Dorothea* (1975), s. 129; *Historisk tidsskrift* (1865–1866), s. 272.
16. *Brev fra Dorothea* (1975), s. 191; *Historisk tidsskrift* (1865–1866), s. 361.
17. Genrebetegnelsen, *Chroniques scandaleuse*, daterer sig tilbage til en krønike fra slutningen af 1400-tallet om den franske konge, Louis XI, men anvendes senere om seksuelt afslørende selvbiografiske og biografiske skildringer af franske hoffolk i 1600-tallet. Genren har tillige betydning for tilblivelsen af en moderne, fortællende prosa i 1600–1700-tallet, jf. også Kate Loveman, *Reading Fiction, 1670–1740* (Cornwall, 2008).

Summary:

History as a Scene in Ludvig Holberg and Charlotta Dorothea Biehl

Ludvig Holberg (1684–1754) and Charlotta Dorothea Biehl (1731–1788) are two key figures of the Nordic Enlightenment. The Norwegian Holberg took his philosophical and theological degrees from the University of Copenhagen at an early age and travelled around Europe accumulating knowledge for his historical writings. Holberg made a splendid career at the University of Copenhagen both as a professor and vice-chancellor and published historical works, satires, comedies, essays, fables, and autobiographical letters. As a woman, Biehl was barred from university education and public office. Her world was confined to her childhood home, and she never had the opportunity to travel. In return, she immersed herself in studies of language and theatre, reading with great enthusiasm Holberg's writings. She became a comedy writer and a novelist, and also wrote historical works and historical letters. The paper discusses how Biehl and Holberg made performing arts and historiography inspire each other. History is in their depictions not only a royal chronology, but a vivid narrative. Holberg's and Biehl's approaches to historical study drew on different traditions: Holberg was influenced by ancient historiography while Biehl was inspired by the French chronicle; therefore, their historical writings have very different contents and designs.

Keywords: historiography, theatre, history, narration.

Mozarts musikaliska retorik: en studie av musikaliskt avbildande element i Mozarts operor

Marianne Tråvén

När vi i dag går på operan och lyssnar till Wolfgang Amadeus Mozarts (1756–1791) operor njuter vi förmodligen av musikens sprudlande energi i *Le nozze di Figaro*, skrattar åt Papageno som inte kan hålla tyst i *Die Zauberflöte*, och ryser när stengästen står utanför Don Giovannis dörr i operan med samma namn. Kanske är den ursprungliga kontexten inte så viktig för att vi skall kunna njuta av musiken, men vill vi veta hur Mozart uppfattade dramat och vad han ville säga sin publik så borde vi titta närmare på förhållandet mellan text och musik. Mozarts tonspråk är mångfacetterat, meningsbärande och har sin grund i barockens musikaliska retorik. Det innehåller dessutom extralingvistiska figurer, så kallade musikaliska gester,¹ paralingvistiska element som emotionell prosodi, och personkaraktäristiska komponenter, allt sammanbundet av harmonikens lagar.

Den musikaliska retoriken var ett teckensystem som utvecklades under barocken för att kommunicera känslor. Även om retoriken genomsyrade kompositionstekniken i de flesta europeiska länder så formaliserades den framför allt av tyska teoretiker som Johann Mattheson (1681–1764), Johann Phillip Kirnberger (1721–1783), och Joachim Burmeister (1564–1629). Under barocken ansågs vokalmusiken stå över instrumentalmusiken, vilket är tydligt i till exempel Johann Georg Sulzers encyklopedi *Allgemeine Theorie der schönen Künste*, som publicerades mellan 1771 och 1774. Orsaken till detta var att instrumentalmusiken, enligt Sulzer, aldrig kunde kommunicera sitt innehåll lika precist som vokalmusiken eftersom den saknade ord.² Musikalisk retorik ansågs alltså ensam inte lika effektiv när det gällde att kommunicera känslor som text och musik tillsammans. Musiken talade främst till hjärtat, medan text och musik i förening ansågs tala till både intellekt och hjärta. Detta ledde till att musiken ofta sågs, och behandlades som, en illustration till operans libretto.

Vid mitten av 1700-talet började barockens musikaliska retoriska system, som byggde på affektläran,³ att luckras upp till förmån för ett mer personligt tonspråk,

något som är tydligt hos Mozart. Ett antal retoriska figurer fanns emellertid kvar som konventioner (och gör så än i dag). Till dessa hörde till exempel *lamento*,⁴ en stegvis fallande kromatisk kvart som stod för sorg, förtvivlan och smärta, och *tirata*, en snabb uppåtgående skalrörelse som stod för flykt. De musikaliskt retoriska figurer som användes av Mozarts samtida kompositörskollegor byggde antingen på språkliga retoriska figurer som "översatts" till musikaliska ekvivalenter, eller så var de skapade utifrån rent musikaliska aspekter. Den sista kategorin baserades oftast på någon form av likhet mellan det musikaliska förloppet och det betecknade, ett avbildande, måleriskt element.⁵ Att *mimesis* var en del av Mozarts retoriska palett framgår tydligt i hans brev:⁶

Jag kan inte skriva poetiskt, jag är ingen diktare. Jag kan inte ge uttrycken skuggor och dagar; jag är ingen målare. Jag kan inte heller genom gester och pantomim uttrycka mina åsikter och tankar, jag är ingen dansare. Jag kan emellertid göra det genom toner, jag är en musiker.⁷

Mozart byggde sin musikaliskt retoriska vokabulär på redan existerande strukturer. I den meningen var han ingen nydanare, men i det sätt som han kombinerade och utvidgade sin vokabulär på är han unik. Till skillnad från Richard Wagner (1813–1883), som skapade ett kommunikationssystem baserat på tillskriven mening, där erinringsmotiven användes konsekvent i den musikaliska satsen för att signalera olika fenomen, skapade Mozart avbildande, deskriptiva figurer, instinktivt igenkända av den samtida publiken. Wagners meningssystem har nackdelen att publiken måste kunna "språket" för att förstå tonsättarens kommentarer. Mozarts brev till fadern 1780–1781, vid tiden för skapandet av operorna *Idomeneo* och *Die Entführung aus dem Serail*, ger oss en god bild av hur han tänkte kring musikalisk mening:

Nu till Belmontes aria i A dur. 'O wie ängstlich, o wie feurig', vet ni hur det uttrycks? Det klappande, kärleksfulla hjärtat är angett – de 2 violinerna i oktaver – detta är favoritarian för alla som hört den, och även min favorit. – den är skriven speciellt för Adambergers röst. Man ser darrandet – vankelmodet – man ser hur det svällande bröstet höjer sig – något som visas genom crescendo – man hör läspandet och suckarna – som visas genom sordinerade förstaviolinerna och en flöjt i unisono.⁸

I texten ovan beskriver Mozart de avbildande elementen som "synliga"; det klappande hjärtat i violinernas oktaver, darrandet, hur bröstet sväller och höjer sig genom crescendo, läspandet och suckandet i första violinen och flöjten. Grunden ligger i den klassiska musikaliska retoriken som han skolats in i av fadern,⁹

men han utökar och förändrar denna genom att skapa mening baserad på det musikaliska systemets struktur och syntax. Av figurerna är suckandet, *sospiratio*, en traditionell och mycket använd retorisk figur. Den förekommer i många olika skepnader, men gemensamt för alla är förhållningar följda av paus. I scenen ovan skildrar den Belmontes bävan inför det länge efterlängtade mötet med Constanze. Mozart väljer att ytterligare förstärka den känslomässiga situationen genom att addera hjärtklappning, crescendo, för att visa hur Belmontes upphetsning ökar och en figur i violinen som tillsammans med flöjtens ”susande” får Belmonte att tänka på Constanzes läspande:¹⁰

Exempel 1. *Die Entführung aus dem Serail*, nr 4, takt 40–43 (flauto).

De musikaliskt retoriska figurerna hämtades ur *decoratio*.¹¹ När samtida kompositörer nöjde sig med att illustrera det som den litterära texten uttryckte kommenterade Mozart även dramat och karaktärerna. Orkestern emanciperades och inledde en dialog med den litterära texten, något som i dag ställer till stora problem vid översättning av Mozarts libretton eftersom texten binds både semantiskt, prosodiskt och strukturellt till musiken. Hur receptiva är vi för dessa kommentarer i dag? De figurer som liknar rörelseförlopp är relativt lätta att upptäcka även för dagens lyssnare, i alla fall om regissören ”spelar med” i Mozarts scenanvisningar.¹² Ett exempel på detta är duellscenen i operan *Don Giovanni*, där Mozart noggsamt koreograferat såväl attack som ripost i musiken. De figurer som snarast syns i partituret och ibland förflyktigas så snabbt att man knappt hinner höra dem är svårare att upptäcka och kräver ofta flera genomlyssningar. I vissa fall binds motiv ihop och utvecklas genom hela operan,¹³ i andra fall fungerar de som hypertexter mellan olika operor. Ett exempel på detta är slavarnas kvartmotiv i operan *Zaide* som visar deras tröstlösa vandring i kedjor i operans första scen. Motivet återkommer i inledningen till operan *Don Giovanni* när Leporello går vakt utanför Donna Annas hus och känner sig som slav under sin herre.

I operan *Zaide* möter vi Mozart retoriska ”språk” i första fasen av dess utveckling.¹⁴ Operan spelades så vitt vi vet aldrig under Mozarts livstid,¹⁵ men är en rik

källa till andra av hans operor. Anna Amalie Abert har visat hur flera motiv ur *Zaide* återkommer i operorna *La finta Semplice* och *Die Entführung aus dem Serail*.¹⁶ Listan kan emellertid göras ännu längre och det finns melodiska likheter i både *Don Giovanni* och *Così fan tutte*. *Zaide* komponerades förmodligen i Salzburg 1779–80. Den är ett sångspel i två akter, till en text av Johann Andreas Schachtner (1731–1795), baserat på Franz Joseph Sebastianis (1722–1772) text *Das Serail* (1779). Mozart slutförde aldrig arbetet, kanske för att *Die Entführung aus dem Serail*, med ett liknande tema, kom emellan.¹⁷

Zaide innehåller två musikalska stycken som är unika i Mozarts produktion; melologerna i början av första och andra akten.¹⁸ Termen *melologo* är en kombination av två grekiska ord; *melos* (sång) och *logos* (ord), sammansatt skulle det kunna översättas med "sjunget ord". Termen användes synonymt med melodrama. Dessa illustrativa musikstycken är klart inspirerade av Georg Bendas (1722–1795) melodramer. Melodramat karaktäriserades av att musik lades under den reciterade texten och kommenterade och illustrerade den. Tidiga melodramer som Jean Jacques Rousseaus (1712–1778) *Pygmalion* (1762) till musik av Horace Coignet (1735–1821) delades in i korta, fristående musikalska nummer mellan talade passager. I Tyskland utvecklades formen av Georg Benda i verk som *Ariadne auf Naxos* och *Medea*, som Mozart hörde i Mannheim 1778. Det är tydligt att Mozart i de två fragmenten ur *Zaide* går utanför den traditionella tolkningen av ordet. Den talade texten ligger, med få undantag (takt 43–48 i melologon i andra akten), mellan de musikalska inslagen. Det verkar därför som om Mozart ansåg att det var de instrumentala delarna som var den riktiga melologon, och att de därför görs till meningsbärande enheter som kommenterar eller illustrerar texten.¹⁹

Vissa retoriska motiv ställer krav på kontextuella kunskaper hos lyssnaren, kunskaper som förmodligen mycket få operabesökare i dag har. I operan *Die Zauberflöte* (1781) förekommer i mitten av Ouvertyren följande rytmiska figur:²⁰

Exempel 2. *Die Zauberflöte*, Ouvertyr.

Stället kan inte missas; musiken stannar av och motivet spelas mycket långsamt med tre gånger tre ackord. De frimurare som satt i publiken på Mozarts tid

måste ha fått en chock, för de rytmiska figurerna var en del av Johannesfrimurarnas ritualer, där olika rytmer stod för olika grader inom orden: – . – var avsett för lärlingen, . – – för gesällen, och . . – för mästaren. Mozart har här lyft fram den vandring från gesäll till mästare som markerar frimureriets väg till upplysning.²¹ *Die Zauberflöte* är ett sångspel, en opera med talad dialog på tyska. Det är ett komplext verk där folkliga figurer och sångbara melodier kombineras med italienska arior, ensembler, kör och, i andra aktens duett mellan de vaktande männen, en kontrapunktisk koral. Den är också full av symboliska referenser till frimurarorden där Mozart blev medlem 1784.²²

Tretalet, frimurarnas viktigaste tal, behärskar hela *Die Zauberflöte*, från rollistans tre damer och tre pojkar, Taminos tre stadier som "icke-frimurare", sökare och lärling, till den centrala tonarten Ess-dur. Den symboliska vandringen från mörkret mot ljuset var en central del av Johannesfrimurarnas ceremonier, liksom eld- och vattenprovet, beskrivet i andra aktens final, som refererar till en högre grad, den 33:e inom Rosencreutz-ordern, där de fyra elementen spelar en viss roll. Den 33:e scenen i operans andra akt: "Nur stille stille", där Nattens drottning och moren Monostatos försöker storma Sarastros tempel, symboliserar den 30:e graden (vredens grad) i den Rosencreutzka ordens "skotska" rit. När ljuset, i form av Sarastro, besegrat mörkret, Nattens drottning, nås den högsta, 33:e, graden *Ordo ab Chao* (ordning ur kaos), genom treenigheten "Weisheit, Schönheit, Stärke" (vishet, skönhet, styrka). Talsymbolik spelar över huvudtaget en stor roll i operan. Sarastro med sina präster associeras till exempel med talet 18. I scen 18 uppträder han för första gången i operan. I andra aktens början följs han av 18 präster och första delen av signaturarian "O Isis und Osiris" består av 18 takter. 18 är också 6 x 3.²³

Ibland leker Mozart med konventionerna och förändrar traditionella retoriska figurer för att kommunicera något mer än den ursprungliga innebörden. I operan *Don Giovanni* använder Mozart till exempel *circulatio* för att visa Zerlinas minskade motstånd i duetten med Don Giovanni: "La cì darem la mano". *Circulatio* avbildade det perfekta, det fullkomliga, genom en rörelse som cirklade runt en ton. I Mozarts exempel är viljan god men köttet svagt. Zerlina påbörjar *circulatio*, men slutför den aldrig, den rinner ut i sanden. Andra tecken som tyder på att hon kommer att ge vika är att hon övertar Don Giovannis melodier, hon är så att säga med på noterna. I den avslutande delen sjunger de tillsammans i terser, ett tecken på samförstånd. Duetten är komponerad i A-dur, en tonart som användes för kärleksfulla situationer. Styckets inledande fras förstärker den förföriska känslan genom en skicklig vändning i texten: "La cì darem la mano". Frasen domineras av vokalen A, enligt den italienska vokaltraditionen den vokal som är mest "kärleksfull". Fra-

sens första ord "La" är dessutom namnet på tonen A i solmisationssystemet. Vi har alltså en massiv förförelsekampanj framför oss. Med relativt enkla musikaliska medel har Mozart antytt såväl situation som karaktär och sinnestillstånd.

Tidens tonartskaraktäristik färgar som vi ser Mozarts kompositioner. Den är en serie konventioner, beskrivna av bland annat Christian Friedrich Daniel Schubart (1739–1791),²⁴ där tonarterna tillskrivs olika betydelser baserat på klangfärg och position i det musikaliska systemet. Mot slutet av 1600-talet slog den vältempererade stämningen igenom. Den var en modifiering av medeltonstämningen där de stora terserna stämdes så rena som möjligt, som gjorde det möjligt att spela i fler tonarter än tidigare varit möjligt. Vältempererad skall inte förväxlas med den stämning vi använder i dag, den liksvävande där alla halvtonsteg är lika stora, utan innebar att enstaka tonarter lät mer eller mindre "illa" beroende på vilket system man använde. Beroende på intervallens svängningar fick tonarterna olika karaktär.

Grundidén hos Mozart är att ju fler förtecken, desto komplexare situationer och karaktärer. Därför sjunger Papageno i *Die Zauberflöte* arian "Der Vogelfänger" i G dur medan Taminos efterföljande aria "Dies Bildnis" går i Ess-dur, operans centrala tonart. Denna tonart brukade av hans samtid kallas för *ombra*-tonarten,²⁵ och användes för mystiska och spöklika stämningar. I *Die Zauberflöte* står den för de mystiska riterna, maskerade som en form av Isis- och Osiriskult, men i verkligheten byggd på frimurarnas egna riter. Ess-dur har tre b som förtecken och som nämndes ovan var tretalet för frimurarna ett symboliskt tal.²⁶ Mozart har följaktligen kombinerat den traditionella betydelsen av tonarten med frimurarnas symbolik. Konventionerna för tonartsvalet var mer eller mindre fasta, så beskrivs till exempel A dur som en tonart för kärlek och pastorala förlustelser.²⁷ Vissa tonarter fick sin betydelse av instrumentala skäl, så associeras till exempel D dur med krigiska situationer beroende på trumpeternas stämning. Spännvidden mellan dur och moll kunde också göras betydelsebärande, till exempel i operan *Don Giovanni*, där polariteten mellan D dur och D moll utgör själva kärnan i kompositionen och speglar kampen mellan gott och ont. Tonarter kan emellertid också få mer specifik betydelse på det emotiva planet. I operan *Entführung aus dem Serail* använde Mozart valet av tonart för att illustrera haremsväktaren Osmins vrede, något han skriver och berättar för sin far Leopold den 26 september 1781. Den mer avlägsna tonarten får symbolisera hur Osmin varken vet ut eller in beroende på frustration och ilska:

drum beym Barte des Propheten etc: går visserligen i nämnda tempo, men med snabba noter – och då hans vrede hela tiden växer så måste – då man tror att arian redan är slut –

allego assai stå i en annan taktart, och i en annan tonart för att göra bästa möjliga effekt, eftersom en människa som befinner sig i en så häftig affekt överskrider alla normer, han känner inte längre sig själv, och så måste också musiken bli oigenkännlig – men då lidelsen, den må vara häftig eller inte, aldrig får väcka avsky, och musiken, även i de rysligaste situationer, inte får förolämpa örat, utan tvärtom alltid skall förnöja, och följaktligen alltid måste förbli musik, så har jag inte valt en främmande ton för [ariens tonart] f, utan en närbesläktad därtill, men inte den närmaste, D moll, utan en avlägsnare, A moll.²⁸

Rollkaraktärernas emotionella status uttrycks i Mozarts operor annars främst genom emotionell prosodi, faktorer som kan knytas till emotionellt innehåll snarare än till syntaktisk mening. Dessa faktorer utgör en del av de paralingvistiska fenomen som förutom språket kommunicerar mening i sociala situationer. Hit räknas sådant som tonhöjd, tonlängd, pauser, tempo, rytmiska förskjutningar, dynamik och accentuering. Dessa element har motsvarigheter i det musikaliska systemet som gör dem extra lämpade att kommunicera i musikaliska former. De ger en lingvistisk kvalitet till musiken, och efterliknar i vissa fall talet. Ett intressant exempel hittar vi i slaven Gomatz aria nr 4, "Rase Schicksal, wüte immer", i operan *Zaide*. I arian presenterar Mozart ett motiv som står för beslutsamhet och ilska. Den punkterade rytmen, accentuerad genom intervallsprång, bygger upp klimax genom en b-trekläng, och visar starka känslor och en kraftfull karaktär. Mozart återanvänder motivet i en något modifierad form i Constances aria nr 11, "Martern aller Arten" i operan *Die Entführung aus dem Serail*. Constanze är, liksom Zaide, föremål för sultanens kärlek. Hon är emellertid, till skillnad från Zaide, sultanens fånge. Tydligt representerade detta motiv bilden av tapper ilska för Mozart. Gomatz aria är komponerad i B-dur, en tonart som ofta associeras med mörka känslor och smärta. Constances aria är däremot komponerad i C-dur, en tonart som användes för militära processioner och ståndaktighet.²⁹ Skillnaden mellan de två är framförallt emotiv. Gomatz är djupt förtvivlad över sin orättvisa situation. Han rasar mot ödet, medan Constanze rebellerar mot Sultanen i egen hög person. Hennes krigståg kommer att lyckas, hans är utsiktslöst.

I både *Zaide* och *Die Entführung aus dem Serail* finns en naturlig konflikt mellan slav och slavägare som Mozart lyfter fram med hjälp av musikaliska medel. I *Zaide*

Exempel 3. *Zaide*, nr 4, takt 2–4.

Exempel 4. *Die Entführung*, nr 11, takt 61–63.

syns detta bäst i melologerna. Den första visar slaven Gomatz hopplösa situation, den andra sultanen och slavägaren Solimans ilska och frustration när hans kostbara slavar lyckats rymma. En blick på Solimans melologo visar några delar av Mozarts syntax. Tonarten är D-dur, som tidigare nämnts en indikator på att det rör sig om krigiska situationer och ilska.³⁰ I samtidens ögon var det ett adekvat val för ett musikstycke som går i hämndens tecken, och det kommunicerar rollkarak-tärens oro, ilska, beslutsamhet, hämnd, och kärlek. Det första musikalska motivet är en unison stigande treklang, något Mozart använder även i andra operor när det rör sig om hämnd, till exempel i *Die Zauberflöte* där det ackompanjerar frasen "Hört, hört, hört" i Nattens drottningens aria "Die hölle Rache".³¹ I *Zaide* visar

Exempel 5. *Zaide*, nr 9, Melologo ed Aria, takt 1–7 (*V1, 2, Va, Basso*).

treklängen, kombinerad med punktering, trioler³² och brutna ackord som går genom hela orkestern, sultanens stigande vrede när han får beskedet om rymningen. Den harmoniska rytmen är ganska långsam i början där sex takter används till att etablera huvudtonarten. Längre in i stycket (takt 18–28) använder Mozart en snabbare harmonisk rytm ihop med en serie septimer för att illustrera sultanens inre upprördhet.³³

Mellan takt 8 och 9 utbrister sultanen "Zaide enflohen!" (Zaide har flytt!).³⁴ Den harmoniska progressionen verkar vara lika instabil som sultanens känslor och i orkestersatsen ljuder en figur som kan tolkas som hans hjärtslag. De båda slavarna har skakat om honom totalt. I takt 11 visar en stigande figur i violinerna över A-dur att hans ilska har med kärleken att göra. Texten ger oss nyckeln: "Av en kristen hund, en slav, låter hon sig luras!"³⁵ Mozarts retoriska figur liknar en orm,³⁶ och den följande texten innehåller mycket riktigt ordet orm: "Den ormen, som med så mycken sprödhet [...]"³⁷ Sultanen känner sig lurad av Zaide, som har "ormat" sig in i hans medvetande och hjärta. Många musikaliska motiv och figurer finns både före och efter texten, vilket förstärker deras emotiva karaktär och ger dem funktionen av både uttalande och bekräftelse, en form av musikalisk *anadiplosis* (när slutet av en musikalisk fras blir början på nästa fras) som överbryggar texten.³⁸

Ett fallande motiv i takt 20–23 bildar en form av *descensus*,³⁹ en fallande skalrörelse, som kombinerad med synkopering även dyker upp i operan *Don Giovanni* där det ackompanjerar Don Giovannis ord: "Da qual tremore insolito..." ("Vilken märkvärdig skälvnings...") när han känner marken darra under fötterna. *Descensus* är en retorisk figur som kan tolkas som ett tecken på annalkande katastrof. Sulta-

Exempel 6. *Zaide*, nr 9, Melologo ed Aria, takt 11–14 (*violino primo*).

Exempel 7. *Zaide*, nr 9, Melologo ed Aria, takt 20–23 (*violino primo*).

nen har förälskat sig i sin slavinna och känner sig nu lurad och förrådd. Han får betala priset för sin dårskap.

I *Zaide* stannar inte motivet i förtvivlan och depression, utan det stiger igen i en *tirata* till orden: "O Verräterei!" (O förräderi!), vreden har besegrat kärleken och de följande 16 takterna domineras av stigande motiv. I takt 24 introducerar Mozart en stigande figur som liknar en fågels flykt mot friheten, men motivet förändras vid orden "O Verräterei" till något som skulle kunna ses som en piskas snärt. Tiratan består oftast av långa och snabba skalrörelser, oftast stegvisa, och kan förutom flykt också betyda något som kastas eller faller, till exempel pilar, svärdsdrag, blixnar eller en piskasnärt. Båda dessa varianter av *tirata* ger musiken en visuell karaktär.⁴⁰

En annan typ av flykt ackompanjerar sultanens bön att *Zaide* skall lämna hans sinne i takt 51–52, 57–60. Han känner att hjärtat är slav under *Zaide* och försö-

Exempel 8. *Zaide*, nr 9, Melologo ed Aria takt 24–26 (*violino primo*).

Exempel 9. *Zaide*, nr 9, Melologo ed Aria, takt 59–62 (*V1,2, Va, Basso*).

ker bryta sina bojor i takt 59, följt av upplösning och statiska ackord. Harmoniken ändras från A dur till g moll, en mörk ton kommer in i musiken som illustrerar ordet "Grausam" (grym). G moll står för smärtsamma situationer. Det dunkla, sinnliga behärskar atmosfären och sultanen tvivlar.⁴¹

När sultanen talar om sin kärlek till Zaide i takt 33–39 slås A-dur an igen, tonarten för kärlek och kärleksäventyr.⁴² Det är emellertid inte den positiva sidan av kärleken han återupplever utan smärtan, en blind, obesvarad kärlek som kräver hämnd för att den blivit förrådd. Utropet "Folter des Herzens" (hjärtats tortyr) i takt 41–42 visar återigen en figur i första violinen som liknar någon som slår blint omkring sig, han befinner sig i sitt hjärtas tortyrkammare.

I takt 43 sker en förändring i den emotionella nivån. Texten ackompanjeras av stråkarna, som bildar en kontrast. Sådana strukturella förändringar brukar inom

Exempel 10. *Zaide*, nr 9, Melologo ed Aria, takt 41–42 (*violino primo*).

Exempel 11. *Zaide*, nr 9, Melologo ed Aria, takt 43–50.

den musikaliska retoriken kallas *noema*, och indikerar ofta att personen fattat någon form av beslut. Som figur är *noema* oftast homofon i ett polyfont avsnitt,⁴³ men här kombinerar Mozart flera retoriska figurer och skapar därigenom en komplex väv av meningsbärande enheter. En stegvis stigande kromatisk skala, en kombination av *gradatio* och *passus duriusculus*,⁴⁴ läggs till ett litet tremolomotiv. *Gradatio* visar sultanens stigande upprördhet, *noema* att han tagit ett beslut hur han skall hantera situationen och *passus duriusculus* tyder på att det var ett smärtsamt beslut. Det slutar med en sista explosion i ett par ackord följda av *arpeggi*, brutna ackord där tonerna spelas efter varandra. Beslutet skall omsättas i handling.

Melologon övergår i den följande arian med reminiscenser av triolerna när sultanen kommer ihåg sin kärlek till Zaide. Han har emellertid gjort sitt val och kommer att döma Zaide som alla andra uppstudsiga slavar. Melologon visar sultanen som både slavägare och förslavad, ett trolleritrick som Mozart lyckas med genom att använda såväl traditionella musikaliskt retoriska figurer som musikaliska gester och paralingvistiska element.

Många av motiven ovan visar rörelseförlopp och tillhör de extralingvistiska motiven. De kallas också musikaliska gester och ger oss en visuell bild av vad som händer på scenen och i rollkaraktärens sinne. Musikaliska gester bygger på likheten med aktionen de avbildar, och används av Mozart både i illustrerande och kommenterande syfte samt som rena regianvisningar. Ett exempel på det första är vågorna och vinden i operan *Cosi fan tutte*s terset "Soave sia il vento", där musiken har en mjukt rullande figur som liknar den milda brisen och de sakta rullande vågorna under skeppen som skall föra de älskade ut i kriget. I melologon ovan är motiven framförallt knutna till sultanens sinnesstämning, det är hans tankar vi får följa. Mozarts brev visar att han intresserade sig för dramaturgi och regi. Regianvisningar i musiken är vanliga och kan ibland ge upphov till komiska effekter om man ignorerar dem. Att låta Leporello i operan *Don Giovanni*s första scen stå stilla i ett hörn medan musiken marscherar från sida till sida med en elegant vändning, brukar få publiken att skruva på sig i bänkarna.

I Mozarts retoriska arsenal finns meningsbärande strukturer kopplade till samtliga musikaliska parametrar. Tempobeteckningar kan till exempel signalera situation och känsloläge, Mozart använder ofta *Andante moderato* för mjuka, kärleksfulla, och ibland sorgliga stämningar, till exempel i Paminas "Soll ich dich Teurer nicht mehr sehen" i operan *Die Zauberflöte*.⁴⁵ *Allegro con spirito*, ett snabbt, livligt tempo, är däremot kopplat till ilska och hämnd, som i Nattens Drottningens aria "Die Hölle Rache kocht in meinem Herzen" i samma opera.⁴⁶ Taktarter kan användas för att visa sociala hierarkier. I operan *Don Giovanni* är till exempel sex åttondelstakt avsett för bönder medan menuettens tre fjärdedelar används av seria-

karaktärerna i dramats balscen. Harmoniken kan i sin tur signalera vem som för närvarande är den starkare parten. I samma operas slut illustreras kampen mellan Don Giovanni och Stengästen genom en instabil tonartskänsla, där den som för tillfället har övertaget tilldelas tonikan.

Mozarts retoriska system består i operorna av traditionella musikaliskt retoriska figurer, övertagna från barockens kompositionsteknik, musikaliska gester som återger rörelseförlopp, paralingvistiska element som signalerar emotionell status hos operans rollfigurer, och karaktäriserande element som talar om för oss vilken person vi ser, hör eller det talas om på scenen. Som ram till allt detta fungerar det sena 1700-talets harmoniska lagar. Musiken fick aldrig förolämpa örat. Grundtanken i det retoriska systemet är att musiken kan användas för att kommunicera känslor och händelseförlopp genom att avbilda dessa. Mozart ansåg sig visserligen inte vara en målare, men genom tonmåleriet kunde han kommunicera på ett liknande sätt, genom att illustrera och kommentera librettots text i toner.

Noter

1. Musikaliska motiv som avbildar till exempel rörelser, som när Leporello i inledningen till operan Don Giovanni vankar av och an utanför Donna Annas hus. Både vankandet, i form av fallande kvarter, och när han vänder på klacken, en snabb uppåtgående melodisk rörelse, finns avbildat i musiken. Wye J. Allanbrook, "Metric gesture as a topic in *Le Nozze di Figaro* and *Don Giovanni*", *Musical Quarterly*, årg. 67, 1981:1, s. 94 f.
2. Det betyder inte att instrumentalmusiken var underlägsen vokalmusiken rent tekniskt. Mark Evan Bond, *Wordless Rhetoric: Musical Form and the Metaphor of the Oration* (Cambridge, 1991). Johann Georg Sulzer, *Allgemeine Theorie der schönen Künste* III, 2:a utg. (Leipzig, 1779), s. 26 f.
3. Affektläran introducerades i slutet av renässansen när en grupp florentinska adelsmän och akademiker försökte återskapa det de uppfattade som rena förhållandet mellan text och ton de mötte hos grekiska filosofer som Platon. Under 1600- och 1700-talen utvecklas tanken att den motiviska kärnan i en komposition gav upphov till, och kunde kommunicera en affekt, en känsla. Kompositören skulle genom musiken manipulera åhöraren till att känna den affekten. Den musikaliska retorikens figurlära är omfattande och tidens teoretiker är inte alltid överens om figurernas betydelse, men vissa figurer tycks ha varit effektivare än andra, hit hör till exempel *exclamatio*, som betyder utrop, ett större intervalliskt språng uppåt, ursprungligen en sext, senare även mindre intervall.
4. *Lamento* tillhör *passus duriusculus*-figurerna. *Passus duriusculus* betyder "en hård/smärtsam gång/väg/vandring". Dessa figurer bygger på stegvis kromatik.

5. Hans Heinrich Unger, *Die Beziehung zwischen Musik und Rhetorik im 16.–18. Jahrhundert* (Würzburg, 1941).
6. Att visa något genom att imitera eller avbilda det. Mimesis ansågs som konstens väsen, det vill säga konsten skulle avbilda, visa verkligheten. Paul Woodruff, "Aristotle on Mimesis", i Amélie Oksenberg Rorty (red.), *Essays on Aristotle's Poetics* (Princeton NJ, 1992), s. 73 f.
7. "Ich kann nicht poetisch schreiben, ich bin kein Dichter. Ich kann die Redensarten nicht so künstlich einteilen, dass sie Schatten und Licht geben; ich bin kein Maler. Ich kann sogar durchs Deuten und Pantomime meine Gesinnungen und Gedanken nicht ausdrücken, ich bin kein Tänzer. Ich kann es aber durch Töne, ich bin ein Musiker." Brev till fadern från Mannheim, 8 november 1777. Wilhelm A. Bauer & Otto Erich Deutsch, *Mozart: Briefe und Aufzeichnungen* (Kassel, 1962–1975).
8. "Nun die aria von Belmont in A dur. O wie ängstlich, o wie feurig, wissen sie wie es ausgedrückt ist – auch ist das klopfende liebevolle herz schon angezeigt – die 2 violinen in oktaven. – dies ist die favorit aria von allen die sie gehört haben, auch von mir. – und ist ganz für die stimme des Adamberger geschrieben. Man sieht das zittern – wanken – man sieht wie sich die schwellende brust hebt – welches durch ein crescendo exprimirt ist – man hört das lispeln und seufzen – welches durch die ersten violinen mit Sordinen und einer flaute mit in unisono ausgedrückt ist." Wolfgang om Belmontes aria i *Entführung aus dem Serail* i ett brev till fadern Leopold den 26 september 1781, se Bauer 1962–1975.
9. Adolf Layer, *Eine Jugend in Augsburg: Leopold Mozart 1719–1737* (Augsburg, 1975), s. 45 ff.
10. Gunthard Born, *Mozarts Musiksprache* (München, 1985), s. 167.
11. Den musikaliska retoriken lånar sin struktur av den litterära, där *inventio* står för idén, själva temat, *dispositio* innefattar strukturen, delningen av temat i mindre meningsbärande enheter, *decoratio* är utsmyckningen av dessa delar med retoriska figurer, och *pronuntiatio* är själva framförandet av verket. George J. Buelow, "Rhetoric and Music", i Stanley Sadie (red.) *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* XV (Washington DC, 1980), s. 793 f.
12. Mozart skapar även "nya" figurer som, i de fall de kan hänföras till rörelseformer, kallas musikaliska gester. Harai Golomb, "Music-Linked Translation [MLT] and Mozart's Operas: Theoretical, Textual, and Practical Perspectives", i Dinda L. Gorrée (red.), *Song and Significance: Virtues and Vices of Vocal Translation* (Amsterdam, 2005), s. 121–162.
13. Marianne Tråvén, "Musical Rhetoric – the Translators Dilemma: A case for Don Giovanni", i Dinda L. Gorrée (red.), *Song and Significance: Virtues and Vices of Vocal Translation* (Amsterdam, 2005), s. 104–120.
14. Autografen bär ingen titel, men Johann André benämnde den *Zaide* 1838, innan stycket publicerades. Linda L. Tyler, "Zaide in the Development of Mozart's Operatic Language", *Music and Letters* 72, 1991:2, s. 214–235.
15. Det första kända uppförandet av operan skedde 1866. Operan publicerades däremot av André redan 1838–1839.

16. Anna Amalia Abert, "La Finta Giardiniera' und 'Zaide' als Quellen für spätere Opern Mozarts", i *Musik und Verlag, Karl Vötterle zum 65. Geburtstag* (Kassel, 1968), s. 113–122.
17. Operan uppfördes inte förrän 1866 i Frankfurt am Main. Den talade texten fattas, så vid rekonstruktionen av texten för *Neue Mozartausgabe* användes nyckelorden ur partitureret tillsammans med en annan kopia av Sebastianis text. Hur nära originalet denna text ligger är svårt att säga, men skall vi döma av musikens retoriska innehåll så verkar den ge en rättvis bild av dramat. Friedrich-Heinrich Neumann (red.) "Kritische Berichte", i Wolfgang Amadeus Mozart, "Zaide", Serie II, Bühnenerwerke, *Neue Mozartausgabe* (Kassel, 1957), s. 11 f.
18. Melologerna i operan *Zaide* kan endast jämföras med skådespelsmusiken i dramat *Thamos, König in Ägypten*, och Mozart använde, så vitt vi vet, aldrig tekniken igen. Neumann 1957, s. 16.
19. Bristen på brev som skulle kunna belysa kompositionsprocessen vid operan *Zaides* tillkomst kan förmodligen förklaras med Mozarts familjesituation. Hemma igen i Salzburg fanns ingen anledning att skriva brev till fadern eller familjen.
20. Mozarts opera *Trollflöjten* komponerades till en text av den gamle teaterräven Emanuel Schikaneder (1751–1812), som själv spelade rollen som fågelfångaren Papageno vid premiären i Wien. Schikaneder skrev en fortsättning på *Trollflöjten* som kallades *Das Labyrinth oder Der Kampf mit den Elementen*. Verket tonsattes av Peter Winter och uruppfördes 1798 i Wien. Schikaneder var liksom Mozart frimurare. Joachim Dieterich, *Das Freimaurertum in der Zauberflöte* (München, 2003), s. 3 f.
21. H. C. Robbins-Landon, *1791 Mozarts letztes Jahr* (München & Kassel, 1991), s. 158.
22. När Mozart går med i Frimurarna är osäkert, men det måste ha varit innan mars 1785 när hans far blir medlem för Mozart listas då redan som medlem. Hans överordnade och mästare i logen är Otto von Gemmingen, en god vän sedan tiden i Mannheim. Mozart blir först medlem i logen "Zur gekrönten Hoffnung im Orient in Wien" som sedan den 11 december 1785 slås ihop med logerna "Zur Wohltätigkeit" och "Zu den drei Feuern" för att bilda den nya logen "Zur neugekrönten Hoffnung". Hermann Abert, *W. A. Mozart*, övers. Stewart Spencer, utg. Cliff Eisen (New Haven CT, 2007), s. 777.
23. Robbins-Landon 1991, s. 159–160.
24. Christian Friedrich Daniel Schubart, *Ideen zu einer Ästhetik der Tonkunst* (Wien, 1806). Schubart fick idén till verket redan 1784 när han avtjänade ett straff i Hohenasperg, Ulm, för förtal av jesuiterna. År 1787, efter frigivningen, utnämndes Schubart till musik- och teaterdirektör i Stuttgart. Eugen Nagele, *Aus Schubarts Leben und Wirken* (Stuttgart, 1888), s. 201–218.
25. *Ombra* betyder skugga på italienska. I operan *Don Giovanni* använder Mozart Ess-dur för kyrkogårdsscenen där kommandörens vålnad utmanar Don Giovanni, vilket blir början till hans undergång.
26. Robbins-Landon 1991, s. 159–160.
27. Walther Lüthy, *Mozart und die Tonartencharakteristik*, diss. (Basel, 1931), s. 45–46.

28. "[D]das, drum bey m Barte des Propheten etc: ist zwar im nemlichen tempo, aber mit geschwinden Noten – und da sein zorn immer wächst, so muss – da man glaubt die aria seye schon zu Ende- das allegro assai – ganz in einem andern zeitmaas, und in einem andern Ton – eben den besten Effect machen; denn, ein Mensch der sich in einem so heftigen zorn befindet, überschreitet alle Ordnung, Maas und Ziel, er kennt sich nicht – so muss sich auch die Musick nicht mehr kennen – weil aber die leidenschaften, heftig oder nicht, niemal bis zum Eckel ausgedrucket seyn müssen, und die Musick, auch in der schaudervollsten lage, das Ohr niemalen beleidigen, sondern doch dabey vergnügen muss, folglich allzeit Musick bleiben Muss, so habe ich keinen fremden ton zum f [: zum ton der aria:] sondern einen befreundeten dazu, aber nicht den Nächsten, D minor, sondern den weitem, A minor, gewählt." Bauer och Deutsch 1962–1975.

29. Jungk 1938, s. 48.

30. D-dur används även ibland för komiska situation. Se Lüthy 1931, s. 48–50, jfr Klaus Jungk, *Tonbildliches und Tonsymbolisches in Mozarts Opern*, diss. (Berlin, 1938), s. 48.

31. Born kallar detta motiv för "pass på", och menar att det står för en form av kraftsamling. Gunthard Born, *Mozarts Musiksprache* (München, 1985), s. 177–178.

32. En grupp av tre noter som utförs på samma tid som två av samma värde. Grafiskt binds tonerna ihop av en båge över gruppen markerad med siffran 3. S. n., "Triplet", i: *Grove Music Online* (Oxford, 2007–2011), <http://www.oxfordmusiconline.com> (2011-04-01).

33. Intervall bestående av sju tonsteg, till exempel mellan tonen c och tonen b i den diatoniska skalan. Se William Drabkin, "Seventh", i *Grove Music Online* (Oxford, 2007–2011), <http://www.oxfordmusiconline.com> (2011-04-01).

34. Innan andra aktens början har han förmodligen informerats av Zaram och vakten att Zaide och Gomatz har flytt, men det är inte förrän nu vi känner hans stigande vrede.

35. "Von einem Christenhunde, von einem Sklaven lässt sie sich verführen!"

36. Gunthard Born visar hur denna figur använts i även andra verk av Mozart. Born 1985, s. 330–331.

37. "Die Schlange, die sich mit so vieler Sprödigkeit".

38. *Anadiplosis* är en retorisk figur övertagen från den litterära retoriken där slutet på föregående fras används för att börja nästa. Marianne Tråvén, *Don Giovanni – Don Juan: Om översättning av musikaliskt bunden text: En studie av Mozarts Da Ponte-opera Don Giovanni i sex svenska översättningar*, diss. (Stockholm, 1999), s. 190.

39. En nedåtgående ofta stegvis rörelse som betyder undergång, nedstigande till helvetet och synd. Unger 1941, s. 36 ff.

40. Tråvén 1999, s. 139.

41. Jungk 1938, s. 50.

42. Jungk 1938, s. 47.

43. I ett polyfont stycke har stämmorna en viss självständighet och flera stämmor kan bära melodin. Kontrasten till ett homofont, insprängt avsnitt, där endast en stämma har melodin och de andra ackompanjerar med ackord, blir därför stark.

44. *Gradatio* betyder steg och är en stegvis stigande melodisk figur som används för att avbilda till exempel solens uppgång. *Passus duriusculus* betyder ”en hård/smärtsam gång/väg/vandring”. Dessa figurer bygger på stegvis kromatik. Unger 1941, s. 7 f.

45. Jungk 1938, s. 21. Vissa tempobeteckningar tycks ha en vidare meningsram än andra, till exempel Andante.

46. Jungk 1938, s. 23. Mozart använde även *Allegro con spirito* för att beteckna stressiga situationer, till exempel i scenen mellan Susanna och Cherubin, ”Aprite, presto aprite” i operan *Figaros Bröllop*. Att Mozart var mycket noga med valet av tempobeteckning visar Nicholas Harnoncourts undersökning av Allegro-formerna. Nicholas Harnoncourt, *Baroque Music Today: Music as Speech: Ways to a New Understanding of Music* (Portland OR, 1988).

Summary:

Mozart's Musical Rhetoric: A Study in Musical Portraying Elements in the Operas of Mozart

This article investigates and describes the components of Wolfgang Amadeus Mozart's musical rhetoric as they are visible in his operas from *Zaide* (1780) to *Die Zauberflöte* (1791). The relationship between verbal text and musical text is in these operas especially intimate, and Mozart used the musical text to illustrate, paint and comment the verbal text. Mozart's views on the compositional process, visible in his letters, rested on the notion that music should portray the characters, emotional content and action of the play, all within the harmonic laws of the time. To achieve that he used a combination of traditional musical rhetoric figures, conventions understood by his contemporaries, paralinguistic elements such as emotional prosody, and extralinguistic elements such as musical gesture, to portray actions and objects as well as concepts.

Keywords: W. A. Mozart, opera, musical rhetoric.

Ordre de la Resemblance: ett bidrag till Nordenflychtforskningen

Andreas Önnersfors

Kvinnors delaktighet i det organiserade sällskapslivet

Den 5 juli 1748 riktade Hedvig Charlotta Nordenflycht (1718–1763) ett brev till "Ingiborg Cathrina Wrangel" till vilket hon bifogade regler som adressaten skulle begrunda. Denna hemställan överlät hon helt åt "min Frökens smak; men ingalunda af *grace* för den, som dem inrättat, ehuru hon och hennes Samfund ej kunna underlåta at skatta för en ära och uppmuntran, när en Person af min Nådiga frökens *qualitet*, egenskaper och förfarenhet föröker deras antal."¹ Brevet uppmanar läsaren att överväga stadgar av något slag. Dessa skulle läsas utan hänsyn tagen till instiftaren själv. Hon, sannolikt identisk med brevskrivaren, uttrycker mycket hög uppskattning för den potentiella medlemmen. Hennes kvaliteter skulle foga sig väl in i detta sällskap genom att utöka dess antal. Med ett modernt ord skulle man kunna kalla skrivelsen för ett rekryteringsbrev. Ingeborg Cath(a)rina Wrangel (1721–1808) fanns i fru Nordenflychts vänkrets och kallades i en av dikterna som hon riktade till henne "den sköna Psyche". Men frågan är vad denna "raritet, i dygd och ädla tankar / en pärla, en Juvel, som icke allmänt vankar" som hon karakteriserades i ett annat poem, skulle rekryteras till?²

I sin gedigna studie över Hedvig Charlotta Nordenflycht drar John Kruse med ledning av brevet slutsatsen att "skaldinnan redan nu varit medlem af ett troligen litterärt, sällskap, som hon nog själf stiftat, för hvilket hon skrivit stadgar och som antagligen bestått af idel kvinliga medlemmar." Vidare konstaterar han att ingenting är känt om detta sällskap, att dess syfte uppenbarligen måste ha varit litterärt samt att Nordenflycht genomgått ett "slags förskola" till den roll hon en gång skulle spela inom Tankebyggarorden.³

Med en nyupptäckt källa som utgångspunkt, "Grund och Reglor til Ordre de la Resemblance", kommer denna artikel argumentera för att detta hitintills obekanta sällskap kan ha varit ett ordenssällskap planerat och möjligtvis instiftat

(under medverkan) av Hedvig Charlotta Nordenflycht efter ett vid tiden i Europa redan väl etablerat mönster av organiserad sällskaplighet. Sällskapslivet så som det manifesterade sig i ordnar, loger och societeter av olika slag, och som är så kännetecknande för upplysningsperioden, organiserade i sin första fas till en övervägande del män, men på 1740-talet ökade kvinnornas delaktighet, närvaro och synlighet också i det svenska väldet.⁴ Janet Burke konstaterar: "Sjuttonhundratalet bevittnade en spektakulär ökning av antalet grupper och organisationer som engagerade kvinnor".⁵

"Grund och Reglor til Ordre de la Resemblance" undertecknades på Hedvig-dagen den 15 oktober 1747 och nämner fru Nordenflycht som stormästarinna i ett sällskap vars (stipulerade) stadgar speglar en stor medvetenhet om en relativt utstuderad möteskultur, moraliska regler och utkast till symboliska praktiker. Ordet "stormästarinna" beläggs i *Svenska Akademiens ordbok* för första gången 1807, och källan kan således vara ett sextio år äldre belägg för ordets användning.⁶ Detta ordenssällskap skulle, ifall man kan anta att det existerat i verkligheten, i så fall varit ett av de första i Norden med medlemskap av båda könen. Artikeln kommer att presentera källan utförligt, behandla dess innehåll och proveniens och därmed försöka att kasta ljus över en hitintills olöst episod i Nordenflychtforskningen.

Källans datering, proveniens och kontext

Manuskriptets innehåll förmedlar dessvärre mycket få uppslag som kan hjälpa oss att verifiera ordensgillet's existens. Då namnunderskrifterna saknas är det svårt att uttala sig om vilka medlemmar som potentiellt ingick i Ordre de la Resemblance. Den tänkbara kretsen som firade ordens instiftelse på Hedvig-dagen 1747 kan inte ha varit allt för stor och skulle möjligtvis kunna rekonstrueras genom ett noggrant detektivarbete i kartläggningen av Nordenflychts nätverk under oktober 1747.⁷

Vilken ledning ger oss källmaterialet? Dikten ingår i en av tre volymer där avskrivna dokument, och möjligtvis även i original, skrivna av olika händer relaterade till olika svenska ordenssällskap under 1700-talet har sammanbundits. Dessa ingår i Svenska Frimurare Ordens arkiv och biblioteks samlingar.⁸ Samtliga tre volymer är inbundna i grå pappband i format 20 x 24 cm och bär Carl Axel Emanuel Reuterholms (1803–1864) initialer och efternamn som pärmexlibris i svart tryck. Enligt inskrift på insidan av första volymens vänsterpärm samlar volymerna "Handlingar rörande ordnar" som var tagna "Från Reuterholms papper febr. 1862", vilket gör det nödvändigt att förklara proveniensens närmre. Efter att 2010 ha publicerat en

djupdykning i den "Gustavianska mystikens" källor, utgav Kjell Lekeby året där-
 efter en fullständig förteckning över "Gustaf Adolf Reuterholms återfunna arkiv
 från 1780-talet".⁹ Enligt Lekeby har Gustaf Adolf Reuterholms (1756–1813) ma-
 nuskriftsamling legat gömd i Svenska Frimurare Ordens arkiv i ungefär 150 år.¹⁰
 En stor del av texterna kretsar kring Reuterholm själv, hans andliga intressen och
 aktiviteterna i den esoteriska cirkeln kring hertig Carl.¹¹ Men det Reuterholmska
 familjearkivet innehöll även handlingar från äldre familjerelaterade arkiv och de-
 lades efter hans död in i flera poster, ett förhållande vi strax skall återkomma till.
 En del som idag finns i Riksarkivet förvärvades av svenska staten och en del gick
 i privata händer. Reuterholms brorson Carl Axel Emanuel behöll tills vidare en del
 av samlingen som förvaltades av familjen Ädelgren, men av utrymmesskäl också i
 Engeströmska biblioteket i Stockholm. Bland annat med ledning av inskriften till
 volymerna verkar det så som att de så kallade "frimurarappren" (som förvarades i
 en "coffert") därifrån plockades ut i februari 1862 innan återstoden överfördes till
 Riksarkivet och att "frimurarappren" sedan dess har bevarats i Svenska Frimurare
 Ordens arkiv och bibliotek där de nu är öppna för insyn och akademisk forskning. I
 samtliga tre volymer omnämns inte färre än sexton olika samfund, vilket vittnar om
 mångfalden i den svenska organiserade sällskapligheten. Anders Simonsens arbete
 rörande det organiserade sällskapslivets ställning i 1700-talets Göteborg visar att
 det för europeiska förhållanden mycket rika svenska ordensväsendet spelar en dy-
 namisk roll i den urbana sällskapligheten, som social, kulturell och politisk arena.
 Olika sällskap fyllde varierande behov, vilket inte minst framgår av ofta förekom-
 mande överlappande medlemskap som genererade specifikt socialt kapital.¹² Hans
 Henrik An[c]karheim (1743/1748–1814, född Grise, adlad 1772) utnämndes
 1800 till guvernör i den svenska kolonin Saint-Barthélemy. Ankarheims *curriculum
 vitae*, daterat 1798, innehåller inte enbart detaljerade uppgifter om hans karriär i
 kungliga flottan, utan nämner lika självklart också medlemskap i diverse ordnar och
 sällskap.¹³ År 1771 recipierade Ankarheim i Timmermansorden (grundad 1761).
 Han skriver:

1771 i October blef jag Levit af S:t Caroli hydda på Sveaborg i Nov: Nakri och i Dec:
 samma år Mästare. 1772 i mars blef jag Öfver Mästare och vald at Vices förestå Yngska-
 sens [?] Embete hvarmed jag oafbrutet fortfarit såsom Ordinarie Embetsman til 1792
 då jag blef Commenderad at i kronans tjenst hitresa [vart framgår inte], under denna tid
 fick jag af Brodern Gouverneuren Posse Paner Riddare värdigheten, och efter hitkomsten
 & Dufvan & Riddare af vita bandet ock & Altmästare värdigheten.

Ankarheim fortsätter sin redogörelse med att nämna övriga medlemskap:

Under mina Utrikes resor blef jag 1766 i Havre de Grace antagen til Fri Murare, och ärhöll så wäl der som i flera Loger i Frankrike flere grader.

1792 ingik jag i Orden Gamle Göther der jag äfven har flere grader

1793 i Amaranther Orden och har der några grader

1771 i Nov. ingick jag i Coldin der jag ärhållit flere grader och fick d. [-] förordnande at som Styrande emottaga och förestå Månans Coldin.

1796 ingått i Alexandriner Orden och fått der flere grader.

Ankarheims förteckning är ett gott exempel på att socialt kapital skapades och ökades genom medlemskap i flera olika ordnar och sällskap. Vi saknar grundläggande forskning inom området, men åtminstone ett trettiotal olika ordenssällskap existerade i 1700-talets Sverige.¹⁴

Då verksamheten i de flesta av sällskapen som omnämns i Reuterholms volymer går att belägga förefaller det mindre sannolikt att stadgar, tal eller andra dokument är av rent fiktiv karaktär. Några av dokumenten kan karakteriseras som utkast och skildrar därför kanske inte mer än ett planeringsstadium. De verkar ha kompilerats av Reuterholm i avsikt att dokumentera sällskapsväsendets karaktär och utveckling under det svenska 1700-talet.

I den tredje volymen finns tio (möjligtvis elva) olika ordenssällskap representerade med vardera källa: 1) L'Ordre des Mopses; 2) Ordre de la Resemblance; 3) Ordre de Tousjours; 4) Röda (Guld) Bandets Orden 1763–1771; 5) L'Ordre de l'Amitie; 6) Ett tal i ordenssällskapet Avazu och Wallasis; 7) "H: S.I. tal 1792"; 8) Årets orden; 10) Les Chasseurs; 11) Snille samfundet. Då åtminstone två av dessa, L'Ordre des Mopses och Röda Bands Orden var könsblandade verkar det som om ordningen i volymen representerar ett slags kronologi som skulle kunna spegla verkligheten då L'Ordre des Mopses efter kontinental förebild grundades på 1740-talets mitt av frimuraren Carl Gustaf Tessin vid tronpretendenten Adolf Fredriks hov.¹⁵

Den mest sannolika ledtråden som pekar på ordensstadgarnas autenticitet förmedlar emellertid proveniensen i sig. Så som nyss skildrats ingick i det Reuterholmska arkivet även handlingar från tidigare generationer i slkten. Och det finns en rad representanter i familjen som kan tänkas ha erhållit eller själva förfärdigat en avskrift av Ordre de la Resemblances stadgar som sedan kan ha förenats med Gustaf Adolf Reuterholms "frimurarepapper". Kontakten med familjen Reuterholm inleddes på 1740-talets mitt, Ann Öhrberg konstaterar: "Nordenflycht blev då medlem i den sällskapskrets som fanns runt de adliga bröderna Axel, Gustaf och Nils Reuterholm".¹⁶ Förbindelsen med bröderna Reuterholm karakteriseras som en horisontell vänskaplig nätverksrelation. Är det möjligt att anta att en av dem eller rent av alla också var medlemmar i Ordre de la Resemblance? Till

Gustaf Reuterholm skriver Nordenflycht i april 1748: ”de öfriga mina anhöriga må temelig väl, bland dem tacka förnämligast orden Systrarne för en så angenäm ihugkämst, Som jag försäkrat dem min Baron bära för dem”, vilket verkar syfta på ordens kvinnliga medlemmar och kanske pekar på att Reuterholm själv var delaktig i Ordre de la Resemblance.¹⁷

Nordenflychts dikt ”Förstånds och Hjertas Ädlaste Sysla” som Ordens grundregel

Manuskriptet ”Grund och Reglor til Ordre de la Resemblance” inleds med Nordenflychts dikt ”Förstånds och Hjertas Ädlaste Sysla” som för första gången publicerades i författarinnans periodiska litterära publikation *Qwinligt Tankespel* 1748–1750.¹⁸ Dikten förekommer inte i den så kallade ”Cronstedtska poembooken”, en 1741 förfärdigad handskreven samling av Nordenflychts dikter som tillägnades Margareta Beata Cronstedt.¹⁹ En stor del av poembooken, som innehåller ett femtiotal dikter, trycktes senare i *Qwinligt Tankespel*. Det är därför inte omöjligt att förlagan (eller en tidig avskrift) till den tryckta versionen av ”Förstånds och Hjertas Ädlaste Sysla” kan dateras tämligen exakt och att ordensgillet etablering är tillfället för vilket dikten ursprungligen författades. Manuskriptversionen är något avvikande i förhållande till trycket.²⁰ Diktens stora ämnen kretsar kring de tidstypiska motivkomplexen fullkomlighet, lycksalighet, perfektibilitet och sann vänskap som också utgör väsentliga element i frimureriets och andra ordenssällskaps retoriska arsenal under perioden.²¹

Dikten inleds med att hjärta, förstånd och sinne är inskränkta; de tre uppmanas till att lyfta sig över sinnesintrycken som fjättras av det materiella: ”Men lyftom oss över de blänkande grus / Som här våra Sinnen betaga”. Människan gör livet själv ”oroligt och hårt” när hon sänker sig i stoftet; istället uppmanas hon att lämna sina begränsningar och bojar bakom sig och att sträva efter ”evig fullkomlighet”, den ”magnet varefter vi skolom oss böja”. Fullkomligheten överstiger föreställningsförmågan, både den intellektuella och sinnliga. Men trots människans begränsning kan hon ”bland dimmor” urskilja två klara ljus: ”Godhet och Vishet”, viktigast av allt, är mål att sträva efter och efterlikna. Att nå så högt som möjligt på vägen mot fullkomligheten är en uppgift i sig, för ju längre upp människan når ”till dessa lycksalighetens höjder / Ju mera blir lättat vårt jordiska lopp / Ju högre vår anda förnöjder.” Och från detta högre perspektiv betraktat blir allt annat ”ringa och smått”. På vägen mot fullkommandet övar sig förståndet och viljan i ”Ljus och Godhet”, fundamentet för sann lycka. Denna lycka står inte att finna

i "dårarnas bo", utan människan manas att söka inom sig själv "sällhet och frid [...] värde, lugn och vila".²² Varken öde eller tid kommer att påverka människans inre då hennes fysiska existens tjänar livet och inte tvärtom. Men det "livsnöje" som överträffar allt annat, som lättar bekymmer, "den ljuvaste gåva, den ädlaste skatt, det bandet, som håller mot tiden" är *likheten* mellan själarna:

Den ljufwaste gåfwa, den ädlaste skatt,
 Det bandet, som håller mot tiden:
 Den Likhet, som är mellan Själarna satt,
 Den försmak av Himmelska Friden:
 Den hemliga dragning, den starkaste makt,
 Som ålder ej tär och försvagar:
 Det kärliga möte, som oförmärkt lagt
 I hjärtan så tvingande Lagar:
 Det lugnet, som är uti stormar en skygd:
 Det liv, som i död ej tar ändskap.
 Som födes av Likhet och växer av dygd:²³
 Den rena oryggliga vänskap.²⁴

Twivelsutan är det denna i dikten nämnda likhet som det franska ordet "resemblance" syftar till i ordenssällskapets namn *Ordre de la Resemblance* och som vidare exemplifieras i ordens stadgar. Men även om Nordenflycht i några av sina dikter och brev tydligt ger uttryck för ett vänskapsideal bortom trånga ståndsgränser är det sannolikt inte främst *égalité* som åsyftas och som begreppet kom i bruk några decennier senare.²⁵ I dagens franska stavas ordet "resemblance" och kan betyda likhet, men i allegorisk bemärkelse även släktskap; det definieras som en överensstämmelse mellan personer som delar ett antal fysiska eller psykologiska egenskaper eller överensstämmelsen mellan konstverket, representationen och det avbildade. Sannolikt är det de delade gemensamma psykologiska dragen Nordenflycht avser när hon skriver om likheten mellan själarna: en "hemlig dragning", överensstämmande med fullkomlighetens magnetiska kraft som beskrivs tidigare i dikten och som drar oss uppåt ur det fysiska fjättrande gruset. Just anspelningen till vänskapens osynliga magnetiska kraft som tycks förklara attraktion förekommer på fler ställen hos Nordenflycht. Men i sista versen får vi också veta att det är mötet mellan människor, det kärleksfulla, som tvingar hjärtat åt ett särskilt håll: lugnet i stormen, förhoppningen om evigheten har sitt ursprung i "ren och orygglig vänskap".

Förordet till *Qvinligt Tankespel* 1746–1747 prisar i högstämnda ordalag vänskapen. Den kallas "en bot för Lyckans oförrätter", "det fullkomligaste mål för en

människa, hwarest hennes förstånds och wiljas krafter, samt alla dess rättmätigaste böjelser niuta föda". En väns sällskap är den renaste vällusten, som "hjärtan smaka, dem böjelse, högaktning och *likhet* [min kursiv] förenat." Vänskap är det bästa som "oss här nedre är lämnat: en himmelsk stråla, som synes närmast afmåla de sällheter, wi föreställer oss i fullkomligheten", vänskapens lagar styr över oss människor. I motsats därtill föder egoistisk egenkärlek "förakt, köld och wårdslöshet". Få äger förmågan att värdera sig själva eftersom "så få känna sig". Resultatet blir att sann vänskap är en bristvara, "en rätt vänskap är och blir i alla tider sällsynt".²⁶ Nordenflycht återkommer på andra ställen till "likheten", till exempel i *Fröjas räfst*: "De saknade den likheten, den hemliga dragning som vinner och sammanbinder hjärtan". I samma text står något senare: "Allt vad kärleken förmår att giva är här förent med allt vad den ömmaste vänskap kan verka, som Sinnes-likhet och de renaste Seder gjort än mera varaktig och ädel." Torkel Stålmarck tolkar "Sinnes-likhet" i sin kommentar som "själsfrändskap".²⁷ *Svenska Akademiens ordbok* har en utdöd betydelse av "likhet" som "sinnesjämvikt", en "jämnhet i lynnet" som ordensreglernas andra paragraf faktiskt anspelar på.²⁸

I en odaterad dikt från perioden till systrarna Psilander hittar vi en hyllning till vänskapen så som den också formuleras i preludiet till *Ordre de la Resemblance*:

De Ädla själar röja sig på stunden för hwar andra,
Här är et hemligt *Sympatie*, hwarpå man ej får klandra:
Där räknas inget rang och Guld, ej Ädelt blod och namn,
Man måste älska dygdens kraft, änskönt i ringa Hamn.

Det är den ädel wänskaps drift, som utan winst på lycka,
På glans och heder, prakt och ståt, sin låga wil uttrycka,
Som delar sig åt sann förtjenst, ehwar han finnas må,
Och håller prof i högsta nöd, när alt tycks undgå.²⁹

Motiven som "Förstånds och Hjertas Ädlaste Sysla" ger uttryck för återfinns alltså i en rad andra sammanhang som speglar Nordenflychts moraliska ambitioner som hon gott och väl kan ha sökt att förverkliga inom ramen för den organiserade sällskapligheten. Några år tidigare hade hon ondgjort sig över skalden Dalin som var medlem i ordenssällskapet Avazu och Wallasis. I den bitska dikten "Tilsats til den Avasuiske Orden" framkastar hon idén om en poesins "Orden [som] firas skal på sielfva lärdoms berget".³⁰ Sven G. Hansson menar att Nordenflycht kontrasterar denna poesins orden mot Dalins lättsamma sällskapsorden där skaldekonsten endast tjänade ytlig underhållning, men inte den djupare moraliska fostran. Möjligtvis var initiativet 1747 ett slutligt förverkligande av en sådan vision. Det

moraliska budskapet som förmedlades i "Förstånds och Hjertas Ädlaste Sysla" transponeras till förhållningsregler i ett seriöst ordenssällskap. Dikten strukturerar dygden.

Ordens organisationskultur

"Grund och Reglor til Ordre de Resemblance" består av tolv paragrafer som ansluter till dikten och som vittnar om en genomtänkt organisationskultur. De återges i transkriberad form i slutet av denna artikel. Ändamålet med Ordre de la Resemblance (i överensstämmelse med dikten) är att söka sällhet genom att sträva efter fullkomlighet samt att alltid efterleva "Vett och Godhet" (de "bloss" som i dikten lyste genom dimman). Den första portalparagrafen påkallar att noga överväga om alla förhävanden överensstämmer med detta huvudändamål. Nästa portalparagraf utvecklar denna moraliska metod ingående. Oberoende av yttre omständigheter, ödet och tiden, strävas efter "jämnhet och tålmod" (jämför med likheten som "sinnesjämvikt") då ordensmedlemmarna syftar till högre mål "än til thet som yttre wälmågan fordra tyckas." Enbart de egna felen skall klandras, de är de enda hindren för människans lycka. Men felsökningen får inte överdrivas, "then inwärtens friden" skall bevaras "såsom vårt förnämsta måhl i ögnasicket". Distinktionen mellan inre och yttre liv som uttrycks i dikten exemplifieras alltså genom denna moraliska förhållningsregel. Vidare utvecklar paragrafen att ordens andra huvuddel utgörs av oegennyttig och välvillig vänskap. Denna är en plikt för ordensmedlemmarna. Två följande paragrafer förklarar hur de första huvudplikterna skall förverkligas. För det första skall alla omdömen om vännerna vara grundade på direkta samtal, prövas av eftertanke, tillgivenhet och förlåtelse och inte påverkas av förhastade sinnesrörelser. För det andra skall all misstanke genast röjas i en anda av uppriktighet, "dock i the ordasätt, som beteckna ömhet och vänskap, men eij förtret och tillwitelse." Dessa fyra huvudregler följdes av mer organisatoriska stadganden.

"La Resemblance" fastställs som ordens "märke och tänkespråk", ett motto som skulle bäras i en grönt emaljerad guldring på lilla fingret av vänstra handen. Så ofta två eller fler ordensmedlemmar sammanträffar skall ordens skål "a la Resemblance" drickas. Men också när en ordensmedlem "är ensam uti annat sällskap" bör orden tänkas på "wid första skåhl, som börjas wid bordet". Nästa paragraf stadgar att så fort en av ordens medlemmar skulle gifta sig borde alla andra bjudas till bröllopet, "ingen utan billig ursäckt, undandraga sig at komma". Ordensmästarinnan (Hedvig Charlotta Nordenflycht) utfäster "at wid slika til-

fällen at fågna och hedra wederbörande, med en lyckönskan i bundet tahl". För dödsfall inom orden fastställdes att Ordensmästarinnan lovade att skriva en eloge till den avlidnes ära och att sända ett exemplar till varje medlem. Ordensmedlemmarna förpliktade sig att bära sorg, "fruntimren ett swart Band på hufwudet och Cavaillererne i värjan". Medlem i orden kunde enbart bli den som var redligt sinnad, villig att efterfölja ordens regler, erkännas av "Ordens Stormästarinna fru Hedwig Charlotta Nordenflycht" och alla andra medlemmar samt undertecknade ordens lagar. Stormästarinnan ägde rätt att sammankalla orden efter eget gottfinnande. Men ordens instiftelse skulle årligen (sannolikt på instiftelsedagen) firas "hos henne", en högtid från vilken ingen utan laga förfall fick utebli. På medlemmarnas födelsedagar skulle medlemmarna likaledes sammankomma, om man kom ihåg dem (!). Om det fanns behov att utöka eller förklara stadgarna fick så ske endast genom Stormästarinnans och alla andra ordensmedlemmars samtycke, varefter de reviderande stadgarna genast skulle träda i kraft i samma utsträckning som de ursprungligen antagna. Slutligen förordnade den tolfte och sista paragrafen att ordensmedlemmarna åtminstone en gång i veckan skulle läsa igenom stadgarnas fyra moraliska huvudregler "som grunden til vårt liufwa Samhälde och en behagelig anwising til den sällhet wi eftersträfwar". I förening av nytta med nöje antog medlemmarna denna stadga, "underskrifwit af Stormästarinnan och samtelige Ordens Ledamöter" (tyvärr saknas dessa namn i källan), den 15 oktober 1747 i Stockholm.

Ordenssällskapets självstyre

Dessa ordensregler infogar sig väl i andra ordenssällskap som grundades under perioden. Kvinnor fungerade som "protektorer" i en del ordenssällskap och det förefaller att de valdes på livstid.³¹ Titeln "stormästarinna" används i manuskriptet *Ordre de la Resemblance* sannolikt för första gången på svenska. Så som omnämnt tidigare beläggs den först 1807 av *Svenska Akademiens ordbok*. "Stormästare" inom det manliga frimureriet kunde relativt länge innebära mästare för den lokala logen. Först senare under seklet tillskrevs titeln ledaren för den nationella storlogen.³² De rättigheter som tillskrivs Nordenflycht i dokumentet (val av mötesdag och mötesplats, vetorätt i fråga om nya medlemmar och stadgeändringar) är ingalunda ovanliga inom ordensväsendet. Vad som förvånar är att stadgeändringar kräver enhälligt beslut.

En intressant parallell är att drottning Lovisa Ulrika i litteraturen kallas för "Kalottregementets" stormästarinna, ett sällskap där Nordenflychts antagonist

Dalin höll satiriska predikningar.³³ Att ordens motto skulle bäras i en grön emaljerad guldring praktiserades till exempel också i de samtida könsblandade jakobitiska "Order of Toboso" eller danska pietistiskt influerade "Anti-masonianske Societet".³⁴ En annan parallell till de flesta ordnar och sällskap i Europa var särskilda regler för bordsskålar, så som "a la Resemblance", eller bärandet av sorg vid frånfället av enskilda ordensmedlemmar.³⁵ Vidare innehåller ordensreglerna stadgar för förfaranden kring mötens sammankallande samt för förändringar av stadgarna i sig. Förvisso reglerades inte allt som kan tänkas ingå i organisatorisk praxis, men stadgarna tyder ändå på en relativt utvecklad föreningsrättslig medvetenhet som ligger väl i linje med det organiserade sällskapslivets framväxt, från frimurarelogen till den lärda akademien, det som Margaret C. Jacob kallade "privata övningar i självstyre".³⁶

Förberedelse för Tankebyggarorden?

Är det möjligt att, som Kruse gjorde, tolka *Ordre de la Resemblance* som ett slags förberedelse för instiftelsen av *Tankebyggarorden* i vilken Nordenflycht kom att inta en prominent ställning? Torkel Stålmarek har i sin studie över Tankebyggarnas verksamhet 1753–1762 på ett förtjänstfullt sätt belyst hur litterär verksamhet och ordenssällskapens organisationsform samverkade under frihetstiden.³⁷ En av initiativtagarna till *Tankebyggarorden* var Carl Friedrich Eckleff, under perioden även rastlös verksam inom det svenska frimureriet som kom att sysselsätta honom återstoden av sitt liv. Eckleff hade personliga kontakter till och initierades i ett litterärt ordenssällskap, "Fackelhärbärgen" i Kiel i Holstein och grundade också senare ytterligare en sådan orden, "Fackelbröderna", i Stockholm. Ofta har därför Eckleff framhävts som den drivande i etableringen av *Tankebyggarorden*. Men med stöd i stadgarna för *Ordre de la Resemblance* kan lika mycket hävdas att den principiella organisationsformen redan fanns på plats som ett koncept (i så fall skulle det också vara mindre intressant om *Ordre de la Resemblance* verkligen existerade) sedan 1747, alltså sex år före etableringen av *Tankebyggarorden*. Stålmarek menar att Eckleff redan 1748 varit engagerad i ett litterärt "Läro- och öfningsgille" och då samlat erfarenheter för den senare verksamheten.³⁸ Den som skrivit stadgarna för *Ordre de la Resemblance* måste hur som helst ha haft relativt stor insyn i ordensväsendets organisationskultur och moraliska ideal.

Överlappningar mellan organiserat sällskapsliv och retorisk-litterär praxis yttrar sig i perioden konkret genom tal, orationer och tillfällesverser som tillkommer inom ramen för ordensgillena (redan sedan Avazu och Wallasis eta-

blering 1732) och i mer överförd bemärkelse genom rituell iscensättning som utökad dramatiserad läspraktik. Ritualtexten som dramaturgiskt manuskript styr symboliska händelseförlopp och strävar efter att normera beteenden och attityder som i de flesta fall syftar till moralisk förädling.³⁹ Hos Ordre de la Resemblance tas en av Nordenflychts dikter som utgångspunkt för ett sådant ordensprogram. Dikten normerar dygden; av dikten avledds moraliska förhållningsregler medlemmarna emellan och ordensgilletts symboler så som namnet, mottot eller det som skall skålas för (en form av rituell praktik). Så som i de flesta övriga formerna av organiserad sällskaplighet under perioden är tillfällespoesin ett inslag i planerna för Ordre de la Resemblance. Vid signifikanta tillfällen i livet skall ordensmästarinnan Nordenflycht gripa till pennan, föreviga bröllop och dödsfall, gratulera och klaga. Logiken bakom denna tillfälleslitterära produktion får sin förklaring genom själva medlemskapet i en horisontellt förenande vänskapsorden, något som senare även praktiserades (förstås inte enbart) av Nordenflycht inom Tankebyggarorden.⁴⁰ Stålmarck kommenterar: "Den strikt upprätthållna avskildheten från gängse sociala hierarkier och sammanhang gav rimligtvis en känsla av samhörighet och en frihet år tankeutbytet som offentligheten inte skulle ha tillåtit."⁴¹ Vidare konstaterar han att "Ordens-tanken innefattar principen om inbördes demokrati", vilket exempelvis Ordre de la Resemblance stadgar ger uttryck för, i alla fall i fråga om stadgeändringar.⁴² Jämställdheten "var en förutsättning för att Tankebyggarorden skulle kunna fungera som vänskapsförbund", något som givetvis också skulle kunna sägas om Ordre de la Resemblance.⁴³

I Tankebyggarorden gav Nordenflycht sig själv namnet "Uranie" (efter den grekiska musan som representerade astronomin) med mottot "Ex lumine candor", "Av ljuset renhet", vilket kan alludera på ljusmetaforiken så som den också kommer till uttryck i "Förstånds och Hjärtas ädlaste Sysla". Men redan 1749 kallades hon av den senare Tankebyggaren Leijonhufvud i en hyllningsdikt för "Uranie".⁴⁴ Och ett brev till Axel Reuterholm (även han senare medlem i Tankebyggarorden) 1751 undertecknade hon "votre Tres Obeissant servante Uranie".⁴⁵ Om Ordre de la Resemblance existerade praktiserades möjligtvis seden av ordensnamn redan då.

Ordensväsendet som social praktik bortom textens gränser

Decenniet mellan 1742 och 1752 karakteriseras sedan Kruse som den "andra fasen" i Nordenflychts litterära utveckling där en "stark litterär självkänsla" och

en ”medveten kvinnoemancipatorisk tendens bryter fram”.⁴⁶ Öhrberg pekar på att hennes samhälls- och utrikespolitiska ställningstaganden tonas ned till förmån för ett mer diversifierat sökande efter stöd i olika politiska läger. Istället förstärks den kvinnopolitiska aspekten i författarskapet.⁴⁷ Kruse menar att ”emancipationssträfvanden” ingick i sällskapets program som syftas på i brevet till Ingeborg Cathrina Wrangel. Varken ”Förstånds och Hjertas Ädlaste Sysla” eller ordensreglerna gör någon skillnad mellan könen. Men poängen är kanske främst att det väl knappast kan finnas ett bättre exempel på att skapa en, för att parafrasera Öhrberg, ”social bas för den litterära institutionen” än att starta ett ordenssällskap som bygger sin ideologi på ett poem, som är präglad av horisontella nätverksförbindelser, föreställt släktskap och en själarnas osynliga dragning till varandra.⁴⁸ Som Öhrberg påpekar regleras horisontella nätverk av kulturella koder och en kodifikation lämnar exempelvis stadgarna rikligt prov på.⁴⁹ Vidare är just brevet till Ingeborg Cathrina Wrangel ett exempel på hur kulturella koder tillgängliggörs i syfte att utöka nätverket. Alla dessa exempel pekar på att Nordenflycht i denna enligt Kruse formativa period använde synnerlig tankemöda för att fånga vänskapens väsen både på vers och i prosa. Etableringen av *Ordre de la Resemblance* eller enbart konceptet därtill kan tolkas som en förlängning av dikten ”Förstånds och Hjertas Ädlaste Sysla” in i en sällskaplig praxis, en omsättning av litteraturen i livet, en rituell iscensättning av poesin i den föreställda gemenskapens, vänskapens tjänst.⁵⁰

Orden förenar ett antal sällskapliga fenomen som florerade i tiden. Alltsedan drottning Kristina och hennes Amaranther-Orden (1653) fanns det vid svenska hovet ett intresse för organiserad sällskaplighet i den franska préciosité-traditionen.⁵¹ I dessa sällskap och ordnar finns det antingen ett arkadiskt eller backanaliskt drag, beroende på om de var kvinnliga, könsblandade eller manliga. Det arkadiska motivet är också starkt representerat i Nordenflychts författarskap, hon kallar sig själv för ”herdinnan i Norden” och det kan väl läsas in i hennes poesi att man odlade en pastoral idyll inom en nära vänskapskrets. Men steget in i ordenssällskapens värld som lånar idéer, organisatoriska principer och symboler från en ditintills manlig zon är det som skiljer (konceptet till) *Ordre de la Resemblance* från de mer oskyldiga arkadiska eller ”eremitiska” sammankomsterna där man kunde lämna den stela hovkonventionen bakom sig och kliva in i en temporär föreställd värld av lantlig likhet. Också Mopsorden infördes till Sverige inom en krets som stod hovet mycket nära, med all säkerhet på dess villkor, och kanske bara som en variation på tidigare former av organiserad sällskaplighet. Mot detta förefaller *Ordre de la Resemblance* som en originell kontrapunkt, inte bara som hos Mopsorden genom en mycket lätt-

tare och lekfull form av frimureri eller rent av en kvinnlig travesti på det utan som ett allvarligt menat initiativ som kretsar kring ett uppriktigt vänskapsideal, föreställningar kring perfektibilitet och gradvis fullkomlighet med ett evighetsperspektiv. Samma idékomplex uttalades senare, renodlades och ritualiserades inom det manliga (och kvinnliga) frimureriet där också ljusmetaforiken spelade en konstitutiv roll. Möjligtvis fanns inom Nordenflychts vänskaps- och bekantskapskrets män genom vilka hon stiftat bekantskap med frimureriet, kanske hade hon själv läst om det eller andra frimurareliknande ordenssällskap.⁵² I varje fall framstår det som uppenbart att både ett arkadiskt ideal om gemenskap och föreställningen om uppriktig vänskap av Nordenflycht förverkligades inom ramen för ordensväsendets slutna horisontella nätverksgemenskap där ett aktivt utbyte av med varandra delade värderingar tillåts äga rum. Med ett koncept som *Ordre de la Resemblance* skapades förutsättningar för att Nordenflycht kunde ta ett initiativ för att stärka sociala band i det samhälle hon verkade i, vänskapen blir metafor för ett praktiskt-filosofiskt program, en eftersträvad iscensättning av livsideal. Vi vet ingenting om ordens eventuella ritualer för antagning eller vidare kunskapsförmedling, men vi kan avläsa att matrisen för det sociala samspelet är en skönlitterär text vars underliggande moraliska budskap präglar etiken och umgängesformerna inom sällskapet. Förverkligandet av textens potential ligger inte i textens egenskaper i sig utan – i likhet till ritualen eller den dramatiska litteraturen som textform – i dess iscensättning som kollektiv social praktik. Ordensmedlemmarna internaliserar diktens moraliska idéinnehåll som har utökats till en symbolisk dimension och organisatorisk praxis. Därigenom strävar de att leva ut dikten bortom textlighetens gränser. Dikten blir genom ordensgillet organisationsform program för gestaltningen av verkligheten.

Appendix: "Grund och Reglor til Ordre de la Resemblance" (15 oktober 1747)

Stadgarna för ordensgillet inleds med dikten (pag. 1–6 i det opaginerade manuskriptet) som i följande utgåva kallats för "Förstånds och Hjertas Ädlaste Sysla". Rubriken finns inte med i handskriften. Manuskriptversionen är på några ställen lätt avvikande från den standardiserade versionen. Mindre avvikelser så som olika stavelseformer eller satstecken redovisas inte.

Avvikelser:

Rad	Samlade Skrifter	Pag.	Manuskriptversionen
7	Men lyftom oss öfwer de blänkande grus	2	... de jordiska grus ...
27	De nödigast är' oss at finna	3	Som nödigast för os at finna
50	Wårt värde, lugn, glädje och hwila	4	Wårt glädje, lugn, värde och hwila

[pag. 1–6 "Förstånds och Hjertas Ädlaste Syssla".]

Efter denna grunden hafwa wi som antagit Ordre de la Resemblance före satt oss några Reglor, hwilka wi till åtanka af vårt ändamåhl, härmed utfästa os at efterfölja: Och som then första och angenägmaste dehl af then sällhet wi söka, består therutinnan, at af yttersta krafter och utan återwändo sträfwa efter fullkomligheten och i thet mått som os lemnat är, uti Wett och i Godhet, söka at bära och [6] [tee?] theß liknelse i hela vårt wäsende och lefnad så blifwer.

Pr. [imo]: En Hufwud Regel ibland os, at aldrig i något giöromåhl så skynda, at icke förutt blir ömt öfwerwägat, huruwida thet är öfwerensstämmande med vårt stora ändamåhl då wi

/2. Wela beflita oss wid alla utwärtens anstötär af lycka och tid, så mycket möjligt är hålla vårt sinne i jämnhet och tåhlamod, emedan vårt afseende en gång för alla, sträckes högre, än til thet som yttre wälmågan fordra tyckas. Wij böra då intet tillåta os at sörgia öfwer [7] något annat, så högt, som öfwer våra fehl, efter the allena kunna förswaga och skada wår grund och upprättade lycka, dock skola wi äfwen härutinnan eij gå för långt, utan alltid hafwa then inwärtens friden, såsom vårt förnämsta måhl i ögnasicket.

En ädel Wänskap, utan all egennyttä, grundad på ren dygd och upricktig wälwilja, är then andra dehlen af wår Ordens Band. Wij förbinda os therföre, icke allenast i gemen, at i alla måhl efterlefwa the liufwa skyldigheter, som en sådan ädel och öm wänskap kräfwer, utan fastställa här i synnerhet til thes bibehållande, twenne omisteliga Medel och Reglor, [8] nemligen

/3. At aldrig, blott efter anledning och skenbar sannolikhet döma något widrigt om våra wänner, utan alltid först höra them sielfwa, gifwa eftertanke, ömhet och mildhet, rum at at dämpa hastiga sinnesrörelser och wahrsamt pröfwa och ransaka alla omständigheter. Och få wi således

/4. Ingalunda lemna någon mistancke hemligen rum, utan strax i en ädel upricktighet, mot hwarannan röija hwad os oroar. Dock i the ordasätt, som beteckna ömhet och wänskap, men eij förtret och tillwitelse. [9]

Jämte thesa fyra Grund Reglor wilja wij till beständig erhindran af vårt dyrbara ändamåhl och ädla samfund, förbinda os at efterlefwa föllgiande Stadgar.

/5. Till Märke och Tänkespråk för wår Orden, hafwa wi lämpeligast funnit thet ordet LA RESEMBLANCE. som af hwar Ordens ledamot, kommer at bäras uti en grönt Emaillerad Guld Ring på lilla Fingret af Wänstra handen.

/6. Så ofta twenne eller flera Ordens ledamöter kommer til måhlrid med hwarannan, dricker the sinsemellan hela Ordens skåhl, a la Resemblance; men annars [10] när någon Ordens ledamot, är ensam uti annat sällskap, bör dock ej glömmas en god åtanka och önskan för vår Orden, wid första skåhl, som börjas wid bordet.

/7. Gifter sig någon af Ordens ledamöter, böra the samteligen biudas til Bröllopet, och ingen utan billig ursäckt, undandraga sig at komma: Vår Ordensmästarinna [Hedvig Charlotta Nordenflycht] lofwar wid slika tilfällen at fågna och hedra wederbörande, med en lyckönskan i bundet tahl.

/8. Dör någon af Orden, lofwar Stormästarinnan [H. C. Nordenflycht] at giöra thes Eloge ocj theraf tillsända alla Ordens ledamöter, [11] ett Exemplar: Hela Orden skall bära sorg efter then döda i fyra weckor, fruntimren ett swart Band på hufwudet och Cavaillereerne i wärjan.

/9. Uti thenne vår Orden kan ingen antagas, som icke af redeligit upsåt är sinnad och willig, at återlyda och efterfölgia thes Reglor, samt af vår Ordens Stormästarinna, fru HEDWIG CHARLOTTA NORDENFLYCHT och the öfriga Ordens Ledamöter, erkiennas för en wärdig och rätt medlem, af thet samfund, som som [sic] eftersträfwa RESEMBLANCEN, och med egen hands underskrift, erkienner och wedertagar vår Ordens [12] Reglor och lagar.

/10. Stormästarinnan sammankallar Orden, enär hon thet för godt finner, och hwarest hon behagar: Men enkannerligen kommer vår Ordens insticktelsesdag, hos henne åhrligen at firas til hwileket möte, så wäl som annars enär Ordens sammankallad warder, alla böra sig inställa, och lærer ingen, utan twingande hinder, beröfwa sig sielf thet nöijet at wara tilstädes. På hwars annars födelsedagar, skola wi, ehwarest [?] wi äro komma hwarannan ihog, och tå om möjligt är, sammankomma. [13]

/11. Finnas nödigt at på något sätt föröka eller förklara thesa Ordens Reglor, eller några nya tilläggia, bör sådant skie med Stormästarinnans och samteliga Ordens Ledamöters, enhälliga samråd och bifall, samt tå giälla under samma wärde och förbindelse, som these nu ifrån början antagne och faststälte Reglor.

/12. Till en ständig upmuntran och åminnelse, wela wi alla hwar för sig, åtminstone en gång i hwarje wecka, upmärcksamt igenomläsa och eftertäncka the fyra första hufwud Reglorna, såsom [14] grunden til vårt liufwa Samhälde, och en behagelig anwising til then sällhet wi eftersträfwar.

Om alt thetta, hafwa wi underskrefne redeligen och utan förbehåld, os med ett nyttfullt nöije förenat, och som en angenäm och obrottslig skyldighet på tro och ähra thesa Reglor [15] antagit: som skiedde i STOCKHOLM den femtonde dag i Octobris månad åhr ettusende siuhundrade fyratio och siu.

Underskrifwit af Stormästarinnan och samtelige Ordens Ledamöter.

Noter

1. Citerat hos John Kruse, *Hedvig Charlotta Nordenflycht: ett skaldinne-porträtt från Sveriges Rococo-tid*, diss. (Lund, 1895), s. 119–120 och 372 samt Hedvig Charlotta Nordenflycht, *Samlade Skrifter* 1–3:2, utg. Hilma Borelius & Theodor Hjelmqvist, Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet 11 (Stockholm, 1925–1938) [SS], del 3:1, s. 230.
2. Citaten med hänvisningar till källorna hos Kruse 1895, s. 119. Kruse beskriver också hur Nordenflycht vid två tillfällen med stor klagan diktar om Wrangels allvarliga sjukdomsperioder.
3. Kruse 1895, s. 120; Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer: författarroll och retorik hos fribetstidens kvinnliga författare*, diss. Uppsala (Hedemora, 2001), s. 363, n. 62.
4. Någon övergripande studie rörande kvinnornas roll i det organiserade sällskapslivet i Sverige under tidigt 1700-tal finns ännu inte. Máire Fedelma Cross konstaterar i förordet till volymen *Gender and Fraternal Orders in Europe, 1300–2000* (Basingstoke, 2010), s. ix, att studiet av kön i organiserat sällskapsliv har "highlighted aspects of brotherhoods and mutual connections hitherto overlooked" och konstaterar att "[t]he case studies in this volume shed new light on the interactions of men and women in separate spheres, in separate or in mixed lodges, or in the wider social sphere." Svenska förhållanden berörs i Andreas Önnersfors kapitel i samma volym, "'Sisters of virtue' in Swedish Pomerania", s. 156–179. Janet Burke och Margaret C. Jacob har bidragit till en ny läsning av det kvinnliga så kallade adoptionsfrimureriet, "un féminisme avant la lettre", som började på 1740-talet. Cécile Révauger menar att deras forskning "har visat att de tidiga kvinnliga frimurarna kunde så frön till kvinnans frigörelse", ett konstaterande som kan utvidgas till andra sfärer av kvinnlig och blandad sällskaplighet, Janet Burke & Margaret C. Jacob, *Les premières francs-maçonnes au siècle des Lumières* (Bordeaux, 2010), s. 11. Det svenska adoptionsfrimureriet behandlas utförligt hos Andreas Önnersfors, "Maçonnerie des Dames – the plans of the Strict Observance to establish a Female branch", i Alexandra Heidle & Jan Snoek, *Women's Agency and Rituals in Mixed and Female Masonic Orders* (Leiden, 2008), s. 89–217.
5. Janet Burke, "La franc-maçonnerie, l'amitié et les dames de la noblesse: le rôle des sociétés secrètes dans l'introduction des idées des Lumières chez les élites féminines pré-révolutionnaires", i Burke & Jacob 2010, s. 21.
6. *Svenska Akademiens ordbok (SAOB)*, sökord "Stormästarinna", <<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>> (2011-05-22). Första belägget för den manliga titeln "Stormästare" ges i SAOB för 1746, enbart ett år före ordensreglernas uppkomst.
7. Ordensreglerna stipulerade bland annat att stormästarinnan skulle författa gratulationsdikter. Om Orden nu verkligen existerade skulle man efter oktober 1747 i Nordenflychts diktning kunna söka efter adressater till födelsedags- eller bröllopsverser och eloger som kan ge ledtrådar till de möjliga medlemmarna. Dit skulle exempelvis kunna räknas "Til Ingeborg Cathrina Wrangels födelsedag" eller "Til ett bedröfwadt fruentimmer", SS 2, s. 99–101, 105 f.

8. Svenska Frimurare Ordens Arkiv och Bibliotek, Stockholm, 121.126, Vol. I–III.
9. Kjell Lekeby, *Gustaviansk mystik* (Stockholm, 2010) och densamme *Gustaf Adolf Reuterholms återfunna arkiv från 1780-talet* (Stockholm, 2011) samt *Esoterica i Svenska Frimurarordens arkiv 1776–1803* (Stockholm, 2011).
10. Den innehåller många okända dokument som exempelvis litteraturvetaren Martin Lamm inte fick tillgång till under sitt arbete med *Upplysningstidens romantik* (Stockholm, 1918–1920). För Lamm bildade ordensmystiken en dunkel romantisk underström under den förment ljusa och rationella upplysningen.
11. Robert Carleson, "Den esoteriska kretsen", i Dan Eklund, Sten Svensson & Henrik Berg (red.), *Hertig Carl och det svenska frimureriet* (Uppsala, 2010), s. 279–297.
12. Anders Simonsen, *Bland hederligt folk: organiserat sällskapsliv och borgerlig förmering i Göteborg 1755–1820*, diss. (Göteborg, 2011), s. 112 f. Se också av samme författare, "Socialhistoriska perspektiv på Svenska Frimurare Ordens Generalmatrikel", i Andreas Önnersfors (red.), *Mystiskt brödraskap—mäktigt nätverk: studier i det svenska 1700-talsfrimureriet* (Lund, 2006), s. 125–146.
13. "Ankarheim", Biographica A, Kungliga Biblioteket Stockholm. Citeras hos Andreas Önnersfors "Svenskt frimureri i Västindien", i *Acta Masonica Scandinavica* 2009:12, s. 124 f.
14. Se Jonas Arnell förteckning <http://www.arnell.cc/1700.htm> (2011-05-22) som bland annat baseras på läsning av Per Gustaf Berg, *Svenska ordnar, sällskaper och föreningar, m.m.* (Stockholm, 1873). Berg är dock inte alltid pålitlig. Se också Lekeby 2011, *Esoterica*, s. 143–157 där ett stort antal ordnar och sällskap omnämns, s. 156, förtecknar en rapport uppsatt till Gustav IV Adolf (sannolikt 1803) om ordnar och gillen. Den listade ursprungligen inte mindre än 104 organisationer.
15. Om Mopsordens introduktion till Sverige och Röda Bands Ordens ritualer, se Önnersfors 2010, s. 156–179. Mopsordens historia har nyligen avhandlats hos Roland Martin Hanke, *Mops und Maurer: Betrachtungen zur Geschichte der Mopsgesellschaft* (Bayreuth, 2009).
16. Öhrberg 2001, s. 203.
17. *SS* 3:1, s. 227. Originalet har inte konsulterats och man kan förstås tänka sig en fel-läsning.
18. Svenska Frimurare Ordens Arkiv och Bibliotek, Stockholm, Signatur 121.126 Vol III. Ett stort tack riktas till Ulf Åsén som försåg mig med en digital kopia av handskriften samt till Kjell Lekeby som frikostigt har delat med sig av sina rika erfarenheter i fråga om samlingarnas snåriga provenienshistoria och innehåll. Dikten "Förstånds och Hjertas Ädlaste Sysla", i *SS*, del I, s. 271–274 och ursprungligen i *Qwinligt Tankespel*, 1748–1750, s. 9–11.
19. Sven G. Hansson, *Satir och kvinnokamp i Hedvig Charlotta Nordenflychts diktning: några konflikter, motståndare och anhängare* (Stockholm, 1991), s. 11, 14–18 behandlar poemboken utförligt. Ett stort tack riktas till Kia Hedell vid Handskriftsavdelningen UUB som med kort varsel ställde en innehållsförteckning till den Cronstedtska poemboken (V 47) till mitt förfogande.

20. Avvikelserna redogörs för i appendix.
21. Peter Lind försvarede 2/12 2010 vid Uppsala universitet en licenciatavhandling i retorik, "Dygden vare Vår Ledare!! Nästans väl Vår Afsigt!" – studier i det svenska 1700-talets ordensretorik", som lämnar rika upplysningar om denna retoriska tradition.
22. Nordenflycht använder ordet "dårar" och "dårskap" för de oförståndiga, egoistiska, obildade, passiva, odygda, flärdfulla och falska, till exempel i dikten "Dygdens val det rätta nöje": "Låt högfärds dårar bygga/på branta berg sin Lustegård". Torkel Stålmарck (utg.), *Hedvig Charlotta Nordenflycht, Skrifter* (Stockholm, 1996), s. 24 f. Stålmарck's utgåva finns som e-bok på Svenska Akademiens hemsida vilket underlättar sökningen av termer, se <www.svenskaakademien.se/web/Svenska_Klassiker.aspx> (2011-05-22).
23. Är markerat med kursiv och fetstil i original och även framhävt i manuskriptversionen med större handstil.
24. SS 1, s. 273 f.
25. Det förefaller också långsökt att länka "likhet" till korrespondensläran i den mystiska pietistiska traditionen, som hos exempelvis Böhme eller senare hos Swedenborg. Magnetismens osynliga attraktionskraft förekommer som motiv i den hermetiska litteraturen.
26. SS 3:I, s. 184 f.
27. Stålmарck 1996, s. 320, 326, 422. Det har påpekats att "vänskap" och "kärlek" i Nordenflychts författarskap inte innebär detsamma, varför diskussionen av "likhet" i förbindelse med dessa ord här endast sker mycket ytligt.
28. SAOB, sökord "likhet", <<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>> (2011-05-22).
29. SS 2, vers 25 och 30, s. 70.
30. Kruse 1895, s. 132. En sannolik tolkning av dikten föreslås av Hansson 1991, s. 23–29.
31. Robert Collis, "Chivalric Muses: The Role and Influence of Protectresses in Eighteenth-Century Jacobite Fraternities", i Máire Fedelma Cross (red.), *Gender and Fraternal Orders in Europe, 1300–2000* (London, 2010), s. 102–132.
32. Se till exempel användningen av termen i "Frij Murare ordens allmänna urgambla Statutter" hos Önnerfors 2006, s. 94.
33. *Svenska Academiens Handlingar* (Stockholm, 1884), s. 400.
34. Collis 2010, s. 110, figur 6.1, där en sådan grönemaljerad guldring med mottot "To a fair meeting on the green" avbildas. Nils G. Bartholdy, "'Det Antimasonianske Societet' – antifrimureri eller pietistisk loge?", i *Acta Masonica Scandinavica* 12 (2009), s. 19: "Som tegn på stedsevarende enighed og tavshed skulle hvert medlem på egen bekostning lade forfærdige en ring af guld med grøn emalje. [Inskriften beskrivs] Ringen skulle bærres på venstre hånds lillefinger."
35. Se exempelvis Önnerfors 2008, s. 192 f. för "Ceremonier wid Måltids-Loge" inom det svenska kvinnliga frimureriet.
36. Margaret C. Jacob, *The Origins of Freemasonry* (Philadelphia PA, 2006), s. 47.

37. Torkel Stålmarck, *Tankebyggare 1753–1762: miljö- och genrestudier* (Stockholm, 1986), s. 10–13.
38. Stålmarck 1986, s. 15 f. I analogi därtill skulle kunna hävdas att Ordre de la Resemblance utgör en förform av den senare föreningen av litterär verksamhet med ordenssällskapet som organisationsform.
39. Kristiane Hasselmann, *Die Rituale der Freimaurer: Zur Konstitution eines bürgerlichen Habitus im England des 18. Jahrhunderts* (Bielefeld, 2009). Teaterhistorikern Hasselmann skildrar i denna avhandling hur dramaturgiskt textstyrd rituell "Performanz" inom frimureriet bidrar till formeringen av värderingar.
40. Stålmarck 1986, s. 23.
41. Stålmarck 1986, s. 12.
42. Möjligtvis kan stormästarinnans suveräna rättigheter anses vara väl tilltagna i Ordre de la Resemblance, men hela tidsperioden kännetecknas av långsamma omförhandlingar av auktoritetsbegrepp varför det inte är möjligt att med grova förklaringsmodeller jämföra olika organisatoriska praxis.
43. Stålmarck 1986, s. 13.
44. Stålmarck 1986, s. 20.
45. Nordenflycht till Axel Reuterholm, 15/7 1751, SS 3:1, s. 237 f. Om Axel Reuterholms medlemskap i Tankebygggarorden, se Stålmarck 1986, s. 22, 24. Uranie besjöngs redan 1745 i en dikt, SS 2, s. 82–83, som möjligen låg till grund för Nordenflychts självattribution. Inom det kvinnliga frimureriet refereras senare under seklet till de nio muserna och explicit till "Uranie", se till exempel Andreas Önnersfors, "Maçonnerie des Dames – the plans of the Strict Observance to establish a Female branch", i Alexandra Heidle & Jan Snoek, *Women's Agency and Rituals in Mixed and Female Masonic Orders* (Leiden, 2008), s. 100, 159.
46. Kruse 1895, s. 141. Den "andra fasen" behandlas på s. 97–184, dock tyvärr utan att gå in på "Förstånds och Hjärtas Ädlaste Syssla".
47. Öhrberg 2001, s. 188–205. Se även Charlotta Wolff, "Aristokratiska kvinnor som aktörer i 1700-talets svenska och franska makt- och partipolitik", i *Kvinnor och politik i det tidigmoderna Norden*, rapport til 26:e Nordiska historikermötet i Reykjavík den 8–12 augusti 2007 (Reykjavík, 2007), s. 175–193.
48. Öhrberg 2001, s. 56.
49. Öhrberg 2001, s. 57.
50. Hasselmann 2009 tolkar frimureriets ritualer som en utökad läspraktik där den egentliga meningen först uppenbarar sig genom "Performanz".
51. Bärbel Raschke, "Ordre des Hermites de bonne humeur", i Heidle och Snoek 2008, s. 22, går närmre in på detta fenomen.
52. En omskriven könsblandad orden med ridderligt idéinnehåll grundades exempelvis 1745 i Lorraine, se Rob Collis och Andreas Önnersfors, "A heretofore unknown 1745 French Mixed Chivalric Fraternity", i *Ars Quatuor Coronatorum* 121 (2008), s. 234–238.

Summary:

Ordre de la Resemblance: A Contribution to the Nordenflycht Research

This article treats an episode in the life and work of one of the most prominent Swedish female poets of the eighteenth century, Hedvig Charlotta Nordenflycht (1718–1763). Based upon a letter to one of her friends, earlier research has speculated on whether Nordenflycht established a fraternal order. New archival evidence suggests that this indeed seems likely. In the collections of the Swedish Order of Freemasons a manuscript has resurfaced after a 150-year hibernation, outlining ‘Grund och Reglor til Ordre de la Resemblance’ (Foundations and rules for the order of resemblance). This document, dated 15 October 1747, is introduced by a poem, ‘Förstånds och Hjertas ädlaste syssla’ (The most noble activity of reason and the heart), treating the moral perfectibility of man, the search for the light of truth, and hailing friendship as a secret force of attraction, an invisible magnetic power causing ‘resemblance’ between humans. Developed out of these motifs, twelve subsequent paragraphs elaborate the ideology and organization of the order, resembling other forms of organized sociability of the time. Whoever drew up these rules and regulations must have been familiar with similar forms of fraternal orders during the period as well as the idea of female participation. A shared codex of moral behavior, a motto, an emblem, and organizational principles for membership and association were codified. In 1753 Nordenflycht joined an outspokenly literary order, the Order of the Edification of Thought (Tankebyggarorden), and it appears likely that either the experience or the mere concept of the ‘Ordre de la Resemblance’ facilitated Nordenflycht’s membership. This concept, if it was realized, might have advanced the creation of a horizontal network-style community intended to participate in male spheres of dominance. The ‘Ordre’ can be interpreted as an extended textual praxis in which a text was performed in social interplay beyond its textual qualities. Interpreted from the perspective of theories of performance, the ‘Ordre’ reflects a development towards the renegotiation, redefinition, and reform of manners during the time catalyzed by organized associational life and ritual performance.

Keywords: H. C. Nordenflycht, fraternal order, freemasonry, sociability.

Swedish Historical Works in Eighteenth-Century Russian Translations: A Bibliography

Scholarly works treating the Swedish state were commonplace throughout the eighteenth century in Russia. At the end of the seventeenth century, a statistical description of Sweden was included as an appendix to the manuscript compilation *O nachatke shvedskogo i gotskogo gosudarstva* (On the origin of the Swedish and Gothic state),¹ and in 1797, Jean-Pierre Catteau-Calleville's *Tableau général de la Suède* was translated into Russian and published in Saint Petersburg.²

What follows is an overview of eighteenth-century Russian translations of Swedish historical works published between the sixteenth and the beginning of the eighteenth centuries. One of the first of these translations was *Perenov s knigi lichnoj shvedskago gosudarstva* (A translation of a private book about the Swedish state), translated from Latin.³ The translation dates from 1724 and was the work of Dmitry Grozin, a translator from Latin who contributed to Dmitry Kantemir's translation of *Kniga sistemy ili sostojanija mubametnanskoj religii* (Book on the system or status of the Mohammedan religion). The book serves to give a descriptive historical overview of Sweden, focusing on castles and palaces, ruins and cities, pagan antiquities and the burial sites of ancient kings and heroes, and recounts numerous Swedish

victories over the Danes and other peoples. It also records a number of Swedish legends, for example the victory of the 'woman-bogatyr Blanda' over one thousand Danish horsemen, and the 'royal grave' of King Angantyr's brother, Ladur. But in the Russian version of the text there is no commentary explaining who these figures were. The translator neglects to inform the reader that these figures were mentioned in the famous *Hervarar saga*, which had been partially translated into Russian.

Numerous editions of the Icelandic sagas were published in Sweden during the century spanning between the 1660s and 1760s. Translations of these works, often accompanied by the commentaries of Swedish scholars, began to appear in Russia in the eighteenth century. Among the Swedish editions translated into Russian were *Hervarar saga* (Uppsala, 1672), *Herrauds och Bosa saga* (Uppsala, 1666), *Olai Vereli Notae in Hist. Gotrici et Rolvonis* from *Gotbrici et Rolfi Westrogothiae regum historia* (Uppsala, 1664), *Sagan om Ingvar Widtfarne och hans son Swen* (Stockholm, 1762),⁴ *Historia Hialmari regis Biarmlandiae atque Thulemarkiae* (Stockholm, 1700), and also extracts from *Heimskringla* (Stockholm, 1697).

It is worth noting that the Russian translators did not view the Swedish editions as unimpeachable historical sources, but rather found it fitting to 'improve' them to suit their own tastes. In *Herrauds och Bosa saga*, for exam-

ple, Bosi has maimed three of the villain Sjod's henchmen. In the Russian translation, Sjod is the first of Bosi's victims.⁵ Another example can be found in the extracts from *Heimskringla* translated into Russian. The last chapter of the translation is an extract of 'Om Konung Olåfs Järtekn ibland Waringarna' (King Olaf's Omen among the Varangians) taken from *Konung Håkon herdbreidas saga*, which tells of the miraculous victory of a small group of Varangians over a massive pagan army. Both the Icelandic original and the Swedish translation recount how the blind leader of the pagan army was able to discern a rider on a white horse in the enemy camp. For the author of the saga, it was important to stress the miraculous fact that only a blind man was able to see Saint Olaf, who had come to the aid of the Varangians. In the Latin translation, however, the rider on a white horse was transformed into a horseman in white clothes, and in the Russian translation the same figure became more generally 'someone' in white clothes.⁶

One might suppose that such changes in the Russian text were made under the influence of the Latin translation. But the Russian translator of *Heimskringla* used the Swedish, not the Latin, text. In contrast with the two Scandinavian texts, the Russian translation mentions nothing about the blindness of the pagan leader: The entire army was able to see the saint-warrior. It appears likely that the Russian translator amended the original so that it might better accord with the Russian literary tradition. Images of saints in white clothes appeared frequently in medieval Russian military stories recounting victories over heathen enemies. These saints either appeared to the Christians on the eve of battle, or were witnessed by the enemy army as a whole.

Such attempts to locate 'Russian' fragments in the sagas serve to explain some of the more notable errors in the *Heimskringla* translation. For example, the translation of the second and the third chapters of *Konung Harald*

Hårdrådes saga mention that Harald was in Russia before moving on to Greece, where he became a servant of Empress Zoe. In the autumn of that year he led a huge army to fight in galleys in the Greek Sea, and after some time became leader of the Varangians. During his exploits among the Greek Islands, we are told that 'he seized great territories from the Russians'.⁷ This last statement appears incongruous with the rest of the narrative. Given the author's earlier relation that Harald had established friendly relations with King Yaroslav of Russia, it would appear illogical for Harald to seize land from his friend and ally. Moreover, the vague reference to Russian territories in Greece serves as a mystery in its own right. The presence of this curious passage can undoubtedly be attributed to both a mistake of the Russian translator and a typographical error in the second volume of the Swedish edition of 1700. The Swedish translation states that Harald conquered immense territories 'af Russarna'. *Russarna* here should probably be read as a misprint of *Kussarna* (corsairs), which is corroborated by the presence of 'Corsariis' in the accompanying Latin translation. In this case it appears that the Russian translator ignored the Latin text, resulting in the attribution of the unspecified territories to the Russians.⁸

If works such as *Perevod s knigi lichnoj sbvedskago gosudarstva* were entirely focused on Sweden, the editions of the Icelandic sagas allowed Russian scholars to glean valuable information about Russian history, a recognition that often played a role in determining the form and content of the translations themselves. While the sections of *Hervarar saga* that refer to Russian history were translated in extenso, other sections were given only short summaries (as was the important nineteenth chapter, which recounts how the Goths defended themselves against the Huns).⁹ The extracts from *Heimskringla* likewise show that the Russian translator was careful to include everything that had any bearing on Rus-

sia. And although Russian themes are absent in the translation of *Herrauds och Bosa saga*, all the translator's changes may be attributed to his desire to 'improve' the original.

These saga editions were well known in Russian academic communities, and were used by historians in the composition of their own works on Russian history. Vasily Nikitich Tatishchev in particular knew the material well. During his stay in Sweden in 1724–1726, he met with Eric Julius Björner, secretary of the College of Antiquities and contributor to some of the aforementioned editions. The two men would even find themselves engaged in a scholarly controversy.¹⁰ Tatishchev drew on the Swedish editions while working on the *Istorija Rossijskaja* (History of Russia), a work that cited a number of the aforementioned Swedish texts: *Hervarar saga* and *Herrauds och Bosa saga* among others.¹¹

Included in the Russian translation of *Olai Vereli Notae in Hist. Gotrici et Rolvonis* is a fragment of *Krákumál*, sometimes referred to as the *Death-Song of Ragnar Lodbrok*, which marked the first Russian verse translation of a Scandinavian poem:

Оставим все теперь.
 Меня зовут там девы,
 Отверз где Один дверь.
 Мне сладки их напевы.
 Иду я пиво пить
 В чертог с его друзьями.
 Уж полно жизнь мне жить.
 Я разлучаюсь с вами.¹²

(Let us leave everything.
 Maids are calling for me, where
 Odin opened the door.
 Their melodies are sweet to me.
 I am going to drink ale
 With his friends in the hall.
 It is too late to live my life.
 I am separating from you.)

Ragnar Lodbrok is not mentioned in *Gotbrici et Rolfi Westrogothiae regum historia* itself. The fragment of his death-song (given in both the Icelandic original and Latin translation) is found in Verelius's Latin commentary on the word *Valballa* in the notes to the second chapter. As no Swedish translation is given in the notes, the Russian verse translation was based on the Latin text.

Krákumál is a twelfth-century skaldic poem whose authorship was traditionally attributed to the ninth-century skald Bragi Boddason.¹³ The poem, consisting of twenty-nine stanzas, was first printed in Ole Worm's *Literatura runica* (1636; second edition, Copenhagen, 1651), in which the original text, presented in runic script, is accompanied by an interlinear Latin verse translation. Later, the Icelandic original was published alongside Swedish verse and Latin prose translations in *Ragnar Lodbroks och hans söners saga* (The saga of Ragnar Lodbrok and his sons), included in Eric Björner's *Nordiska kända dater, i en sagoflock samlade om forna kongar och hjältar* (Nordic military deeds, collected together in a compendium of sagas pertaining to ancient kings and heroes; Stockholm, 1737). In the second volume of *L'Histoire de Danemark*, entitled *Monuments de la mythologie et la poésie des Celtes et particulièrement des anciens Scandinaves* (Copenhagen, 1756), Paul Henri Mallet included a French translation of Ragnar's song, probably based on Björner's Latin translation.

In Russia during the second half of the eighteenth century, *Krákumál* was well known in prose translations based on French and German models: Mallet's French text was translated into Russian in *Vvedenie v Datskuju istoriju* (Introduction to the history of Denmark; Saint Petersburg, 1785), and the German text of Ludwig Gotthard Kosegarten was translated in the literary periodical *Prijatnoe i poleznoe preprovodzenie vremeni* (Pleasant and useful diversions; no. 8, 1795).¹⁴ But the excerpt from *Krákumál* (stanza 29) contained in the notes to *Gotbrici et Rolfi Westrogothiae regum historia* was

viewed by the Russian translator as a separate work. Here the translator was undoubtedly following the lead of Verelius, who presented the text as an independent poem, not a fragment. Although Verelius was perhaps not entirely without reason in doing so – in contrast with the other stanzas, which are all decastichs, the last stanza is an octastich, and does not have a specific beginning ('We struck with a sword [...]')¹⁵ – he had in fact borrowed the Icelandic text from Ole Worm's *Literatura runica*, where the poem was printed in its entirety. For his own part, the Russian translator made no reference to Worm's text, but was guided entirely by the Latin commentary and translation of the Swedish scholar (Verelius's translation of the twenty-ninth stanza differs greatly from Worm's).

The appearance of this fragment in verse form in the translation of Verelius's commentary, as opposed to its appearance in prose in other Russian translations, has its own explanation. Unlike other poetical texts contained in the Scandinavian literary corpus, the octastich from *Krákumál* was viewed by the Russian translator not as a poetical insertion, but as belonging to a scholarly commentary. And it was for this reason that the only Russian verse translation of the text was made from Latin, the language Verelius used for all his scholarly comments.

In 1747 Kiriya Kondratovich, a member of the Russian Academy of Sciences, produced Russian translations of Theophil Siegfried Bayer's *Dissertatio de Varagis* and Johannes Magnus's *Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus*. But in contrast with the translation of Bayer's work, the translation of Johannes Magnus's *Historia* was never published.¹⁶ This is perhaps not surprising. As in the case of *Perevod s knigi lichnoj shvedskago gosudarstva*, the translation of the *Historia* contains stories about Swedish victories over the Danes.¹⁷ But the latter translation also includes depictions of Swedish victories over Russians: small

bands of Swedish troops hold off the attacks of huge Russian armies;¹⁸ the Swedish army returns from Russia with victory flags flying;¹⁹ Stockholm's foundation denies Russians the opportunity to attack Sweden;²⁰ Russians cover away from a private duel with a Swedish hero and leave the battlefield.²¹ A text containing passages such as these could of course hardly be published in Russia.

Finally, at the end of the eighteenth century a Swedish work was translated and published in Russia which had nothing to do with Scandinavian or Russian history. It was devoted to a subject well known to Russian readers: the First Jewish-Roman War and Jerusalem's destruction by Titus. The appearance of this work in Russian translation can no doubt be explained by the popularity of its subject matter, which had previously been treated in a number of books published in Russia throughout the eighteenth century.²² In the Russian translation by Isaak Zederban the work is entitled *Kratkoe opisanie o zbalostnom razorenii Ierusalima* (Short summary of the terrible destruction of Jerusalem; Moscow, 1792). Dmitry Mikhailovich Sharypkin has argued that it is based on a translation of Josephus's *Bellum Judaicum* that had been imported into Russia by the imprisoned officers of Charles XII.²³ Yet no scholar has been able to determine precisely which Swedish text served as the source of the Russian translation.

There are two eighteenth-century Swedish texts on this subject: a six-volume translation of Josephus' collected works (The last volume includes an appendix recounting events 'from the destruction of Jerusalem to the present time, taken from Baron Ludvig Holberg's history of the Jews'),²⁴ and *Om Titus romersk kajsare, hwilken som fältberre utförde Jerusalems jämmerliga förstöring, inkräktade judalandet, och gjorde slut på judiska regementet* (On the Roman emperor Titus, who as military commander brought about the terrible destruction of Jerusalem, conquered the Jewish homeland, and brought an end to

the Jewish revolt; Stockholm, 1771). The latter text is a truncated Swedish translation of a German biography of Titus by Johann Mathias Schröckh. The German text was published in the 1769 volume of Schröckh's series of biographies of great historical figures (*Allgemeine Biographie*). The Swedish translation, in turn, was included in the series *Lefwernes beskrifning* (Biographical accounts), edited by Carl Christoffer Gjörwell (the elder) and consisting of biographies of a number of famous historical personages (Joan of Arc, Henry IV, Cato, Hannibal, Christian II of Denmark, Frederick William I of Prussia, the Russian Field Marshal M \ddot{u} nich, and Martin Luther).

As the title of the Swedish translation indicates, Gjörwell was interested primarily in the life story of the Roman emperor, who was held in great esteem in Sweden. The book focuses much of its attention on the events of the Jewish-Roman War, particularly the siege and destruction of Jerusalem, which Gjörwell deems to be the most noteworthy accomplishment of the great historical figure. In his introduction to the translation, Gjörwell remarks that the Roman commander 'ej at eröfra, men at förstöra Jerusalem' (had not to conquer, but to ruin Jerusalem), whose destruction became 'en af de utmärktaste Guds Hämnde-Domar' (one of the greatest divine retributions'. Gjörwell's focus explains why the title of the translation, in contrast with that of the German source text, lays particular stress on Jerusalem's 'jämmerliga förstöring' (terrible destruction).

An earlier Swedish version of Josephus's history of the Jewish-Roman War, entitled *Een historia om Jerusalems jemmerligha förstöring, korteliga författat* (A history of the terrible destruction of Jerusalem, recounted in brief), had been published in Stockholm in 1607, and was likely known to Gjörwell.²⁵ The focus of this seventeenth-century author, however, differed greatly from that of Schröckh and Gjörwell. The former was less interested in fleshing out

the personality of Titus than in placing the story of Jerusalem's destruction in the context of the New Testament. It is therefore no coincidence that the story was published together with Martin Luther's Small Catechism and the Swedish Hymnal in the 1627 edition of Petrus Rudbeckius's *Enchiridion eller then swenska psalmboken, sampt andra wanligha handböcker* (Enchiridion, or the Swedish book of hymns, together with other common handbooks). It was this seventeenth-century history of Jerusalem's destruction that would later serve as the source text for the Russian *Kratkoe opisanie o zbalostnom razzorenii Ierusalima*. But whereas *Een historia om Jerusalems jemmerligha förstöring*, as Nils Ekedahl has argued, was intended to serve as a warning to Christians by laying stress on the punishment the Jews had received for their denial of Jesus, the Russian translation was presented as a straightforward historical narrative, and was published together with an amusing 'Turkish' story entitled 'Ah, kakaja prekrasnaja skazka!' (Oh, what a wonderful fairy tale!).²⁶

That Zederban chose a Swedish text as his source can be explained by the prevailing Swedish sympathy of his publishing house in Moscow. Among the European texts published there, the majority were Swedish. Shortly after the attempted assassination of Gustav III in 1792, for example, Zederban published two pamphlets translated from Swedish: *Dostovernoe izvestie o proissbedshem v nochi s 16 na 17 chislo marta 1792 g. zlodejstvennom umysle na zbizn` ego velichestva korolia shvetskago* (Authoritative news concerning a malicious attempt on the life of His Majesty the King of Sweden, which occurred on the night of 16–17 March 1792) and *Dostovernoe izvestie o ubivstve ego velichestva korolia shvetskago [...] 10 aprilja 1792 g.* (Credible information about the murder of His Majesty the King of Sweden [...] 10 April 1792).

Russian interest in Swedish scholarship was not restricted to historical subjects. The eighteenth century saw the publication of Russian translations of Swedish works on a

wide array of topics: Carl Linnaeus's scientific works, Philip Johan von Strahlenberg's geographic description of Russia, Johan Thuresson Oxenstierna af Croneberg's didactic essays, and other works on military, medical, industrial, and civil subjects. The historical works focused on in this bibliography were a part of this widespread Russian interest in Swedish science and scholarship during the eighteenth century.

Notes

1. Dmitry Mikhailovich Sharypkin, *Skandinavskaja literatura v Rossii* (Leningrad, 1980), p. 23.
2. Mikhail Jurevich Ljustrov, *Russko-sbvedskie literaturnye sviazi v 18 veke* (Moscow, 2006), p. 62.
3. Biblioteka Akademii Nauk (BAN), r. II, op. 1, #21
4. *Sagan om Ingvar Widtfarne och hans son Swen. Från gamla isländskan öfversatt och undersökning om wåre runstenars ålder, i anledning af samma saga, samt företal om sagans trovärdighet; hwaruti de förr hos oss utgifna sagors värde tillika stadfästes. Altsammans, til nordiska historiens och språkets förbättring, utgifwet af Nils Reinhold Brocman* (Stockholm, 1762). (The saga of Ingvar the far-travelled and his son Sven. Translated from Old Icelandic, including an enquiry into the age of our rune stones prompted by the same saga, together with a preface on the veracity of the saga, in which the value of those sagas published previously by us is firmly established. All published for the betterment of Nordic history and the Nordic language by Nils Reinhold Brocman.)
5. Rossijskaja Natsional'naja Biblioteka (RNB), Ermitazhnoe sobr, #307, L. 6, ob. 7.
6. RNB, Erm. sobr, #310, L. 11, ob. 14 ob.
7. Ibid., L. 11, 11 ob.
8. Thanks to Prof. Hans Helander for his explanation of the translator's mistake.
9. RNB, Erm. sobr, #308, L. 18.
10. Kenneth J. Knoespel, 'The Edge of the Empire: Rudbeck and Lomonosov and the Historiography of the North', *In Search of an Order: Mutual Representations in Sweden and Russia during the Early Age of Reason*, ed. Ulla Birgegård and Irina Sandomirskaja (Huddinge, 2004), p. 141.

11. Vasily Nikitich Tatisehev, *Istoriija Rossijskaja* (Moscow, 1962), vol. I, p. 16–17.
12. RNB, Erm. sobr, #298, L. 5.
13. Sharypkin, op.cit., p. 91.
14. Ibid., p. 98.
15. The translation of this extract is taken from Christopher Abram's dissertation, *Representations of the Pagan Afterlife in Medieval Scandinavian Literature* (Cambridge, 2003). Here there is a translation of stanza 29: 'I am eager to venture there, the ðísir bid me home, those whom Óðinn has sent to me from the Lord of Hosts' hall; I will drink ale with the Æsir gladly in the high-seat; life's expectations are passed, I'll die laughing' (Introduction 2).
16. Rossijskaja Gosudarstvennaja Biblioteka (RGB), F. 256, #263.
17. Karen Skovgaard-Petersen, 'Arguments against Barbarism: Early Native, Literary Culture in three Scandinavian National Histories. Johannes Magnus's History of Sweden (1554), Johannes Pontanus's History of Denmark (1631), and Tormod Torfæus's History of Norway (1711)', ed. Sophie van Romburgh and Karen Skovgaard-Petersen, *Renaissanceforum* 5 (2008). http://www.renaissanceforum.dk/rf_5_2008.htm, p. 8–10.
18. RGB, F. 256, #263, L. 413 ob.
19. Ibid., L. 54.
20. Ibid., L. 402.
21. Ibid., L. 415.
22. *Istoriija o razorenii poslednem sviatogo grada Ierusalima...* (History about the last destruction of the holy city of Jerusalem) was reprinted many times from 1713 to 1793.
23. Sharypkin, op.cit., p. 60.
24. *Flavii Josephi Judiske historia I–VI* (Stockholm, 1713–52).
25. *Een Historia om Jerusalems jemmerligba förstörning korteliga författat* (Stockholm, 1607).
26. Nils Ekedahl, *Det svenska Israel: myt och retorik i Haquin Spegels predikokonst* (Uppsala, 1999), p. 134.

Mikhail Ljustrov

Sällskapets hedersledamot professor Bo Bennich-Björkman avled i maj 2010. Han var en betydande 1700-talsforskare som också framträdde som kännare av 1800-talet, på populärkulturens olika fält och inom Strindbergsforskningen. Men framför allt var han bokhistoriker. Hans insatser för att dra fram den bokhistoriska forskningen ur en slumrande tillvaro kan inte överskattas. Så startade han i slutet av 1980-talet ett nytt bokmarknadshistoriskt seminarium vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala. Detta kom att bli ett forum för forskare från olika discipliner, en sant tvärvetenskaplig mötesplats. Där dryftades den svenska bokhandelns utveckling från enskilda bokföreläsare till den privilegierade bokhandeln, där blandades synpunkter på produktion, distribution och konsumtion av skriftprodukter. Det fanns många vita fläckar som tack vare Bo Bennich-Björkmans egen forskning kunde fyllas i.

År 1970 kom Bos magistrala avhandling *Författaren i ämbetet*. Författaren i ämbetet blev ett begrepp som på ett omvälvande sätt kom att präglade litteraturhistorieskrivningen. Artonhundratalsföreställningen om den inspirerade författargestalten efterträddes av en ny bild av författaren som den som använde sin skrivtång till att göra karriär inom den samhällsbyggnadsstrukturen i stället för att leva i det skapande geniets isolat.

Bo var en faktasamlare. Han kände våra stora arkiv som sin egen ficka, han förtröttades aldrig. Envist grävde han sig ner till bärande dokument, på vilka han sedan kunde bygga vidare. Detta intensiva arkivarbete som var

så utmärkande för honom resulterade i unika kunskaper om personer, sociala strukturer och institutioner. Hans arbetsförmåga var väldig. Den bottnade i en tro på möjligheten och därmed plikten att avslöja "hur det egentligen var". Hans slutsats blev att bakom så gott som all mänsklig verksamhet låg penningen. Bo misstrodde höga ideal. För honom var människan, oavsett tid och plats, en homo economicus alltid på jakt efter materiella fördelar.

Något paradoxalt är det att denna mall alls inte stämde in på honom själv, ständigt arbetande som han var, inte för ekonomisk vinning utan faktiskt för det som inte kan ses som annat än de högsta ideal, nämligen vetenskapen och sanningen. Dessutom var han osedvanligt generös mot elever och kolleger. Han delade frikostigt med sig av mödosamt och sinnrikt framtaget arkivmaterial. Han delade också med sig av sin tid. Hans handledningssamtal kunde vara i dagar. Som outtröttlig granskare slog han obönhörligt ner på allt som inte kunde härledas ur klart redovisade källor. Hans skepsis mot minsta form av spekulativ teori var gränslös.

Ända fram till slutet av sitt liv fortsatte Bo sin forskargärning. Han missade inte gärna Marie-Christine Skunckes 1700-talsseminarier i Uppsala. Man kunde vara viss om att han skulle ha synpunkter på dagens ämne. Hans inlägg kunde bli långa, men med sina djupa insikter i 1700-talets historia kunde han alltid liva debatten med sitt eget alltid lika uppfriskande, skeptiska perspektiv. Från att ha varit den som gärna utmanade det akademiska etablissemanget övergick han till att med en viss grandezza axla rollen av klarsynt vis man.

Margareta Björkman
En gång Bo Bennich-Björkmans doktorand

Lili-Annè Aldman, *En merkantilistisk början: Stockholms textila import 1720–1738*, Acta Universitatis Upsalensis, Uppsala Studies in Economic History 85 (Uppsala: Ekonomisk-historiska institutionen, 2008). 317 s.

De merkantilistiska idéerna präglade de europeiska staternas ekonomiska politik från tidigmodern tid och fram till sent 1700-tal. Ett mål var ett överskott i utlandshandeln vilket skulle åstadkommas genom bland annat importtullar. Detta skulle gynna den inhemska produktionen och öka nationernas välbefinnande. I Sverige fick en sådan importsubstituerande politik genomslag under 1720-talet, det vill säga vid frihetstidens ingång. Det kungliga enväldet och stormaktsväldet hade fallit med Karl XII och makten förskjutits till riksdagen. Det stora nordiska kriget var i sitt slutskede, men innan fred slöts genomlevde Sverige ytterligare ett krigstrauma i och med rysshärjningarna längs med östkusten.

Aldmans undersökning tar sin början under dessa turbulenta år, närmare bestämt 1720, och sträcker sig fram till 1738. Avhandlingens syfte är att utifrån en institutionell ansats studera hur Stockholms importörer inom den textila sektorn anpassade sin utrikeshandel till den ekonomiska politikens omläggning. I inledningskapitlet skisseras en schematisk modell över hur den ekonomiska politiken kunde påverka importen, men även över andra

inverkande faktorer. Undersökningsperioden motiveras av Aldman med att den är knapphändig undersökt eftersom tidigare forskning kring svensk utrikeshandel börjat sina undersökningar från 1730-talet och framåt då källsituationen är bättre. Valet av Stockholm är motiverat eftersom huvudstaden var rikets viktigaste stapelstad som tog emot de största volymerna importvaror. Vidare är det lämpligt att fokusera på textilier då det är varor med en självklar efterfrågan, men också eftersom möjligheterna för importsubstitution var förhållandevis goda. Ull och lin producerades ju i stora mängder inom landets gränser, även om stapplande försök att få silkesmaskar att trivas inte gjordes förrän senare under 1700-talet.

Till att börja med imponerar avhandlingens källgenomgång. Bearbetning och de empiriska insatserna omfattar, vid sidan om att skatta den textila importens volym, värde och sammansättning, även skattningar av möjligheterna för importsubstitution samt kartläggningar av regelverk för import och konsumtion och inte minst av de olika tygtyper, tygkvaliteter, vävtekniker et cetera som följer sig bakom källmaterialens benämningar. Dessa forskningsinsatser kunde emellertid ha lyfts fram bättre, förslagsvis genom att inlemmas med avhandlingens syfte och frågeställningar, då de enligt recensentens mening hör till avhandlingens viktigare och intressantaste. Att de hamnar i skymundan kan till viss del förkla-

ras av avhandlingens disposition, vilken dessutom bidrar till förvirring vid tolkningarna av det som lanseras som avhandlingens huvudsakliga undersökningar. Sistnämnda behandlas nämligen i det som benämns avdelning I, medan källmaterialet och dess bearbetning något okonventionellt behandlas först i den efterföljande avdelning II, vilken även behandlar de för undersökningen relevanta regelverken. Avdelning III omfattar sammanfattning och slutdiskussion.

Det är framförallt relationen mellan avhandlingens avdelning I och II som förbryllar recensenten, bland annat då sistnämndas syfte sägs vara att presentera avhandlingens metoder och källmaterial i detalj. Avdelningens placering kan ifrågasättas då den rymmer viktig information som påverkar tolkningen av resultaten i avdelning I. Men än mer förbryllande är att avdelning II dessutom rymmer viktiga forskningsinsatser som faller utanför avhandlingens formulerade syfte och frågeställningar. Man kan därmed tycka att Aldman gör sig själv en otjänst genom att inte göra sina empiriska insatser full rättvisa.

Så hur väl uppfylls då avhandlingens syfte? Enligt recensentens uppfattning ganska bra, med vissa reservationer. Aldman kartlägger undersökningsperiodens regelverk (vilket även innefattar till exempel vilka samhällsgrupper som fick bära en viss typ av plagg) som speglas mot förändringar i textilimportens omfattning och sammansättning. Dock, eftersom regleringarna diskuteras i detalj först i den efterföljande avdelning II, försvåras resultat-tolkningarna. Vidare önskar recensenten att Aldman hade formulerat mer konkreta frågeställningar och hypoteser som vägledning för delundersökningarna, i synnerhet i avdelning I. Detta är särskilt viktigt eftersom det för varje grupp av undersökta textilvaror finns specifika omständigheter att beakta. Denna önskan är även förknippad med ett mer allmänt problem, nämligen att det finns faktorer som kan ha påverkat importen, men vars inverkan Ald-

man inte till fullo kan skatta, varken separat eller i förhållande till inverkan av förändringar i regelverken. Upprepade gånger hänvisas exempelvis till handelns störning till följd av rysshärjningarna. Exempel på andra faktorer är smuggling, möjligheterna till imports substitution och importens möjliga förskjutning till andra stapelstäder, exempelvis Göteborg som kom starkt under perioden. Till Aldmans försvar kan sägas att den möjliga inverkan av dessa faktorer diskuteras på ett kompetent sätt och ibland även med understöd av kvantitativa skattningar. Problemet är emellertid att förklaringarna och orsakssambanden till importens omfattning och sammansättning kommer ad hoc i förhållande till analysen.

Avslutningsvis hade recensenten gärna sett att avhandlingens disposition, frågeställningar och hypotetiska orsakssamband hade skärpts, inte minst för att göra rättvisa åt de gedigna empiriska insatser avhandlingen vilar på. Att omformulera syftet till att mer allmänt studera hur en merkantilistisk ekonomiskpolitisk kursändring kunde påverka en nations utrikes-handel, konsumtionsmönster och inhemska produktion, hade överensstämmt bättre med de analyser som företas samt dessutom gjort avhandlingen mer intressant i ett internationellt sammanhang. På så sätt hade Stockholm under den aktuella perioden blivit en fallstudie av ett allmäneuropeiskt fenomen under 1700-talet. Ett annat problem är att skatta och separera olika faktorer inverkan på importen från varandra, vilket påverkar avhandlingens resultat och slutsatser. Detta kunde ha diskuterats bättre i avhandlingens inledningskapitel, förslagsvis i samband med dess schematiska modell vilken dessutom kunde ha legat till grund för de mer konkreta frågeställningar och hypoteser som efterlystes ovan.

Sammanfattningsvis imponerar Aldmans empiriska insatser och avhandlingen rekommenderas för alla med intresse för handel ochandel under tidig frihetstid, med särskilt fokus på Stockholm och textilvaror. Avhandling-

ens kartläggningar av textilimportens omfattning och sammansättning samt de regleringar den omfattades av kommer inte att åldras, vilket är positivt för dess värde som referensverk. Dock är det recensentens uppfattning att det inte hör till avhandlingens mer minnesvärda bidrag att specifikt besvara hur just den ekonomiska politikens förändringar, var för sig och i förhållande till andra faktorer, inverkade på importen.

Magnus Bohman

Magnus Bohman, *Bonden, bygden och bördigheten: produktionsmönster och utvecklingsvägar under jordbruksomvandlingen i Skåne ca 1700–1870*, Lund Studies in Economic History 52 (Lund: Ekonomihögskolan, 2010). 221 s.

Denna doktorsavhandling undersöker det skånska jordbrukets produktion, markanvändning och utveckling under den agrara revolutionen utifrån enheternas naturliga förutsättningar. En anledning är att internationell forskning på området omvärderat synsättet att tillväxten inom jordbruket i första hand skapades på de kapitalintensiva storjordbruken och under senare år har de mindre bondejordbrukens betydelse uppmärksammats i såväl svensk som internationell forskning på området. För att undersöka naturliga förutsättningar delas Skåne upp i slättbygd, risbygd och skogsbygd där slättbygden representeras av bördig åker med hög andel spannmålsproduktion, risbygden hade idealt en mer utpräglad djurhållning med betes- och ängsmarker och skogsbygden där odling skedde i svedjor och djuren betade i skogen. Här var det även vanligare med skogsprodukter som timmer, kol, tjära och beck samt pottaska. Förutom denna relativt grova karaktärisering läggs även en tiogradig skala för jordkvalitet på de olika gårdarna som byggs på sentida bedömningar.

Den empiriska utgångspunkten för studien är Skånes agrarhistoriska databas registrerad vid Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet. Här finns produktionsstatistik från drygt 2 000 mantalssatta gårdar i 34 socknar som baseras på prästtiondelängder under perioden 1702–1881. Uppgifterna som ryms i databasen är tämligen detaljerade med uppgifter om den årliga produktionen av olika slags grödor, dock ej potatis som inte omfattades av prästtiondet och därför uppskattas som procentuellt påslag på gårdarnas vegetabilieproduktion. Till detta kommer årliga uppgifter om djuraveln. Med hjälp av en uppdelning av Skåne i etnografiska bygder från 1928 karaktäriseras socknarna i databasen utifrån vilken slags bygd de är belägna i liksom bördigheten vid gårdarna. Den grundläggande tanken här är att jordens beskaffenhet påverkade produktionsmönster liksom proportionerna mellan vegetabilie- och animalieproduktion.

Med denna relativt avancerade empiriska apparat presenterad är det så dags att ge sig i kast med undersökningens resultat. För det första konstateras att vegetabilieproduktionen ökade generellt, men att produktionen var högre i slättbygden liksom ökningstakten med en fördubbling under 1700-talet och starkt accelererande ökningstakt från 1800-talets början. I ris- och skogsbygderna kan en motsvarande accelererande ökningstakt snarare skönjas först från 1830-talet. När det gäller spannmålsproduktionen bekräftar studien tidigare resultat som pekar mot en ökande havreproduktion från 1820-talet till 1850-talet. Särskilt intressant är att havrets andel var större i risbygden jämfört med slätt- och skogsbygderna liksom att potatisodlingens omfattning var likartad i de olika bygdetyperna fram till 1820 då den dock ökade kraftigt och fick sin största utbredning i ris- och skogsbygder, i synnerhet i sistnämnda områden där jordmänen var sämre. Generellt blev vegetabilieproduktionen mer diversifierad i ris- och skogsbygderna jämfört med den mer specialiserade spannmålsproduk-

tionen i slättbygden. En annan observation var att djurhållningen generellt stagnerade över tid, med andra ord en tilltagande vegetabilisering. Observationen kan ses som en ledtråd angående den så kallade nyodlingens dilemma, det vill säga resonemanget att en ökande åkerareal ledde till brist på ängsmarker och därmed på djur som var viktiga för gödseltillgången och som muskelkraft som i sin tur främjade möjligheterna att öka vegetabilieproduktionen. Strategier för att komma till rätta med detta problem anges också i tre fallstudier med utgångspunkt i tre byar från slättbygd (Lilla Harrie), risbygd (Östra Hemmestorp) respektive skogsbygd (Billinge).

När det gäller djurhållningen konstateras att den var mindre utvecklad på slättbygden än i ris- och skogsbygder och där inte heller mer inriktad på arbetsdjur som hästar och oxar. En annan tendens var att bördigheten verkar ha spelat mindre roll för produktionen under 1700-talet, men kom att få allt större betydelse under 1800-talet. Sammantaget konstateras att vegetabiliseringen tog sig olika uttryck i de olika bygdetyperna. På slättbygden var det huvudsakligen spannmål som odlades medan produktionen i ris- och skogsbygder var mer diversifierad. Skiftena innebar att produktionsinriktningen individualiserades och bördigheten fick större betydelse för gårdarnas produktionsinriktning än tidigare.

Generellt visar Bohmans undersökning att det svenska jordbrukets omvandling under 1700- och 1800-talen var en del av en europeisk process och hade likheter med denna. Som förklaringar till de olika observerade förändringarna återopas ofta det tidiga 1800-talets skiftesförordningar liksom utvecklingen av regionala marknader och hävandet av exportförbudet på spannmål i mitten av 1820-talet. Detta och mycket annat av resultaten förklaras alltså på gängse sätt och huvudintrycket är att Bohmans undersökning i stora stycken bekräftar det vi redan visste om den agrara revolutionens processer.

Avhandlingens styrka ligger alltså i att användningen av en ny typ av källmaterial, prästiondelängder, som i kombination med bedömningar av olika jordbruksenheters naturliga förutsättningar som bördighet, till stora delar bekräftar bilden av den agrara revolutionen. Representativiteten i databasen hade möjligen kunnat diskuteras utförligare eftersom de 34 socknarna endast utgör en liten del av Skåne och dessutom är relativt ojämnt fördelade med vissa härader väl representerade medan flera viktiga härader helt saknar socknar i databasen. Men sådana anmärkningar förtar inte på något sätt huvudintrycket av en gedigen studie om naturliga förutsättningar och ändrade produktionsförhållanden under en omvälvande period i lantbrukshistorien.

Thomas Kaiserfeld

Anna Gustafsson, *Pamfletter!: en diskursiv praktik och dess strategier i tidig svensk politisk offentlighet*, Lundastudier i nordisk språkvetenskap A66 (Lund: Språk- och litteraturcentrum, 2009). 267 s.

I en akademisk avhandling i nordiska språk, framlagd vid Lunds universitet 2009, har Anna Gustafsson studerat politiska pamfletter från två tidpunkter i svensk historia: 1769 och 1809–1810. Det handlar om två tillfällen då den offentliga debatten i pamflettform var särskilt intensiv och då skribenterna nyligen fått utökad frihet att uttrycka sina åsikter i skrift. Varande en avhandling i språkvetenskap har Gustafssons studie till syfte att undersöka det politiska språket i pamfletterna. Hon fokuserar på diskursiva strategier och särskilt på strategier för legitimering respektive delegitimering. Tyngdpunkten ligger på undersökningen av det äldre materialet, medan pamfletterna från 1809–1810 främst studeras utifrån frågeställningar om hur de liknar respektive skil-

jer sig från de frihetstida verken. Avhandlingen har också ett metodologiskt och ett teoretiskt syfte. Som Gustafsson själv kommenterar använder svenska forskare ofta analysmodeller med ursprung i den klassiska retoriken när de undersöker politisk litteratur från 1700-talet. Med tanke på detta har ett av hennes syften varit att pröva hur väl det går att tillämpa modern kritisk diskursanalys på äldre material. Hon utgår från en modell för analyser av legitimering som utarbetats av Theo van Leeuwen, men för även in kategoriseringar av strategier för delegitimering. van Leuwens strategier för legitimering är indelade i fyra huvudkategorier: auktorisering (hänvisande till auktoriteter), moralisk värdering (användande av värdeladdade ord), rationalisering (försök att få något att framstå som rationellt och logiskt) samt mythopoesis (moraliska berättelser). Till dessa lägger Gustafsson några förslag till kategorier för delegitimerande strategier: moralisk värdering, ironi, irrationalisering (försök att få något att framstå som irrationellt) samt avauktorisering och mythopoesis. I avhandlingen läggs också särskilt fokus på användandet av ironi i verken och hur det kan relateras till övriga kategorier för delegitimering.

Materialet för undersökningen består av 138 tryckta politiska pamfletter från år 1769 samt 94 stycken från åren 1809–1810. Ur detta material har Gustafsson valt ut tolv verk från respektive period vilka blir föremål för närmare analyser. I avhandlingen utförs således både kvantitativa och kvalitativa analyser, vilka kompletteras med kontextualisering av materialet.

Undersökningen ger en intressant bild av en framväxande och mognande offentlig debatt. Under båda perioderna är skribenterna i regel anonyma, och anonymiteten tycks också ses som en garant för en saklig och konstruktiv diskussion. En tydlig skillnad mellan perioderna är att debatten har en mer interaktiv karaktär 1769. Då förekommer fler följskrifter och det är vanligare med ett direkt tilltal till

en annan person jämfört med vad som är fallet i pamfletterna från 1809–1810. I de senare verken är det i stället vanligare med ett tilltal i pluralis, vilket kan tyda på en ökad medvetenhet om att man befinner sig i en offentlighet. En annan skillnad mellan perioderna som Gustafsson påvisar är att ironi och genomförda fiktioner är vanligare i materialet från 1769, även om direkt och saklig argumentation även då var den dominerande formen. Kopplat till detta är också att delegitimerande strategier som exempelvis negativ moralisk värdering förekommer i mindre utsträckning under perioden 1809–1810. Även skillnader i rubrikformerna pekar på samma tendenser. År 1769 var de två vanligaste rubrikformerna variationer på "tankar" och "brev". Verk som rubricerades som "tankar" hade oftast en resonerande och utredande form, medan brevformen indikerade en mer personligt hållen och friare stil som ofta hade inslag av fiktion och ironi. I materialet från 1809–1810 är brevformen mindre vanligt förekommande och i stället är många rubriker utformade som frågor. Flera av resultaten tyder således på en förändring mot en sakligare debatt och mindre personorienterad framställning, även om en del skillnader kan ha att göra med de specifika politiska förutsättningarna vid respektive tillfälle.

Avhandlingen är resultatet av ett digert arbete som utförts med noggrannhet. Styrkan i avhandlingen ligger framför allt i de kvantitativa analyserna och jämförelsen mellan de kvantitativa resultaten från respektive tidsperiod. Här kan Gustafsson peka på en rad intressanta resultat som inspirerar till vidare studier och hon kan påvisa förändringar i framställningssätten vilka många av oss som läst liknande material intuitivt upplevt men som inte har utretts ordentligt tidigare. Diskussionen kring de metodiska och teoretiska problemen är också givande och insiktsfull.

Frågan är dock om det inte måste sägas att ett av hennes resultat är att det är svårt att skapa ett djup i analyserna av historiskt mate-

rial med hjälp av de analysmodeller hon arbetat med. Intrycket att de kvalitativa analyserna ibland blir ytliga kan dock också ha att göra med att analysen av varje verk får relativt lite utrymme, vilket förstås måste bli fallet när det är 24 olika verk som ska behandlas. En annan aspekt som kan bidra till intrycket av ytlighet är Gustafssons val att använda tabeller för att kvantifiera de kvalitativa analyserna. Avhandlingsförfattaren diskuterar och motiverar själv sitt val med att det ger möjlighet att generalisera, att identifiera samband mellan olika typer av strategier och att lättare upptäcka skillnader mellan de båda tidsperioderna. I större delen av fallen fungerar detta väl, men det finns också en tendens att generaliseringarna ibland blir missvisande. I beskrivningen av användande av delegitimerande bildspråk i det äldre materialet visar det sig till exempel att 31 av de 34 förekomster som Gustafsson identifierat kommer från fem texter som utgör en debattkedja. Av dessa kommer 23 ur texter med en och samma författare (s. 144). I detta fall känns det onekligt som att de flesta resultaten i första hand säger något om en enskild författares personliga stil och de specifika förutsättningarna för just denna diskussion.

Ett av Gustafssons resultat när det gäller avhandlingens metodiska syfte är också att det framför allt är svårt att använda sig av begreppet irrationalisering i analyserna. Några direkta motsvarigheter till det som van Leeuwen kallar rationalisering tycks sällan förekomma i delegitimerande syfte i materialet. De strategier Gustafsson undersöker under denna rubrik visar sig snarare passa in i kategorierna "moralisk värdering" eller "rationalisering". Hon konstaterar i stället att det som passar bäst in på hennes definition av irrationalisering är användande av ironi.

Sammanfattningsvis kan sägas att *Pamfletter!* innehåller många intressanta diskussioner och resultat, men att det ibland är svårt att utifrån det material som använts dra några säkra slutsatser om vad som är representativt

och uttryck för en allmän förändring i framställningssättet respektive vad som är direkt kopplat till den specifika politiska situationen, sakfrågan eller till och med den enskilde skribenten. Därmed öppnar avhandlingen upp för många nya frågor och forskningsmöjligheter inom såväl språkvetenskap som retorik och politisk historia.

Annie Mattsson

Helena Hagelin, *Kvinnovärldar och barnamord: makt, ansvar och gemenskap i rättsprotokoll ca 1700–1840* (Göteborg: Institutionen för historiska studier, 2010). 189 s.

Kvinnovärldar och barnamord är en historisk avhandling i det lilla formatet, från inledning till slutsammanfattning rymmer boken runt 150 sidor text. Det är en lättillgänglig bok som tämligen omedelbart för läsaren in i 1700-talets och det tidiga 1800-talets kvinnorelationer. I centrum för framställningen står barnamordsbrotten – men ogifta kvinnors mord på sina nyfödda barn är inte avhandlingens huvudspår. I stället är avhandlingens syfte att undersöka det som Hagelin benämner "kvinnovärldarna" och dessa rekonstrueras utifrån uppgifter i protokoll från barnamordsrättegångar. Hagelins utgångspunkt är att kvinnor har ingått i sociala relationer med andra kvinnor och att varje kvinna innehaft en social position inom kvinnovärlden, som framstått som viktig för henne att upprätthålla. Det var bland annat denna sociala position inom den kvinnliga homosociala gemenskapen som den ogifta kvinnan riskerade att förlora genom graviditeten, menar Hagelin.

Genom att studera de omgivande kvinnornas agerande i deras försök att avslöja graviditeter och barnamord hoppas Hagelin få syn på kvinnovärldarna och hur de fungerat – som gemenskaper för umgänge, vänskap,

maktrelationer och social kontroll. I avhandlingen undersöks vilka roller kvinnor spelade i samband med barnamordsrättegångarna och vad vittnesmålen kan säga oss om relationen mellan kvinnorna. Genom rättsprotokollen undersöks vidare hur ansvar och makt fördelades mellan kvinnor – men också vilken position kvinnogemenskaperna hade i förhållande till det övriga lokalsamhället. Makt framstår som ett nyckelbegrepp i undersökningen, både beträffande makt inom och runt kvinnorelationerna – där tanken är att makt skapas och omskapas i varje möte mellan individer. Man kan fråga sig om barnamordsrättegångar är det självklara valet som ingång till dessa förestälda kvinnovärldar – men Hagelins tanke är att kvinnovärldarnas strukturer bör framträda särskilt tydligt när de ifrågasätts och utsätts för en sådan utmaning som ”barnamordskriserna” bör ha utgjort. I undersökningen analyseras mer detaljerat material från 45 barnamordsrättegångar som ägt rum mellan åren 1706 och 1841. 23 av fallen härrör från 1700-talet och 22 från 1800-talet. Dessutom analyseras mer översiktligt 152 utslag från Göta hovrätt från perioden 1790–1834. Undersökningens resultat är kanske inte anslående nya, men framträder tydligt. Inledningsvis visar undersökningen att de anklagade barnamörderskorna i regel tillhörde ett hushåll och alltså ingick i ett socialt sammanhang, vilket indikerar att graviditeten på olika sätt kan ha utgjort ett hot mot den befintliga och framtida positionen.

I barnamordsrättegångarna var antalet vittnen tämligen stort, ett tiotal i genomsnitt, och Hagelin finner att kvinnor utgjorde drygt hälften av vittnena i de 45 rättsfall som granskats ingående. Dessutom var de kvinnliga vittnena aktivare än de manliga. Det var kvinnorna som innehade verkliga kunskaper om händelsen som de kunde redogöra för i rätten. Det var kvinnor som verkat drivande för att graviditeten skulle avslöjas och som, när graviditeten trots allt följdes av ett misstänkt barnamord, agerade i saken. De gifta kvinnor-

na utgjorde majoriteten av de kvinnliga vittnena och var till övervägande del grannhustrur, därefter utgjordes de kvinnliga vittnena av den anklagades matmoder och moder. Alla kvinnliga vittnen vittnade om den anklagades rykte ochandel och kunde redogöra för brotten. En ogift pigas vittnesmål värderades som lika viktigt som en hustrus även om vittnesmålen avspeglade olika ansvarsområden och ansvarsomfattning. Genom de kvinnliga vittnesmålen framträder en bestämd ordning och en social gemenskap mellan kvinnorna. Undersökningen visar att graviditeter och angränsande frågor om den sexuella kontrollen tillhörde kvinnovärlden och därmed också var dess ansvar. Om en ogift kvinna visade tecken på graviditet var det matmoderns uppgift och ansvar att ställa frågor och skaffa sig information. Husbonden och matmodern var skyldiga att veta vad som försiggick i hushållet och det var matmoderns uppgift att hålla uppsikt över pigorna. Dessutom var graviditeter och födselar generellt de gifta kvinnornas ansvarsområde där de förväntades ha kunskaper. Om matmodern inte axlade sitt ansvar och avslöjade graviditeten grep andra kvinnor in och ställde frågor. Misstänkarna framfördes till den havande pigans matmor, eller till hennes egen moder om kvinnan var hemmaboende. Det gällde att göra den kvinna uppmärksam på situationen som innehade ansvaret för hushållet. Det talades följaktligen om hur matmodern skötte sin uppgift som övervakare. I rättegångarna var matmodrarna noga med att framhålla att de förhört sig om pigans tillstånd och att de gjort vad de kunnat för att avslöja graviditeten och stävja barnamord. I vissa fall var det även matmodern som gjorde anmälan om barnamordet.

Ansvarsfördelningen vid barnamord illustreras tydligast i ett exempel där brottet begåtts inom självaste länsmannens hushåll. Även här var det länsmannens hustru som agerade och genomförde förhören med pigan och eftersände prästen. Hon hade ansvar för undersökningen medan husbonden inte agerade

alls. Inte bara gifta kvinnor utan även pigor kunde involveras i händelsen, men de agerade då oftast på begäran av matmodern, även om det hände att pigor agerade på egen hand. Anmärkningsvärd är den roll som matmodrar från omgivande hushåll spelade i rättegångarna och i samband med barnamordets uppdragande. Matmodern i den anklagade kvinnans hushåll sände ofta bud efter grannhustrur som slöt upp för att lämna henne sitt stöd och fungera som vittnen till hur hon skötte sitt ansvar som matmoder. Grannkvinnorna kunde närvara och vara behjälpliga vid förhör med den misstänkt gravida kvinnan, de kunde medverka vid bröstmjölkning eller bevittna spåren efter brotts handlingen. Som vittnen representerade dessa kvinnor inte bara sina hushåll utan också kvinnovärldarna i rättsalen, menar Hagelin. De anklagades egna modrar vittnade i 14 av de 45 rättsfallen, men ett genomgående mönster är här att dessa inte agerat särskilt för att avslöja graviditeten eller barnmordet. Hagelin behandlar även skvallrets funktion inom kvinnovärldarna – som förtroendeskapande och som markör för att man litade på varandra och som form för upprätthållande av gemensamma normer. De kvinnor som var föremål för skvallret försköts däremot ut ur gemenskapen. Uteslutandet gav i sig en försmak av vad framtiden som ogift mor kunde innebära.

Hagelins avhandling om kvinnovärldar handlar sist och slutligen om makt. Vad avslöjade då barnamordsrättegångarna om makt kopplad till dessa kvinnovärldar? Hagelin aktualiserar de positioner som forskare intagit i frågan om kvinnors makt kontra underordning och avsaknad av reell makt i tidigmodern tid. Exempelvis har Anna Hansen i sin avhandling *Ordnade hushåll* (2006) framhållit att män och kvinnor haft ett gemensamt ansvar för barn och tjänstefolk och en viss jämlikhet genom att både män och kvinnor ansvarade för viktiga uppgifter i hushållet. Med ansvar följde makt eller jämställdhet. Häremot hävdar exempelvis historikern Rosemarie Fiebranz att kvinnor

visserligen hade viktiga uppgifter inom hushållet men att de prestigefyllda arbetsuppgifterna varit manligt kodade, vilket lett till att kvinnor saknat reell makt i hushållet. Hagelins egen slutsats utifrån denna undersökning av barnamordsbrotten blir att mannen som utövare av den övergripande makten är svår att komma förbi. Men att de områden där kvinnorna framför allt hade makt var i samband med graviditeten, barnafödandet, och till stor del vid sedlighetskontroll och informationsförmedling. Kvinnor hade makt inom områden som berörde kvinnor. Visserligen var det länge brottsligt att inte avslöja pigans graviditet och förlossning men ansvaret förefaller ha fallit uteslutande på matmodern inte på husbonden. Den överordnade kvinnan i hushållet förvaldade ansvaret. Graviditeter och misstänkta barnamord tillhörde kvinnovärldarna. Samtidigt var lägersmålet, havandeskapet och mordet misslyckanden för matmodern, som dock genererade grannhustrurnas empati, stöd och hjälp. Grannkvinnorna var både kontrollinstans och stöd vid barnamordshändelser.

Hagelins undersökning visar således klart att barnamordshändelserna hänfördes till en kvinnovärld eller kvinnlig sfär för att använda ett annat uttryck. Det faktiska ansvaret för att förhindra, eller om detta misslyckades, avslöja barnmordet, låg på kvinnor i ansvarig ställning. Frågan om detta ansvar också genererade makt, tycks besvaras jakande. Hagelin använder avslutningsvis uttrycken "huvudansvaret" och att husbönderna var "underordnade" sina hustrur i dessa fall – och formuleringen att "lokalsamhället hyste tilltro till kvinnovärldarnas förmåga att lösa sin uppgift". Ordet makt förekommer frekvent – "Kvinnovärldarna var förutom social gemenskap också en kontrollapparat och en maktaspekt vars betydelse i samhället inte ska underskattas" säger Hagelin.

Jag är beredd att hålla med Hagelin om "kvinnovärldarnas" existens utifrån min egen forskning om utomäktenskaplig sexualitet

och lägersmålsrättegångar från tvåhundraårsperioden 1680–1880. "Kvinnovärldarna" framträder tydligt även i dessa rättegångsprotokoll och då i synnerhet i förlossningssammanhang. De ogifta mödrar som axlade sin roll – och inte tillhörde den lilla andel som i stundens desperation valde att föda i döljsmål – uteslöts inte ur kvinnogemenskapen. De behövde inte föda sina barn i ensamhet utan bistods av andra kvinnor – dock hårt ansatta av de närvarande kvinnornas närgångna frågor om barnafäderns identitet. Det namn kvinnan uppgav under sina svåraste plågor tillmättes i äldre tid bevisvärde i den kommande rättegången om det förbjudna samlaget. Kvinnovärldens ansvar och kontroll i samband med sedlighetsfrågor framträder således inte bara vid barnamord utan även i de tusenfalt vanligare lägersmålen. Kvinnor har ingått i kvinnogemenskaper med egna verksamhetsområden som baserats på en uppdelning av uppgifter och ansvarsområden inom hushållen. Men om man lyfter blicken något kan man se att det ansvar som här diskuteras och som "kvinnovärldarna" upprätthöll pålagts dem av män. Det var män som agerade i lagstiftande sammanhang och som fattade beslutade som verkställdes av "kvinnovärldarna". Om kvinnorna inte sympatiserade med lagens akt och mening hade de ingen möjlighet att påverka innehållet. "Kvinnovärldarna" utvecklade ageranden som svarade mot plikter de var ålagda att utföra. I tider då barnmorskor ålades att förhöra sig om barnafädernas identitet så gjorde kvinnovärldarna detta. Och i tider då detta förbjöds, upphörde denna kvinnoledda förhörsmetod efter hand. Vid utomäktenskapliga graviditeter beordrades husbondefolk via förordningar att avslöja graviditeten och förhindra att barnet mördades i samband med födseln – och matmödrarna tvingades vidta mått och steg för att undkomma straffansvar, liksom att samla vittnen. Även bröstmjölkningen, med alla dess bottnar, visar sig tydligt i äldre rättsliga material

(Stockholms tänkeböcker från sent 1400-tal) vara uppdrag som ett litet antal kvinnor, sannolikt hustrur till män som ansvarade för ordningen, utförde systematiskt, riktat mot alla ogifta pigor i staden, på uppdrag av stadens styrande män och tillika ibland i sällskap med ordningsmän. Att utföra order är inte liktydigt med makt – i alla fall inte den sortens makt som får utvecklingen att anta en (ny) riktning som man själv önskar. Däremot kan man se att uppdragen kvinnorna utförde skapade hierarkier och maktrelationer mellan kvinnorna och kontrollen hade riktningar. Och självfallet kan kvinnorna ha slutit upp kring lagen för att de sympatiserade med dess moralitet. Och oavsett graden av makt inom "kvinnovärldarna" är den springande punkten kanske just att visa deras existens eftersom de är ett viktigt inslag i vår historia, som visar hur kvinnor levt och agerat och vilka uppgifter och ansvarsområden som länkades till olika kvinnliga positioner.

Mona Rautelins omfattande undersökning av barnamordsbrottet i Finland på 1700-talet, *En förutbestämd sanning* (2009), ger en delvis anorlunda bild av "kvinnovärldarna". Rautelins tolkning blir att rättsprotokollens bild av barnamörderskan ut som ensamt skyldig, hon påstods ha dolt graviditeten och dragit sig undan, medan det i själva verket var omgivningen som svikit och den sociala kontrollen som brustit. Omgivningens framställning i rätten syftade till att rädda det egna skinnet och undkomma fällande dom för medansvar. Att de ogifta gravida kvinnorna inte talade vitt och brett om sitt havandeskap framstod även som fullt begripligt i den finska kontexten, menar Rautelin. Alla graviditeter var skambelagda och inte heller gifta kvinnor berättade för omgivningen att de väntade barn. Gifta kvinnor stickade barnkläderna i smyg och hemlighetsmakeriet var stort kring förlossningar i allmänhet. Rautelin förmedlar en helt annan bild av kvinnovärldarna som är viktig i sammanhanget. Kvin-

novärldarna tycks ha fungerat på olika sätt i olika geografiska och tidsliga kontexter. Och ja – de behöver kartläggas.

Marie Lindstedt Cronberg

Johanna Ilmakunnas, *Kartanot, kapiot, rykmentit: erään aatelissuvun elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2011). 524 s.

Det är otroligt vilka spännande människoöden döda siffror kan förmedla när en skicklig och beläst forskare gör sig förtrogen med dem. Räkenskapsböcker, kvitton och diverse ekonomiska handlingar har blivit levande i Johanna Ilmakunnas rikhaltiga undersökning om ägandet, konsumtionen och den kosmopolitiska livsstilen i bröderna Carl och Axel von Fersens familjekrets i 1700-talets Sverige. Ilmakunnas bok är en fint bearbetad utgåva av hennes avhandling från 2009, *Kuluttaminen ja ylbäisaatelin elämäntapa 1700-luvun Ruotsissa* (Herrgårdar, brudutstyrsel och regementen: en adessläkts livsstil i 1700-talets Sverige). Boken utkommer hösten 2012 på svenska hos Svenska litteratursällskapet i Finland i samarbete med Bokförlaget Atlantis.

Johanna Ilmakunnas undersökning handlar om högadelns levnadssätt under en tidsperiod då den kände sin maktposition hotad och såg sin livsstils legitimitet ifrågasatt. Ilmakunnas undersöker högadelns liv genom den personliga konsumtionen, penninganvändningen i stort och adelns ekonomiska resurser. Hon är ute efter den adliga rationaliteten som trots vissa likheter på ett väsentligt sätt skilde sig från den borgerliga rationaliteten. Inom den borgerliga kulturen lade man stor vikt på ekonomiska investeringar, vinster och framgång samt på sparsamheten som dygd. Från adelns synpunkt var detta galet och orealistiskt, eftersom till exempel sparsamhet inte tjänade de

målsättningar som adeln för sin del strävade efter. Adelskap var förbundet med och till och med förutsatte en viss typ av ståndsmässig konsumtion. Adelns målsättningar handlade om politiskt inflytande, ära och berömmelse, anseende och status.

Ilmakunnas sätt att gripa sig an problematiken kan karakteriseras som mikrohistoriskt så till vida att hon bygger sin argumentation på en noggrann läsning av en släkts, den grevliga ätten von Fersens, bevarade arkivmaterial. Hon granskar omsorgsfullt konsumtion och levnadsförhållanden inom ätten och studerar dess medlemmar och genom giftermål befryndade adliga personer under cirka sju decennier, från 1730-talet till 1790-talet.

Den noggranna läsningen är dock inte lika med närsynt läsning. Genom att studera enskildheter lyckas Ilmakunnas – enligt bästa mikrohistoriska forskningstradition – faktiskt säga någonting nytt och viktigt om det stora: om förhållandet mellan föräldrar och barn, bröder och systrar, make och maka; om resurser och brist på resurser; om stabilitet och spänning i sociala hierarkier; om likheter och skillnader mellan adeln och borgerskapet. Samtidigt illustrerar det hela även konsumtionsrevolutionen och nya konsumtionsvarors tjusning på 1700-talet – och då kan läsaren inte låta bli att föra resonemanget vidare till oss som konsument i det moderna konsumtionssamhället.

Med sin diskussion om det typiska och det exceptionella hos sina huvudpersoner anknäver Ilmakunnas sin undersökning även till en annan aspekt av den mikrohistoriska forskningstraditionen. Trots att Carl och Axel von Fersen var unika individer var de samtidigt på olika sätt typiska representanter för sitt stånd och sin tid. De personifierar två typer av det högadliga idealet: den ene var den galante hovmannen, den andre den ansvarsmedvetne aristokraten. Som karaktärer i det hotade huset utgjorde de exempel på två olika strategier. Den ena förde vidare traditioner från föregående sekel, den

andre pekade med sina val på det kommande århundradet. Man kan faktiskt läsa, om man så vill, Ilmakunnas undersökning som ett bidrag till den riktigt stora diskussionen om det som brukar kallas för övergången från feodalismen till kapitalismen.

Undersökningens källunderlag är övertygande: arkivkällor från drygt tio svenska arkiv, en vacker lista av tryckta källor samt tjugosju sidor av använd litteratur. Arkivkällorna innefattar allt från brev och dagböcker till inventarieförteckningar och byggnadsritningar. Eftersom det är fråga om medlemmar av högadeln, har Ilmakunnas haft ett överflöd av dokument att gå igenom. Men trots det enorma arkivbeståndet har hon fått kämpa med luckor och bristfälligheter i det bevarade materialet, både slumpmässiga och systematiska. Hon har lyckats övervinna dem genom att insiktsfullt kombinera skilda typer av källor och pressa all information ur dem. Viktigt för forskningen är Ilmakunnas iakttagelse att en ansevärd mängd av information om konsumtion och konsumtionsvaror ligger gömd i diplomatkorrespondensen. Med tanke på 1800-talets förkärlek för "seriös politisk historia" undrar man hur många hundra rader om beställningar av silkesband, spets, smycken, parfym och andra lyxiga fåfängligheter som har blivit strukna som oväsentligheter i publicerade diplomatbrev.

Ilmakunnas har delat framställningen i nio huvudkapitel som täcker olika sidor av det högadliga livet i 1700-talets Sverige. Eftersom många av bokens huvudpersoner tillbringade kortare eller längre perioder utomlands eller deltog som officerare i krig som förde dem till fjärran trakter, flyttar berättelsen vid behov till bland annat Paris, Pommern och den finska delen av riket. I framställningen placeras huvudpersonerna och den svenska adeln genomgående i tidens politiska och ekonomiska kontext både hemma och i övriga Europa. Huvudgestalter i boken är greve Hans von Fersen och hans gemål Eleonora Wachtmeister, deras söner Carl von Fersen och Axel von Fersen den

äldre och dotter Anna Sofia, hennes make Jacob Albrect von Lantinghausen, sönerns make Charlotta Sparre och Hedvig De la Gardie samt gamla grevens sonson (Hans) Axel von Fersen den yngre.

Ilmakunnas diskuterar mångsidigt adelns materiella och immateriella arv. Det viktigaste materiella arvet var jordegendom och fastigheter, men manufakturerna, bruk och andra investeringar var betydande delar av förmögenheten. Adelns viktigaste immateriella arv bestod av socialt kapital som konsoliderats med hjälp av uppfostran och utbildning och senare med äktenskap. Släkten von Fersens jordegendom hade visserligen drabbats av reduktionen, men greve Hans von Fersen lyckades få tillbaka familjens jordegendom i Estland. Sedan sålde han den och köpte i stället jordegendom i Sverige och flyttade dit för gott. Hans högadliga gemål Eleonora Wachtmeister hade också hon ärvt betydande jordegendomar. Paret lämnade som arv till nästa generation bland annat lönsamma järn- och tegelbruk, flera ståtliga herrgårdar samt flera fastigheter i Stockholm, några på fashionabla Blasieholmen.

Den äldre sonen, Carl von Fersen, ehuru den förstfödde, var inte det minsta intresserad av att bygga ut den ärvda familjeförmögenheten, utan lämnade förvaltningen av sin egendom till det fersenska kontoret. Carl von Fersen satsade på hovlivet och den kungliga gunsten. Som hovjaktmästare under tre decennier och som direktör för kungliga operan koncentrerade han sig på att storslaget underhålla hovfolket – på bekostnad av sin egen förmögenhet. Den yngre sonen, Axel von Fersen, litade däremot inte på den nyckfulla kungliga välviljan. Som ledande hattpolitiker vid riksdagen tog han snarare avstånd från Gustav III. Axel von Fersen satsade på det enda tillförlitliga: förmögenhet. Han byggde medvetet ut den ärvda familjeförmögenheten och visade sig också ha ett utmärkt sinne för affärer. Han investerade framgångsrikt om också något konservativt, så som passande var för en man i hans position,

och skydde då inte risker. Han höll inte bara ögonen på sina egna tillgångar och sin egen förmögenhet, utan följde också med sina anförvarters ekonomi. Han blev mycket rik och mycket respekterad, men i jämförelse med sin generösa bror ansågs han av många som snål.

Högadliga barns uppfostran och utbildning var en investering i deras och släktens framtid. Fast uppfostran och utbildning kan beskrivas som en del av ett immateriellt arv, slukade de enorma summor i adelsfamiljernas ekonomi. Det var inte privat hemundervisning som sådan som medförde de riktigt stora utgifterna, eftersom lönenivån i genomsnitt var låg på 1700-talet, vilket i viss mån också drabbade informatorer och franska guvernanter. Det var andra utgifter, anknutna till den ståndsmässiga livsstilen och konsumtionen, som resulterade i höga kostnader. Eftersom döttrarnas uppfostran och utbildning har dominerat forskningsintresset under senaste decennierna, är det spännande att läsa Ilmakunnas utförliga beskrivning av sönernas uppfostran och framtidsplaner. Ännu intressantare blir beskrivningen därför att perspektivet är fräscht. Fostran och utbildning är i boken inte bara en obligatorisk bit av livscykel, utan en del av Ilmakunnas resonemang angående den adliga rationaliteten.

Greve Hans von Fersen anställde 1730 adjunkten, docent Niclas (von) Oelreich från Lunds universitet som informator för sina barn, främst för söner. Då Oelreich blev utnämnd till professor vid Lunds universitet, följde bröderna von Fersen med honom dit. Fadern var ytterst sträng angående sönernas utgifter, till den punkt att en vän kände som sin plikt att påpeka för honom att för att kunna bli en *bonnête homme*, borde en ung adelsman tillåtas att föra ett ståndsmässigt liv. Det var meningen att sönernas uppfostran skulle fulländas med en grand tour, men faderns död omintetgjorde dessa planer. Carl och Axel von Fersens utbildning förberedde dem för en karriär inom civilförvaltningen, men ingendera

av dem blev ämbetsmän. Även faderns strävan att lära sina söner att förfara ekonomiskt med sina resurser gick i Carl von Fersens fall helt förlorad.

Eftersom Axel von Fersen den äldre hade gått miste om sin grand tour, såg han till att sönerna Hans Axels och Fabian Reinholds utbildning fullbordades med en storslagen resa med betjänter och fyrspann. Hans Axels grand tour inleddes våren 1770 då han var fjorton år gammal. Som guide och instruktör hade han med sig faderns vän Jean von Bolemany, en ungersk baron. Vägen med långa uppehåll gick via Braunschweig, Strasbourg och Turin. Hösten 1773 anlände Hans Axel von Fersen och Bolemany till Paris där societetsliv och nöjesliv var viktigare än studier. Sveriges ambassadör i Paris, greve Creutz, gjorde dem bekanta med franska hovet och adeln. I januari 1774 deltog Hans Axel von Fersen ofta i kronprinsessan Marie Antoinettes baler och träffade då denna dam vars roll i hans liv skulle bli stor. Från Paris fortsatte resan till London, men efter en hel säsong i Paris hade London ingen chans hos den unge greven, trots att svenska ambassadören också här presenterade honom vid hovet. Hösten 1774 återvände den unge greven via Bryssel hem till Sverige.

Det hela kostade fadern Axel von Fersen den äldre en summa som motsvarade priset på ett par större lantegendomar i Sverige, eller kostnader för byggandet av ett par slott, eller att anställa en kamrer för flera tiotal år. Fadern fortsatte att betala sonens grand tour-räkningar flera år efteråt. I förbigående får läsaren veta hur sådana stora internationella penningtransaktioner sköttes i praktiken. Men det blev inte som fadern hade önskat i den här generationen heller. Hans Axel von Fersen följde sin farbrors och inte sin fars exempel: han blev drottningens gunstling vid franska hovet och anammade den galanta *ancien régime*-livsstilen. Hans Axel von Fersen ville köpa ett regemente i Frankrike för att avancera i sin officerskarriär. Detta var brukligt bland högadliga och hans far hade i

sin tid gjort detsamma. Det regemente han vil-
le ha var Royal Suédois, det allra dyraste. Med
faderns motvilliga ekonomiska stöd lyckades
han med detta 1783, men i och med franska
revolutionens utbrott blev faderns stora upp-
offring för sonens framtid gagnlös. Hans Axel
von Fersens öde var detsamma som *ancien ré-
gime*-epokens; år 1810 blev han mördad av en
hätsk folkmassa på gatan i Stockholm, inte
olikt det öde hans nära bekanta vid det franska
hovet underkastades under revolutionen.

Ilmakunnas behandlar utförligt adelskvinnornas och adelsmännens konsumtion och penningbruk. Informationen om adelsmännens konsumtion är speciellt intressant eftersom det är kvinnorna som brukar vara särskilt framträdande i framställningar av konsumtionens historia. Både män och kvinnor kunde ha likadana lyxföremål, så som värdefulla snusdosor, och både män och kvinnor kunde slösa enorma summor vid spelbordet.

Att adelsmän använde pengar till bland annat dyra vapen, hundar, hästar, krogliv och kvinnor är det föga förvånande. Underhållande är det dock att läsa om adelsmän som var lika intresserade av mode, siden och sammet som kvinnor. De två hovmännen Carl von Fersen och hans brorson Hans Axel von Fersen behövde lyxig klädsel vid hovet, men uppskattade också själva ståndmässig och moderiktig klädsel. I det fersenska kontoret tog sig detta uttryck i räkningar från olika hantverkare. *Politesse*, hög börd och anständig apparition var, som Ilmakunnas sammanfattar (s. 120), nycklar som öppnade dörrarna till hovet och maktens scener. De öppnade dem även för högadliga kvinnor som vid kungliga hovet kunde ha en karriär med både lön, bostad och tjänare – samt politiskt inflytande. Carl von Fersens gemål Charlotta Sparre var hovdam och levde mesta delen av sitt vuxna liv vid hovet.

Det mest intressanta draget hos Axel von Fersen den äldre som konsument är att han medvetet lämnade så få spår efter sig. I hans personliga kontotransaktioner vid det fersen-

ska kontoret står det bara att herr greven har lyft si och så många tusen koppardaler. Kan-
ske kan det betraktas som ett verkligt prov på
konsten att läsa källor att Johanna Ilmakunnas
ändå delvis har lyckats dechiffrera siffrorna.
Hon har bland annat kommit hans oäkta barn
på spåren. Ett av dem, en pojke, blev anställd i
von Fersens hushåll som köksbiträde och avan-
cerade med tiden till kock. Axel von Fersen be-
kostade den unge mannens resa till Frankrike
för att han där skulle lära sig fransk matlag-
ning. Några av Axel von Fersens förmodade
oäkta barn måste ha varit av relativt god börd
på mödernet eftersom han betalade för deras
utbildning.

Om sönerna blev ståndsmidvetna konsu-
menter, uppfostrades döttrarna till modemed-
vetna konsumenter. Både Charlotta Sparre och
Hedvig De la Gardie vistades en längre tid i
Paris och hade där anammat kosmopolitiska
konsumtionsvanor. Charlotta Sparres och Carl
von Fersens fem döttrar blev dyra för sina för-
äldrar – när också den sista av döttrarna hade
blivit gift, förbättrades faderns ekonomiska si-
tuation avsevärt. Då en dotters bröllop var un-
der förberedelse, förde det fersenska kontoret
speciell räkenskap om hennes utgifter.

I stället för hemgiften är det brudut-
styrelsen som har huvudrollen i det här sam-
manhanget. Brudutstyrelsen för unga damer
ur högadeln bestod inte bara av fina och dyra
linnen och dylikt. Det som man verkligen
satsade på och som kostade enorma summor
var olika silverföremål och i synnerhet toa-
lettsilver, föremål som var avsedda att stå på
fruns toalettbord för att beundras av besökare.
Toalettsilvret följde med kvinnan under hela
hennes liv. Toalettsilvrets värde var jämförbart
med de hemgifter som man läser om i övriga
Europa i motsvarande sammanhang, men den
äkta mannen kunde tydligen inte förfara med
toalettsilvret som han kunde med en hemgift.
Toalettsilvret hade statusvärde och bruksvärde,
men tycks inte ha haft bytesvärde. Med hänsyn
till den centrala roll som hemgiften ofta spelar i

den internationella diskussionen om äktenskapsförutsättningar, är det slående att hemgift diskuteras endast en gång i Ilmakunnas bok (s. 227). Avspeglar källornas otydligheter på den här punkten faktiskt verkligheten? Hade hemgiften och brudutstyrelsen här smält ihop med varandra, åtminstone i icke-agrara äktenskap?

Det andra stora temat i boken är de yttre villkoren som gjorde högadelns livsstil möjlig. Här ingår för det första materiella resurser: herrgårdar, slott och palats både som bostäder och som inkomstkällor samt adelns övriga egendom och ekonomiska resurser; och för det andra de mänskliga resurser som stod till adelns förfogande, det vill säga tjänstefolk, anställda och underhavande.

Bröderna Carl och Axel von Fersen agerade olika även angående byggnader och fastigheter i deras ägo. Carl von Fersen arrenderade ut nästan alla fastigheter och jordegendomar, och han bodde själv vid hovet. Axel von Fersen investerade i sina egendomar genom att renovera, modernisera, upprusta och inreda sina palats och herrgårdar. Det har blivit en självklarhet i konsumtionshistorien att tillskriva kvinnor rollen av inredare. Men Johanna Ilmakunnas visar att det var Axel von Fersen som bestämde om inredningen då palatset på Blasieholmen renoverades. Då han långt senare lät bygga ett helt nytt och modernt palats på familjens lantegendom Ljung, var det han som gav precisa order om dess inredning och kontrollerade att de blev följda. Nya eller moderniserade palats med matsalar och salonger erbjöd ett nytt halvoffentligt, intimt forum där man kunde samtala i förtroende med sina politiska meningsfränder. Dyra investeringar i palats och slott kan bland annat tolkas som en strategi för att förstärka högadelns politiska och ekonomiska position.

De nödvändiga mänskliga resurser som adeln förfogade över, det vill säga tjänstefolk, anställda och underlydande, syns dåligt i källorna. Inte ens i de professionellt förda fersenska räkenskaperna finns det ordentliga

uppgifter om tjänstefolket eller de anställda. Trots detta förmår Ilmakunnas ge en livlig beskrivning av tjänstefolkets och de anställdas uppgifter, hierarki och betydelse för den högadliga livsföringen. En del av tjänstefolket stannade kvar i familjens tjänst under flera decennier och blev förtrodda mycket ansvarsfulla uppdrag.

Till sist tar Ilmakunnas upp den essentiella frågan hur allt det föregående finansierades. Här riktar hon blicken på avkomst och avkastning av egendom och investeringar, övriga inkomster samt utgifter och skuldsättning. I det här sammanhanget diskuterar hon betydelsen av plikt, tillit och kreditvärdighet. En adelsdam utan egen förmögenhet var beroende av sin far eller make, men också unga adelsmän var ekonomiskt beroende av sina föräldrar om de inte hade en civil eller militär tjänst med god lön. Först efter arvsskiftet blev adelsmanen ekonomiskt oberoende. Axel och Carl von Fersens mor Eleonora Wachtmeister betalade länge sina vuxna söners räkningar, och Axel von Fersen gjorde likadant med sina vuxna söner. I 1700-talets samhälle kunde man inte leva utan att skuldsätta sig. I ett sådant samhälle var kreditvärdighet en oundgänglig ekonomisk resurs. Så länge som en adelsman hade kvar sin kreditvärdighet, blev skuldsättningen sällan riktigt ödesdiger. Förlorade han sin kreditvärdighet började nya och gamla räkningar strömma in, och då blev det kritiskt. Det hände att Carl von Fersen och Hans Axel von Fersen var nära katastrof, men varje gång räddade Axel von Fersen deras och därmed familjens ära.

Johanna Ilmakunnas bok ges mervärde av de goda bilagorna. Det fersenska släkträdet, tabeller över Carl och Axel von Fersens inkomster och utgifter samt en utförlig diskussion om undersökningens teoretiska, metodologiska och källmässiga problematik. Bokens fina illustrationer bör också nämnas.

Johanna Ilmakunnas vill med sin bok modifiera bilden av adeln som den sysslolösa klassen (*leisured class*). Högadeln slapp allt

kroppsarbete, men sysslös var den inte. På 1700-talet förväntades både adelsdamer och adelsmän föra ett nyttigt liv och inte sitta sysslösa. Vad man förstod med nyttigt var förstås bundet till stånd och kön. Ilmakunnas konstaterar att begreppet "skrytkonsumtion" (*conspicuous consumption*), som lanserades av Torstein Veblen 1899, inte är adekvat för adelns konsumtion på 1700-talet. Högadeln stod själv högst i konsumtionshierarkin och hade inget behov att efterlikna någon. Konsumtionen hade i det hierarkiska ståndsamhället ett enormt symboliskt värde i alla stånd och livsområden. Ur adelns egen synpunkt var dess livsstil och konsumtion rationella så länge som de tjänade adelns målsättningar.

Marjatta Rabikainen

Trude Kolderup, *Le goût de l'inachèvement: esthétique et narration dans l'œuvre de Marivaux* (Oslo: Solum forlag / Paris: L'Harmattan, 2010). 275 s.

Det hör inte precis till vanligheten med nordiska publikationer av eller om Marivaux. Det nationella svenska bokregistret Libris upptar bara ett fåtal titlar på pjäser eller romaner i översättning, men inte någon studie av format utgiven på något nordiskt förlag. Det är därför särskilt glädjande att se, att Trude Kolderups utmärkta avhandling från 2005 nu ges ut i bokform i en samproduktion mellan Solum forlag och franska L'Harmattan.

Internationellt sett är det kanske Marivaux dramatik som tilldragit sig det största intresset på senare år. Den enda nordiska monografin som nämns i litteraturlistan i den aktuella boken är John-Kristian Sanakers *Le discours apprivoisé: essai sur le dialogue de Marivaux* (1987), även den på Solum forlag, och den har hittills stått ganska unik. Nu kommer alltså ännu en norsk studie ägnad Marivaux och den här gången är

det hans romaner som står i fokus, närmare bestämt hans sista stora romaner, *La vie de Marianne* och *Le paysan parvenu*. Båda är skrivna och publicerade periodiskt, och båda har förblivit ofullbordade. Kolderup ser just i denna teknik ett karakteristiskt drag som går igen i mycket av det som Marivaux har skrivit och som också förklarar mycket av hans estetik.

Studien är indelad i två delar. Första delen analyserar Marivaux estetik utifrån det ofullbordade som princip. Den visar tydligt på Marivaux som en av de första moderna författarna, som i sina texter – dramatik och romaner – bröt mot det klassiska skönhetsidealet, där allt skulle vara väldefinierat, välordnat och välavslutat i enlighet med Aristoteles föreskrifter. Under det tidiga 1700-talet hyllades i stället det odefinierbara, det oordnade och det oavslutade – "un je-ne-sais-quoi" – som realistiskt och därför överlägset det traditionellt sköna. Barocken fick vika för rokokon. Det fulländade är vetskapen om att allting är ofullständigt, så skulle man kunna formulera Marivaux filosofi. För övrigt kan man säga att Marivaux med sina skrifter bidrog till att förändra synen på filosoferna under 1700-talet, till vars skara han uppenbarligen även räknade sig själv.

Andra delen är en narratologisk undersökning av de två romanerna utifrån Gérard Genettes begrepp "historia", "berättelse" och "berättande". Båda romanerna uppvisar en labyrintisk struktur, där flera olika berättelser bildar olika nivåer, så kallad *mise-en-abyme*, men där själva berättandet utgör en förenande princip. Båda romanerna har berättaren själv som subjekt och berättelserna är därmed – per definition – ofullbordade, eftersom de utgör berättarnas levnadshistoria, vilken bara kan avslutas med berättarens död och därför omöjliggör ett slut på berättelsen.

Det är ofrånkomligt i en studie över Marivaux, även om ämnet här är begränsat till hans romaner, att också gå in på hans dramatik och hans mycket speciella sätt att skriva dialog, i synnerhet som båda romanerna framställs

som om de vore muntliga berättelser (Marianne "pladdrar"). Även om språket som sådant inte här står i centrum, förekommer det ändå i en lång rad citat ur pjäserna, som underbygger de teser som framställs. Till och med det ofta missförstådda – och misshandlade – begreppet *marivaudage*, ursprungligen en nedsättande benämning på preciositeten i den dramatiska diskursen hos Marivaux, får här sin upprättelse genom att det behandlas utifrån samma kriterier som ligger till grund för analysen i sin helhet. Även dialogen är till sin karaktär ofullbordad, en pågående diskurs som gestaltar en ständig förändring och förskjutning hos dramats personer. Kolderup går till och med så långt att hon jämför Marivaux dramatiska diskurs med Jacques Derrida och dennes berömda teori om "la différence". Genom sin ställning mitt emellan sant och falskt får det dramatiska språket också ett högre realistiskt värde, ett uttryck för en person i ständig förvandling, något som är utmärkande också för de gestalter vi möter i Marivaux romaner. Kanske är det just detta som gör att vi upplever Marivaux romaner – liksom hans pjäser – som öppna konstverk, och som gör honom så tilltalande för nutida läsare.

Ett annat uttryck för det dramatiska – eller rättare sagt teatrala – i de situationer romanernas huvudpersoner ställs inför är det spel med blickar som personerna utsätts för eller själva levererar. Liksom på teatern blickarnas spel är centralt för hur personerna uppfattas och uppfattar sig själva i relation till sin omvärld, blir också blickarnas spel i romanerna avgörande för hur till exempel huvudpersonen Marianne ser på sig själv men också uppfattas av andra som hon möter. Berättarjaget i de båda romanerna försätter sig själva "en situation", precis som skådespelaren på teatern, både i förhållande till sina "medspelare" och till sina läsare, det vill säga till sin publik.

Sammantaget är det en väl argumenterad och genomarbetad studie, som med hjälp av det ofullbordade som analysverktyg kastar

nytt ljus över Marivaux och hans *marivaudage*, och som på ett övertygande sätt förhåller sig till – och även lyckas skriva in sig i – den samtida Marivaux-kritiken. Boken är skriven på god franska, idiomatisk och välformulerad. Att det trots allt förekommer några missklädsamma "coquilles" får väl snarast det samproducerande franska förlaget ta på sig ansvaret för.

Sven Åke Heed

Sofia Kotilainen, *Suvun nimissä: nimenannon käytännöt Sisä-Suomessa 1700-luvun alusta 1950-luvulle*, Bibliotheca Historica 120 (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2008). 423 s.

Sofia Kotilainen studerar i sin avhandling *Suvun nimissä: nimenannon käytännöt Sisä-Suomessa 1700-luvun alusta 1950-luvulle* (I släktens namn: namngivningspraxis i det inre av Finland från början av 1700-talet till 1950-talet) ett intressant och bara lite undersökt tema: namngivning på landsbygden i Finland under ett långt tidsavsnitt. Hon har undersökt vilka namn som har valts under olika tider, praxis kring val av namn och namnbruk samt hur valen har påverkats av idémässiga förändringar och utvecklingslinjer. Namnskicket under tiden från 1700-talets början till 1900-talets mitt speglar bland annat samhällets modernisering.

Arbetet är till sitt grepp mångvetenskapligt. Det står närmast den mentalitetshistoriska forskningstraditionen, men Kotilainen har också tagit intryck av genusforskning och applicerar ett könsperspektiv på namnbruket. Därutöver gör hon bruk av de från sociologin i historievetenskapen införlivade begreppen socialt och kulturellt kapital. Teoretiskt gör Kotilainen boskillnad med språkvetenskapen genom att tala om namngivningspraxis och namngivningsbruk, i stället för att använda det av lingvister brukade begreppet namnsystem.

Namngivningen följde inte strikt givna normer enligt ett entydigt system, utan var anpassad till vardagens verklighet.

Geografiskt har Kotilainen valt de nordvästra delarna av Mellersta Finland, Kivijärvi-, Kinnula- och Kannonkoskitrakterna på gränsen mot Österbotten. Området lämpar sig bra för undersökningen eftersom det handlar om en perifer gränstrakt mellan olika kultursfärer. Namnskicket är brokigt i dessa främst av savolaxare befolkade trakter. I grannsocknarna i väster – i Karstula, Kyyjärvi och Saarijärvi – har man följt en västfinsk praxis att ta tillnamn enligt bopplatsen. I öster i Viitasaari har däremot det östfinska bruket med släktnamn som ärvs från generation till generation varit starkt. Vad gäller efternamnen var praxis i Kivijärvitrakten tydligt östfinsk. Namn utgående från hemman användes enbart om personer som flyttat från österbottniska orter, och tidvis om husbönder.

Sofia Kotilainen har undersökt kyrkböcker, domböcker och begravningsplatser och har genom noggranna studier samlat ett stort material. Genom minneskunskap och intervjuer har hon fördjupat källmaterialet för de senare tiderna. Undersökningen tar sin början i året 1737 då förteckningen över födda i Kivijärvi socken tar sin början. Stomme till undersökningen är ett kollektivbiografiskt material om omkring 9 000 personer inom släkterna Kotilainen och Hakkarainen från 1737 till 1900-talets mitt. En korpus om över 19 000 personer som döpts och namngetts i Kivijärvi 1737–1959 utgör ett stort jämförelsematerial. Kotilainen använder sitt material skickligt och inser dess begränsningar. Den muntliga traditionen och informationen täcker endast 1900-talet. En utmaning har också varit att det för den förra delen av tidsperioden saknas all slags självbiografiskt material som kunde ge inblickar i namnbruket. Det kyrkliga och statliga materialet ger endast begränsat och genom mellanhänder insyn i allmogens föreställningar, värderingar och tankevärld.

Källmaterialet är fram till 1870-talet nästan enbart på svenska, vilket försvårar arbetet för den som studerar namn i Finland. Som Sofia Kotilainen konstaterar var ett dubbelt namnskick i bruk. I de officiella dokumenten antecknades de svenska namnformerna, men till vardags brukades de finska namnformerna eftersom befolkningen i Kivijärvi uppenbarligen var fullständigt finskspråkig. Kotilainen menar att detta parallella bruk av namnformer visar på en flexibilitet och på identiteter som inte är fastslagna i ett språk eller namn. Beroende på sammanhang och grad av formalitet var personen till exempel Anders eller Antti. Genom att använda kyrkböckernas namn relativt konsekvent undviker Kotilainen rätt väl de fallgropar som den språkliga förändringen har gett upphov till.

Kotilainen behandlar sitt ämne mångsidigt och studerar namnen utgående från arv, ovanliga namngivningssituationer, kön och fadderskap. Dessutom studerar hon den särpräglade tilltalsnamnkulturen i området. Betydelsen av heder och ära för namngivningspraxis, och agrarsamhällets patriarkala traditioner, är centrala genom hela undersökningen.

En röd tråd i undersökningen är hur förnamnen har ärvts från generation till generation och Kotilainen analyserar vilken betydelse det har haft för allmogen i Kivijärvi att ha samma namn som andra närstående personer. Enligt undersökningen har till exempel nästan hälften av barnen fått samma namn som en gudmor eller gudfar. En femtedel av barnen har fått namn efter en förälder. Tidigare har man i släkt- och namnforskningen ansett att samma namn, särskilt i traditionella agrarsamhällen under 1700- och 1800-talen, främst har ärvts inom den närmaste familjen. Att så många har burit samma namn har också berott på att mängden brukade namn inom agrarsamhället var litet.

Undersökningen lyfter fram många intressanta aspekter på valet av förnamn och de utvecklingstrender som kan ses i namngivningen.

Under undersökningsperiodens början, fram till 1700-talets slut, namngav man gärna äldsta sonen efter farfar och äldsta dottern efter farmor. Två tydliga brytningstider kan ses i namngivningspraxis. Den första infaller i början av 1800-talet. Då slutade det vara självklart att namnge de äldsta barnen efter faderns föräldrar. Tvärtom var det de yngre syskonen som vid denna tid gavs farföräldrarnas namn. En ännu större förändring skedde under 1800-talets tredje kvartal då mera avlägsna släktingars namn började förekomma mera frekvent i namngivningen, antalet namn ökade överlag och man började tydligare följa olika namnmoden. Från 1760-talet till 1860-talet var det samma namn som var de mest populära. För flickor toppas statistiken för denna tid av Kristiina, Maria och Anna. Pojkar hette oftast Johannes, Henrik och Matti. Därefter och särskilt på 1900-talet försnabbades modets växlingar så att namntrender förändrades efter två till tre decennier. Namn som avvek från det vanliga ser man i Kivijärvi oftare hos barn till ogifta mödrar, och till föräldrar som var utsocknes. Bruket att namnge barnen efter deras faddrar försvann på 1900-talet snabbare, medan föräldrars, far- och morföräldrars och andra nära släktingars namn förekom mera frekvent. Släktskapets betydelse i nätverken stärktes.

En tydlig trend som blev starkare efter 1800-talets mitt var praxisskillnad i namngivning av söner och döttrar. I pojknas namn förblev traditionen fortfarande i högre grad en viktig nämnare, medan man i flickornas namn oftare ser hur namnmoden och nya namn som har introducerats genom traktens få ståndspersoner har påverkat namnvalet. Antalet traditionella familjenamn hos flickor sjönk stadigt under hela den undersökta tiden, medan den typen av namn för pojkars del ökade i frekvens under 1900-talets första hälft. Pojkar som skulle ta över familjegården fick oftare också ärva förnamn inom sin familj. Den traditionella namngivningen av pojkar syns också

i det att bruket att ge flera förnamn spred sig mycket långsammare i namngivningen av just söner. Kotilainen ser dessa drag som utslag av en stark patriarkal struktur och social kontroll inom lokalsamhället.

I vardagslag brukades smeknamn – i dessa trakter på finska kallade *köllinimi*, köllinamn – som syftade på fysiska eller psykiska egenskaper hos bäraren. Också dessa namn ser Kotilainen som en del av det agrara samhällets traditionalistiska drag. Köllinamn gavs oftast i syfte att smäda och retas eller till personer som hade någon särskild förmåga eller egenskap. Det handlade alltså om ett slags social disciplinering inom gruppen.

De långt tillbaka i historien gående namngivningstraditionerna inom många släkter ser Kotilainen som ett drag av den in på 1900-talet starka patriarkalismen inom agrarhushållen. Det var barnens fäder som var avgörande i valet av namn och släktgården var viktig. Men det var inte bara hemmansägarna som gärna höll på de traditionella familjenamnen, också den obesuttna allmogen, som var i behov av bättre beställda släktingars beskydd, kunde ha nytta av att bibehålla gamla familjenamn. Torparna däremot frigjorde sig från den gamla namntraditionen snabbare än övriga. En annan viktig orsak till att namngivningstraditionerna förblev så starka på orten är enligt Kotilainen det starka fotfäste som olika väckelserörelser fick där. Att man övergav traditionerna långsamt är i och för sig inte konstigt på en ort som också i övrigt påverkades av modernisering i en mycket modest takt. Till exempel nådde elektrifieringen Kivijärvi först på 1950-talet på ett heltäckande sätt.

Brottet i namnbruket på 1800-talets andra hälft påverkades i hög grad av en växande individualism som tog sig uttryck bland annat i kvinnornas växande möjlighet att påverka namnval och således bryta de patriarkala traditionerna. Samhällsutvecklingen ökade på 1800-talets andra hälft behovet av att kunna identifiera enskilda individer bland annat på

grund av den ökade folkmängden, effektiverade beskattningen, utvecklade folkskoleväsendet och allmänna värnplikten. Den växande läskunnigheten bland allmogen är också en orsak till att nya förnamn kom i bruk. Almanackor, tidningspressen och folkbiblioteken introducerade flera namn som ökade utbudet och valmöjligheterna.

Namnutbudet ökade också till en viss del av den på orten rätt så fåtaliga kretsen av ståndspersoner, av prästerskapet, lärarkåren och tjänstemän som utgjorde "den bildade klassen". Kotilainen konstaterar dock att det i hennes material inte finns mycket spår av sådant inflytande. En orsak är att dessa sällan var långvariga i trakten och därför inte hann utöva något långvarigt inflytande. Flickor fick oftare namn som härstammade från kretsen av ståndspersoner eftersom man tidigare började ge flera namn åt just flickor.

I tidigare namnforskning har man betonat en utveckling från äldre bibliska namn till moderna "finska" namn. Kotilainen ser inte en lika entydig process, utan beskriver utvecklingen som mycket mera mångbottnad. Förändringar sker i olika skeden på olika nivåer. Centralt i namngivningen är, oberoende av barnets härkomst och familjens ställning i lokalsamhället, den heder och ära som man har knutit till namnet. Man ville självklart ge sina barn namn som hade positiva konnotationer. En enskild person med tvivelaktigt rykte kunde leda till att hans eller hennes namn kom ur bruk inom släkten. På samma sätt införlivade man gärna namn som bars eller hade burits av utomstående som hade ett gott rykte. Som en parallell kan man konstatera att ett gott och uppskattat efternamn verkar ha varit allt viktigare ju mindre egendom namnets bärare hade.

En bärande tanke i undersökningen är att traditionsbunden namngivning ska ses som en strävan till kontinuitet i en föränderlig värld. Kotilainen menar att moderniseringen inte utplånade gamla, traditionella strukturer, utan förändrade dem inifrån. Släktens kollektiva

väsen förvandlades under 1800-talet till nationen som ett kollektiv med vilket man identifierade sig och anknöt till bland annat genom namnval. Tidigare hade man identifierat sig som medlemmar av en släkt och valt namn åt barnen utgående från detta, senare blev identifieringen som medlem av en nation starkare och namnen valdes utgående från denna utvidgade och nationella familj.

Som helhet är Kotilainens avhandling en väl disponerad, logisk och noggrann undersökning. De utförliga och mångsidiga person-, ort- och hemmansregistren i bokens slut, liksom ett bra sakordsregister, ökar avhandlingens användbarhet. Kotilainen skriver väl och nyanserat, men eftersom undersökningen bygger på närläsning av ett stort material finns nästan oundvikligen en del upprepningar i sak och uttryckssätt. Namnpraxis i västra och östra Finland beskrivs på snarlydande sätt både på sidorna 86 och 87. På samma sätt upprepas på sidorna 250 och 251 i två på varandra följande stycken hur lokalsamhällets normer har påverkat namnutvecklingen.

Trots att Kotilainen skriver om faddrarnas betydelse vid namngivning är bakgrunden här något tunn. Som läsare saknar jag mera information om antalet gudmödrar och gudfäder och hur detta har skiftat över tid. Undersökningen innehåller i övrigt rikligt med statistiskt material, men just på denna punkt skulle jag önska mera. Ett detaljfel, som snarast beror på en slarvig formulering, har smugit sig in på sidan 319 där Kotilainen skriver att personnamnen i de offentliga dokumenten har skrivits i sina svenska former från och med början av 1700-talet. Detta är korrekt om man bara talar om avhandlingens källmaterial, men går man utanför det har svenska namnformer använts redan i de tidigaste källserierna, redan i 1530- och 1540-talens jordeböcker.

Sofia Kotilainen belyser i sin avhandling på ett mångsidigt sätt landsbygdens namngivningspraxis. Trots att hennes källmaterial är stort och svårbearbetat, och trots att det råder

brist på jämförbar tidigare forskning, skulle jag önska mig att Kotilainen hade försökt sätta sina resultat i ett lite större perspektiv. Det hade varit intressant med något slags jämförelser med praxis i åtminstone närbelägna trakter. Trots dessa anmärkningar är Kotilainens undersökning både värdefull och förtjänstfull. Lokalsamhällets olika skeden speglas också i namnskicket. Det vore verkligen glädjande om också andra forskare skulle ta sig an liknande mentalitetshistoriska frågeställningar i agrarsamhället. Agrarhistoria i alla dess former har under det senaste decenniet blivit allt mera styvmoderligt behandlad. Det vore dags för en återupprättelse.

Kari-Matti Piilabti

Annie Mattsson, *Komediant och riksförrädare: bandskriftcirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III*, Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 45 (Uppsala: Institutionen för litteraturvetenskap, 2010). 411 s.

Annie Mattssons nyligen utkomna avhandling i litteraturvetenskap behandlar handskrivna politiska smädeskrifter från senare delen av 1700-talet. Författaren har tagit sin utgångspunkt i ett material Ingemar Carlsson sedan tidigare förtecknat i en opublicerad bibliografi. Mattsson har begränsat sig till 120 texter, varav 11 valts ut för en djupare analys. De senare texterna finns tryckta som ett appendix till avhandlingen. På detta material tillämpas sedan tre olika former av analys: en retorisk analys, en mediehistorisk analys och en idéanalys. Av dessa förefaller den retoriska analysen vara den mest framträdande och den är också, enligt min mening, den mest väl genomförda.

Materialurvalet har styrts utifrån studiens fokus: kung Gustav III. I enlighet med den klassiska retorikens kategorier kan smädeskrif-

terna betraktas som en del av *genus demonstrativum*, vars vanligaste form är lovtalet. Smädeskrifterna är med andra ord spegelbilder av den offentliga propagandan och hyllningarna till kungligheter som var en så spridd genre vid denna tid. Eftersom politiska lovtal har fått en ganska stor uppmärksamhet i forskning om 1700-talet, och då i synnerhet Gustav III är en person vars offentliga framträdanden studerats i detalj, erbjuder den spegelbild Mattsson ägnat sin studie ett mycket spännande nytt perspektiv. Redan det faktum att författaren i avhandlingens appendix gjort ett urval av dessa texter lätt tillgängliga är en värdefull insats för forskningen. De ger oss en glimt av hur kungens politiska opposition kunde uppfatta hans person och den politiska utvecklingen under hans regeringstid, samt mer generellt med vilka grundläggande begrepp man tänkte kring och agerade i politiska sammanhang vid denna tid.

Mattsson presenterar ett antal spännande resultat av sin undersökning. Av dessa kan följande vara värt att kort sammanfatta: Det är sannolikt att dessa texter till största delen bör knytas till oppositionella inom adelsståndet, vilket förstås också stämmer väl med vad som tidigare är känt om den politiska oppositionen mot kungen. Tillkomst och spridning av dessa texter har sannolikt varit ett Stockholmsfenomen. De var knutna till riksdagarna, trots att dessa i formellt hänseende minskade i betydelse under den studerade perioden. Frihetstidens politiska kultur levde, som Mattsson uttrycker det, vidare in i den gustavianska epoken, delvis genom att det som tidigare sagts i tryck nu i stället spreds i de handskrivna texterna. Vidare är det tydligt att en markant ökning av antalet skrifter kan ses i samband med 1788 års krig och att tonen generellt blev hårdare mot slutet av Gustav III:s regeringstid. Man kan också notera att det även i texter som hårt kritiserar och förlöjligar kungen finns en närmast underförstådd premis att det fanns svagheter i det frihetstida statsskicket. Om man ogillar Gus-

tavs statskupp är det alltså inte nödvändigtvis för att man vill återgå till detta, som också i oppositionens ögon kunde betraktas som alltför präglad av partistrider.

Mattsson jämför med gott resultat sitt material med vad svensk och internationell forskning sedan tidigare visat om 1700-talets smädeskrifter och politiska kultur. Hon visar bland annat hur det var relativt ovanligt med sexuella inslag i smädelserna mot Gustav III om man jämför med till exempel Frankrike vid samma tid. I några texter beskrivs kungen som inblandad i homosexuella relationer med sina hovmän. Men det är då hovmännen som beskrivs som kungens älskarinnor eller som att han "brukar" dem "som kvinnor". Kungen är alltså den aktive parten i en homosexuell relation, och med tidens synsätt är det därför i högre grad på hans favoriter skuggan faller. I överensstämmelse med tidigare forskning visar Mattsson också hur religiösa argument förefaller ha blivit relativt ovanliga i dessa texter från 1700-talets slut. I Sveriges verkar användningen av religiösa argument i politiska sammanhang generellt sett ha blivit allt ovanligare under seklets lopp. Den huvudsakliga kritiken mot Gustav III grundade sig alltså inte i sexuella anspelningar, även om sådana förekom. Inte heller var den grundad i religiösa argument. Vad smädeskrifterna huvudsakligen riktade in sig på var att framställa honom som en tyrann, eller helt enkelt en dålig kung. Som avhandlingstiteln antyder var det inte ovanligt att man presenterade honom som en slösaktig låtsaskung och som en förtryckare som regerade med olagliga medel.

Annie Mattssons avhandling har många förtjänster. Bland de främsta är den systematiska analysen och den tydliga presentationen av forskningsresultaten, något som blir särskilt tydligt i den utmärkta sammanfattande diskussionen i det avslutande kapitlet. Som sagt är avhandlingen också av stort värde som en gedigen empirisk undersökning av ett material som är värt mer uppmärksamhet. Som

alltid finns också en del tveksamheter. Till detaljerna hör att bokens första tredjedel bitvis innehåller onödigt många korrekturfel. Avhandlingsförfattaren har vidare tvingats till många svåra val. Två av dessa val kan vara värda att kommentera, de rör valet av kontext och valet av den teoretiska ramen för avhandlingen. Då Mattsson sysslar med smädeskrifter blir texternas relation till furstespegelgenren högst relevant, något avhandlingsförfattaren också varit medveten om. Men eftersom genren innehåller ett oöverskådligt antal verk fördelade över en mycket lång tidsperiod har ett urval varit nödvändigt. Mattsson har då valt att huvudsakligen använda en modern engelsk översättning av Erasmus *Institutio principis christiani* (1516) som grund för sina jämförelser med det egna materialet. Erasmus verk är förstås en klassiker i genren och ett utmärkt val på många sätt. Frågan är emellertid om det inte hade varit mer rimligt att använda den svenska översättningen som utkom 1721 i det här sammanhanget, om man inte ville använda det latinska originalet. Furstespegeln var inte en död genre under 1700-talet och det finns flera verk med direkt anknytning till Gustav III som kanske också hade kunnat ge intressanta resultat i en jämförelse, till exempel Fredrik den stores *Anti-Machiavel* (1740) översatt till svenska 1757 (då dedicerad till kronprins Gustav).

Det är lätt att på samma sätt lockas att ställa frågan kring valet av den teoretiska ramen för avhandlingen. Det gäller den retoriska analysen. Mattsson har velat använda sig av en analys med utgångspunkt i den klassiska retoriken bland annat av det skälet att författarna till smädeskrifterna själva med hög sannolikhet skolats i denna tradition. Mattsson har valt att använda sig av Afthonios senantika retorikhandbok *Progymnasmata* och Vossius *Elementa rhetorica* från 1600-talet. Ett alternativ hade varit att i stället utgå från Cicero, vilket hade varit motiverat av flera skäl. Cicero hade naturligtvis en särställning bland de klassiska

författarna som litterär förebild. Men Cicero var också den främste politiske retorikern, en centralgestalt i den politiska filosofins republikanska tradition som ju var ett så viktigt inslag i frihetstidens politiska kultur. Det behövs knappast tilläggas att det finns ett flertal olika gymnasieutgåvor av Ciceros tal och retoriska skrifter tryckta i Sverige från 1600- och 1700-talen. Denna typ av alternativa val kan emellertid alltid föreslås en avhandlingsförfattare. Annie Mattssons avhandling fungerar utmärkt även med de val som nu gjorts.

Andreas Hellerstedt

Lea Niskanen, *Boktryckarna i Åbo 1750–1828: en bokhistorisk studie genom ett yrke*, Bokhistoriska skrifter 5 (Lund: Avdelningen för ABM och bokhistoria, 2010). 283 s.

Under år 2010 disputerade tre bokhistoriker i Lund. En av dem var Lea Niskanen. Hennes avhandling undersöker den i Finland välkända tryckerifamiljen Frenckell och dess etablering som företagare i Åbo från 1750-talet. Den förste Frenckell, invandrad boktryckargesäll från Tyskland, bosatte sig i Åbo där akademien under ett sekel hade drivit tryckeri för sina publikationer. Men det var inte lätt för invandrarerna när han försökte etablera nytt tryckeri i den traditionsbundna och strängt reglerade branschen. Den unge Johan Christopher Frenckell vann inte heller framgång med tillståndsansökningar i Borgå och Viborg. Efter tio år i Finland titulerades han fortfarande boktryckargesäll hos tryckeriägaren Merckell i det akademiska tryckeriet i Åbo.

Avhandlingsförfattaren utgår från Pierre Bourdieus kultursociologiska terminologi såsom fält, habitus och kapital. Angreppssättet känns igen från Bo Petersons avhandling om Norstedts och Petra Söderlunds om V. F. Palmblads förlag för de svenska romantikerna,

ehuru dessa handlar lika mycket om förlagshistoria som tryckerihistoria. I Niskanens avhandling ligger fokus på tryckeriyrket i ett tidigare utvecklingsskede. För att Frenckell skulle kunna göra karriär inom boktryckeriet behövdes inte bara egenförvärvad yrkesskicklighet utan också ekonomiskt och symboliskt kapital. En lyckosam omständighet var att han gifte sig med forne akademiboktryckarens styvdotter, vilket gjorde att han kunde vinna istället för det åtråvärda tryckeriet. Men ekonomin var ett ständigt bekymmer. Skuldsättningar och sjukdomar pressade Frenckell.

Men så dök Jacob Bremer upp – framgångsrik Åboköpmann villig att satsa kapital i tryckeriet. Frenckell och Bremer blev 1765 bolagsmän på tjugo år med ensamrätt att trycka allt akademiskt tryck samt psalmböcker och katekeser. Man kan likna Bremer vid den tidens riskkapitalist, som i Åbotryckeriet såg möjligheter att få avsättning för papper från ett av honom anlagt pappersbruk. Till hjälp att sköta tryckeriets verksamhet valde Bremer sin svåger Carl Hising. Samarabetet mellan Bremer, Hising och Frenckell skulle komma att kantas av ständiga stridigheter, eftersom uppgörelsen dem emellan var svårtolkad. Frenckells symboliska kapital som yrkesman kolliderade med det ekonomiska kapitalets talesmän. Hising lär även ha haft bättre gehör som arbetsledare i tryckeriet.

Frenckell kände sig förorättad över att Hising tagit bort hans namn som boktryckare på titelbladet och han sökte förgäves slå vakt om sitt varumärke, men fick inte medhåll från konsistoriet. Niskanen åskådliggör turerna i de invecklade processerna och sätter in dem i ett sammanhang där Bourdieus termer kan användas som redskap för att förklara de stridandes positioner i fältet. Det gällde tryckeriets skötsel och anseende. Det spännande förloppet ledsagas av hänvisningar till mustigt källmaterial från fejderna.

Frenckell den äldre hade en lång väg att gå för att uppnå status som akademiboktryckare

med tryckeri i egen regi. Niskanens skildring av Åbo akademis utveckling med frihetstidens utilism, den komplicerade språkfrågan, Aurora-sällskapet, Åboromantiken et cetera utgör egentligen en idéhistorisk studie i sig. Diskussionen om det akademiska livet som kulturellt kapital och de viktiga relationerna mellan Finland och Sverige i kulturellt hänseende hade vunnit på att stramas upp och renodlas mera. Detta hade gärna fått vara en upptakt till studien – lika angelägen som förklaringsmodell som de teoretiska piruetterna kring Bourdieu.

Det är först den andre Frenckell, med samma namn som fadern, som tar ett eget kliv in i den akademiska världen genom att 1776 försvara en avhandling, som han påpassligt dedicerade till bolagsmannen i tryckeriet Carl Hising. Det var tre år före faderns bortgång. Sonen var givetvis skolad i tryckeriyrket och ärvde ett socialt och kulturellt kapital. Successivt lyckades magister Frenckell expandera verksamheten. Frenckell II fick 1786 kontrakt som akademiboktryckare och började förlagsverksamhet med finska psalmböcker och katekeser som bas. Tryckeriet utvidgade sitt tyförråd – en manifestation av det symboliska kapitalet. Åbotrycket kom att uppnå hög typografisk kvalitet under den gustavianska tiden. Frenckell blev känd för att följa modet i sina stilval under Porthans tid som vetenskaplig inspiratör i Åbo. Boktryckarsonen raffinerade familjeföretagets varumärke i estetiskt hänseende. Och 1794 stod Frenckell som ensam ägare till det pappersbruk som Jacob Bremer varit med och startat.

Vid ingången av 1800-talet var Frenckell den yngre en förmögen man. Läroböcker och upplysningskrifter utgivna av Hushållningssällskapet samt ökad nöjesläsning via läsesällskap och lånbibliotek bidrog till att diversifiera tryckalstren. Förlagsverksamheten pockade på. Efter kriget 1808–1809 började den ekonomiska konkurrensen hårdna och 1812 beslutades att göra Helsingfors till huvud- och regeringsstad. Framtiden för Åbo var osäker. Den tredje generationen Frenckell hade 1809 blivit

faktor i Åbotryckeriet. Men det frenckellska tryckeriets monopolställning började alltmer ifrågasättas. 1814 bildades bolaget Frenckell & Son – man konverterade sitt kapital. Efter Åbo brand 1827 startade bokhandel och boktryckeri i Helsingfors. Den frenckellska firman fanns nu i både Åbo och Helsingfors.

I bourdieuska termer hade boktryckeriverksamheten under de första årtiondena av 1800-talet utvecklats till ett självständigt autonomt fält med tydliga polariteter mellan konkurrerande hierarkier. När man skaffat sig ett varumärke följde även ekonomiska vinster, som skapade symboliska och ekonomiska tillgångar. Namnet Frenckell & Son representerade ett konsekrationskapital i det sociala rummet som kom att leva kvar in på 1900-talet. Först 2008 meddelades att det frenckellska tryckeriet gått i konkurs – Finlands äldsta aktiebolag och Nordens äldsta tryckeri.

Språkliga svagheter i form av felvalda prepositioner och klumpig ordföljd stör läsningen ibland. Teorins applicering på materialet blir stundom baktung och har inte riktigt hunnit mogna. Visserligen återges kartor över tryckeriets placering i staden Åbo, men en kronologisk tryckeriägarlängd hade inte skadat. Läsaren har ibland svårt att hänga med i den historiska framställningen i en för övrigt väsentlig och bitvis spännande bokhistorisk avhandling.

Gunnel Furuland

Carola Nordbäck, *Lycksalighetens källa: kontextuella närläsningar av Anders Chydenius budordspredikningar 1781–82* (Åbo: Åbo Akademi University Press, 2009). 408 s.

I spåren av ett ökat välbehövligt intresse för religionens betydelse under tidigmodern tid har också predikan kommit i fokus på olika sätt för sjuttonhundratalsforskare inom skilda discipliner. Predikan har studerats inte bara

från kyrkohistoriskt och teologiskt perspektiv, utan också från ett politiskt, språkligt, litterärt eller retoriskt. Skälet är enkelt, predikningar utgör centrala och givande källor. De var inte bara andliga texter, utan hade politiska dimensioner. De utgjorde också stommen i det religiösa vardagslivet samtidigt som predikan var den litterära genre som alla i det svenska 1700-talssamhället kom i kontakt med, oavsett vilken samhällsklass man kom från. Ett problem för forskningen har varit tillgången på material, men även om bevarandegraden av predikningar är förhållandevis låg – det rör sig trots allt om en primärt muntlig genre – finns undantag.

Carola Nordbäck har funnit ett av dessa undantag när hon i sin innehållsrika avhandling analyserar predikningar av den österbottenske prästen och politiske tänkaren Anders Chydenius (1729–1803). Denna avhandling utgör Nordbäcks andra, hon är nämligen dubbeldoktor i historia och teologi. Den första avhandlingen, som snabbt blivit ett standardverk inom sitt fält, behandlade 1720-talets konservativa pietism i relation till samtida luthersk ortodoxi och lades fram i ämnet historia, *Samvetets röst: om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige* (2004). Den här recenserade boken *Lycksaligheten källa: kontextuella närläsningar av Anders Chydenius budordspredikningar 1781–82* (2009) utgör hennes andra kyrkohistoriskt inriktade avhandling och den lades fram vid teologiska fakulteten vid Åbo Akademi. Syftet med undersökningen är, med avhandlingsförfattarens egna ord, att "analysera den tankevärld som finns i Chydenius budordspredikningar genom att närläsa texterna och relatera dem till deras homiletiska, moralteologiska och kyrkohistoriska kontexter" (s. 39).

De texter som främst analyseras är så kallade "prispredikningar" från åren 1781–1782. Det vill säga, dessa predikningar skrevs inte som underlag för muntliga framföranden i kyrkan – de var aldrig avsedda att hållas – utan

de tillkom enbart för att sändas in till predikotävlingar. De här aktuella predikotävlingarna utlystes av Theologico-Homiletiska sällskapet som var grundat av ärkebiskopen i Åbo stift, Carl Fredrik Mennander, som praktiskt nog också varit Chydenius lärare. Nordbäck framhåller att mediet därmed är primärt skriftligt, inte muntligt, vilket självklart har påverkat texterna; till exempel är dessa predikningar mera konstfullt bearbetade. Av en omfattande textmassa (970 sidor predikotext, eller 14 predikningar) har Nordbäck klokt nog valt att begränsa sin undersökning till de elva predikningar som skrevs över de tio budorden (budordspredikningar). Till dessa primärkällor tillkommer också andra: Chydenius politiska texter, andra religiösa texter, hans självbiografi, homiletiska handböcker, katekeser et cetera. Sammantaget vittnar avhandlingen om en imponerande inläsning. Tyvärr saknas personregister, vilket hade varit av stort värde i en undersökning som denna.

Varför skall man då överhuvudtaget bry sig om en, till synes, udda genre som predikningar skrivna för en tävling? Och varför Chydenius? På såväl ett mer övergripande som partikulärt plan ter sig forskningsuppgiften självklar och angelägen. Nordbäck själv framhåller behovet av en "ytterligare revitalisering av det homiletikhistoriska forskningsfältet" (s. 23), som nämndes ovan kan religiösa texter – där förstås predikan enbart utger en del – ge värdefull kunskap, till exempel om 1700-talets idévärld och politiska liv, inte bara om teologiska föreställningar. Chydenius själv var, och är fortfarande, en inflytelserik politisk tänkare som väl förtjänar den uppmärksamhet han här får. Att som Nordbäck gör nu föra samman Chydenius religiösa texter med de politiska för att belysa hans tankevärld visar sig ge rik utdelning: bilden av Chydenius kan genom denna avhandling på många sätt nyanseras och fördjupas. En annan intressant och för avhandlingen central fråga, rör i vilken grad Chydenius var bärare och förmedlare

av upplysningstankar. Här har tidigare forskning ofta betonat hans radikalitet. Nordbäck citerar omdömen om Chydenius som "liberal", "upplysningssinnad" och rentav "demokrat" (s. 15). Genom sin undersökning kan hon nyansera och historisera påståenden som dessa, men hon visar också övertygande att bilder av 1700-talets upplysning förtjänar att återges i gråskalor, inte svart eller vitt.

Avhandlingen är indelad i sju kapitel, där de första fyra (nära hälften av avhandlingen) diskuterar utgångspunkter och kontexter och de avslutande tre innehåller analyser av Chydenius texter, först predikningar och därefter i det avslutande kapitlet politiska texter. Som framgick av det citerade syftet är fokus satt på det Nordbäck kallar "kontextuell närläsning", om man vill uttrycka det annorlunda, noggranna analyser av texter satta i sitt historiska sammanhang. Kontexterna i detta fall är främst idéhistoriska, med självklar tyngdpunkt på teologi, samt kyrkohistoriska – inte socialhistoriska. Fokus ligger alltså på diskursen, inte på Chydenius som person.

Det första kapitlet redovisar i gängse ordning syfte, metod, teori och tidigare forskning. Teoretiskt och metodiskt är avhandlingen eklektisk, vilket också påpekas av Nordbäck själv. Begreppshistorisk teori (Quentin Skinner och Reinhart Koselleck) paras och kompletteras med teorier om språk, främst Ludvig Wittgensteins tankar om språkspel (Nordbäck använder termen "historisk djupgrammatik" för att beteckna det wittgensteinska perspektivet), men även metoder och angreppssätt hämtade från semiotik och retorik. Det bakomliggande motivet anges vara att skapa en "dubbelriktad blick, å ena sidan riktad mot den egna forskningstraditionens terminologi och begreppsval, å andra sidan en semantisk lyhörddhet för det historiska språkbruket i det undersökta källmaterialet" (s. 29). När all denna teori skall sättas i användning undrar jag ibland om resultat och slutledningar egentligen alltid hade krävt en så tung arsenal. Ett

exempel kan ges från slutet av undersökningen där Nordbäck tolkar Chydenius sätt att förhålla sig till olika begrepp genom att koppla in modern semiotisk teori, med termer som antonymi, taxonomi, hyperonym, kohyponom och meronym. En av poängerna är bland annat att visa hur Chydenius i sina utläggningar om budorden arbetar med motsatser, ett förbud hade både en positiv och en negativ aspekt ("du skall icke" implicerade också ett "du skall"). Det är verkligen intressanta resultat som Nordbäck redovisar rörande Chydenius argumentationsteknik och om de betydelseförskjutningar som sker i hans texter, men frågan är vad semiotiken tillför. Detta hade nog kunnat sägas mer direkt och med bibehållen analytisk precision, utan att lägga på denna förhållandevis tunga teoretiska överbyggnad. En annan nackdel är också att Chydenius egen röst blir svårare att uppfatta, när ett lager av teori läggs mellan hans texter och den nutida läsaren. Vilket i sin tur kan synas vara något paradoxalt med tanke på avhandlingens historiserande syfte.

En annan, och med denna fråga sammanhängande faktor, rör användningen av retorik. Om merparten av den teori och metod som används är relativt avancerad, gäller det inte den som hämtas från retorikhistoriskt och retorikvetenskapligt håll. Nordbäck lutar sig när det gäller de retoriska aspekterna ganska tungt främst mot i och för sig hedervärda, men basala undervisningsböcker i retorik, som Lennart Hellspongs *Konsten att tala* (1992) och *Metoder för brukstextanalys* (2001) samt dennes och Per Ledins *Vägar genom texten* (1997). Gängse retoriska handböcker, framför allt *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, saknas däremot. I jämförelse med de språkfilosofiskt avancerade perspektiv som anläggs i denna undersökning ter sig valet av basal retorisk metod något märkligt. Här hade jag önskat att Nordbäck ägnat retorisk teori samma uppmärksamhet som den övriga och lyft in en mer avancerad modell för argumentationsanalys. Detta kan utsträckas till att

gälla de diskussioner som rör retorikhistoriska förhållanden. Om valet av teologiska/kyrko-historiska källtexter utnyttjas sorgfälligt, kan inte detsamma sägas om de retorikhistoriska, vilka bland annat används när samtida homiletiska mönster skall tecknas. En viktig fråga rör därtill hur klassisk retorisk teori aktiveras i olika sammanhang; det är ju under slutet av 1700-talets som klassisk retorik ifrågasätts och omtolkas, vilket även får konsekvenser för homiletiska ideal. Med hjälp av retorisk teori skulle dessutom en mer finkalibrerad diskussion kunnat föras rörande argumentationen sedd till (tänkta) mottagare. Som nämndes är avhandlingen främst diskursanalytisk till sin karaktär och inte riktad mot sådant som diskussioner av tänkta läsare, mediets betydelse, spridning av predikotexter, reception eller dylikt. Men en analys av övertygande språkarter implicerar med nödvändighet tänkta mottagare för argumenten. I inledningen till avhandlingen går Nordbäck kort in på tänkta och verkliga mottagare till predikningarna. De primära mottagarna kan kanske sägas vara de teologiskt ytterst kompetenta bedömare av predikningarna, samtidigt angavs instruktionerna för tävlingen att de skulle kunna användas som mönster för yngre präster. Därmed riktas texterna inte bara mot den teologiskt kompetenta mottagaren, utan också indirekt mot en 'vanlig' församlingsmedlem. Har prispredikningarna därmed dubbla syften och teser som avspeglar sig bland annat i språkbruket? En fördjupad retorisk diskussion av argument och syfte i förhållande till publiken hade kunnat fördjupa diskussionen och ge relief till de begreppsutredande resonemangen.

Som nämndes upptar den kontextuella delen av avhandlingen de första fyra kapitlen och bakgrunderna till de egentliga analyserna är därmed omfattande. I avhandlingens andra kapitel beskrivs den lutherska trosvärlden under första hälften av 1700-talet, alltså innan Chydenius ens är född. Det finns dock vissa poängar med att arbeta på detta sätt, bland

annat kan Nordbäck utreda vissa centrala begrepp: ortodoxi, tro, tvivel, villfarelse och så vidare, vilket i sin tur har ett klart egenvärde. Begreppen blir sedan också centrala i analyserna av Chydenius texter. Hur kunde egentligen tro uttryckas språkligt? Utredningen görs i första hand med hjälp av samtida teologiska källtexter. Efter att ha lagt detta fundament går Nordbäck vidare för att i kapitel tre utifrån samma perspektiv ge en belysning av sjuttonhundratalets andra hälft och hon kan lyfta fram de förskjutningar som sker inte minst när det gäller tanken på individens egen förmåga att ta ställning i trosfrågor. Men Nordbäck påpekar också klokt nog att de förändringar som kan avläsas på teoretisk nivå inte innebar att präster faktiskt aktiverade detta i sina predikningar. I det följande kontextuella kapitlet ges en granskning av predikosynen som sådan, baserad på bland annat kyrkolag och predikohandböcker. Värdet av detta kapitel är stort och Nordbäcks uppsamlande redogörelse kommer att glädja efterkommande forskare. En vän av ordning kan dock påpeka att hänvisningen till tidigare forskning är något snål, till exempel saknas Göran Stenbergs avhandling *Döden dikterar: en studie av likpredikningar och gravtal från 1600 och 1700-talen* (1998), vilken – trots att den behandlar likpredikan – innehåller värdefull information och generaliserbara iakttagelser om predikan under perioden.

Kontextualiseringen tar alltså i denna avhandling upp ett väsentligt utrymme, och först efter dryga etthundrafemtio sidor får vi på allvar möta Chydenius egna texter. Nordbäck har valt att göra en tematisk disposition när det gäller analysen av budordspredikningar i det femte kapitlet. Analyserna är resultatrika och det är särskilt spännande när Nordbäck visar på hur Chydenius brottas med att föra samman en ny tids tankar med äldre teologi, till exempel när det gäller den framväxande vetenskapliga diskursen. Nordbäck väljer också programmatiskt att avstå från att sätta in Chydenius i såväl någon tanketradition, eller "ism"

som samtida teologisk skolbildning. Skälet är en sympatisk önskan att inte förenkla hans texter. I stället går Nordbäck vidare i det sjätte kapitlet och söker via språkbruket mönster hos Chydenius. I detta avsnitt tydliggörs de ständiga förskjutningar och (om)definitioner som sker i den chydeniuska tankevärlden.

I det avslutande kapitel 7 får så läsaren möta Chydenius politiska texter som sätts i relation till de religiösa texterna med fokus på begreppet "frihet". Begreppet används inte hos Chydenius som hävstång för att argumentera för religiös eller moralisk frihet, utan i stället rör det "friheten att utöva de grundläggande mänskliga rättigheterna" (s. 365). Grunden för friheten var också en balansgång för staten, där den utan att reglera allt för mycket samtidigt stadfäste den goda lagstiftning inom vars ram människor gavs möjligheter att skapa goda liv. Lagen blir därmed betydelsefull inte bara i religiöst hänseende. Varje medborgare skulle ha "grundläggande rättsäkerhet" (s. 375). Tillsammans med begreppet frihet utgör också begreppet lyckalighet ett centralt politiskt begrepp hos Chydenius. I ett analogiresonemang med fysikaliska lagar kan Chydenius argumentera för att människans strävan efter lyckalighet närmast är en naturkraft i paritet med strömmande vatten – att försöka dämna upp det är att gå emot naturen.

Sammantaget identifieras sju centrala begrepp i Chydenius religiösa och politiska skrifter: natur, egenkärlek/egennyttan, lyckalighet, förnuft, frihet, lagen och slutligen sanning. En del av begreppen sattes ibland i motsatspar, eller kunde ha en dubbel betydelse (både positiv och negativ); Chydenius prövar, bänder och sätter begrepp i nya konstellationer. Hans tankevärld undandrar sig därmed all förenkling, bland annat eftersom den hämtar sin näring ur gamla mönster och för in beprövade, gängse begrepp i nya sammanhang, för en ny tid. Här kan Nordbäckens insats ses som ett viktigt bidrag till de senaste årens 1700-talsforskning som bryter ny

mark genom att på allvar ta itu med att möta 1700-talets tänkare utifrån deras egna villkor. Därmed synliggörs också förhandlingar och förskjutningar, snarare än brott och skarpa motsättningar. Nordbäck konkluderar på ett ställe i avhandlingen: "många av de begreppshistoriska förändringar som skett genom teologihistorien har pågått inom ramen för befintligt terminologi" (s. 339).

Som framgått av min recension kräver boken en hel del av läsaren. Detta är en ytterst grundligt genomförd och bitvis spännande undersökning, men med hög densitet och många ganska abstrakta, eller rentav snåriga avsnitt. Det tar också enligt mig alltför lång tid innan vi på allvar får möta boken huvudperson. Men för den som tar sig an läsningen väntar en rik utdelning: Nordbäck har öppnat ett nytt fönster ut mot 1700-talets religiösa och politiska värld.

Ann Öhrberg

Jouko Nurmiainen, *Edistys ja yhteinen hyvä vapaudenajan ruotsalaisessa poliittisessa kielessä*, Bibliotheca Historica 122 (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2009). 236 s.

Bernard Mandeville är kanske mest känd för sin teoretisering kring samlad egennyttan som katalysator för det allmänna bästa, speciellt i den berömda *Fable of the Bees* (första upplagan 1714). Egennyttan och det allmänna var centrala för 1700-talets diskussioner om överflöd, politisk ekonomi och patriotism, och dessa begrepp har ofta uppmärksammats i forskningen, inte minst den forskning som spåret framväxten av den moderna ekonomiska människan. Jouko Nurmiainens avhandling *Edistys ja yhteinen hyvä vapaudenajan ruotsalaisessa poliittisessa kielessä* (Framsteg och det allmänna bästa i frihetstidens svenska politiska språk) tar upp temat i ett svenskt sammanhang, ur

ett begreppshistoriskt perspektiv. I början av frihetstiden förekom inte argument som var besläktade med Mandevilles tänkande, men på 1760-talet var variationer av tanken om självishketens positiva verkan för allmänheten, om inte dominanta, så åtminstone legitima i den ekonomisk-politiska diskursen.

Den löst övergripande historiska röda tråden i Nurmiaïnen avhandling är förändringen i begreppsfälten kring "det allmänna bästa" och "framsteg", men den diakrona skildringen av hur de studerade begreppsfälten har förändrats över tid är egentligen underställd analysen av enskilda användningar av ord som berör "det enskilda" och "allmänna bästa" samt "framsteg". Det politiska språkbruket framstår inte som någonting entydigt, utan som i hög grad omstritt och präglad av retoriska drag som har krävts i de konkreta situationerna.

Nurmiaïnen har klassificerat tre olika typer av texter som han underställer analys: 1) officiella texter, som konungaförsäkran, regeringsformen, riksdagens öppningstal och avslutningsakter; 2) historieskrivning och ekonomisk diskurs; samt 3) vardagspolitiska debatter. Den uppenbara styrkan med den källnära genomgången är att läsaren kommer nära in på texterna, ordbruket i dem och de enskilda dokumentens karaktär. På detta sätt betonas de enskilda kontexternas betydelse för ordvalen och öppenheten i det förflutna begreppsbruket. Den eventuella nackdelen med behandlingssättet är att boken inte följer en logisk ordning i framförandet av ett huvudargument eller i skildringen av en historisk berättelse.

De officiella texterna skiljer sig från det övriga materialet. Dessa texter och begreppsbruket i dem var mindre omstridda och genomgick inte på samma sätt som de andra texttyperna stora förändringar under perioden. Konungaförsäkringarna kan vid en snabb genomläsning verka som repetitiva kopierade dokument, men Nurmiaïnen gör den insiktsfulla iakttagelsen att små ändringar i texterna bör ses som väl-

avvägda val som markerar förändringar i det politiska klimatet, just för att man i allmänhet noggrant följde tidigare formuleringar. Nurmiaïnen för läsaren väldigt nära texterna och pekar på många intressanta detaljer som sedan får stå som grund för analysen av de mindre statiska texterna i följande kapitel. I den officiella liturgin framstår det allmänna bästa som i första hand rikets eller folkets bästa.

Texterna som analyseras i de följande kapitlen formar inte på samma sätt koherenta källserier som skulle ge möjlighet till att mekaniskt jämföra förekomsten av enskilda ord eller *topoi*. Analyserna är därför grupperade enligt andra kriterier. Kapitlet om historieskrivningen är indelat efter olika författare, kapitlet om den ekonomiska diskursen är indelat enligt senare konstruerade kategorier för ekonomiskt tänkande såsom merkantilism, reformmerkantilism, fysiokratism och liberalism, medan enskilda debattfrågor såsom "principalatläran", odalståndens privilegier eller bondeseglationen är grunden för indelningen i kapitlen om den vardagspolitiska debatten. Jämfört med analysen av lagtexterna och de ceremoniella talen går Nurmiaïnen in för en bredare semantisk analys av de enskilda författarna och deras skrifter. I dessa texter har utrymmet för begreppslig innovation varit klart större, och Nurmiaïnen går mindre in för att diskutera hur begrepp, som "det allmänna bästa" och "framsteg", användes i dokumenten och mera in för att studera konventioner och ordval i frågor kring förkovran, framsteg, det allmänna och enskilda intressen. Nurmiaïnen erbjuder läsaren grundlig och balanserad bakgrundsinformation om de enskilda debatterna, vilket gör texten begriplig också för den som inte är bekant med samtliga debatter. Här har han gott stöd i tidigare ekonomisk-historisk och politisk-historisk forskning.

Framför allt i den ekonomiska debatten (främst Anders Nordencrantz, Carl Fredrik Scheffer och Anders Chydenius), men också i den vardagspolitiska debatten före Gustav III:s

statskupp, förekommer resonemang där det privata intresset och det allmänna bästa inte ställs mot varandra. Det är även uppenbart att frågan om vems bästa det allmänna bästa faktiskt var blev allt mera omstridd under början av 1700-talets andra hälft. Det är viktigt att poängtera att Nurmiainen inte ser en enkel förskjutning från ett förmodernt merkantilistiskt tänkande till ett modernt Mandevilleanskt kommersiellt tänkande, utan ger utrymme för variationerna i hur det allmänna bästa och rikets framsteg begreppsloggrades. När Nurmiainen skriver att "egennyttan [år 1770] hade blivit en legitim del av den politiska diskursen" (s. 161), betyder det alltså inte att egennyttan som grund för det allmänna bästa hade blivit en dominant eller allmänt accepterad del av den politiska diskursen. Nurmiainen ger till exempel med rätta mycket utrymme åt Lovisaborgmästaren Alexander Kepplerus vars aktivitet på ett intressant sätt berör både odalståndens privilegier i förhållande till adelsståndet och regionala intressen, framför allt Lovisas handelsprivilegier, i förhållande till allmännyttan. Nurmiainen är skicklig att fånga den balansgång som Kepplerus gjorde mellan sitt politiska engagemang och sina skyldigheter som regional representant.

Små tekniska och stilistiska val ger boken ett övervägt intryck. Texten innehåller många metatextuella avsnitt som hänvisar läsaren till senare avsnitt eller förklarar varför analysen fortskrider på ett visst sätt. Dessa är i allmänhet nyttiga, men det är som om Nurmiainen är orolig för att läsaren inte ser samma logiska struktur i studien som han själv gör. Här kunde han ha litat mera på sin egen text.

Nurmiainen har skrivit sin bok på finska, vilket överensstämmer dåligt med dagens akademiska språkpolitik, och dessutom exkluderar största delen av den potentiellt intresserade läsekretsen. Utan att desto mera gå in på det uppenbara behovet av kompletterande publikationer på svenska och engelska, kan det konstateras att valet av språk är, om inte kommer-

siellt, så åtminstone intellektuellt försvarbart. Nurmiainens behandling av svenska källtexter på finska är smidig och bidrar på sitt sätt till den långa traditionen av att översätta politiskt språk från svenska till finska. Även om språken till det yttre är väldigt olika, ligger begreppen nära varandra, vilket gör att översättningarna är effektiva och mycket nära originaltexterna. Med tacksamhet noteras att förlaget, Finska litteratursällskapet, dessutom gått med på att inkludera originalcitater i noterna då det är frågan om direkta källcitater. Man får intrycket att Nurmiainens analys dragit nytta av att han upprepade gånger varit tvungen att överväga översättningen av nyckelbegrepp i olika typer av texter och den extra *Verfremdungseffekt* som balansgången mellan språken innebär. Dessutom har han också kunnat njuta av den frihet som det innebär att skriva på sitt första språk.

I allmänhet diskuterar Nurmiainen inte sina översättningar. Eventuellt kunde översättningen av allmänheten till *yleisö* ha problematiserats. *Yleisö* framstår som en väldigt passiv grupp såsom engelskans *audience* eller svenskans publik, inte som den mer aktiva *the public* eller allmänheten. Ordvalet har inte i sig några konsekvenser för Nurmiainens analys, men i och med att finländska samhällsvetare på senaste tid diskuterat just avsaknaden av ett aktivt begrepp som *the public* i det finska språket (neologismen *julkiso* har föreslagits), kunde Nurmiainen ha bidragit med historiskt informerad kunskap om ordbruket.

Avhandlingen är väl förankrad i diskussionen om 1700-talets politiska och ekonomiska tänkande även utanför Sverige, vilket den bör berömmas för, men kontrasterande exempel till icke-svenska historiska förlopp eller debatter förekommer inte så ofta i de kapitel som följer introduktionen. Det är som om internationella forskningsströmningar är något som importeras till Finland och Sverige, och sedan diskuteras inom en inhemsk krets, i stället för att avhandlingen tog del i den internationella debatten (om också på ett språk som de

flesta inte läser). Den nya vändning i studiet av 1700-talets politisk-ekonomiska tänkande som till exempel Istvan Hont och John Robertson representerar, kan tänkas dra nytta av Nurmiaimens forskning. Nu finns det en släktskap i studierna, kanske speciellt i förhållandet till upplysningen, men Nurmiaimen går inte in för att explicit diskutera dessa arbeten. Parallellt kunde man önska sig att den i och för sig förtjänstfulla diskussionen om en svensk upplysning bättre kunde förankra sig i en internationell forskningsdebatt om upplysning.

I sin diskussion om riksdagens öppnings- och avslutningstal delar Nurmiaimen in materialet i tal som var konsensusbildande, försonligt, ideologiskt laddade eller innehöll överdrifter eller uppenbara felbedömningar. Han ser ofta hur riks- och partipolitikens läge vid en riksdag kunde ge upphov till försonande språkbruk eller tvärtom öppnade möjligheten till mer ideologiskt laddad kritik. Kunde man bedöma Nurmiaimens egen text utgående från samma heuristiska kategorier? Texten genomsyrs av en välgrundad och orubblig syn på hur historia skall studeras och skrivas, men är inte aggressiv i sin framställning, snarast försonlig gentemot alternativa sätt. Texten är ute efter att övertyga läsaren både om vikten av att studera det förflutna språkbruket samt om Nurmiaimens egna tolkningar, men tolkningarna förblir aningen försiktiga. Överdrifter eller felbedömningar förekommer inte.

Jani Marjanen

Kari-Matti Piilahti, *Aineellista ja aineetonta turvaa: ruokakunnat, ekologis-taloudelliset resurssit ja kontaktinmuodostus Valkealassa 1630–1750*, Bibliotheca Historica 106 (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2007). 394 s.

Valkeala socken, som numera hör till staden Kouvola, har varit en av fixpunkterna i Kari-

Matti Piilahtis forskarbana. Redan som historiestuderande anställdes han 1990 som forskningsassistent vid projektet Valkeala kommuns historia, och historien om denna socken i Kymmenedalen har gett stoff till Piilahtis magisteravhandling, licentiatarbete och slutligen doktorsavhandling 2007.

Kari-Matti Piilahti är ovanligt grundligt insatt i sitt ämne, vilket syns på varje sida i hans avhandling vars titel i svensk översättning lyder "Materiell och immateriell trygghet: hushåll, ekologisk-ekonomiska resurser och kontaktskapande i Valkeala 1630–1750". *Aineellista ja aineetonta turvaa* är socialhistoria i tungviktsklassen. Eftersom Piilahtis forskning baserar sig på en kvantitativ analys av ett enormt material, vågar jag mig på att nämna några kvantitativa uppgifter om bokens innehåll: nästan 400 sidor, 37 bilagor, 88 tabeller och figurer samt 16 kartor. Han har verkligen vänt på varenda sten i socknen.

Ämnet för Piilahtis forskning är familjen, det vill säga hushållet, i Valkeala socken. Han studerar dels hushållens interna verksamhet, storlek och ekonomisk effektivitet, dels deras externa verksamhet, relationerna till omgivningen. På detta sätt lyckas hans arbete samtidigt vara både modern nätverksforskning och klassisk socialhistoria.

Enligt Piilahti är Valkeala, som är belägen i Kymmene älvdal, ett utmärkt objekt för den här sortens analys. Kymmene älv var historiskt sett en viktig gräns, både kulturellt och politiskt. Längs älven gick den historiska länsgränsen mellan Tavastehus län och Karelens län och därmed också gränsen mellan de västfinska och östfinska dialekt- och kulturområdena. Väster om Kymmene älv låg åkerbruksområde, öster om älven låg svedjebruksområde. 1600-talets Valkeala var genomsyrt av influenser från båda områdena och utgjorde, med Piilahtis ord, ett "kulturellt lapptäcke". I socknen möttes olika former av jordbruk, familjebildning och social verksamhet från två kulturkretsar. Skiljelinjen var så tydlig att Piilahti till och med delar de

enskilda byarna i Valkeala socken i två kategorier: de tavastländskt influerade byarna och de karelskt influerade byarna.

Undersökningen omspänner en period på mer än ett sekel, från 1630-talet till 1750-talet. Piilahtis viktigaste källor, domböckerna och mantalslängderna, börjar som enhetliga serier under 1600-talets första decennier. Slutpunkten har bestämts av den politiska historien: i freden i Åbo 1743 införlivades Valkeala med det ryska riket.

Piilahti har hämtat inspiration för sin forskning hos internationellt banbrytande moderna nätverksforskare. Som sina viktigaste förebilder nämner han Börje Hanssens och Örjan Simonsons studier i kontaktfälten på den svenska landsbygden och Barry Wellmans och Charles Wetherells forskning om de baltiska bondesamhällena. Han har även påverkats av äldre tiders finländska historieskrivning och lyfter upp Eino Jutikkalas och Aimo Halilas sockenhistoriker som banbrytande för den finländska socialhistorien.

Bokens teoretiska inledning är, precis som resten av arbetet, förkrossande grundlig. Piilahti tynger ändå inte ner den egentliga avhandlingen med överflödiga teorier, utan använder dem huvudsakligen som metodologisk inspirationskälla. Det är beskrivande att verket innehåller stora mängder kartor och tabeller, men bara en teoretisk figur. När han analyserar Valkealabornas äktenskapsmönster använder sig Piilahti av den finländska etnologins Grand Old Man, Juhani U. E. Lehtons, äktenskapsmodell. Piilahti förhåller sig också kritisk till överteoretisering, framför allt inom den moderna nätverksforskningen: "När nätverksforskningen nu befinner sig på vågens topp är det trendigt att tala om nätverk och att finna dem över allt. Nätverk verkar ha blivit ett övergripande begrepp som ibland tillämpas också på tillfälliga sociala kontakter." (s. 32)

Eftersom Valkeala var ett gränsområde mellan den västfinska och den östfinska kulturkretsen, fanns i socknen representerat både

den västfinska kärnfamiljsmodellen och den östfinska storfamiljsmodellen. Enligt Piilahti var hushållets viktigaste uppgift att garantera åtminstone den mängd arbetskraft som behövdes för att uppnå minimiförsörjning; i detta avseende var storfamiljen ekonomiskt effektivare. Den säkrade bättre tillräcklig tillgång på arbetskraft, den gjorde det möjligt att bedriva mer diversifierade näringar och den garanterade att gården kunde stanna inom familjen släktled efter släktled.

De stora nödåren på 1690-talet bevisade storfamiljens ekonomiska effektivitet. De områden som dominerades av storfamiljsmodellen klarade bättre av nödåren än de områden som dominerades av kärnfamiljsmodellen, och i de förstnämnda områdena kunde ödehemmanen snabbt upptas igen tack vare den arbetskraftsreserv som storfamiljerna utgjorde.

Hushållens externa kontakter riktades huvudsakligen mot ett mycket litet geografiskt område, inom cirka en mils radie från hemmet. Två viktiga kontaktformer, som kunde sträcka sig längre bort än detta fält, var skuldförbindelser och äktenskap. Eftersom ekonomisk stabilitet och val av äktenskapspartner var livsviktiga frågor för hushållets överlevnad, var man beredd att söka dessa kontakter på längre håll.

Piilahti delar in hushållens sociala kontakter i Valkeala i primära, sekundära och tertiära. I detta avseende följer han tydligt den redan tidigare nämnda äktenskapsmodellen som skapats av Juhani U. E. Lehtonen och fortsätter att utveckla denna modell. Till det primära kontaktfältet hörde medlemmar i samma hushåll, invånarna i den egna byn samt andra, med vilka kontakten var daglig eller åtminstone mycket regelbundet återkommande. Till det sekundära kontaktfältet hörde mer avlägsna, men regelbundna kontakter, till exempel till släktingar och invånare i närliggande byar. De tertiära kontakterna var tillfälliga och situationsbestämda samt geografiskt mera spridda.

Största delen av skuld- och äktenskapsförbindelserna ingicks i det sekundära kontaktfältet. Enligt Piilahti följde detta fält inte de administrativa gränserna. Inom själva Valkeala socken gick en skiljelinje mellan det södra Stor-Valkeala och det norra Lill-Valkeala; invånarna i respektive område hade mycket lite kontakt med invånarna i det andra området. Stor-Valkealas invånare hade däremot täta kontakter med grannsocknarna Itis och Elimä. Storfamiljsmodellen inverkade enligt Piilahti kraftigt även i detta avseende: storfamiljen gynnade gårdens bestånd inom släkten, något som i sin tur gynnade de etablerade kontakternas varaktighet.

Den här indelningen gällde dock endast bland ekonomiskt och socialt ungefär likvärdiga bönder. Ståndspersonerna däremot knöt kontakter först och främst med personer som var socialt jämbördiga, och avstånden kunde vara mycket långa. De mest välbärgade jordbrukarna kunde ha betydande och varaktiga kontakter till städernas borgerskap.

För en recensent är det en verklig utmaning att försöka sammanfatta det väsentliga i denna överväldigande, detaljerade och faktaspäckade avhandling. Piilahtis arbete kan jämföras med en socialhistorisk obduktion. Verket är dock inte så mycket en komparativ studie som grundforskning i mammutklassen om situationen i en enskild, särdeles intressant socken. Den som liksom Kari-Matti Piilahti har fattat tycke för Valkeala socken och Kymmenedalen kan efter att ha läst denna avhandling invänta Piilahtis del av Kymmenedalens historia som behandlar tidigmodern tid och utkommer inom snar framtid. Själv har Piilahti dock i sin forskning för tillfället lämnat Kymmenedalen för andra historiska trakter.

Juba-Matti Granqvist

Pernilla Rasmussen, *Skräddaren, sömmerskan och modet: arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverknigen av kvinnlig dräkt 1770–1830*, Nordiska museets handlingar 136 (Stockholm: Nordiska museets förlag, 2010). 311 s.

Skräddaren, sömmerskan och modet är slutresultatet av åtta års forskarutbildning vid Nordiska museets forskarskola av Pernilla Rasmussen, intendent vid Textilmuseet i Borås. Decennierna runt sekelskiftet 1800 präglades av stora omställningar i samhället, när den gamla världen med aristokratin tog slut och borgerligheten tog över. En mer polariserad syn på könen växte fram, och även modedräkten förändrades märkbart. Rasmussen har i sin avhandling undersökt hur arbetsdelning och tillverknings teknik för den kvinnliga modedräkten påverkades under den här perioden i Sverige. Enligt skråordningen tillverkade manliga skräddare kläder till både män och kvinnor under 1700-talet vilket förändrades under 1800-talet när sömmerskor i stor utsträckning sydde kläder till kvinnor. Boken visar hur och varför denna genusarbetsdelning ägde rum.

Doktorsavhandlingen är i hög grad föremålsbaserad och kombinerar textiltvetenskapliga och kulturhistoriska synsätt. Det föremålsbaserade perspektivet inom dräkthistoriska studier har varit underrepresenterad i den akademiska världen, och framför allt gäller det studier av svenska förhållanden. Förvisso har forskningen om kläder och mode haft ett enormt uppsving under de senaste 15 åren, men har oftast följts av kommentarer om alltför teoretiska förhållningssätt. Den ena forskningsinriktningen bör inte utesluta den andra. Rasmussens avhandling förenar teori och empiri och tillhör tillsammans med en grupp avhandlingar i textiltvetenskap vid Uppsala Universitet en förhoppningsvis framväxande forskningsinriktning (se till exempel Cecilia Aneer *Skrädderi för kungligt bruk*, 2009, och Lena Dahrén *Med kant av guld och silver*, 2010).

Skräddaren, sömmerskan och modet består av sex kapitel inklusive en sammanfattande diskussion, en engelsk sammanfattning, två bilagor (en om grundstygn och en med mönsterritningar), ett extensivt nätverk samt käll- och litteraturförteckning. Nordiska museets förlag har valt att publicera Pernilla Rasmussens avhandling rätt av, med allt vad det innebär. Första kapitlet, inledningen, består därför av doktorandens tillvägagångssätt: syfte och frågeställningar, teori och analysmetoder, material och arbetssätt, samt källkritik. Det här kapitlet är som förväntat tungläsligt, och ingenting man läser innan sängdags. Hursomhelst imponeras man av Rasmussens gedigna bakgrundsforskning om köns arbetsdelning, där även en studie om mejeriyrkets förändringar ingår. Man börjar förstå varför det tog åtta år att fullborda denna avhandling. Rasmussen har verkligen bearbetat alla tänkbara källor, otryckta såväl som tryckta, så käll- och litteraturförteckningen är sannerligen bred. Ett namn som måhända saknas är historikern Giorgio Riello, som har studerat relationen mellan konsumtion och materiell kultur i 1700-talets England.

Det andra kapitlet ger läsaren en bakgrund till det svenska samhället under tiden 1770–1830. Sverige var fortfarande inte så mycket urbaniserat under den aktuella perioden. Landet var glesbefolkat och beläget i Europas periferi. Tillgångarna till modet och dess konsumtion måste därför ha varierat enormt och förmodligen existerade olika slags moden samtidigt. Kapitlet behandlar också begreppet mode och hur tidens människor förhöll sig till modet. Vad menas egentligen med mode och hur skiljer det sig från dräkt? Det här är en intressant diskussion, vilken ofta väcker starka åsikter. Ordet mode frambringar fortfarande negativa värderingar och misstänksamhet. Det talas mycket hellre om dräktskick, högre ståndsklädsel eller andra omformuleringar.

Tredje kapitlet handlar om skräddare, sömmerskor och deras kunder. Det är viktigt

att komma ihåg att kläder tillverkades av en utbildad, specialiserad arbetskraft och endast undantagsvis syddes plagg inom hushållet. Rasmussen presenterar även organisation och genusarbetsdelning inom beklädnadshantverket i England, Frankrike och Tyskland för att sedan jämföra med Sverige. Det är inte överraskande att Sverige textilt tekniskt och organisatoriskt uppvisar större likheter med det tyska området än med Frankrike och England. Det handlar inte bara om geografiska likheter utan även om olika kulturområden. Dessutom var England och Frankrike ledande mode-metropoler med väsentligt högre invånarantal och därmed desto fler modekonsumenter som de mer nordliga länderna omöjligt kunnat konkurrera med, eller ens följa. Skräddarna i Stockholm hade socialt blandade kundkretsar, medan man får förmoda att de utländska stads-skräddarna hade mer specialiserad klientel. Det mest fascinerande i detta kapitel är dock de personliga kommentarerna från tiden. Varje plagg var unikt och relationen mellan hantverkaren och kunden påverkade naturligtvis tillverkningsprocessen. Närstudien av Årstafruns, Märta Helena Reenstiernas, egna nyttosömnad och ändringar, hennes konsumtion och förhållande till skräddare och sömmerskor levandegör verkligen perioden och berättandet. Man blir förvånad över hur ofta plaggen inte passade och måste göras om. Tillverkningen var inte den bästa när allt kommer omkring, trots att Rasmussen påvisar att den svenska tillverkningen av kvinnliga plagg var mer avancerad än i övriga Europa. Det får en att onekligen undra över hur passformen var där.

Det fjärde kapitlet är förmodligen det mest intressanta i denna publikation, "Tillskärning i teori och praktik". Här redovisas periodens olika metoder för måttagning och tillskärning. Man överraskas över att dagens outhärliga måttband med utmärkta måttenheter i tum eller centimeter inte kom till användning förrän i början av 1800-talet. Måttbandets historia

är bara en av många små detaljer som kommer fram i denna undersökning, liksom mönsterkonstruktionens utveckling. Rasmussen redogör att tillskärning under 1700-talet och det tidiga 1800-talet kunde ske enligt fem metoder, från att kopiera gamla plagg till det mer avancerade att skapa mönster efter kundens mått. Det visar sig att svenska (och tyska) skräddare använde samma metoder för tillskärningen av mans- och kvinnokläder efter mer avancerade konstruktionstekniker. Tillskärningsteorin var byggd på geometri, proportioner och skalberäkningar – långt tidigare utvecklade än i kontinentens damskrädderi.

Själva kärnan i avhandlingen är kapitel fem, "En värld av sömmar och stygn", som upptar ungefär en fjärdedel av publikationen. Här återfinns Rasmussens föremålsbaserade forskning. Ett praktiskt kunnande är en fördel för de teoretiska resonemangen i textil- och dräktvetenskaplig forskning och Rasmussen har både kunskap och erfarenhet. Bevarade kvinnoplagg främst från Kulturen i Lund, Textilmuseet i Borås och Nordiska museet i Stockholm, har studerats ingående för modeutvecklingen under åren 1770–1795, 1795–1805, 1805–1820 och 1820–1830. Material, tillskärning och sömnad har analyserats, ibland med förklarande snittritningar av sömnadstekniken. Snittritningarna kräver ibland lite extra uppmärksamhet, i och med att de inte helt överensstämmer med konfektionsindustrins snittritningar. Vissa av de historiska sömnadsteknikerna och konstruktionerna har fallit i glömska i dag, och därför har Rasmussen varit tvungen att utarbeta egna riktlinjer och terminologi. Detta har hon gjort utomordentligt bra. Även om läsaren inte till fullo förstår själva arbetsmomentet, så har Rasmussen förklarat dess betydelse så väl. Dessutom beskrivs och illustreras nio av grundstygnen i bilaga 1.

Antalet sömnadstekniker är förvånansvärt stort, de har hög teknisk nivå och är komplexa i användning. Det är just kartläggningen av skillnaderna mellan de geografiska tillverk-

ningsområdena i antalet sömnadstekniker och användning som är så fängslande i Rasmussens forskning. I Frankrikes och Englands större städer övergick tillverknigen av damernas modeplagg till sömmerskor redan under 1700-talet, medan i Sverige (och Tyskland) börjar sömmerskorna inte synas officiellt förrän runt sekelskiftet 1800. De kontinentala sömmerskorna präglades av enklare metoder för både tillskärning och sömnad medan skräddarna i den tyska sfären visade en stark utveckling inom båda områdena under 1700-talet. Och här har vi avhandlingens konklusion. Rasmussen menar att skillnaderna mellan de olika tillverkningstraditionerna i Europa gör att man inte entydigt kan tala om ett internationellt mode. Hon menar att skillnaderna ibland är så stora att man kan tala om olikheter i modeutvecklingen. Förvisso har tillskärning och sömnad stor betydelse för plaggets slutliga estetiska uttryck, men jag är inte övertygad om att de olika tillverknings teknikerna verkligen skapade olika sorters mode. Jag tror hellre att skillnaderna ytterligare förtydligar en konservativ och traditionell arbetsorganisation jämfört mot en mer urbaniserad och kommersiell marknad. Här i Norden "kopierades" modet med det kunnande som fanns till en mindre kundkrets. Det handlar förmodligen mer om tillgång och efterfrågan.

Mönsterritningar till elva av de undersökta kvinnoplaggen återfinns i bilaga 2. Dessa är uppmätningar, och inte detaljerade mönsterritningar för reproduktioner såsom till exempel de funna i Janet Arnolds publikationer. Syftet med dessa ritningar är att illustrera de olika typerna av förekommande mönsterkonstruktioner. Det är inte bara intressant att se hur tillskärningen av livet förändras genom tidsperioden, utan mönsterritningarna visualiserar även dräktskicket och teknikernas förändring. Däremot finns det ingen hänvisning till var i boken man kan finna plaggen som har dessa mönsterritningar, respektive ingen notering i brödtexten om plaggets eventuella mönsterritning.

Det är förhållandevis få bilder till en mycket tät text: 87 illustrationer allt som allt, av vilka 27 är svart-vita och enbart 11 är helsidesbilder. Merparten är halv- eller fjärdedelsbilder. Illustrationer, och framför allt helsidesbilder i färg, är en tung utgift för en publikation och en hård selektion är ofta nödvändig. Bilderna som har använts är väl valda, och detaljbilderna är av hög kvalitet. Däremot är det beklagligt att det inte finns en bildlista, och inga som helst hänvisningar i brödtexten till bilderna. Det är ett mysterium varför inte fotografierna av föremålen, eller ens dess mönsterritningar ingår i själva texten trots att avhandlingen är just föremålsbaserad. I texten identifieras plaggen med dess museums inventarienummer, och om man vill se vad som beskrivs får man själv leta genom publikationen – om just det plagget har illustrerats överhuvudtaget. Det finns alltså inget direkt samband mellan text och illustration genom hela publikationen. Detta kan ha att göra med publikationsformen.

Det är synd att doktorsavhandlingen har publicerats i sin fulla avhandlingsform, men detta är praxis vid svenska universitet. I Sverige disputerar man på en färdig (oftast förlagsutgiven) bok, medan det är vanligare utomlands att bearbeta avhandlingen till ett mer tillgängligt material. Genom det teoretiska upplägget utesluter man potentiella läsare som inte är så vana vid att läsa en krävande text som en avhandling. Det är trots allt en enorm skillnad mellan en avhandling och en faktabaserad bok, i och med att målgrupperna är helt olika. Trots dessa invändningar är boken förhållandevis lättläst. Pernilla Rasmussens stil flyter fint över sidorna och hennes språk är okomplicerat och rättframt. Hon har dessutom det praktiska kunnandet och förmågan att beskriva vad hon ser på ett enkelt och förståeligt sätt.

Skräddaren, sömmerskan och modet berättar fascinerande historier, många tidigare ouppmärksammade, verkligen värda att upptäckas av många. Publikationen fyller flera kunskapsluckor såsom sömmerskornas plats i historien,

deras verksamhet och den kvinnliga mode-
dräktens tillverkningsteknik. Dessutom visar
avhandlingen det enorma potential som muse-
ernas material besitter och hur detta material
kan bidra till förståelsen av ett hantverks kopp-
ling till kulturella och samhälleliga förändring-
ar. Boken kommer att ge stor behållning inte
bara för modeintresserade utan även de som
är intresserade av sociala och ekonomiska för-
hållanden i det förindustriella samhället. Jag
hoppas att Pernilla Rasmussen fortsätter att
bringa i dagen andra förbisedda ämnesområ-
den inom modeforskningen. Föremål har så
mycket att berätta.

Helen Persson

Louise Sebro, *Mellem afrikaner og kreol: etnisk iden-
titet og social navigation i Dansk Vestindien 1730–
1770* (Lund: Historiska Institutionen, 2010).
234 s.

Handlen med mennesker over Atlanten gjorde
millioner af afrikanere til slaver i samfund,
som de ikke kendte. Det var en voldsom ople-
velse, som vendte op og ned på deres liv. Hvad
skete der i den proces med slavernes tilhørs-
forhold til hjemlandet, skabte de nye under-
vejs, og hvad skete der med de børn, der blev
født i Vestindien, hvilket tilhørsforhold havde
de? Det er spørgsmålene, som Louise Sebro
undersøger i sin afhandling, og som titlen
også afslører, sker det i en dobbeltsidet optik
af brud og kontinuitet.

Den overordnede ramme for undersøgelsen
er et mikrohistorisk fokus på enkelte navngiv-
ne individer. Vi hører således om Damma, der
blev født ved Beninbugten, og Anna, Johann og
Abraham, der sandsynligvis var søskende, og
alle blev født som slaver i Dansk Vestindien.
Sebros fokus på individer er velvalgt til den
type spørgsmål, hun stiller, og det detaljerede
kildematerialet fra de herrnhutiske missionæ-

rer gør det muligt at komme tæt på. I 1739 formulerer Damma (nu med det kristne navn Madlena) et brev til den danske dronning Sophie Magdalene. I brevet beder hun om bedre muligheder for at modtage kristen undervisning. Til sidst underskriver hun brevet med "Madlene af Popo fra Afrika". Sebro argumenterer overbevisende for, at brevet er formuleret af Damma/Madlena selv, og viser så videre med inddragelse af andre kilder, at tilhørsforholdet til Afrika havde betydning også for de slaver, der blev født i Afrika. Det er spændende.

Sebro argumenterer grundlæggende grundigt og sagligt, men man kan dog i denne del af bogen kritisere Sebro for, at hun lidt for hurtigt glider fra Dammas (og andre slavers) identifikation med et specifikt sted og senere et bestemt sprog til mere omfattende kategorier som identitet, kultur, nation og etnicitet – uden nærmere at angive, hvad de dækker over. Det er problematisk, da forestillingen om, at sprog, nation, kultur og identitet hænger snævert sammen, er en moderne opfattelse med rod i romantikken. Her bør man være forsigtig. Skal man blive ved kilderne, viser de blot, at nogle slaver, som Madlena ovenfor, foretager en identifikation med et sted i Afrika, men intet om karakteren eller dybden af identifikationen.

I kapitel to efter cirka 100 sider bliver der langsomt rettet op på en del af problemet, idet fokus flyttes fra identifikationer til deres betydning i praksis. Her vises det, hvordan forskellige afrikanske sprog har betydning for, hvordan netværk bliver dannet og holdt ved lige i Vestindien. Hun inddrager videre erstatnings-relationer som rejsefællesskabet på slaveskibet og bussal-"dåben", der introducerer den nyankomne til slavesamfundet og udstyrer denne med en "mor" eller "far" – og Sebro foreslår, at oprindelse og sprog er en faktor i dannelsen af disse relationer. Sidst handler kapitlet om slaveoprøret i 1733–1734 på Sankt Jan, hvor oprørerne i stigende grad blev betegnet som amina. Samlet behandler kapitlet således forskellige karakterer, som et

fællesskab om sprog og oprindelse kan antage. I kapitel tre behandler Sebro fællesskabet i den herrnhutiske menighed. Hermed understreges det, med Sebros betegnelser, at kreolske netværk eksisterede side om side med etniske. Inden for slavesamfundets ret solide rammer af tvang eksisterede således muligheder for både at varetage eksisterende tilhørsforhold og skabe nye. Slavesamfundet var: "et rum, hvor flere tilknytningsmuligheder eksisterede side om side, men i et samspil, hvor barriererne imellem dem var flydende, således at de enkelte dele påvirkede hinanden."

I Sebros fortløbende diskussion af brud og kontinuitet vender hun i kapitel fire endnu en gang øjnene mod Afrika og undersøger forskellige slavers forestilling om død, slægt og kosmologi. Her er det ikke overordnede kategorier som nation, der er prismet, men slavernes forhold til nære relationer i Afrika som forældre, familie og slægt – og det fungerer overbevisende. Til sidst vender Sebro tilbage til Damma/Madlena og viser, at hun tilpasset situationen bruger henholdsvis sit oprindelige navn eller sit nye kristne navn. Herfra slutter hun videre til den mellem eller både/og position, som titlen på afhandlinger også lyder. Sebros afhandling formår på trods af mislyde, at sige noget kvalificeret om de slaver, der opholdt sig i Vestindien mellem 1730 og 1770: Deres udtrykte tilhørsforhold, identifikationer, fællesskaber og netværk. Navngive slaver får en stemme, og det er en præstation.

Allan Sortkær

Helena Strömquist, *"Med coleurt omslag": färgade, dekorerade och tryckta pappersomslag på svensk bokmarknad 1787–1846* (Lund: Bokhistoriska skrifter 6, 2010). 410 s.

Bokbandens roll på den svenska bokmarknaden i äldre tid är ett område som fram till nu varit

nästintill utforskat. År 2010 kom emellertid två avhandlingar från Avdelningen för ABM (arkivvetenskap, biblioteks- och informationsvetenskap samt museologi) och bokhistoria i Lund som behandlar just detta: Helena Strömquists *Med colorett omslag*, vars tidsmässiga fokus är 1787–1846, samt Kristina Lundblads *Om betydelsen av böckers utseende*, som tar upp perioden 1840–1914. Strömquists tidsavgränsningar motiveras med att 1787 var det år som Kungl. Maj:t formellt gav de svenska förläggarna rätt att sälja inbundna böcker (tidigare hade bokbindarna officiellt ensamrätt på detta), respektive att skråsystemet avskaffades 1846, vilket innebar fri etableringsrätt för hantverkare.

Det centrala syftet med avhandlingen är att undersöka den pappersbundna bokens betydelse på bokmarknaden. Åren kring sekelskiftet 1800 skedde drastiska estetiska, formmässiga och materiella förändringar i den svenska bokproduktionen. Det var först nu som det tryckta bokomslaget som är så självklart för oss i dag slog igenom på bokmarknaden. Detta skedde samtidigt som konsumenterna började köpa sina böcker färdigbundna från bokhandel och förläggare i stället för att som tidigare köpa böcker som lösa tryckark. Dessa lösa tryckark – så kallade "exemplar" – hade visserligen ofta pappersomslag, men deras syfte var endast att vara ett slags skyddande distributionsform, i väntan på att arken bands in till böcker hos bokbindaren. Nu började i stället förläggarna själva binda in sina förlagsartiklar, ofta i billiga, lättsålda pappersband. I avhandlingen kan även flera delsyften skönjas, däribland ambitioner att upprätta en operativ terminologi för tidsperiodens bokband i allmänhet liksom mer ingående tekniska och materiella kartläggningar över pappersomslagen i synnerhet.

Undersökningen inleds med en omfattande genomgång av teoretiska utgångspunkter. Författaren placerar sitt arbete inom den materiella bibliografins tradition, där boken som fysiskt ting görs till föremål för analys.

Inspiration har även hämtats från forskning om materiell kultur. Perspektivet förenas med socioekonomiska och textsociologiska förklaringsmodeller där boken förstås som en konsumtionsvara på en marknad. Avhandlingens andra och tredje kapitel är av materialbibliografisk karaktär och fokuserar på bokband, pappersband och papper som material. Här skildrar Strömquist bokbandens och pappersproduktionens tekniska utveckling och gör också en viktig insats genom att upprätta definitioner och typologier för att bringa ordning i den enligt henne spretande och bristfälliga terminologi som forskningsområdet hittills lidit av.

Därefter visar Strömquist vilken betydelse det färdigbundna pappersbandet fick på den svenska bokmarknaden. Här åskådliggör författaren övertygande hur dessa böcker, tillhandahållna direkt från förläggarna, tog allt större marknadsandelar i takt med att den läsande publiken växte och bokutbudet ökade med nya litterära genrer. Dessa bokband var lättare att producera och sälja för förläggarna, billiga att framställa och färdiga att läsas direkt som de var. Här skedde en växelverkan mellan producent och publik: den pappersbundna boken var även överkomlig för den växande skaran bokköpare.

De tryckta pappersomslagen möjliggjorde vidare en viktig arena för marknadsföring för förläggarna som nu fick mer makt över böckernas utformning och kunde förmedla information direkt på bokomslaget. Bokens innehåll och yta kunde således fogas samman till en från bokproducenternas sida medveten enhet. I det sjätte kapitlet visar Strömquist genom analyser av bokauktionskataloger hur den pappersbundna boken som kommersiell vara ökade under den studerade tidsperioden på bekostnad av böcker inbundna i skinn. Ett drastiskt materialskifte hade alltså ägt rum: det pappersomslagna bandet hade gått från att vara en distributionsform till att bli ett bokband i egen rätt. Avhandlingen avslutas med

en sammanfattande diskussion och ett appendix som består av en teknisk redogörelse för det pappersomslagna bandets tillverkning och uppbyggnad.

Den främsta styrkan med denna avhandling är att den fyller en viktig forskningslucka: bokbandets förändringar och dess viktiga funktion för den äldre svenska bokmarknadens utveckling. Dels speglar det materialskifte som analyseras bokmarknadens utveckling i stort, med nya läsargrupper och deras nya krav och konsumtionsvanor. Dels kan bokbandens utveckling också sägas ha haft en viktig medskapande roll i bokmarknadens tillväxt. Den pappersbundna bokens snabba tillväxt påverkade såväl konsumenternas attityd till boken som medium, som förläggarinstitutionens progression.

Strömquists kritik mot den i tidigare forskning så ofta förekommande – och missvisande – bild av att den moderna förläggaren föddes först på 1800-talet stämmer jag vidare in i till fullo. Hennes spännande resultat visar tydligt hur den specialiserade förläggaren finns redan under andra hälften av 1700-talet. Den pappersbundna boken blev ett viktigt led i vidareutvecklingen av denna specialisering och gav förläggarna en möjlighet att stärka sin ställning gentemot andra aktörer i bokbranschen.

Ansatsen att utarbeta operativa begrepp för analys av bokband och deras form och funktion är kunnig och angelägen. Särskilt lovvärt är att Strömquist i sina begreppsdefinitioner utgår från bokbandens marknadsfunktion, där bland annat beställaren av den vara som bokbanden utgjorde beaktas. Stundtals blir dock denna långa framställning snårig och svår att följa. Omtagningarna är därtill många och det är ofta svårt att förstå skillnaden mellan det Strömquist benämner "termer", "definitioner", "klassifikationer" och "typologi". En rejäl rensning av onödiga upprepningar, tydligare rubriker och kanske någon typ av samlad ordlista över de definitioner författaren

upprättar löpande genom avhandlingen hade underlättat för läsaren. Generellt sett lider hela avhandlingen av alltför många besvärande upprepningar. Slutsatserna – som i sig visserligen är övertygande – upprepas gång på gång, i likhet med partier av mer deskriptiv karaktär. Framställningen hade vunnit på mer stringens, liksom tydligare övergångar mellan de kapitel som behandlar bokbandens och pappersomslagens materiella egenskaper och de kapitel som tar upp deras funktion som konsumtionsvaror på bokmarknaden.

Det förvånar också att hänvisningar till Kristina Lundblads avhandling – författad vid samma universitetsinstitution, inriktad på ett mycket närliggande forskningsområde och tidsmässigt förlagd nästintill exakt efter Strömquists undersökning – totalt saknas. Som läsare blir man nyfiken på att få veta hur Strömquist ställer sig till Lundblads resultat, och det är naturligtvis relevant att få en kommentar kring hur den fortsatta utvecklingen för bokbandens roll som konsumtionsvaror på bokmarknaden såg ut. Med detta sagt kan det dock konstateras att avhandlingen på det stora hela är övertygande, mycket tack vare Strömquists ypperliga kännedom av det empiriska materialet, som imponerar och inger förtroende. Avhandlingen är på många sätt ett pionjärbete som förhoppningsvis kommer att betraktas som ett referensverk i den framtida bokhistoriska forskningen.

Anna-Maria Rimm

Janne Tunturi, *Romanssien ja runouden aikakausi: Thomas Warton keskiaikaa määrittlemässä 1750–1790*, *Annales universitatis turkuensis*. Ser. C. Tom 305 (Turku: Turun Yliopisto, 2010). 355 s.

Visst är det högst givande att forska i medeltidsintresset i en allt annat än medeltida epok,

att inte rikta fokus på medeltiden själv, eller att historiografiskt sätta fokus på medeltidsforskningen nuförtiden, utan just på ett förmedlande sekel. 1700-talet framstår som ett sekel som formade mycket av det som senare skulle bli tradition och kanon, samtidigt som epoken på några hundra års distans kan upptäckas lägga betoningarna annorlunda än vår egen tid. Detta är ett sällsynt grepp och vittnar om verklig historisk medvetenhet – en *turn of mind* hos avhandlingsförfattaren Janne Tunturi som gärna kunde vara mer allmän bland övriga nu verksamma historiker, av vilka inte få snabbt väljer sig en forskningsperiod och framhärdar där ett liv utan att bry sig om annat.

På 1700-talet regerade den upplysta tanken och den klassiska smaken. Man var allmänt övertygad om antikens förträfflighet och förebildlighet: i England hade Alexander Pope satt ett mönster för hur briljant man kunde dikta på engelska i de klassiska författarnas efterföljd, och Edward Gibbon skildrade utdraget, med ett leende skeptiskt grepp om källor och skrönor, hur den klassiska världen föll sönder och övergick i medeltida obskurantism. Det katolska var överlag suspekt och främmande – i den ordning som befästes efter 1688 – men farligt närvarande i medeltiden och gotiken. Att, som Thomas Warton, i detta brittiska 1700-tal ägna sig helhjärtat åt det medeltida var att gå lite motströms. Till en början, vill säga. 1700-talet var slutligen inte så främmande för medeltiden som ofta har antagits. Det är en av Tunturis poänger.

Wartons omfattande *The History of English Poetry* (1774–1790) var inte ursprungligen tänkt som en "medeltidshistoria" (ett begrepp som han själv inte använde), utan blev en sådan då författaren avled före han hunnit behandla den elisabetanska epoken i ett planerat fjärde band. Titeln kan kanske tyckas peka på något betydligt mindre omfattande än vad Warton i själva verket åstadkom: en skildring av litteraturen som helhet, av det engelska språket och av de engelska sederna, med alla impulser

utifrån som bidragit till att forma allt detta. Med sitt totala angreppssätt stod Warton inför problemet att försöka gestalta tidsspännat mellan antiken och den nya postgutembergiska epoken, att balansera mellan kategorierna förfall och utveckling, bägge högst centrala begrepp för 1700-talets diskurs.

De flesta av de ingredienser som varierar i Wartons texter har med tiden blivit bestående i bilden av medeltiden: barderna, trubadurerna, minstrelsångarna, tornerspelens riddardueller, hovseder, den hövliga kvinnans tänkta dämpande och civiliserande inflytande på råa seder (i vilket Warton som 1700-talsman gärna upptäcker ursprunget till sin egen tids sociabilitet), och idealet av en ren, av sexuell praktik "obefläckad" kärlek. Warton levde ju för övrigt i en tid då Ossians sånger gavs ut och James Macphersons bard blev ett namn på allas läppar, och man även på andra håll än de brittiska öarna sökte efter egna inhemska "ursångare" eller barder att ställa upp som vernakulära motsvarigheter till den grekiska Homeros. Tidigmedeltida keltiska druider och mystiska barder blev alltså litterära *topos* i Thomas Wartons samtid.

Begrepp som var centrala för 1700-talets diskussion fick lätt en förankring i den medeltid som var under gestaltning. "Manners" och "Luxury", viktiga och aktuella ämnen för Wartons samtid, lånade sig lätt till annan användning och blev bestämmande för hur Warton tolkade den medeltid han sökte i gamla källor. "Fancy" och "Imagination", betoningen av fantasins roll och upptäckten av det sublimes spelade in på liknande vis. Enligt Warton hade det sublimes haft en blomstringstid under den tidigaste medeltiden.

För att tala om den senare medeltiden, som lämnat betydligt tydligare spår i form av texter, så fick också Geoffrey Chaucer sin roll som en ymnig brukare av folkspråket, och som en port till den medeltida engelskan. Edmund Spencers *Faerie Queene*, ett renässansverk som dock samlar många medeltida legender, upp-

fattades av Warton som ett slags utgångspunkt och sammanfattning av den föregående engelska litteraturen. *The Faerie Queene* var central i den polemik som utspann sig mellan Warton och hans kritiker. Warton lovordade sig själv för att ha kartlagt den litteratur som Spencer hade läst.

Mer än med någon annan modern författare diskuterar Janne Tunturi med Michel de Certeau och hans *L'Écriture de l'Histoire* (1975). Tunturi understryker genom sin undersökning Certeaus poäng med att presentera det osammanhängande och det motstridiga, och möjligheten att i det förflutna upptäcka vad som saknas i ens samtid. Hos de Certeau finns ett abstraherande helhetsgrepp som överstämmer så väl med Tunturis egen höga ambition, en strävan att se historieskapandet som en helhet, något som sträcker sig utanför berättandet, det narrativa. Det är verkligen värt att understryka att avhandlingsförfattaren inte sätter ribban lågt.

Tunturi undviker skickligt anakronismer för egen del och avfärdar inte Warton för att hans källkritik inte håller måttet enligt en senare tids sätt att se på de här sakerna. Tvärtom är han mycket välvilligt inställd när han resonerar kring Wartons sätt att orientera sig i och sammanställa sitt material, ett manuskriptmaterial som var vida mer osammanhängande och fragmentariskt när engelsmannen grep sig an verket än det senare skulle bli. Arkivväsendets samtida utveckling och en ökad tillgänglighet till många gamla samlingar spelade hur som helst en betydande roll för Wartons insatser.

För övrigt handlar Tunturis avhandling om mycket utöver Thomas Warton, som närmast framstår som en återkommande referenspunkt för olika teoretiska eller historiografiska resonemang, en referenspunkt för en diskussion med litteraturen och med andra antikvariskt intresserade och skrivande personer i den tidigmoderna epoken. Vad avhandlingen faktiskt fäster ganska litet avseende vid är Thomas

Warton själv, mannen, hans levnadshändelser, vanor, umgängeskretsar et cetera – åtminstone känns det så om man är van att läsa brittiska studier som helt enkelt inte kan avstå från sådant levandegörande ("warts and all") också när den inte går in för regelrätta anekdoter och skvaller.

Vem var då Thomas Warton? Han var i första hand Fellow vid Trinity College, i vilket han bodde livet ut. Oxford var hans stad. I diktens form hade han dragit ut för att försvara Oxford mot ett illasinnat angrepp i satirens form, detta ett par år efter att ha debuterat som diktare med *The Pleasures of Melancholy* (1747). Förutom det faktum att Warton då han vandrade på Oxfords gator var omgiven av medeltida strukturer, väcktes hans intresse för det medeltida genom strövtåg på landsbygden och upptäckten av gotiska minnesmärken. Warton förde dagbok över dessa resor i sin brors sällskap. I det närbelägna Winchester hade Warton inhämtat sina första lärdomar, i en *public school* med medeltida anor. Till Wartons tidiga historiska skriftställarskap hör en beskrivning, en *Description* (1760), av den medeltida katedralstaden Winchester.

The History of English Poetry ägnade han de trettio sista åren av sitt liv. Erkännandet kom mot slutet då han kreerades *poeta laureatus*. Genom några dylika pusselbitar (för vilka behövs litet hjälp som lätt kan inhämtas utanför Tunturis avhandling) framträder bilden av urtypen för en *Oxford don*, en ungarl, präst och professor. Men engelsk litteraturhistoria var då inte något universitetsämne så Warton föreläste i sin fars och namnes efterföljd om den latinska litteraturen. Därtill var Thomas Warton en sällskaplig man som inte skydde att bänka sig i glada lag och där inte var nogräknad med kvaliteten på sitt sällskap (såsom den förträffliga skvallerkrönikören James Boswell omvittnat).

Medan "det gotiska" började intressera arkitekter och konstnärer i Finland och Sverige på allvar först en god bit in på 1800-talet, hade man börjat vurma för *the gothic* nästan hundra år

tidigare i England. Varför så tidigt där? Och varför tycktes en gammal universitetsstad som Oxford plötsligt ha ett angeläget ärende? Även om det skulle vara inkorrekt att betrakta det nyväckta intresset för medeltiden som ingenting annat än en motreaktion från periferin, att en ny urban engelsk kulturförståelse så att säga här får svar på tal från en universitets- och katedralkonservativ opinion, så förefaller det finnas något mer att pröva i en sådan här positionering än vad avhandlingsförfattaren tillåter sig att gå in på.

Det urbana, storstaden London med kaffehus, teatrar och tidningar hade verkligen satt sin prägel på det tidiga 1700-talets kultur och från den livliga metropolens horisont framstod universitetsstäderna med sin universitetslärdom som sömniga gårdagsmiljöer. Alldeles i slutet av sin avhandling rundar Tunturi ändå av med att fråga sig vad som kunde ha funnits men som saknas i den bild Warton frammanar av medeltiden, och svarar: städerna.

Det engelska 1700-talet hade börjat med en dominans av whigaristokrati och citypublicister; man hyllade de klassiska idealen, pånyttfödda och engelska, liksom den klassiska arkitektur som reste sig på whiglordarnas ägor. Först svagt, sedan litet ljudligare hördes röster från universiteten, präster och universitetslärdar som åkte kring olika landsändar och inspekterade gamla gotiska abbeys och ruiner, beklagansvärda rester av en barbarisk smak (ur det tidigare påbjudna perspektivet), och som hävdade att det fanns något fint och hedervärt och gammalt engelskt i allt detta. En konservativ opinion sökte sig ett kulturellt fäste.

Detta tror jag var Wartons hemvist. Men jag kan inte riktigt veta då Tunturi inte ger sig in på att närmare utreda den samtid och de vardagliga sammanhang Warton levde i. Det finns bara en kort hänvisning, som inte följs upp (till annan modern författare) när några personer i vad som ändå kallas "Wartons krets" namnges: brodern Joseph Warton, Thomas Gray, Richard Hurd, Thomas Percy

och Robert Lowth. Avhandlingsförfattaren resonerar kanske att det efterlysta är biografiskt trivia som skulle störa hans mera abstrakt teoretiska avhandlingsbygge. I avhandlingen är 1700-talssamtid, däribland författarna i den nämnda kretsen, förvisso rikligt representerad i form av lärda texter, men endast där, som textutdrag.

Å andra sidan är dessa föredömligt många: intertextuellt sett är Warton verkligen kontextualiserad. Referenserna till andras texter förekommer ibland så rikligt att Thomas Wartons egna texter tenderar att hamna i skymundan. De många författare som Warton i sina texter diskuterar med och de kritiker som reagerar på Wartons arbeten kallas genomgående i avhandlingen för "de lärda". Det känns som en något oprecis och abstrakt kategori, lika allmän och obestämd som deras hemvist, "the Republic of Letters". Speciellt en brittisk läsekrets skulle, tror denna läsare, ha litet svårt att acceptera så inexakta karakteriseringar.

Som antyttis förenade sig allt fler engelsmän redan under 1700-talet i Wartons beundran för *the gothic*, som en av de mest kända, esteten och författaren Horace Walpole som byggde sig ett eget nygotiskt och slottsliknande tillhåll, Strawberry Hill och skrev *The Castle of Otranto* (1764) som brukar kallas den första gotiska skräckromanen. Intressen i denna riktning blev synliga långt senare i Norden, tydligast vid mitten av 1800-talet och då främst i arkitekturen, men även i litteraturen. I Finland började till exempel den blivande professorn i estetik och modern litteratur Carl Gustaf Estlander kring 1850 ägna sig åt liknande källor till den engelska medeltiden som Warton tidigare använt sig av. Estlanders intresse för det ursprungliga och folkspråkliga stämde då på sitt sätt väl överens med ett fårskt finskt nationsbygge och intresse för folkpoesi. Han vurmande själv först för det ursprungligt finska och sedan det svenska, och som student i moderna språk disputerade han för doktorsgraden med *Richard Lejonhjerta i historien och poesin*

(1858) och för en docentur med *Folksångerna om Robin Hood* (1859).

Hur det hela fortsatte på 1800-talet i England är säkert mera bekant, med en fascination för det medeltida som fick långt större utbredning än under det föregående århundradet. Walter Scott lyckades popularisera medeltiden på ett sätt som väckte återklang runtom Europa; man byggde nygotiskt parlament och nygotiska katedraler med mera, och John Ruskin beskrev och dyrkade gotiken på ett sätt som inte fick bara de engelska preraphaeliterna och William Morris antimoderna hantverkare, utan även Marcel Proust på andra sidan kanalen att rysa av lycka. På senare år – för att nysta upp tråden ända till vår egen tid – har till och med en *royal* som prins Charles framträtt som ”katedralkramare” och gotikens vän, då han gjort utfall mot den moderna fulhet som håller många engelska städer i sitt grepp.

Det närmast ovan sagda är uttryck för tankar som avhandlingstexten satt igång hos

en läsare. Det får närmast tas som exempel på hur mycket stoff där finns, hur många möjliga tanketrådar att följa upp. En avhandling som öppnar upp för så här mycket historiografisk reflexion måste anses föredömlig – inte som något i sig slutet och avslutat, utan något som står vidöppet mot ny forskning. Viktigt är att detta kommer ut på engelska, så att det kan bidra till det sammanhang där Thomas Warton och hans strävanden är mest kända, och där ett nytt bidrag bäst kan bedömas. Janne Tunturi skulle med sin lätthet för att abstrahera och föra teoretiska resonemang få en egen röst på engelska. Hans engelska titel för avhandlingen lyder: *In the Land of Romances and Vernacular Poetry: Thomas Warton and the Rise of the Medievalist Scholarship, 1750–1790*. Den finska originalversionen har getts ut i elektronisk form i Åbo universitetets e-publikationsserie.

Henrik Knif

Göran Anderberg, *Frimuraren Gustaf III: bakgrund, visioner, konspirationer, traditioner* (Partille: Warne förlag, 2009). 168 s.

Hertig Carls engagemang inom frimurarorden har varit känt för historieforskningen alltsedan Gustaf Iverus avhandling *Hertig Carl av Södermanland: Gustaf III:s broder* (1925). Enligt min mening öppnade Iverus undersökning två spår för vidare forskning. Det ena är en uppföljande studie av Hertig Carls gärning för åren 1780–1818. Det andra spåret, som här är aktuellt, rör Gustaf III:s förhållande till frimurarorden. Av Iverus framställning framgår att Gustaf III bland annat använde frimurarorden som ett storpolitiskt maktmedel för att få inflytande i Tyskland och Ryssland under 1770-talet, liksom att han gradvis distanserar sig från orden under det påföljande decenniet.

Göran Anderberg, filosofie doktor och lektor i historia, har i sin bok ambitionen ”att med utgångspunkt i primärt källmaterial så långt möjligt teckna en samlad bild av frimuraren Gustaf III” (s. 13). Det skall emellertid dröja flera kapitel innan detta ämne berörs. Anderberg inleder med att återge frimureriets allmänna historia, dess franska och engelska ursprung samt etableringen i Sverige 1735. Därefter uppmärksammar han Carl Fredrik Scheffers och Carl Fredrik Eckleffs inflytande över frimureriets utveckling under 1750- och 1760-talen.

Först ett femtiotal sidor in i boken behandlas det egentliga ämnet: Gustaf III som frimurare. Frågan om varför Gustaf III blev frimurare ges främst en pedagogisk motivering. Anderberg hävdar att Scheffers roll som rådgivare och lärare åt kronprinsen influerade kungen till en positiv inställning till frimurarorden. Detta genom de övningar i ordensliv som Marie-Christine Skuncke tidigare har studerat i *Gustaf III: det offentliga barnet* (1993). Men följer vi ordensövningarna i Pilbågens och Kogrets orden våren 1758 finns det inget som indikerar att utnämningarna av ämbetsmän och umgängesformen är hämtade från just frimurarorden, snarare imiterar Scheffer de kungliga belöningsordnarna. Ett mer uppenbart skäl till Gustafs frimureriska engagemang torde vara det faktum att han vidareförde Adolf Fredriks beskyddarskap av frimurarorden, ett protektorat som var gällande sedan 1753.

Efter kapitlet om barndomen följer kapitel om ”frimureriet i statsnyttans tjänst” respektive ”Italienska resan” som båda utgår från Iverus framställning om Gustaf III:s ambitioner att ta kontrollen över det tyska frimurarsystemet Strikta Observansen och använda sin frimureriska ställning i politiska syften. Till förtjäns-terna med Anderbergs bok hör belysningen av brevväxlingen mellan Carl och Gustaf, där det framgår vilken central betydelse frimurarorden hade bröderna emellan. Särskilt anmärknings-

värd är nya fakta om kungens självbild, att han år 1788 och en tid framöver betraktar sig som Europas frimurarfurste.

Som en kontrast till frimureriet som ett storpolitiskt verktyg i Gustaf III:s händer följer ett kapitel om 1780-talsmystiken inom den inre hovkretsen. Anderberg kompletterar Martin Lamms beskrivningar av mystikerna Plommenfelt, Björnram och Ulflou i *Upplysningstidens romantik II* (1920) med nytt arkivmaterial, källor som numera är publicerade av Kjell Lekeby i textsamlingen *Gustaviansk mystik* (2010). Anderbergs fullt rimliga slutsats är att Gustaf III med några undantag distanserade sig från deras verksamhet. Han visar dessutom med vilket intresse Gustaf III ägnade sig åt frågan om den medeltida tempel(herre)ordens historiska respektive mytiska ursprung – huruvida det fanns en legitim historisk succession mellan denna riddarorden och frimurarorden i Sverige. Tanken var att en sådan relation kunde ge fördelar i förhandlingar med europeiska frimurarsystem. Kungens medvetenhet om frimureriets idévärld styrker Anderberg även genom att hänvisa till Kerstin Derkerts *Inledning och kommentar* (1985) till Gustaf III:s drama "Den svartsjuka neapolitanar'n" (1791/1792) och hennes slutsatser att kungen anspelar på frimureriets symbolvärld.

De fyra sista kapitlen tillägnas mordet på Gustaf III. Göran Anderbergs konklusioner är att frimurarorden tog avstånd från mordet samt att det är orimligt att Reuterholm eller hertig Carl varit inblandade. Här lämnar han en kompletterande bild till en fortlöpande diskussion inom den historiska forskningen kring mordets aktörer. I dessa kapitel framstår argumentationen som självständig med välfunna primärkällor till skillnad från bokens tidigare delar som till största delen refererar tidigare forskning.

I bokens förord anges de arkiv som varit aktuella för undersökningen: Reuterholm-Ädelgrenska samlingen i Riksarkivet; Gustavianska samlingen vid Uppsala universitets-

bibliotek; Svenska Frimurare Ordens arkiv och bibliotek i Bååtska palatset, Stockholm. Ur dessa omfattande samlingar har Anderberg gjort axplock och det finns skäl att anta att en mer omfattande arkivstudie av Gustaf III:s ordensliv och eftermäle inom denna kultursfär skulle fördjupa bilden av kungens ambivalenta förhållande till frimurarorden.

I en avslutande epilog ges en utifrån bokens disposition omotiverad skildring av frimurartraditioner i Göteborg. Denna och flera andra hänvisningar i text och bild till Göteborgs frimurarsamhälle – boken är utgiven i samarbete med Frimureriska forskningsgruppen i Göteborg – framstår ofta som sökta och borde ha utelämnats.

Frimuraren Gustaf III är en läsvärd och rikt illustrerad bok som väl uppfyller dess populärhistoriska ambition att ge en översikt över Gustaf III:s roll som frimurare. Författaren har utifrån tidigare forskning och genom inledande källstudier påvisat i vilken omfattning och med vilka strategier Gustaf III engagerade sig i frimureriet – såväl som realpolitiker som dramatiker – från det tidiga 1770-talet och livet ut.

Marcus Willén

Anders Björnsson, *Palatset som Finland räddade* (Stockholm: Atlantis, 2009). 167 s.

Palatset som Finland räddade skildrar historien bakom ett av de få adelspalats i Stockholms innerstad som, trots flera skeden av förändringsiver, bevarats och vårdats pietetsfullt för eftervärlden. De Geerska palatset på Västra Trädgårdsgatan 13 uppfördes år 1774 och var ursprungligen Catharina Charlotta (Ribbing) De Geers änkebostad. Efter en rad olika ägare och hyresgäster har byggnaden sedan 1941 ägts och förvaltats av den finska staten. Sedan dess har huset fungerat som ambassad respek-

tive ambassadörsresidens och spelat en viktig roll i den diplomatiska förbindelsen mellan Sverige och Finland.

Palatsets byggherre var Charles De Geer – förmögen bruksägare, världsberömd insektsforskare och sedermera hovman. Familjen De Geer, med sitt ursprung i Holland, kom att bli en av Sveriges mest förmögna och inflytelserika industrimagnater under 1700-talet och ägde bland annat Leufsta bruk i Uppland. Huset i hörnet av Västra Trädgårdsgatan och Kocksgatan uppfördes efter ritningar av den mångsidige gravören, arkitekten, inredningsarkitekten och hovintendenten Jean Eric Rehn (1717–1793). Förslaget var troligtvis skisser som redan på 1740-talet utförts av hans lärromästare Carl Hårleman (1700–1753). Få arkitekter i Sveriges arkitekturhistoria har haft så stort inflytande som Hårleman, som från 1741 fram till sin död var överintendent på Överintendentsämbetet (chef för den statliga byggnadsverksamheten). Jean Eric Rehns ritningar till De Geers palatset var dessutom tydligt inspirerade av parisiska förebilder, därav den franskt klassicerande fasaden med den avfasade, diagonala hörnentrén som utgör byggnadens signum. Rehn var under 1760- och 1770-talen en av landets mest framstående och produktiva arkitekter. Han inredde bland annat delar av Stockholms slott och Drottningholm i rokokostil och ritade flera gustavianska herrgårdar, som exempelvis Erstavik utanför Stockholm och Ljung i Östergötland. Rehns eklektiska förhållningssätt präglas av ett formspråk som spänner mellan rokokons snirklande stil och den stramare klassicismen.

Boken har tillkommit på initiativ av Eva Torstila, hustru till en av Finlands tidigare ambassadörer Pertti Torstila, och har förverkligats av författaren och historikern Anders Björnsson. Utgivningen skedde i samband med 200-årsjubileet av märkesåret 1809, då Sverige och Finland gick skilda vägar. De utmärkta fotografierna i den rikt illustrerade boken är

tagna av frilansfotografen Katja Hagelstam. Skildringen handlar inte bara om byggnadsverket och dess tillblivelse, utan framförallt om det myller av människor som på olika sätt har anknytning till detta egenartade palats. Det är inte en vetenskaplig publikation, vilket författaren själv understryker i bokens inledning, utan snarare ett "historiskt reportage om ett förnämt hus i centrala Stockholm". Björnsson skriver vidare att han "vill fånga de miljöer och atmosfärer, de tänkesätt och idealbildningar, de figurer och konfigurationer som har existerat och växlat under den tid då huset som sådant utgjort ett så vackert inslag i stadsbilden". I en närmast kåserande stil delger han små anekdoter och glimtar ur överklassens liv och Stockholms historia. En strid ström av personer, relationer och fastigheter passerar revy i bokens olika kapitel. Då och då kryddas texten av citat från skalden Carl Johan Bellman och Anna Maria Lenngren, vilka tillsammans med andra samtida nedtecknade intryck levandegör berättelsen.

En större klarhet i såväl disposition som språk hade ibland varit önskvärd. Det är onekligt svårt att alltid följa med i den snåriga detaljrika återgivningen av människor, titlar, släktskap och egendomar – vars gemensamma länk är palatset på Västra Trädgårdsgatan 13. Även om Anders Björnsson uttryckligen skriver att boken *inte* har någon konst- eller arkitekturhistorisk ambition, menar jag att åtminstone ett kapitel kunde ha haft ett mer traditionellt upplägg i kronologisk ordning. Då hade *Palatset som Finland räddade* även kunnat fungera som referenslitteratur eller uppslagsbok för de som har ett uttalat intresse för arkitekturhistoria och ser huset som en ovanligt välbevarad byggnad från 1700-talet. Resultatet är i stället en något splittrad berättelse, förvisso lovvärd och bitvis riktigt underhållande, om en epok full av människoöden kantad av små och stora händelser av olika slag.

Anna Ingemark Milos

Christophe Cave (red.), *Le Règne de la critique, L'imaginaire culturel des Mémoires secrets*, Collection « Les dix-huitièmes siècles », n° 144 (Paris: Honoré Champion, 2010). 442 s.

Till den rika tidskriftsflora det franska 1700-talet lämnat i arv hör den "pseudo-periodiska" publikation vars fullständiga namn lyder *Mémoires secrets pour servir à l'histoire de la République des Lettres en France depuis 1762 jusqu'à nos jours*. Även om innehållet på vanligt sätt presenteras i form av notiser, daterade från dag till dag, är det inte en aktualitetsrelaterad tidskrift eller *gazette* i gängse mening. Som titeln antyder rör det sig snarare om en retrospektiv krönika över Frankrikes historia och kultur under 25-årsperioden 1762–1787. *Mémoires secrets* utkom mellan 1777 och 1789 i 36 volymer. Projektet fick en flygande start; redan första året kom de första åtta volymerna, som behandlar åren 1762 till 1775. Men det Paris som skildras i de "hemliga minnesanteckningarna" låg när dessa började utges femton år tillbaka i tiden. Tidsavståndet mellan de återgivna händelserna och datum för notisernas publicering knappades sedan in efter hand och stannade slutligen vid två år.

Liksom i samtida tidskrifter som *Mercur de France* och *L'Année littéraire* handlar det om ett mycket omfattande utbud av nyhetsnotiser. Enbart i de första åtta volymerna uppskattas antalet till 10 000 à 12 000. Jean Sgard, upphovsmannen till referensverket *Dictionnaire des journaux 1600–1789*, har i en punktundersökning som avser första halvåret 1777 studerat hur notiserna fördelar sig ämnesmässigt. Av sammanlagt 275 notiser under denna period utgörs 60 av referat av rättsliga processer och domstolspläderingar och rapportering rörande polisiära åtgärder och domslut. 60 är anekdoter från hovet och andra tongivande miljöer, 50 underrättelser om politiska pamfletter och broschyrer, 50 recensioner av opera- och teaterföreställningar, 20 rapporter från konstutställningar och konstauktioner, 10 presentationer

av nytkomna böcker. Härtill kommer mer eller mindre efemärt material av typen pressrevyer, brevutdrag och epigram. (Se närmare "Pidansat de Mairobert, journaliste à deux visages", *Nouvelles, gazettes, mémoires secrets (1775–1800)*, under redaktion av Birgitta Berglund-Nilsson, Karlstad, 2000, s. 15–25.)

Inom kulturlivet prioriterades verk vars upphovsmän nyss fått sitt genombrott hos den franska publiken såsom Shakespeares teaterstycken, Lessings borgerliga dramer och Glucks italienska operor. I fråga om mera brännbart stoff som religiösa och politiska stridsskrifter eller hemligt cirkulerande manuskript av subversiv karaktär skärptes rapporteringen, allt eftersom de förrevolutionära stämningarna i samhället tätnade. Den eller de ansvariga redaktörerna anslöt sig till det växande motståndet mot jesuitorden och till den parlamentariska oppositionen mot enväldet. De använde sig genomgående av ett speciellt stilgrepp, som har gett tidskriften dess särprägel. Med hjälp av ständigt återkommande ironiska garderingar lät de kommentarerna fluktuerat mellan seriös kritik och maliciöst skvaller. En förklaring kan vara att detta var ett subtilt sätt att undgå censur. I samma syfte kunde de även välja att återge en händelse i anekdotform, när det fanns risk att provocera med en alltför seriös rapportering.

Som upphovsman till *Mémoires secrets* utpekades till en början en parisisk konstsamlare, Louis Petit de Bachaumont (1690–1771). Han tillhörde en adlig familj och hade fått sin uppfostran på Versailles. Tack vare sitt konstantintresse och sin skicklighet som gravör kunde han knyta bekantskap med den konstnärligt verksamma Madame Doublet de Persan (1677–1771). Han introducerades i hennes litterära salong, vars gäster gick under benämningen "församlingsmedlemmarna" (*les Paroissiens*). De delade en nonkonformistisk grundsyn och tillhörde den parlamentariska oppositionen. I praktiken innebar detta att de ingick i det jansenistiska lägret och att de

vände sig mot den kungatrogne kanslern Maupeous mot adeln riktade försök till fiskala och administrativa reformer.

Redan samtiden ansåg det osannolikt att den "älskvärde lättungen" Bachaumont, av bröderna Goncourt hyllad som *l'anecdotier parfait*, "den fulländade historieberättaren", skulle ha varit i stånd att ensam utföra det stora insamlings- och redigeringsarbete som ligger till grund för *Mémoires secrets*. Dessutom hade han varit död i sex år när tidskriften började utkomma. Det bör dock noteras att Bachaumont faktiskt författade skrifter i estetiska, konstkritiska och kulturpolitiska ämnen och även ett upprop avseende restaurering av Louvren. "Lättjan" måste alltså, i den mån ryktet talade sant, åtminstone delvis ha varit en avsiktlig pose. Men efter en omfattande forskningsinsats, utförd av främst Robert Tate, Tawfik Mekki-Berrada, Jean Sgard och François Moureau (och som närmare redovisas i den artikel som berör *Mémoires secrets* i *Dictionnaire des journaux*), står det klart att Bachaumont bara tjänstgjort som *prête-nom*. Det rör sig i själva verket om ett kollektivt arbete, under redaktionell ledning av Bachaumonts sekreterare, Mathieu-François Pidansat de Mairobert (1707–1779). Han avlöstes efter sin död av vännen och journalistkollegan Barthélemy François Joseph Mouffle d'Angerville (1728–1795).

Varifrån hämtades det väldiga stoffet till dessa "memoarer"? I stor utsträckning togs det från handskrivna nyhetsblad (*nouvelles à la main*), en av myndigheterna ofta motarbetad form av klandestina underrättelser som var vanlig mellan 1500- och 1700-talen, innan tryckta tidningar och tidskrifter hunnit etableras i någon större omfattning. Även senare fortsatte dessa nyhetsblad att cirkulera under större eller mindre sekretess, främst för att ge spridning åt sådana nyheter som censuren kunde förväntas vilja undertrycka. En betydande central för redigering av nyhetsbulletiner var just Madame Doublets salong. Salongsgästerna arbetade regelbundet med detta utifrån två

stora register, ett för tvivelaktiga nyheter och ett för säkert belagda. Till detta material kom bland annat lån från konkurrenter; någon upphovsrätt existerade ju inte. Som Jean Sgard poängterat var den bärande redigeringsprincipen att "klippa och klistra" ur skilda källor snarare än att lägga fram "eget" material.

Mémoires secrets har länge varit relativt svårtillgängliga, men en upplaga tryckt i London 1783–1789 finns numera att läsa på internet (<http://gallica.bnf.fr>). Kritiska editioner av delar av verket utgavs redan vid 1800-talets början och mitt. En modern kritisk upplaga publiceras för närvarande på förlaget Champion, under redaktion av Christophe Cave och Suzanne Cornand, båda verksamma vid Université de Grenoble 3.

Detta gigantiska editeringsprojekt har redan alstrat spin-off-effekter. En sådan är artikelsamlingen *Le Règne de la critique*, redigerad av den ene av de båda huvudansvariga för nyutgåvan av själva tidskriften, Christophe Cave. Boken innehåller 24 artiklar av 21 olika forskare (Christophe Cave, Claude Labrosse och Jean Sgard har stått för två bidrag vardera), som alla tillhör utgivarteamet. Artiklarna bygger merendels på föreläsningar från det andra internationella kollokvium som ägnats *Mémoires secrets*, i Grenoble 2007. En avslutande avdelning har tillkommit, som behandlar publikationens intertextuella förhållande till samtida tidskrifter och skandalkrönikor.

Som brukligt är apostroferar redaktören i förordet samtliga bidragsgivare. Cave understryker nödvändigheten av en kritiskt värderande läsning, som inte utan vidare godtar sanningsvärdet "i det som kan förefalla oss vara en enkel ansamling av dokumentärt material" (s. 7). Med hjälp av moderna analysverktyg vill han bidra till att "rekonstruera den diskursiva och ideologiska logiken i icke omedelbart litterära korpusar" (*ibidem*). Kollokviets huvudsyfte sägs ha varit att rekonstruera arten av de pseudonyma eller anonyma journalisternas kritiska verksamhet, annor-

lunda uttryckt att kartlägga deras "kulturella föreställningsvärld" (*imaginaire culturel*), samt att göra ett försök till utvärdering av denna. Titeln *Le Règne de la critique (Kritik und Krise)*, är en formulering lånad från historikern Reinhart Koselleck. Liksom Jürgen Habermas berömda term "den borgerliga offentligheten" fokuserar den på en väsentlig aspekt av upplysningstidevarvet. Av de enskilda bidragen kommer här endast en tredjedel att beröras, ett par av dem ytterst kortfattat. Urvalet är förstås subjektivt och innebär ingen nedvärdering av de artiklar som har måst förbigås.

Åtskilliga notiser ägnades som nämnts åt rättsliga frågor. Jean Sgard utgår i det första av sina bidrag från tidskriftens rapportering av den beryktade "Goëzman-affären", en juridisk strid mellan den radikale komediförfattaren Caron de Beaumarchais och en domare Goëzman. Sgard kallar rapporteringen en *trompe-l'œil*. Det mekaniska uppradandet av notiser i ärendet innebär enligt honom en politisk och ideologisk manipulation av det skenbart "sanna" och "historiska" faktamaterialet. Beaumarchais hade tillerkänts ett arv från en förmögen affärsman, vilket dennes universalarvinge, en greve de La Blache, förklarligt nog ville göra honom stridigt. I den rättsliga process som följde anklagades Beaumarchais för korruption och urkundsförfalskning. Tack vare sin vältalighet och, inte minst, den mäktige prinsen av Contis beskydd gick dock den skicklige intrigmakaren Beaumarchais segrande ur striden. För *Mémoires secrets* journalist eller kollektiv av journalister rörde det sig i första hand om en komedi med politiska implikationer, där Goëzman spelade bovens roll och Beaumarchais hjältens. Det blev då av sekundärt intresse att ge en nyanserad bild av hur ansvar och skuld verkligen fördelade sig.

Som ett led i den nya strävan mot en humanisering av den rättsliga praktiken riktades pressens strålkastarljus gärna mot så kallade *erreurs judiciaires*, felaktiga domar, i särskilt all-

varliga fall rena justitiemord. Tack vare Voltaires resoluta ingripande minns vi ännu i dag två processer från tidigt 1760-tal, där fäder dömdes till döden för påstådda mord på sina barn. Motivet skulle ha varit att barnen, som tillhörde protestantiska familjer, velat omvända sig till katolicismen. I Jean Calas fall fullföljdes domen, medan Pierre-Paul Sirven lyckades fly. Båda domarna upphävdes senare och de dömda rehabiliterades, Calas postumt.

De religiösa motsättningarnas betydelse avtog snart, och i stället trädde sociala skillnader i förgrunden. Det är lätt att se hur hårda och orättvisa domar i första hand drabbade människor i små omständigheter. Catriona Seth, professor i fransk 1700-talslitteratur vid Université de Nancy 2, har följt *Mémoires secrets* rapportering av ett fall som inträffade i Normandie år 1782. En ung tjänsteflicka, Victoire Salmon, anklagades för att ha förgiftat sin arbetsgivare och dömdes enligt tidens drakoniska lagar till tortyr och döden på bål. Hennes advokat lyckades utverka ett uppskov med domens verkställande. Ärendet förhalades och hänsköts till högre instans, parlamentet i Paris. Bevisningen befanns till slut otillräcklig och flickan förklarades oskyldig. Seth visar att fallet bevakades på ett ganska mekaniskt sätt, utan försök till syntes eller föregripande av utgången. Däremot skedde hänvisningar till andra rättegångar med liknande förlopp, varigenom nya mönster blev synliga. Victoire Salmon tillhörde som fattig tjänstekvinna en kategori som liberala krafter i samhället gärna ville se frikänd. När så till sist sker inträffar en kedja av händelser som känns igen från andra, liknande fall. Domarna skänker henne sina portmonnäer som ett slags symbolisk upprättelse. Hon får en åtminstone tillfällig "kändisstatus", bjuds på teatern och får träffa skådespelarna, som ger henne ytterligare penninggåvor, något som i sin tur även ökar givarnas prestige. Den skicklige advokaten hyllas och kan se fram emot att anförtrös andra krävande rättsfall.

När det gäller den kulturella rapporteringen i *Mémoires secrets* betonar musikologen Thomas Vernet vid École pratique des hautes études i Paris tidskriftens betydelse för den vid denna tid framväxande musikkritiken, särskilt genom recensioner av offentliga konserter och initierade presentationer av bland annat nya instrument. Teaterforskaren Martial Poirson vid Grenoble 3 visar att teaterkritiken i samma tidskrift var förvånansvärt modern, rentav unik för sin tid, i så måtto att den inte enbart såg teaterpjäser som isolerade kulturprodukter utan även tog hänsyn till bakomliggande materiella och politiska produktionsförhållanden.

Ett par av artiklarna studerar *Mémoires secrets* förhållningssätt gentemot kända och inflytelserika kvinnor. Enligt Dina Sahyouni, doktorand vid Grenoble 3, relaterar den okände journalisten i sådana sammanhang gärna till gestalter och kategorier med stark symbolisk lyskraft som Pandora, Eva och Maria, respektive häxan, horan och nunnan. En uppenbart misogyn attityd kommer till synes när jämförelseobjektet är en historisk person som den liderliga giftmörderskan Messalina, maka till den romerske kejsaren Claudius. Bland de kvinnor som på olika grunder liknas vid henne återfinns två populära aktriser vid Comédie Française, Mademoiselle Clairon och Mademoiselle Hus (den senare även verksam vid Gustav III:s franska teatertrupp i Stockholm), men också den alltmer impopulära "österrikskan", drottning Marie-Antoinette. Journalisten är samtidigt självkritisk och ifrågasätter sina egna fördomar om skådespelerskor. Över respekterade personer som salongsvärdinnorna Doublet och Geoffrin öser han rentav beröm.

Bernadette Fort, professor vid Northwestern University i Evanston, USA, har tidigare gett ut de elva redogörelser för konstutställningarna i Louvrens Salon carré, "Lettres sur le Salon", som under årens lopp infördes i *Mémoires secrets*. Dessa äger stora likheter med Diderots mer berömda *Salons* men skiljer sig inte minst genom sitt fokus på kvinnligt må-

leri. Fort kan visa att verk av kvinnliga konstnärer som Élisabeth Vigée-Lebrun, känd för sina porträtt av Marie-Antoinette, faktiskt ges en seriös teknisk och konstnärlig bedömning i *Mémoires secrets*. Men samtidigt riktas försåtliga angrepp mot det sätt varpå modellen framställs. Ett av drottningporträtten beskrivs som fritt och ledigt i hållning och klädsel, befriat från den stelhet konvensansen krävde. Men var det verkligen legitimt att avbilda en kunglig person på detta sätt? Måste inte det till synes positiva omdömet tolkas som indirekt kritik? Avsikten med den tve tydiga analysen är enligt Fort att reducera artisten till ett villigt verktyg för skandalkrönikan.

Claude Labrosse, tidigare professor vid Université de Lyon 2, uppmärksammar i sin essä hur förskjutningar i tidsperspektivet påverkar "minnesanteckningarnas" kritiska funktion. Han noterar den fortgående minskningen i antalet utgivna volymer per tidsenhet, som gör att tidsskillnaden reduceras mellan texternas offentliggörande och de händelser de skildrar. Men ett minsta tidsavstånd på något år upprätthålls ändå alltid, vilket leder till att en verklig aktualitetskänsla aldrig riktigt infinner sig. I gengäld tillgriper journalisten olika former av tekniskt raffinering. Den dagliga rapporteringen varvas med sofistikerade ekoefekter, bestående i att nyheter från 1780-talets början får "dialogera" med händelser som inträffat ett decennium tidigare. I de sista volymerna övergår den tidigare omsorgsfullt utarbetade prosan i ett slags telegramstil, som får läsaren att känna det som om själva tiden rusade fram med accelererande hastighet. En latent oro infinner sig. Men medan andra tidskrifter som *Courrier du Bas-Rhin* öppet talar om "kommande stormar", där hela nationen riskerar att lida skeppsbrott, så tiger *Mémoires secrets* om sin syn på det som förestår. Journalisten tycks tveka och vilja dra sig undan inför de omvälvande händelser som kan anas vid horisonten. Han söker ständigt det mera oskyldigt "kuriösa", det överraskande och det originella,

”saltet” som kryddar anrättningen och gör den apitretande för läsaren, utan att oroa eller störa den angenäma matsmältningsprocessen. ”Man skrattar hellre med Demokritos”, skriver Labrosse, ”än rasar med Diogenes”.

Mémoires secrets är en estetiskt medveten tidskrift, där termen ”smak” (*goût*) kommer till flitig användning. Man prisar den goda smaken och fördömer alla brott mot denna. Smaken är tidlös, med Claude Labrosses ord ”trans-temporell”. Liksom saltet är den ett kraftfullt konserveringsmedel som skyddar och bevarar hävdvunna värden och värderingar, vad Norbert Elias och Pierre Bourdieu kallade ”habitus”. Journalisten uppreser sig visserligen mot de båda ”hydrorna” svärdet och rökelsekaret – symboliserande världslig despotism och kyrklig fanatism – och vågar framföra djärva idéer som att människosläktet äger vissa naturliga fri- och rättigheter eller att nationerna inte längre är sina kungars egendom. Men han oroas också, utifrån det engelska exemplet, av bilden av den avsatte monarken och ett folk i revolt. Han avisar absolutismen men inte den traditionella uppfattningen av kungamakten. Liksom smaken är monarkin i journalistens ögon något naturgivet och oförgångligt. Med sin konsekventa inriktning på det förflutna och sin benägenhet att avfärda alla tecken på förändring med ett beklagande eller ett ironiskt leende hinner han aldrig riktigt uppfatta att han står inför en avgrund.

Det är ofrånkomligt att den nyssnämnde Pierre Bourdieus ande emellanåt befinns sväva över ett arbete som detta. Så är fallet med ett bidrag av Anne Saada, forskare vid det nationella franska vetenskapsrådet (CNRS). Hon tar sin utgångspunkt i ett index över personnamnen i de fem första volymerna (åren 1762–1771) och finner att det innehåller 1325 namn med 6525 förekomster. Med noggrann empiri har hon på basis av dessa data sökt utarbeta en så konturskarp bild som möjligt av den sociala struktureringen i det samhälle som tonar fram ur *Mémoires secrets*. Endast 66 namn, alltså 5 %

av hela namnkorpusen, figurerar 20 gånger eller mer i de fem volymerna. Men dessa omnämningen är ändå tillsammans så talrika att de ensamma utgör 48 % av alla namnförekomster. Bland de mest omtalade personerna urskiljer Saada tre sociala huvudgrupper i fallande ordning. Till den första hör kungliga personer samt det andliga och det världsliga frälset. Representerarna för dessa är 90 till antalet, med 1253 förekomster. Den ledande trojkan utgörs av kungen själv, Ludvig XV, följd av utrikesministern, hertig Choiseul, och av finansmannen och mecenaten greve Lauraguais. Med undantag för den inflytelserike ärkebiskopen av Paris, Christophe de Beaumont, en av Rousseaus argaste vedersakare, namnges blott ett fåtal högre präster. Inte heller parlamentsledamöterna omtalas särskilt ofta, trots att *Mémoires secrets* intar en pro-parlamentarisk hållning.

Den andra huvudgruppen är teaterns folk, skådespelare, sångare, dansare. Här nämns något fler personer än bland kungligheter och adel (117), men förekomsterna är färre (836). Den tredje sociala kategorin utgörs av *la République des Lettres*, den ”de lärdas republik” där enligt tidskriftens egen titel allt och alla som omtalas i *Mémoires secrets* egentligen hör hemma. Detta är den numerärt viktigaste gruppen, med 318 personer och 2569 förekomster. I Sverige har man i våra dagar sett ansatser att reservera begreppet ”de lärdas republik” för universiteten, dessa säten för ”institutionaliserat vetande”. I 1700-talets Frankrike förhöll det sig annorlunda, i varje fall om man får tro *Mémoires secrets*. Medan hälften av de citerade författarna var medlemmar av Franska akademien (*académiciens*), så nämner tidskriften knappt en enda ”akademiker” (*universitaire*) i modern mening. Anne Saada medger själv att beteckningen är svår att definiera. Men i princip handlar det för henne om personer vars huvudsakliga syssla var att verka som vetenskapsmän eller författare av antingen teaterpjäser, romaner eller stridsskrifter eller på något annat sätt delta i produktionen och marknadsföringen av böcker.

Mémoires secrets handlar med andra ord om den franska huvudstadens mest kända och inflytelserika personer, de som senare kom att beskrivas som *le tout Paris*. Men dessa *Grands* skildras inte som förvaltare av ett politiskt eller kulturellt maktkapital utan på ett undan- glidande, "litterärt" sätt, som mer eller mindre karikerade rollinnehavare i anekdoter, verser, brev och teaterpjäser. Icke desto mindre är det deras maktställning som gör dem intressanta för *Mémoires secrets* journalister. Det vi möter är främst *Ancien Régimes* sociokulturella elit, alltså kungliga och adliga personer. Teaterns, litteraturens och vetenskapens folk uppmärksammas bara i den mån de tillhör lärda akademier eller åtnjuter en makthavares protektion. Det har dock sin särskilda poäng att den store utmanaren Voltaire är den person som nämns flest gånger av alla i de av Anne Saada undersökta volymerna, dubbelt så ofta som kung Ludvig XV. Men *Mémoires secrets* intresserar sig definitivt inte för "rännstensförfattarna", bärarna av den mera långsiktigt verkande subkultur som kartlagts av Robert Darnton.

Anne Saada avslutar med en sidoblick på samtida tyska förhållanden. I det tysk-romerska riket var de viktigaste teater- och kulturcentra normalt inte identiska med de mest betydande universitetsstäderna. I Tyskland fanns en bildad elit som var oberoende av hovet och de ekonomiska makthavarna. Avsaknaden av ett tongivande centrum jämförbart med Paris betydde att "de lärdas republik" i tysk version kom att gestalta sig på ett annat sätt, mera likt det svenska. En initierad analys skulle komma några årtionden senare, med Madame de Staëls *De l'Allemagne*.

Inom ramen för det gemensamma projektet behandlar de 24 artiklarna en mångfald av teman utifrån personliga infallsvinklar, vilket gör läsningen varierad och underhållande. Forskningen rörande upplysningstiden har under påverkan av det tongivande internationella 1700-talssällskapet fått en alltmer gränsöverskridande prägel, både när det gäller de olika

ämnesinriktningarna och forskarnas geografiska hemhörighet. Så är dock inte fallet i detta arbete, även om några av de deltagande forskarna råkar vara verksamma vid amerikanska universitet. Det handlar här av naturliga skäl mest om Frankrike och franska förhållanden. En del hänvisningar till i första hand England, Tyskland och Italien förekommer dock. För en svensk läsare kan det vara klagörande att möta exempel på hur dåtida strömningar och företeelser som ibland bara återspeglas på ett blekt och diffust sätt i vårt land kan emanera från tydliga och fast etablerade mönster i det som då var det kulturella moderlandet.

Valet av en titel som inkluderade adjektivet "hemlig" var ett säkert grepp ur marknadsföringssynpunkt, som garanterade stor efterfrågan. Dröjsmålet med den tryckta versionen av de "hemliga minnena" var kanske också ett kalkylerat drag. Hur som helst var "eftersläpningen" nog mer betingad av politisk nödvändighet än av finansiella svårigheter eller tvekan om avsättningsmöjligheterna. Efter några år blev det möjligt att skriva om skandaler, maktövertaggrepp, diplomatiska förvecklingar och politiska kriser som inte hade kunnat beröras medan de var aktuella. Ur vårt nästan 250-åriga tidsperspektiv är detta knappast något som påverkar vare sig stoffets relevans eller läsoplevelsen.

Det är tydligt att medlemmarna i forskarlaget själva haft nöje av sin läsning av *Mémoires secrets*. Ett kvardröjande intryck är dock att de haft svårt att förhålla sig både till texternas speciella, ironiska stil och till deras upphovsmäns undan- glidande identiteter. De stundtals försiktigt liberala, stundtals ängsligt konservativa "memoarförfattarna" förmedlar ovärderlig kunskap om högt och lågt, viktigt och oviktigt, under de år då den stora revolutionen bidar sin tid. Men vilka var de och var stod de personligen? Bakom den gemensamt anlagda janusmasken förblir männen bakom de "hemliga minnesanteckningarna" märkligt anonyma.

Sven Björkman

Kristina Ekerö Eriksson, *Årstafruns dolda dagböcker* (Stockholm: Norstedts, 2010). 320 s.

Kristina Ekerö Eriksson väljer att öppna sin biografi över Årstafrun med årtalet 1812, det år som definitivt skulle förändra Märta Helena Reenstiernas liv. En dag i november skulle hennes son Hans Abraham med mjölnaren Bergman skrinna till stan över Årstavikens nyttillfrusna is och då händer det som Märta Helena många gånger fruktat – isen brister och Hans Abraham hamnar i vattnet. I en halvtimme kämpar han mot iskylan utan att kunna ta sig upp på isen och inte heller den hjälp man försöker ge honom lyckas. Katastrofen är ett faktum. Nästa dag hämtas han upp ur vaken och bärs in i stenhuset och tolv dagar senare sker begravningen i Brännkyrka kyrka. Hans mor, den nu barnlösa änkan, står på trappan och ser karavanen försvinna: "Sorgliga dag! Då min i all tider sörjde och saknade sons andlösa lekamen jordfästes uti den grav där först deras hulde fader och 7 saliga syskon voro förmultnade," skriver hon i dagboken.

Årstafruns märkliga dagböcker har lockat många forskare och nu senast historikern och vetenskapsjournalisten Kristina Ekerö Eriksson, som vill skriva hennes biografi och använda sig av hela det handskrivna materialet, som förvaras i Nordiska museets arkiv. Det är ett ambitiöst och välkommet projekt med tanke på materialets volym och svårillgänglighet. Genom sitt mångåriga skrivande åren 1793–1839 har Märta Helena Reenstierna utfört en enastående kulturgärning, när hon givit oss en konkret och doftrik berättelse om vanliga människors liv i Stockholms närhet under nästan femtio år, detaljrikt och fångslande.

Åren 1946–1953 gavs ett urval av dagböckerna ut av Sigurd Erixon, Arvid Stålhane och Sigurd Wallin i tre vackra och rikt illustrerade band med inledning och förklarande noter i serien Etnologiska källskrifter. Deras arbete

byggde i sin tur på att Gunnar Broman först gjort en minutiöst trogen avskrift på maskin, som fyller sjutton foliovolym och därtill ett sakregister med hundratusentals hänvisningar. De tre utgivna volymerna med titeln *Årstadagboken I–III* är alltså ett urval där man enligt förordet velat ge "dels händelseförloppet med alla viktiga tilldragelser i familjen och samhället, dels ock en fyllig föreställning om den oförmedlat realistiska skildring av vardagslivets tusen småting, som ger denna dagbok dess särkaraktär", skriver utgivarna (s. 6). Det är alltså det kulturhistoriska stoffet som får mest utrymme, det dagliga arbetet ute och inne under årens gång, umgänge, fester, kläder, mat, allt illustrerat med bilder ur Nordiska museets samlingar och samtida modemagasin. När jag ägnade ett kapitel åt Årstafruns skrivande i min bok om kvinnors dagböcker från 1700-talet, var det snarare relationen till tjänstefolket och till mannen och sonen som intresserade mig, liksom skrivandets betydelse, hennes läs- och teaterintresse.

Kristina Ekerö Eriksson vill teckna bilden av Årstafruns hela liv, men dagboksskrivandet kommer inte igång förrän 1793, det år då Märta Helena fyller 40 år. De tragiska år då sju av paret von Schnells små barn dör finns bara sporadiskt belagda i källorna och jag menar att man kan tala om att dagboksskrivandet startar när Märta Helena går in i sin tredje livsfas, efter barn- och ungdom och de arton första åren av äktenskapet. När skrivandet startar består familjen av maken ryttmästare Christian Henrik von Schnell, snart 60 år och numera en trött och åldrad man, hans hustru och deras 13-årige son Hans Abraham. I dagböckerna kan man nu följa familjens liv i arbete och fest, umgänget är stort och livligt, resorna in till Stockholm där man gör ärenden, säljer gårdens varor, besöker vänner och tittar på militärparader med mera, sker nästan dagligen.

Kristina Ekerö Eriksson har valt att kalla sin biografi *Årstafruns dolda dagböcker* och det motiverar hon med att trebandsutgåvan är mest

inriktad på det kulturhistoriska stoffet och att få om ens någon tidigare forskare använt sig av hela det omfattande dagboks materialet. Vissa aspekter av Årstafruns liv har därmed inte lyfts fram i ljust. Det Ekerö Eriksson nu särskilt riktar intresset mot är konflikterna mellan föräldrarna och sonen, som vållar de gamle ständigt oro och bekymmer. Ende sonen och arvtagaren till Årsta gård umgås med olämpliga personer, drängar och pigor, och kommer ofta hem berusad från sina turer in till stan. Han blir avskedad från militären och får återvända hem till gården. Han gör en av pigorna med barn och Ekerö Eriksson gör en poäng av att Märta Helena Reenstierna inte behövt vara så ensam på sin ålderdom om hon tagit sig an den oäkte sonsonen. Men detta har tydligen aldrig förespeglat hans farmor som i stället utgjuter sig över hans otuktiga och slarviga mor som lockat Hans Abraham till synd och blivit avskedad.

Trots det överrika materialet, som flitigt citeras, har Ekerö Eriksson för att skriva en sammanhängande berättelse om Årstafruns liv valt att dikta ihop passager som skall binda samman enskildheterna. Tonfallet blir ibland väl romantiserande och läsaren undrar om påståendena finns belagda i dagböckerna eller om det finns någon annan källa. Så här kan det låta, och nu handlar det om det stora slätterölet i juli 1794, då Carl Michael Bellman med fru Lovisa deltog i festen:

Värdinnan var förtjust, hon satt vid bordets ena kortända i en vit klänning av tunnaste muslin. Hennes mörka hår, för dagen lockigt, pryddes av en hatt med gula, blå och vita band. Över stolsryggen hängde hennes gråa sidensjal – det röda parasollet var tillfälligt hopfällt.

[...]

Över vinglaslet mötte Märta Helenas nötruna ögon den 29-åriga Sven Kindbergs blick, han som var sonens informator. (s. 21)

Här insinueras att husfrun är förälskad i sonens informator, men vad vi vet är att de gärna umgicks, promenerade och satt och läste högt i trädgården. Mer kan vi ju inte veta och här har Ekerö Erikssons fantasi sannolikt skenat iväg.

En viktig och för alla Årstafruns beundrare stor händelse var när ett porträtt av henne sent omsider dök upp. Detta inträffade år 2008, alltså mer än 200 år efter det att miniatyren målats. Innan dess var den enda kända bilden av henne Pehr Estenbergs stora tavla från 1796, där Märta Helena med ryggen mot åskådarna inväntar ett gyllene skepp med hennes make ombord som lägger till vid Årstaviken. Denna tavla hängde under många år i Röda gemaket på Årsta och var familjens stolthet, ända tills konstnären en dag till Märta Helenas stora föregelse tog den tillbaka. Här får man heller ingen uppfattning om hennes utseende.

Slumpen gjorde att miniatyrporträttet till all lycka kunde identifieras innan det skulle säljas på auktion. Ekerö Eriksson berättar att fyndet helt och hållet var före detta intendenten vid Nordiska museet Per Falcks förtjänst. Kort efter det att en god vän visat honom en ring med ett kvinnoporträtt med inskriptionen "d. 13 Nov 1796 C.H. v. S." kom han av en händelse att läsa i Årstafruns dagbok. "När Per läste om hur Märta Helena på hösten 1796 satt modell för ett miniatyrporträtt, som hon sedan lät montera på en ring för att ge till sin make, ringde han upp sin vän för att höra hur inskriptionen löd." Han fick då höra att ringen skulle säljas på Uppsala auktionskammare och Nordiska museet kunde så förvärva fyndet. (s. 304) Märta Helenas beskrivning av sin klädsel med krans i håret och ros i barmen på en blå taftklänning är exakt överensstämmande med kvinnan på miniatyren. Självklart låter Ekerö Eriksson detta porträtt pryda omslaget på sin bok, men i en med dator uppförstorad och bearbetad version. När jag ser denna ännu unga

kvinnu avbildad i halv en face med antydning till ett leende och blicken i de bruna ögonen fästad på åskådaren, kommer ett annat kvinnoporträtt i mina tankar, Leonardos Mona Lisa. Om henne vet man nästan ingenting och hennes leende har givits otaliga försök till tolkning.

Om Märta Helena Reenstierna vet vi tack vare hennes dagliga anteckningar väldigt mycket. Vi vet att när porträttet målades var hon 43 år och hade gått igenom den ofattbara sorgen att mista sju av sina åtta barn och att hon för tre år sedan startade sitt stora projekt att dagligen berätta om vad som fyllde hennes dagar, arbetet i kök och trädgård med sin man och deras tjänstefolk, om sina sorger och glädjeämnen. Vad jag kan sakna är att det bit-ska och strävt humoristiska tonfallet i många av anteckningarna inte fått större plats, som när Märta Helena en sommardag 1804 skriver om sina anställda: "Beata trögskalle var till Tanto efter fläsk [...] Anders Dumbom var till staden efter Pappas Peruque, min mössa [...] med mera. Hustru Eternäbb torkade råg åt oss i ugnen, Lotta hjälpsam sydde åt sig sjelf, låddes, när någon kom, stoppa mina strumpor."

"Allt har jag ägt och allt har jag förlorat, föräldrar, make och barn", skriver hon som gammal. "Jag värderade inte min lycka." Det är denna märkliga och imponerande kvinna som moderna läsare nu får lära känna i Kristina Ekero Erikssons bok och i en avslutande kommentar betonar hon att det är hennes tolkning av vad som utspann sig "mellan åren 1753 och 1841, den bygger på *mina* intryck och *mina* minnen efter att ha läst hela den omfattande dagboken." Och med sin målsättning att med detta subjektiva anslag skriva Märta Helena Reenstiernas sanna historia, har hon lagt ytterligare facetter till vår kunskap om Årstafrun (s. 304 f.). Och det är ganska vackert så.

Christina Sjöblad

Marie-Theres Federhofer & Hanna Hodacs (red.), *Mellom pasjon og profesjonalisme: dilettantkulturer i skandinavisk kunst og vitenskap* (Trondheim: Tapir akademisk forlag, 2011). 337 s.

En konferens i Tromsø har resulterat i en innehållsrik volym som tar ett annorlunda grepp på 1700- och 1800-talsvetenskapen. Lovvärd är den nordiska spännvidden. Nio av bidragen har norsk bakgrund, tre svensk och en dansk – uppdelningen är förstås osäker med tanke på att Norge hört till Danmark innan det ingick union med Sverige. Gränsen för sjuttonhund-ratalsbidragen är svår att dra eftersom flera av bidragen hör hemma i slutet av seklet och i början av nästa. Boken spänner också över såväl naturvetenskap som konst, även det en gräns som kan vara besvärlig att utstaka. Britta Brenna skriver om den lärda miljön kring Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondheim, Hanna Hodacs om "att utbilda en 'älskare'", det vill säga den naturalhistoriska skolningen i Linnés anda. En kortare uppsats, av Truls Lynne Hansen, tar upp prästen Jens Spidbergs försök 1724 att förklara norrske-net. Ytterligare en astronomihistorisk uppsats, av Per Pippin Aspaas, analyserar nordiska amatörastronomers bidrag till Venuspassagera 1761 och 1769, denna test på internationell samverkan i vetenskapens tjänst. Aspaas gör det främst utifrån den språkliga aspekten, alltså hur man publicerade sig. Det är en välorienterad studie; till grund ligger också en egen doktorsavhandling på temat. Carol Henriksen behandlar språkpatriotism och Randi M. Selvik tar upp Det harmoniske Selskab i Bergen, bildat 1765 och fortfarande spelande. Så kan uppräknningen fortsätta, ofrånkomligen orättvis i det som framhålls eller göms undan.

I fokus är begreppet dilettantkultur, bakside-texten talar om ett "nybrottsarbeid". Det är ett intressant begrepp, föremål för en uppenbarligen inspirerande liknande konferens i Jena 2006. Germanisten Marie-Theres Federhofer som skrivit inledningsartikeln utgår från ett

antal tyska arbeten från det senaste decenniet och vill pröva dem på nordiska förhållanden. Här märks det att flera av bidragsgivarna har haft problem. Den viktigaste svårigheten är förstås att ordet dilettant är så negativt laddat. Det är knappast utgivarnas mening att ge periodens verksamheter en nedvärderande etikett. Av flera skäl hade det känts naturligare att tala med tidens ord om "amatörer", "kuriösa" eller "virtuoser" – "dilettant" verkar vara det minst frekventa. "Amatör" kallade man sig gärna, i alla fall i Sverige, alltså "älskare av vetenskaper" och liknande. Älskarrollen innehåller också ett *etos* som är viktigt att fånga in, ett förhållande antingen i platonsk mening till forskning, sanning, skönhet och liknande, eller ett förhållande med innebörden älskare av fäderneslandet och det nyttiga. Man kan vidare fråga sig om hur mycket av detta *etos* som är hämtat ur den klassiska universitets- och skolvärlden och som kan uppfattas om inte överflyttat så åtminstone besläktat med begrepp inom den lärda utbildningen, vid disputationen och så vidare. Men här sker naturligtvis förändringar över tid. Ett citat från kemisten Jöns Jacob Berzelius 1821: "Den halfva kunskap, den lärde fördömer hos dilettanterna, var någon gång den högsta lärdom." Här är det gemensamma ordet fortfarande "lärde" och man kunde snarare utgå den lärda kulturens bärkraft. Eller också begreppen "bildad" och "bildning". Det känns som en lucka längre fram i antologin att det humboldtska bildningsidealet helt saknas (liksom Humboldt i registret), vidare att professionaliseringen av forskningen och vetenskapen som ett yrke med William Whewell vid samma tid inte heller av någon tagits upp till behandling. Det är inte minst genom den engelska filosofen som "amatör" – och "dilettant" får sin negativa laddning. Den motsättning som är den förblivande är förstås då amatörprofessionell, om dem som befinner sig utanför och innanför universitetsposition. Saken är ändå inte entydig eftersom "amatör" fortfarande (som väl är) rymmer högre kvaliteter.

Motsättningen mellan amatör och proffs i till exempel idrotten är markerad, men amatörer kan mycket väl slå världsrekord! Min poäng är alltså att dilettantbegreppet inte riktigt räcker för att göra rättvisa åt vetenskaper och konster under den period som boken täcker.

Men det är en antologi som ändå säger mycket. Naturligtvis genom att uppmärksamma hur vetenskap och kultur fungerade, och inte bara nationellt, utan hur mycket som samspelar mellan de nordiska länderna. Antologin visar också i god mening på det meningsfulla med att föra samman nordiska forskare av i dag. De har mycket att säga varandra.

Gunnar Broberg

Kristina Fjelkestam, *Det sublimes politik: emancipatorisk estetik i 1800-talets konstnärsromaner* (Stockholm: Makadam, 2010). 224 pp.

'Oh, you women in all countries and social positions—listen to me, with the same emotion that I live through!' (Madame de Staël, *Réflexions sur le process de la reine*, 1793. My translation). Kristina Fjelkestam's aims in *Det sublimes politik: emancipatorisk estetik i 1800-talets konstnärsromaner* (Sublime politics: emancipatory aesthetics in nineteenth-century *Künstlerromane*) are to develop a political perspective on the sublime within the field of aesthetics, and to connect the discipline to the broader area of cultural theory. Mary Mothershill chooses to begin her article on the sublime in *A Companion to Aesthetics* by quoting a definition of the term in the *Concise Oxford Dictionary* (1997, p. 407): '[s]o distinguished by ... impressive quality as to inspire awe or wonder, aloof from ... the ordinary.' Methodologically, Fjelkestam has been inspired by Raymond Williams's three-stage model, which holds that texts are to be studied in three different perspectives: formally (intra-textually), historically (contextually),

and theoretically. These three perspectives constitute the basis for the disposition of the book. *Det sublimas politik* starts with a chapter on theory, followed by one on form, and ends with a section dealing with historical examples from world literature. This last section forms the bulk of the book and contains analyses of three important works from different linguistic regions: France, Germany, and the USA.

Fjelkestam's main studies deal with three central *Künstlerromane* (artist's novels) written by and about women in the nineteenth century. Chapter four is dedicated to Germaine de Staël's *Corinne ou l'Italie* (1807), chapter five to Fanny Lewald's *Jenny* (1843), and chapter six to Louisa May Alcott's *Little Women* tetralogy (1868–1886). Here Fjelkestam wants to show, by pointing to illustrative examples from their literary works, the authors' conscious use of the sublime as a means of effecting political change and emancipation. *Det sublimas politik* is an interesting project, indeed.

Fjelkestam opens the chapter on the sublime (p. 11) by drawing parallels between the feeling of discovering that your handbag hangs on your shoulder the moment you thought you had forgotten it, and the feeling of exaltedness—*sublimis*—that occurs when the awareness of that fact conquers the initial panic. This experience contains both 'semiotic and existential dimensions', Fjelkestam continues. The issue of semiotics will be dealt with further on.

The notion of the sublime (in the modern sense) emerged in Boileau's French translation of Longinus, and was eventually introduced into the field of aesthetics when the term was developed by Alexander Baumgarten in his thesis on poetry in 1735. Mothershill discusses some of Longinus's ideas about the nature of the sublime, where the following is of particular interest here (1997, p. 408): 'Nature as well as art affords instances of the sublime: mighty rivers, in contrast to little streams; Mount Etna in eruption, the sun, the stars—all

are astonishing.' Yet, Fjelkestam continues (p. 12), the focus of the problem of the sublime shifted from the question of 'What sublime qualities does the object have?' to 'Which effects do the so-called sublime objects have on the subject's reason and feeling?' (My translation.). In Western culture, the answers to these questions became important elements in nineteenth-century dramatic landscape painting and literature.

The issue of being a 'subject' becomes significant in connection with another notion within aesthetics: that of 'genius'. The quality of genius, as will be illustrated below, was not granted to all; there were important exceptions—women. For instance, Rousseau firmly stipulated that the "'men have genius'", women have not', as Fjelkestam shows (p. 15). This order of things is well illustrated in the story of the emergence of the famous portrait Elisabeth Vigée-Lebrun painted of Germaine de Staël as Corinne (*Portrait de Mme de Staël*, 1808–1809), as I have accounted for in *An Inquiry into Cultural Semiotics: Germaine de Staël's Autobiographical Travel Accounts* (2007). The fact that Germaine de Staël commissioned a portrait of herself as her protagonist in *Corinne* shows that she wanted to establish connections between the character and herself. By doing so, the emancipatory and political aspects of Corinne, aspects that Fjelkestam discusses further on in terms of the sublime, mirror the author herself. As Mary Sheriff argues in *The Exceptional Woman: Elisabeth Vigée-Lebrun and the Cultural Politics of Art* (1996, pp. 256–257):

The place of the genius, that singular creation of nature, was reserved for men and gendered masculine. [...] Woman, Nature, and Genius are merged in Vigée-Lebrun's image, which recalls her collapsing of the boundaries between natural 'feminine' reproduction and 'masculine' cultural production in her written and painted self-portrayals as artist-mother. Staël does not

blend into the landscape, rather she stands out from it, massive and sublime.

The above captures nicely the continuous discussion in *Det sublimas politik* on gender and the sublime. Fjelkestam writes (p. 17): 'If aesthetics was a woman, its central analytical idea, the sublime, was a man.' The beautiful contains qualities such as fragility and tininess, in contrast to the sublime, which is characterised by the powerful and big, Fjelkestam continues. Here we can add that the notion of the sublime was incompatible with female beauty. Sheriff explains (1996, p. 257): 'Neither smooth, nor little, nor delicate, nor weak, Madame de Staël is not beautiful, so she cannot be "woman". She is a woman, so she cannot be sublime.' In fact, Vigée-Lebrun's portrait turned out to be too controversial even for Germaine de Staël, who had a copy made by the local painter Firmin Massot (1766–1849). The gaze was lowered, and as Sheriff points out (1996, p. 261):

her skin is smoother, her hair neater, her features more generalized, and her eyes notably less emphatic. The powerful, muscular arms, so conspicuous in Vigée-Lebrun's portrait, are now more hidden, and the muscles covered with a small off-the-shoulder sleeve. In other words, the elements that made her a sublime figure in Vigée-Lebrun's work have been erased. In the copy the distinguished writer is a distinctly more modest and pleasing woman.

After discussing a gendered sublime, Fjelkestam moves on to deal with yet another aspect of the sublime: the 'bad' aspect. In Edmund Burke's *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and the Beautiful* (1757/1759), one finds an encapsulating distinction between the beautiful and the sublime (Burke quoted in Shelley's '18th Century British Aesthetics'. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2010, p. 15): '[t]he ideas of the sublime and the beautiful

stand on foundations so different, that it is hard ... to think of reconciling them in the same subject, without considerably lessening the effect of the one or the other upon passions.' Fjelkestam (pp. 22–23) begins her discussion on the basis of Burke's *Reflections on the Revolution in France* (1790), accompanied by a reading of *A Philosophical Enquiry*, and draws on a classical example in the former work in which the female beauty of Marie-Antoinette is contrasted with the subversive and bad masses. In one of Burke's later texts on the French Revolution, *Letters on a Regicide Peace* (1796), the sublime is further gendered and linked to the hideous and the revolutionary. In this definition of the sublime, the term is given the sense of a ghostlike 'her'. This Fjelkestam illustrates with a fine example from the history of art, namely Eugène Delacroix's *La Liberté guidant le peuple* (1830), depicting the July Revolution in 1830 – an image also suitably forming the cover of the book.

In Kant, too, Fjelkestam (pp. 30–31) proceeds, the sublime is gendered. In Kant's *Kritik der Urteilskraft* (1790), the beautiful is defined as a concrete object's harmonic form, while the notion of the sublime, in contrast, is defined as the absence of form and boundaries. 'The sublime', Fjelkestam writes (p. 30), 'must be related to thought and principles, which raises us above purely sensuous (female) corporeal connections'. This gendering of the sublime is more obvious in an earlier work of Kant, *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen* (1764), where the beautiful is 'found in the "attractive" sex, the female, while the sublime is incarnated in the "noble" sex, the male', Fjelkestam (p. 31) concludes.

Schiller, too, dealt with the relation between man's corporeal nature and the ability to reason, encapsulated in his notion of *Spieltrieb* (play instinct), where this opposition is overcome. Fjelkestam (pp. 35–36) emphasizes the political dimensions of the *Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen*

(1795), in which Schiller was influenced by his disappointment over the development of the French Revolution. Schiller thought that the solution to the political problems of the world could be found in aesthetics, since it is by way of beauty that one attains freedom.

Jeffrey Barnouw, in "Aesthetic" for Schiller and Peirce: A Neglected Origin of Pragmatism' (*Journal of the History of Ideas*, Oct.–Dec., 1988), stipulates that this thought in Schiller is reminiscent of the American philosopher and semiotician Charles Sanders Peirce, who developed aesthetics within the framework of pragmatism. *Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen* was one of the first philosophical works Peirce read, and in a letter to Lady Welby published in *Semiotics and Signifis* (Peirce, 1977 [1908], p. 77) he wrote: 'As to the word "play", the first book of philosophy I ever read [...] was Schiller's *Aesthetische Briefe*, where he had so much to say about the Spiel-Trieb; and it made so much impression upon me as to have thoroughly soaked my notion of "play", to this day.' Barnouw (1988, p. 609) describes Schiller's influence on Peirce as follows:

Aesthetics so conceived is a discipline governing the deliberate formation of habits of feeling which should inform our responses, our readiness to act in particular ways given particular circumstances. This is the main respect in which Friedrich Schiller's conception of aesthetic education as cultivation of the capacity of feeling [...] should be seen as an influential model for Peirce.

Aesthetics for Peirce is a normative science, Barnouw continues (1988, p. 613), and thereby a discipline for the deliberate formation and improvement of habits.

For Peirce as for Schiller aesthetics is precisely meant to overcome the coerciveness of experience within and for the expe-

rience. Aesthetics then not only contains the emphatic dualism of good and bad but points beyond the brute oppositions of Secondness to mediation, the development of concrete reasonableness in the world.

What does it mean to point 'beyond' Secondness to 'mediation' (to the realm of ideas, or Thirdness)? Peirce writes in his essay 'Pragmatism' from 1907 (Peirce, 1963, paragraph 5.469 in *Collected Papers*) that Secondness is: '[b]rute actions of one subject or substance on another, regardless of law or of any third subject; thirdly comes 'thirdness,' or the mental or quasi-mental influence of one subject on another relatively to a third.' We will not dwell on Peirce's terminology here, however interesting it might be in this connection. Something though will be said about thirdness. Thirdness incorporates signs; it is the realm of ideas, of thoughts and *habits*. Habits, broadly defined, are the ways we act in the world, in accordance with the norms and values in the world we take for granted: the *lifeworld*, to use the term once developed by Husserl within phenomenology. The notion of habits is fruitful here. Through the prism of habit formation, the political and emancipatory strategies used by the female authors in *Jenny*, *Corinne*, and *Little Women* might be connected to the socio-cultural context in which they emerged. The study of the *Künstlerroman* might thus benefit from the broader philosophical perspective provided by Peircean pragmatism and aesthetics in order to link the literary-political strategies to the their contexts, and thereby illustrate the tension between the work and socio-cultural norms.

Artistic genius was in *theory* connected to the male (as we have seen in the example of Vigée-Lebrun's portrait of de Staël). But, as Fjelkestam notes, historians of literature have erroneously concluded that the genre, which at the end of the eighteenth century emerged under the name *Künstlerroman*, only denoted male

characters. Madame de Staël's *Corinne* is usually used to illustrate the primary exemption to that rule. For Fjelkestam (p. 40), the question of genre is important because it forms part of her main point: to use genre as a cultural theoretical analytical tool. Thus, the choice of genre might be regarded as an 'answer or solution to questions and tensions within both aesthetics and politics'.

Germaine de Staël's *Corinne*, for instance, demonstrates very well Fjelkestam's (p. 43) summary remark on how the difference between women's *Künstlerromane* and men's is likely to be found in: '[t]he narration of the conflict between art and love, devotion and family. Love destroys the main characters in women's artistic novels, while men's show how artistic ventures ruin them.' If one compares this with Fjelkestam's account (p. 48) of the female artist in the nineteenth century, an interesting paradox emerges, namely the fact that the woman artist was not regarded as a real woman. Again, the case of Germaine de Staël forms an interesting example. When *Delphine* was published in 1802, the reviews published in the Napoleon-friendly press were harshly critical, not only of the work itself, but perhaps even more so of the author. Madelyn Gutwirth in *Madame de Staël, Novelist: The Emergence of the Artist as Woman* (1978, p. 287) writes:

Another time, in a somewhat gentler vein, the Emperor told of asking Talleyrand in genuine disbelief, 'what is this hermaphrodite?' Talleyrand faithful for once to his old friendship with Mme de Staël, replied, 'She is a very witty woman who writes just as she speaks.' Yet when *Delphine* was published, with its singeing portrait of the arch-hypocrite Mme de Vernon in whom all Paris recognized him, Talleyrand could not resist that famous riposte that all of Paris delighted in, 'It seems that Mme de Staël has written a novel in which both she and I are travestied as women.'

Germaine de Staël's *Corinne* is the nexus of one of the two main lines of female artist's novels in the nineteenth century (the other is Elizabeth Barrett Browning's *Aurora Leigh* from 1856), which emerged in parallel with the question of women's rights. These lines of literary development form, according to Fjelkestam (p. 49), the woman artist as a political personage, something that characterizes what Fjelkestam (p. 50) thinks is typical for female artist's novels, namely the 'combination of the aesthetic and political'. An important difference between *Aurora Leigh* and *Corinne* (which was Barret Browning's reply to Madame de Staël's novel), is that in the former, Fjelkestam writes (p. 56), the protagonist keeps both 'her man and her poetry' in contrast to *Corinne* who loses both – first her man and then her poetry, and as a consequence she fades away in the end. The main part of Fjelkestam's empirical illustrations is concentrated on *Corinne*.

In the chapter on *Corinne*, Fjelkestam (p. 66) wants to show that the experience of the sublime is the vantage point for de Staël's political theory, the politics of the sublime, a theory that might, from around 1802 and onwards, be summed up in one word: Anti-Napoleonism. Her autobiographical *Dix années d'exil* (1820–1821) demonstrates this in many ways. But the latter book (as well as *Corinne*) also shows Montesquieu's influence on de Staël's political stance, which might be best described as constitutional monarchism. Mme de Staël took the name of her protagonist from the poet Corinna, Pindar's rival in ancient Greece. Pindar, according to Aelian's *Various History* (quoted in *Sappho and the Greek lyric poets*, 1988, p. 150), 'was defeated five times by Korinna. To show the judges' bad taste, Pindar called Korinna a pig'. In the introduction to a recent English edition of *Corinne, or Italy*, John Isbell (1998, p. xiii) writes that the *Corinne* character also connects to the French Revolution's revival of an old tradition in which female figures were allowed to embody

abstract concepts, as in the case of *Marianne* symbolising the Revolution.

Fjelkestam distinguishes three main tableaux of the sublime in *Corinne*: the coronation at the Capitoline Hill where she is perceived as an 'individual, as a woman, and as a human being', according to Toril Moi in 'Corinne – kvinnornas grundläggande modernitetsmyt' (*Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 2004, p. 27); the scene at Capo Miseno in connection with the painful separation from Oswald, accompanied by attributes from the Sappho myth (Sappho, according to Plato, was the tenth muse); and 'The Last Song of Corinne', which concludes the third and last volume of the novel.

In Longinus's *On the Sublime* only two women are mentioned: Sappho and the Oracle of Delphi. The links between Corinne and Sappho have already been made, and in the Pythia Fjelkestam (p. 80) finds yet another link between Corinne and the history of women's myths by pointing to the fact that both are famous *improvisatrices*, improvisers. But Corinne connects above all to the Cumaean Sibyl. All this is captured by Vigée-Lebrun in her portrait of Madame de Staël, as mentioned earlier. More specifically, the female genius is linked to the muse and to the public sphere in de Staël's writing when it comes to the literary tradition. An equivalent figure de Staël finds in the sibyl from the tradition of art. This is what Vigée-Lebrun captures, as a reader of *Corinne ou l'Italie*. Corinne's coronation at the Capitoline Hill is described as follows by de Staël: 'The senator took up the crown of myrtle and laurel he was to place on Corinne's head. She removed the turban entwined round her forehead, and all her jet black hair tumbled down in curls onto her shoulders.' The turban as an attribute is recognised from Domenichino's *The Cumaean Sibyl*. During Corinne's second improvisation at Capo Miseno in Naples another attribute appears instead, the lyre, which is linked to pictorial representations of Sappho. The lyre appears in Vigée-Lebrun's portrait of de Staël

as Corinne. In the background of the painting one finds the sibyl's temple in Tivolo, which establishes a link between Corinne and the legend of sibyls. (For the reader interested in further references to Vigée-Lebrun and de Staël, I recommend *An Inquiry into Cultural Semiotics*, 2007, p. 138). Fjelkestam (p. 81) highlights the political implications of de Staël's aesthetic reasonings: the linkage between Corinne and the sibyl, and the sibyl's books in the Capitolium – which had important political consequences – is just one example of this.

The third tableau, 'The Last Song of Corinna', describes the journey of Oswald, his wife (Lucile, Corinne's half-sister whom his father wanted him to marry instead of Corinne), and his daughter to Florence in order to pay Corinne a visit. Corinne refuses to receive Oswald, but is happy to greet Juliette, who is allowed to come every day to learn all the skills from her dying aunt that an improviser could need. *Corinne* might in many respects be classified as an autobiographical novel, as I have argued elsewhere (2007, pp. 21–28), and in naming Oswald's daughter Juliette, de Staël may have been alluding to her intimate friend, the ten-year younger beauty Juliette. de Staël first wanted Juliette to sit as the model for Vigée-Lebrun's portrait of Corinne. Was this an act of politics? Hard to say. But the message was probably important to de Staël: Juliette was to be seen as her successor in life, and this was conveyed by means of analogy in *Corinne*. Fjelkestam (p. 90) makes some interesting observations on this conjunction: the typical question of passing on artistic skills to younger generations in women's artist's novels denotes 'a utopian belief in a better future'.

Before dying Corinne has a young girl, dressed in white, recite 'The Last Song of Corinne'. Fjelkestam (p. 89) points to the sublime in this last melodramatic scene set up by Corinne at the cost of the latter's own life. The sublime act is summed up in de Staël's use of the term *enthusiasm*, which in *Corinne*

denotes the power to create art that transcends the ego. Fjelkestam (p. 92) points to the fact that the term was frequently used in art discussions in the eighteenth century as an alternative to the notion of inspiration, and as 'such it was tightly conflated with the sublime, not only in de Staël's works'. The notion of *enthusiasm* makes Corinne an example of de Staël's theoretical platform, incorporating the formula for change in society – 'the politics of the sublime', Fjelkestam concludes (p. 97). Perhaps de Staël thought that the autobiographical aspects of the novel would make her political project stronger, in the sense that she could act more directly upon the world. In fact, Fanny Lewald's novel *Jenny*, which Fjelkestam analyses in the next chapter ('The Sublime Moment') is also autobiographical.

In Jenny's case it is also question of a sublime song, where, as Fjelkestam (p. 99) puts it, Lewald deals with the issue of being Jewish. The protagonist is asked to sing a song at a gathering, but the performance is received with scorn by the audience. Nevertheless, with her song she proudly defends her origins. Fjelkestam (p. 100) points to this passage in the novel as an example of political sublimity. As research on Lewald has only recently gained momentum, Fjelkestam gives a thorough account of her life and work.

Lewald was very engaged in matters concerning class, gender, and ethnicity. *Jenny* focuses especially on the contemporary discrimination of Jews. Lewald was a well-known author, and her political interest emerged in discussions with her father (as was the case with de Staël) on the topic of the July Revolution in France. Like the protagonist in *Jenny*, as Linda Rogois-Siegel notes in the foreword to Lewald's *Prince Louis Ferdinand* (1988, pp. 13–14), Lewald fell in love with a young student of theology, Leopold Bock, and as a consequence followed in her brother's footsteps and converted to Protestantism – albeit with great grief (she never became a practis-

ing Christian). Her father refused to consent to the marriage, however. *Prince Louis Ferdinand* (1849) was another work influenced by this affair. This latter is a historical novel describing the life and fate of the Prince in the beginning of the nineteenth century, when Germany was at war against Napoleon. But there is also another historical figure occupying an important place in the novel, the *salonnière* Rahel Levin (Varnhagen after her marriage in 1814), who held as important a salon in Berlin as de Staël's was in Paris. Levin had, like Lewald and many other Jews at the time, converted to Protestantism. In fact, as I have recounted elsewhere (2007, pp. 105–119), de Staël met and was impressed by her German counterpart in Berlin in 1804. So in that sense de Staël is a common denominator between Lewald and Levin. Hannah Arendt interprets the fate of those Jews who chose to convert in *Rahel Varnhagen: The Life of a Jewess* (1997, p. 138):

In the opacity of foreign places all specific references to yourself are blurred. It is easy to conquer unhappiness when the general knowledge that you are unhappy is not there to disgrace you, when your unhappiness is not reflected by innumerable mirrors, focused upon you so that it strikes you again and again. [...] It is easy to forget yourself when the reason for all your unhappiness, your 'infamous birth,' is not recognized, not observed, not counted.

'Foreignness is good'; to submerge, to be no one, to have no name, nothing that serves as a reminder.

More importantly perhaps, Levin was a confident of Prince Louis Ferdinand. Lewald met her in Berlin at a performance, and was as taken by her.

It is interesting to note the way Lewald describes de Staël in her historical novel from 1849 (1988, pp. 365–366). There is something of the sublime in it:

Frau von Staël's eyes flashed flames of sacred anger; the Queen, the Prince looked at her, astonished. She seemed to have forgotten her surroundings, and stared vacantly into space. Like a Sibyl who has been compelled by her feelings to reveal all her thought, she now appeared to be examining the past and present in her mind in order to find a clue to the distant future.

As Fjelkestam argues (p. 106), it is not the question of art that is most central in *Jenny*, but the issue of Jewishness. Art retains an important function, however, as the song scene shows. Things seem to have been different for Louisa May Alcott, who portrayed young female artists on several occasions. And Jo in the *Little Women* tetralogy is perhaps the most well known. The chapter on Alcott deals with the popularization of the sublime, which Fjelkestam (p. 130), in contrast to other researchers, does not think weakens the notion: 'Instead, it is about a democratization of sublimity, which [...] prompts compassionate tears and laughter in community rather than fearful existential anguish in solitude. The sublime has thereby not lost its political edge but rather widened it.'

Fjelkestam stresses the importance of genre and the different interpretations it may have over time. As a genre it implies rhetorical devices such as allegory and intense emotional tableaux, as Fjelkestam discusses earlier in connection with *Corinne*. These narrative tools, Fjelkestam proceeds (p. 131), aim to create feelings in the reader and thereby induce political effects. The character of Jo (whose literary career follows a course similar to Alcott's own) suggests such artistic and political aims, Fjelkestam concludes (p. 131). As in *Corinne*, there is the question of passing on artistic skills to the next generation. In the case of the *Little Women* tetralogy, this is done when Jo's sister's daughter Josie eventually becomes an

actress. Josie elaborates a sublime technique as an actress, which is stressed in the novel when a famous actress from the previous generation initiates her in the art of acting and sublimity. The literary development of Jo, which might perhaps be said to be similar to Josie's, is central to the aesthetics of the *Little Women* tetralogy and illustrates the more popular type of sublimity, Fjelkestam concludes. And, in contrast to *Corinne*, Alcott's protagonists are not geniuses.

Fjelkestam's *Det sublimas politik* is truly interesting reading. Her aims in the book, to give a political perspective on the sublime, and to connect the discipline of aesthetics to the area of cultural theory, are achieved. I do, however, regret the absence of a concluding chapter discussing the differences and similarities between the three main works studied, through the prism of the sublime viewed as an analytical tool, such as Fjelkestam has elaborated it. As it is now, the reader is left with some threads still hanging loose. It would be very interesting, indeed, to read a complementary article clarifying the theoretical discussions on the notion of the sublime based on the empirical studies conducted by Fjelkestam in *Det sublimas politik*.

Anna Cabak Rédei

Sven Fritz, *Jennings & Finlay på marknaden för öregrundsjärn och besläktade studier i fribetstida storföretagande och storfinans* (Stockholm: Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitets Akademien, 2010). 236 pp.

Sven Fritz's book about Oregrounds iron should be seen as a complement to other books about De Geers' ironworks and iron exports. In this case study he describes the monopolization of export by exploring the relations between the ironworks and the broad-

der background of the Swedish Age of Liberty from four perspectives: Jennings & Finlay as *Verlag* for Antoine De Geer; its acquisition of ironworks and iron contracts between 1753 and 1758; the loans from the Riksbank; and the dissolution of John Jennings's ironworks holdings. There is no suitable English word for this particular type of enterprise, so I will use the German word *Verlag* to designate firms that acted similarly to wholesalers and brokers, both financing and distributing the goods produced. Today the publishing industry still uses this system.

In the book, the reader learns how the contracts between ironmaster and *Verlag* could be shaped and how the *Verlag* credits were intended to function. Through the description of Jennings & Finlay's long-term contract with Antoine De Geer, Fritz shows, for instance, that *Verlag* contracts were around before the law of 1748. The techniques used to draft contracts, however, were refined over time. He also shows that the *Verlag* did not charge interest in the strict sense, but suggests that there was likely a certain amount of interest compensation built into the fixed price. The contracts lacked provisions that could protect ironmasters against reprisals during the contracted time period if they were unable to deliver the stipulated quantity. Here the reader gets an insight into services other than the purely financial that the *Verlag* could assist the ironmaster with, such as the purchase of grain and currency exchange. It is apparent that the services were never financed by Jennings & Finlay by charging a higher price than it had paid for grain, and that the price was set below the Stockholm brokers' price quotations and tables of market prices. In addition, it never made a profit on currency exchange. During its time as *Verlag*, it also often advised on purchases by informing De Geers about expected price changes and purchasing conditions in Stockholm.

It is often claimed that *Verlag* loans were behind traders taking over ironworks, but

Fritz clearly shows that *Verlag* loans are unable to explain Antoine De Geer's insolvency. Antoine De Geer's financial position was weak and he had been in significant debt long before Jennings & Finlay entered the picture. The debts were mainly in the form of long-term promissory loans from private individuals. A large share of these debts were to relatives, and another large share was likely to friends. Only a minor share came from the few big merchants who had lent money to Antoine De Geer. Fritz also shows that Jennings & Finlay never financed its purchases of ironworks with foreign loans, as has commonly been claimed. Instead, it raised the money by taking loans from the national bank, using the ironworks as collateral.

Despite the purpose of the book to study the monopolization of iron export, Fritz himself concludes that there was no such monopolization. He nevertheless contends that it was the intention of Jennings & Finlay to establish a monopoly on Oregrounds iron, which he claims is shown through its ironworks acquisitions. Certainly Jennings & Finlay's role as *Verlag* to Antoine De Geer served as an important expedient for its ironworks acquisitions, but as Fritz notes, it was only when the strategy of iron contracts failed that it started to buy ironworks, and then as a complement to the iron contracts.

The strength of the book lies in its wealth of detailed information, which will reward researchers who wish to dig deeper into the subject. The book also contains some curious digressions, like the description of Antoine De Geer's illness and its treatments, which is of more interest to medical historians. Given that Fritz is an economic historian who for the most part bases his research on letters, accounts, proceedings, and official documents, the lack of tables and diagrams is striking. His main sources consist of letters and documents largely relating to the De Geer brothers. This makes the book's title somewhat misleading,

especially as large parts of the book spend more time treating the De Geer brothers than Jennings & Finlay.

Even though there are some tables and graphs, for example those depicting the development of the price of iron and the Riksbank loans, I feel that there could have been more. For instance, Fritz could have given a rough picture of the development of De Geer's different ironworks to make it easier for the reader to keep up with all the detailed information. At the very least, the text would have been easier to follow if Fritz had made a more concerted effort to summarize his points, especially in the very long third chapter. At times he also passes over important points, especially those relating to Jennings & Finlay, choosing instead to focus on others that can seem less important – especially those relating to De Geer, which rarely add any information that amplifies or simplifies the interpretation. The study is considerably weakened by the fact that Fritz chooses not to analyze the data. Without the summary at the end of the book, it is hard for the reader to understand what Fritz believes he has shown. Despite a few flaws, this book will likely prove useful to those who study ironworks or finance during the Age of Liberty.

Lili-Annè Aldman

Esbjörn Funck, *Några idéer och tänkesätt på Carl Carlesons väg genom den tidiga frihetstiden* (Kristianstad: MonitorFörlaget, 2008). 183 s.

Esbjörn Funcks bok, med den något otympliga titeln *Några idéer och tänkesätt på Carl Carlesons väg genom den tidiga frihetstiden*, behandlar en typ av litteratur som går under beteckningen essäpress. Den utgörs vanligen av veckoskrifter som enbart tar upp ett tema eller en fråga i varje nummer. Dessa upplevde en blomst-

ringstid under första hälften av 1700-talet. Sedan länge har *Sedolärande Mercurius* (1730–1731) ansetts vara den första i Sverige. Den var en moralisk tidskrift, som mest byggde på översättningar av utländskt material. Detta var inget ovanligt och ofta omformades det övertagna innehållet för att passa svenska förhållanden. *Mercurius* gavs ut av bröderna Carl och Edward Carleson (då ännu Carlsson) och föregick alltså den för eftervärlden mera kända *Then Sväniska Argus* (1732–1734) utgiven av Olof von Dalin.

Avsikten med Funcks studie är att ge en detaljerad redogörelse och tolkning av innehållet i några akademiska skrifter av Carl Carleson samt några av de politiskt vinklade numren av *Mercurius*. Funcks skrift kan te sig något opropotionerlig, då han som ledstjärna flera gånger framhåller ekonomihistorikern Lars Magnussons tes att eftervärldens bedömning av tidigare epokers ekonomiska debattörer och teoretiker bör ske med blicken vaken för språkbruk, samhällsklimat och idéliv, alltså en mycket tät besked. Detta har Funck verkligen gjort med besked. Här handlar det framför allt om naturrätten och den roll den spelat, då svenska skribenter och debattörer utvecklade sina tankar om merkantilismen under frihetstiden. Styrkan i hans bok ligger i de långa bakgrundsteckningar han ger, men det opropotionerliga ligger i deras tillämpning på det mycket blygsamma primära källmaterialet. En hel del i framställningen av olika kontexter kan ibland också tyckas irrelevanta för sammanhanget. Här ges alltså översikter över de moraliska veckoskrifterna med nedslag i England, Frankrike, Nordtyskland och Skandinavien fram till Carlesons *Mercurius*, där Funck med hjälp av de något ålderstigna auktoriteterna Karl Warburg, Otto Sylwan och Martin Lamm konstaterar att det är med *Mercurius* som en ny genre introduceras i Sverige. Vi får också en mycket noggrann redogörelse för Carlesons yttre barndomsmiljö vid Södermalmtorg i Stockholm med inslag av pestepi-

demi, bebyggelse som presenteras med intressant bildmaterial, den sociala strukturen bland befolkningen med mera.

Störst utrymme får presentationen av naturrättens vindlande historia alltifrån antiken till 1700-talet med tyngdpunkten lagd på 1600-talets stora "moderna" rationalistiska naturrättstänkare som Schefferus, Grotius, Pufendorf och Thomasius, den senare verksam in på 1700-talet. Här uppåddar Funck modernare ledsagare i form av idéhistoriker som Bo Lindberg, Tore Frängsmyr och Sten Lindroth, rättshistoriker som Bo H. Lindberg och Erik Anners med flera, och han är väl insatt i den svenska sekundärlitteraturen. Slutklämmen blir att under 1700-talets första decennier var naturrättstänkandet allmängods och genomsyrade undervisningen vid humanistiska fakulteten i Uppsala. Här befann sig Carleson vid denna tid och drillades i detta tänkande, förutom vid föreläsningar, också vid ett slags övningsdisputationer som ägde rum vid universitetets nationer. Carleson försvarade också en dissertation (1724), och Funck kan efter en historisk genomgång alltifrån Claes Annerstedts *Uppsala universitets historia* (1877–1931) konstatera att det är nära nog omöjligt att säga vem som är författare till dissertationerna. Är det professorn eller disputanden? Funck skriver, när han redogör för argumentationen, avhandlingsförfattaren. Professor och preses vid disputationen var den i naturrätt väl förfarne Andreas Grönwall. Hans inställning till naturrätten var den gängse vid akademien under frihetstiden, det vill säga att den "moderna" naturrätten betraktades som en självklar fortsättning på traditionen från antiken. Dissertationen hämtar sin utgångspunkt från Ciceros skrift *De officiis* (Om plikterna), och avhandlingen handlar till stor del om Olaus Petris domarregler och dessa reglers tillämpning vid rättegångar. I centrum står den av Cicero myntade frasen "summum ius – summa iniuria", vilket ungefärligen betyder högsta rätt kan bli högsta orätt. Ett exempel kan vara att

om en domare alltför ordagrant och slaviskt följer lagens bokstav kan domen bli förödande och alltför sträng för den enskilde. En domare bör därför vid särskilt svårbedömda fall föredra en välvillig tolkning av lagen och verkligen rannsaka det yttersta av sitt förnuft. Funcks redovisning av innehållet i dissertationen är intressant, och vi kan väl utan vidare förstå att Carleson satt inne med en viss kunskap om naturrätten, men om han är författare till avhandlingen vet vi inte. Det är detta jag som kritiker menar är för stora bemödanden med kontexten och det lilla som verkligen kommer ut av huvudpersonen Carlesons egen fatatur.

Bättre lyckas Funck med *Sedolärande Mercurius*. Detta kan man se av några politiska och ekonomiska artiklar, som nära följer händelserna vid den korta riksdagen 1731. Även här sätter Funck in artiklarna i en noggrant utformad kontext om bakgrunden till vad som utspelades vid riksdagen. Framför allt gällde den några övergripande frågor såsom omfånget av olika importrestriktioner och regeringens åtgärder för att etablera inhemska manufakturer. Carleson lärer sig med hattarna och ackompanjerade deras argumentation om nödvändigheten av självförsörjning, inte minst genom manufakturer av skilda slag, och det kan utan tvekan ses som en politisk presskampanj av allt att döma, som Funck hävdar, den första i sitt slag i Sverige. Samtidigt framhåller han dock att dessa tendentiösa inslag i *Sedolärande Mercurius* utgivning på sikt utgjorde en blygsam faktor i sammanhanget, men också att den i den aktuella situationen kom att betyda så mycket mer. Något om naturrätten möter vi dock inte i detta sammanhang.

Jag har nämnt något om Funcks källmaterial. När det gäller primärmaterialet kunde han möjligen ha fått ut mera av det, inte minst med tanke på de magistrala kontexterna. Här kunde *Mercurius* ha använts ytterligare, inte minst för att naturrättsligt tänkande återfinns även i denna tidskrift. Sekundärlitteraturen är dock stundtals av för gammalt datum. Det är

mycket Karl Warburg, Martin Lamm, Henrik Schück och Otto Sylwan. Vid några tillfällen citeras även Carl Gustaf Malmströms *Sveriges politiska historia*, 2:a upplagan 1895. Den första upplagan kom ut 1855–1877. Dessa forskare verkade kring sekelskiftet 1900 och gör att Funcks bok inte känns riktigt uppdaterad. I bokens slutord står följande: "Trots att Dalins *Argus* i näst intill alla avseenden överglänser *Mercurius* kan man därför konstatera att Martin Lamms slutomdöme i kapitlet om *Argus* är något förhastat. Lamm skriver att med *Argus* är det första gången som vår litteratur träder 'ut från sin förnäma afskildhet och tar del i samhällslifvets stora frågor'. Jag vill påstå att *Argus* i just detta avseende trots allt inte var först. *Argus* kommer här i stället in som god tvåå!" – Lamms yttrande föll 1908 och är vederlagt sedan länge. Dessutom förefaller Lamm ha haft olika uppfattningar om detta, något som kan ses i början av denna recension. Lamm tycks dock mena att Dalin med sina överlägsna kvaliteter får en mera betydande roll för den svenska litteraturen, medan Carlsson, som Lamm skriver, trots sina många tråkiga reflexioner och sin torra stil otvivelaktigt måste ses som *Argus* inhemska föregångare.

Nils Eriksson

Lars-Åke Götesson, *Resa med förbinder: om Linnélärjungen Daniel Solanders vistelse i Skåne 1759–1760 och hans fortsatta öden* ([Visby: Nomen], 2010). 434 s.

Daniel Solander är inte okänd. Själv publicerade han inte så mycket men tjänade som en viktig förbindelselänk mellan det linneanska Sverige och England, låt vara att Linné var djupt besviken på honom för att han inte återvände. Solander var nämligen så gott som designatus att efterträda Linné, genom kompetens och för planerat äktenskap med dottern

Lisa Stina. Men han fastnade i England och blev introduktören i London, uppskattad för sina kunskaper liksom sociala talang. Framför allt var han ju naturalist på James Cooks seglats med Endeavour 1768–1771. Och året därpå reste han och Joseph Banks till Island. När han inte konverserade i salongerna arbetade han intensivt för Banks och British Museum. Han var tjugosju år när han lämnade Sverige och fyrtionio när han dog efter ett slaganfall. Flera har skrivit om honom bland annat Robert Fries 1940 och den amerikanske historikern Roy Rauschenberg 1968. En utmärkt biografi ägnades honom av australiensaren Edward Duyker (1995) som också givit ut hans korrespondens tillsammans med Per Tingbrand (som är från Piteå som Solander). I Botany Bay står han staty, svenskar känner honom bland annat genom porträttet av honom tillsammans med Banks och tahitiern Omai, nu på Vetenskapsakademien. Hans förhållande till Linné har behandlats av Arvid Uggla, som alltid kunnigt och balanserat.

Lars Åke Götesson har alltså mycket forskning att utnyttja och en livfull historia att berätta. Han har inte letat fram nya aktstycken men sammanställt vad som tidigare legat spritt, därtill utarbetat en rad appendixes. En tvåhundra sidor lång katalog uppstår en rad biografier, till urvalet kanske något oklart men pålitligt dokumenterat och välskrivet. Det är roligt att efter varandra finna levnadsteckningar av den litet träige lundaprofessorn Clas Blechert Trozelius och hövdingen på Raiatea i Sällskapsöarna Tupaia. Ett annat appendix förtecknar avbildningar av Solander. Här finns också växtlistor över insamlat material på Madeira, i Rio de Janeiro, på Nya Zeeland och så vidare. Ett sjuttioal arter, växter och djur med Solanders namn listas också. Bland annat finns en *Pterodroma solandri*, en stormfågel namngiven av Gould 1844. Kanske var Solander en stormfågel, i alla fall färdades han vida. Men i enlighet med titeln ska också framhållas just temat "med förhinder", hur Solander fastnade

i Skåne och aldrig tycktes komma iväg till Linnés förtrytelse. Men han hade fullgoda skäl, en återkommande malaria eller varannandagsfrossa liksom brist på avfärder. Brevväxlingen som alltså är välkänd säger mycket om forskningsresans villkor, om livet i en skånsk prästgård (Västra Karaby), där han under ett års tid hade sitt läger hos en kusin som var prästfru där. Solanders öde, förenar den lilla avkroken med den stora världen och är värt att följa.

Gunnar Broberg

Erkki-Sakari Harju & Jussi T. Lappalainen (red.), *Kuninkaan tiekartasto Suomesta 1790* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & AtlasArt, 2010). 304 s.

Konungens vägkarta i Finland 1790 heter ett historiskt kartverk som getts ut av Finska litteratursällskapet och förlaget AtlasArt som är specialiserat på historiska kartor, kartverk och litteratur om kartor. De utgivna kartorna ingår i ett större svenskt rekognoscerings- och kartprojekt som genomfördes under åren 1776–1806. Med rekognoscering avsågs en kartläggning av terrängen för militärt bruk. Man kompletterade existerande kartor med militärt viktig information. Bland annat klassificerades vägarna, avstånd mellan städer och byar mättes och infördes i kartmaterialet, kvarnar och ängar markerades och så vidare.

Konungens vägkarta, som gjordes 1790 som en del av detta rekognosceringsprojekt, kartlägger vägnätet i södra Finland samt alla platser som var viktiga för truppers marscher. Kartan har tillkommit under slutskedet av Gustav III:s ryska krig 1788–1790 då det var viktigt att kunna planlägga den marscherande arméns underhåll. Kartan täcker 110 000 kvadratmeter, vilket är en tredjedel av det nuvarande Finlands areal. Det handlar alltså om ett mycket stort projekt, men det var

möjligt att genomföra relativt snabbt eftersom man utgick från redan existerande kartmaterial som kompletterades med relevanta uppgifter. Kartverket är gjort i skalan 1:160 000, eller 8000 alnar mot en decimaltum. Mindre kartor förenades till större helheter och limmades på tyg. Hela kartverket bestod av nio separata karthelheter som kunde sammanfogas för att täcka ett ännu större område.

Rekognosceringen och kartläggningen av Finland har tidigare behandlats i Finska litteratursällskapet utgåva, *Kuninkaankartasto Suomesta 1776–1805* (1989), i skalan 1:40 000, redigerad av Saulo Kepsu och Timo Alanen, samt i AtlasArts *Kuninkaallinen merikartasto 1791–1796* (2009), i skalan 1:20 000, redigerad av Erkki-Sakari Harju och Heikki Tiilikainen. Den nu utgivna *Kuninkaan tiekartasto Suomesta 1790* återger originalkartorna i lämplig storlek för att de ska vara användbara. Det är möjligt att studera frågor relaterade till infrastrukturen i södra Finland. Vägnätet och bosättningen i området är kartans centrala information. Topografisk information ges däremot endast sparsmakat. Kartorna var hemliga och trycktes således aldrig. Originalen finns i Krigsarkivet i Stockholm.

Under de senaste åren har det i Finland utkommit flera faksimilutgåvor och nyttgåvor av gamla kartor. Modern teknik gör det mycket enklare än tidigare att trycka faksimilkartor. *Kuninkaan tiekartasto Suomesta 1790*, med lantmäterirådet Erkki-Sakari Harju och professor Jussi T. Lappalainen som utgivare, är det nyaste verket inom detta område.

Bokverket är indelat i två delar, med en inledning och en kartdel. Inledningen börjar med Jussi T. Lappalainens skildring av det militärpolitiska läget under 1700-talets slut. Denna del är lång och detaljerad, men inte alltid riktigt knuten till det kartografiska materialet. Samma text ingår i Lappalainens senare utgivna bok *Kuninkaan viimeinen kortti* (2011), "Konungens sista kort", som handlar om sjöslagen i Viborgska viken och vid Svensksund 1790. På sidan 41 börjar Erkki-Sakari Har-

jus del av inledningen som handlar om själva vägkartan. På sidan 61 börjar kartmaterialet. Boken avslutas med ett omfattande ortregister och en käll- och litteraturförteckning.

Den avslutande käll- och litteraturförteckningen är mycket knäppt tilltagen och innehåller ett antal småfel och slarv som blir störande eftersom de är så många. Tidskriften *Historialinen Aikakauskirja* är fel skriven med litet a och verket *Suomen maanmittauksen historia I–III* (Finlands lantmäterihistoria, 1933) kallas "Maanmittauksen historia" (Lantmäteriets historia). Att utgivarna inte har läst ens all inhemsk relevant litteratur avslöjas av missen att de i inledningen beskriver Otto Carl von Fieandts karteringsdirektiv från 1804 som ett arkivfynd även om dokumentet är utgivet redan 1973 i Keijo Elios verk *Otto Kaarle von Fieandt – Suomalainen upseerikouluttaja* (Otto Carl von Fieandt – en finsk officersutbildare), s. 48–51.

Ytterligare otydligheter hittas i inledningens. På sidan 24 talas inexakt om en kronometer då det snarare borde stå penduler eller annat precisionsur. Det handlar alltså inte om en kronometer i den mening som man senare har gett termen. Den omtalade klockan måste vara det av Christiaan Huygens på 1600-talet uppfunna pendeluret som under seklets slut förbättrades av engelsmännen Robert Hooke och Edmond Halley. I källmaterialet efter Johan Gadolins lantmäterikommission omtalas "uret" och ett "fotral" (fodral), vilket antyder att det handlar om ett penduler eller annat dylikt precisionsur (uppgifterna finns i Lantmäterikommissionen i Finland 1747, ÄK 620, nr 7, Riksarkivet, Stockholm). En klocka behövdes för att göra bestämningar av longituden, vilket gjordes genom att man observerade när Jupiters månar kom fram och när de försvann ur synfältet. Moderna fältdugliga kronometrar och särskilt marinkronometern var under utveckling under denna tid och det hade inte varit möjligt att ha annat än eventuellt en prototyp i användning.

Den militärpolitiska bakgrunden äger sitt intresse i sammanhanget, men det hade varit

viktigare att belysa betydelsen av samarbetet mellan svenska och franska vetenskapsmän under tiden för rekognosceringarna. Inom områden som geodesi, kartografi och rekognoscering pågick detta samarbete under hela 1700-talet. Samarbetet hade inletts med Maupertuis expedition i Tornedalen 1736–1737. Frankrike subventionerade det svenska riket med stora summor för Sveaborgs fästning, skärgårdsflottan och Finlands försvar. Det var därför knappast ointressant för fransmännen hur väl Finland var kartograferat. Utarbetandet av allt större kartor förutsatte samarbete över nationsgränserna och det är ingen slump att man samtidigt kartograferade områden i Sverige och Frankrike. I Frankrike inledde César François Cassini de Thury arbetet med den berömda kartan *Carte de Cassini* 1748, det vill säga samma år som den av observatorn Johan Gadolin ledda lantmäterikommissionen inledde sitt arbete i Finland. *Carte de Cassini* var förebild för de rekognosceringskartor som gjordes i Finland och kunde gärna ha presenterats i inledningen till boken om konungens vägkarta 1790.

Sverige och Frankrike hade också annat samröre på den militära underrättelsetjänstens område. Gustav III sände 1791 officerarna Otto Carl von Fieandt och Carl Fredrik König till Frankrike för att rita upp kartor över marschrutten från Le Havre till Paris där franska kungen och drottningen satt fångslade. Projektet ingick i Gustav III:s storslagna plan att genom en militär operation stoppa revolutionen. Harju och Lappalainen hänvisar till denna episod, men den vetenskapliga bakgrunden till de svenska och franska kartografiska projekten studeras inte närmare. För att göra det hade man varit tvungen att studera också internationell forskning, men det har inte gjorts för denna bokutgåva.

Boken beskriver väl fältmätningsofficerarnas verksamhet och motiv. Officerarna arbetade utan lön eftersom det var enda sättet att meritera sig och senare uppnå vakanser.

Mätningstekniken och hur kartverket konkret gjordes beskrivs detaljerat på ett sätt som inte skiljer sig från beskrivningar i tidigare verk. Inte heller bildmaterialet är nytt för den som är bekant med tidigare litteratur på området.

Kartografin har sedan Karl V:s tid hört ihop med omsorgen om arméns underhåll. Konungens vägkarta i Finland 1790 har också allt att göra med denna fråga. Det nu utgivna kartverket diskuterar kartmaterialet ur ett tekniskt perspektiv, men betraktar knappast alls andra relevanta sammanhang. Materialet aktualiserar många frågor för vidare forskning: Vilken betydelse hade vägarna i 1700-talets krigföring? Vad var militärt intressanta mål, vägar och tyngdpunktsområden vid denna tid? Syns insjöflottiljernas verksamhet och behov i detta kartverk? Är uppkomsten av ordentliga vägnät och kartograferingen av vägarna en orsak till att man började föra landkrig, och inte bara skärgårdskrig, också under vinterhalvåret, vilket ju till exempel hände 1808 då ryska trupper för första gången anföll under vintertid?

Konungens vägkarta i Finland 1790 är en värdefull källutgåva som ger viktig information om infrastrukturen i södra Finland under svenska tidens slutskede. Att kartorna nu har getts ut är av stor betydelse även om utgivarna själva inte kan eller vill sätta in kartmaterialet i de många intressanta sammanhang som det ger upphov till.

Mikko Huhtamies

Marius Warholm Haugen & Knut Ove Eliasen (eds.), *Dévier & divertir: littérature et pensée du XVIIIe siècle* (Oslo: Solum / Paris: L'Harmattan, 2010). 193 pp.

This collection of studies is the last of four volumes (see the introduction) produced by the research project *A l'ombre des Lumières*. Norwegian coordination and financing have ensured

international participation. In the case of the present volume, literary scholars and intellectual historians from Norway, France, Britain, and the USA have contributed with variations on an intriguing theme: straying from established courses of thought and action. Such a promising theme deserves a more elaborate initial discussion than the editors' all too brief introduction. The tantalizing suggestion that the eighteenth century is Montaigne's and Pascal's heir in its combining of an unorthodox aesthetics with a philosophical concern with human folly (p. 5) would have benefited from a properly developed argument, explaining in the process how the various contributions support the thesis.

Novels by Henry Mackenzie, Sarah Scott, Jean-Pierre Camus, the Abbé Prévost, and Jean-Baptiste Boyer d'Argens provide the material for the first three chapters. Siv Gøril Brandtzæg examines representations of slavery in sentimental novels. Noting that, at the time, sentimentality was associated with those sufficiently refined to experience its quality, and thus not part of the norm but a 'déviance positive', Brandtzæg proceeds to discuss the relationship between sentimentality and abolitionism. The discussion identifies a tension between the ethics and the aesthetics of sentimentality and questions the claim that such novels have hastened the process of the abolition of slavery. Colas Dufflo treats Prévost's *Mémoires pour servir à l'histoire de Malte* by means of the 'principe de déviation'. Dufflo advances the hypothesis that *déviation* may be a systematic device by means of which the novelist foils the reader's expectations. The reviewer may object that there is a risk that any twists and turns of a plot may be enrolled in the cause of this principle. Sven-Eirik Fauskevåg compares Jean-Pierre Camus's *L'Amphithéâtre sanglant*, Prévost's *Cleveland*, and d'Argens's *Thérèse philosophe* in order to develop an argument about what appears to be a three-dimensional dynamics of departures and deviations. The depth achieved

through the (vertical) shift between the spatial and the psychological in Prévost contrasts with the superficiality of the horizontal in the other two works.

Plumbing the depths is also part of Øyvind Gjems Fjeldbu's approach whereby he explores the importance of an underlying level of images in one of Rousseau's autobiographical texts. Fjeldbu concentrates on *Rêveries du promeneur solitaire* in order to demonstrate that Rousseau's thought, and indeed his outlook on thinking in general, rests on this underlying level of day-dreaming. Further, the nature of these random images and their impact on the rational faculty are relevant to the concept of distraction, one of the defining features of the overall theme. Epistemological issues resurface in Martin Wählberg's concise and pertinent discussion of the role of maxims and aphorisms in *Emile*. Wählberg's ingenious point is that the maxims and aphorisms in this text serve to organize a rather amorphous material and to bring intellectual coherence as well. The grammatical and narrative autonomy of the aphorism enables it to signal a fresh departure in a text that oscillates between novel and educational treatise. The third study focusing on Rousseau in this collection strays from the main theme of the volume and thus weakens its thematic coherence somewhat. However, John O'Neal offers a sustained argument about the importance of sight in the pedagogical undertaking as conceived by Rousseau. Cognitive matters feature once more. O'Neal only occasionally departs from *Emile*, pursuing in this text the instances where teaching by showing and the superiority of images over words help to consolidate his case.

Ellen Krefting's discussion considers the periodical *La Spectatrice Danoise*. The short-lived magazine (1748–1750) was brought out in Copenhagen by a young French Huguenot. Krefting places this periodical in what amounted to a veritable genre of magazines formed on the pattern of Addison's and Steele's *Specta-*

tor. The study looks at one of the chief aims of these periodicals, namely to entertain. Krefting ponders on the extent to which this kind of entertainment leads, by way of diversion, to radicalism, but finds only scant proof for this. Entertainment and diversion are themes in Christophe Martin's contribution as well. Martin's original discussion makes the convincing case that Fontenelle's 'bantering' manner has a subversive quality in so far as it can stray over boundaries between genres and overcome various constraints. Martin traces examples of irony and dissimulation that shape an 'esthétique prudentielle' and facilitate the shift from diversion as entertainment to diversion as deviation.

Philippe de Courcillon, Marquis de Dangeau illustrates Anne Beate Maurseth's discussion of the significance of gambling as entertainment and of the degree to which Dangeau was representative as practitioner in this area. Familiar with the new advances in this area. Familiar with the new advances in the probability calculus, Dangeau was known at Versailles as an outstandingly skilled gambler. Maurseth sees in the early Calvinism of Dangeau an explanation of the systematic and practical way in which he approached gambling; at the same time, the debonair aristocrat who made a fortune at the gaming tables of Versailles blurred the boundaries between entertainment and serious activity. The solid argument developed by Marius Warholm Haugen in his study of Jean Potocki distinguishes between the journey that has a clear plan (*itinerarius*) and the wandering sort of journey (*errabundus*). Further, Haugen outlines two kinds of roaming, one that has a creative quality and another that possesses a pleasurable and random nature. On this basis as well as through an analysis of Potocki's texts, Haugen shows that the Polish Count favoured the roaming variety of journey. Finally, Marian Hobson's valuable study examines possible alternative routes along which the manuscript of *Le Neveu de Rameau* may have wandered. In addition,

Hobson makes a convincing case for this play as a moment when Diderot departed from his concern with general political and social issues and turned to specific aspects of his milieu. Hobson's contribution shows this volume at its best. Otherwise, the collection is uneven and somewhat surprisingly structured. However, it is redeemed by its original theme and by a number of strong contributions.

Adrian Velicu

Henrik Knif, *Leva och låta leva i gamla Europa: Saint-Évremond – Metastasio – Fredenheim och Oxenstierna* (Stockholm: Atlantis, 2010). 295 s.

Från 1600-talets franska libertinska kretsar via 1700-talets hovmiljö i Wien till ämbetsmannäöden i det gustavianska Sverige – så skulle en snabbläddrande och skyddsomslagsläsande recensent kunna sammanfatta Henrik Knifs essäsamling. Men det skulle bli en torftig och i sin tidsfixerade närsynthet delvis missvisande sammanfattning. 1600- och 1700-talen må vara de sekel ur vilka författaren har hämtat de fyra personer som utgör samlingens fästpunkter, men i sitt förord bekänner han sig till ett brett kulturhistoriskt perspektiv. Detta perspektiv kan med rätta kallas gränsöverskridande i tid och rum, ett gränsöverskridande som låter Knif skapa sammanhang – stundom överraskande sådana – när det gäller att skildra ett Europa under tiden närmast före nationalstaternas uppkomst. Läsaren får stifta bekantskap med europeiska miljöer där det antika arvet och den gryende romantiken kan finnas sida vid sida och där en tolerant livshållning är ett bjudande ideal för samlingens huvudpersoner.

De fyra gestalter som Knif ägnar sin uppmärksamhet ger honom goda möjligheter att i sju essäer spegla en stor mängd olika företeelser sådana de kunde te sig i 1600- och 1700-

talens Europa – vänskapskult och välvilja, passioner och patroner jämte ståndskänsla och självuppfattning, för att bara nämna några av de mest framträdande. Vi får förvisso goda biografiska skildringar av var och en av de fyra, men essäerna bygger i minst lika hög grad på övergripande upplysningar om och ingående reflektioner kring det tidevarv de fyra verkade under. Med detta inte sagt att Knif har använt levnadsbeskrivningarna som ett strukturerande alibi för att samla diverse lösa spånor från forskarverkstaden. Hans porträttkonst vilar tvärtom på en stark känsla för individualisering, där de fyra blir till synekdotiska representanter, fyra delar av den helhetsbild av perioden som han frammanar.

Först ut är Charles de Saint-Évremond, av sentida betraktare karaktäriserad som skeptiker, fritänkare och förebadare av upplysningen. För den som vill förstå hur det kan komma sig att en fransk aristokrat som skrev utan tanke på publicering ändå kan ligga begravd i Poets' Corner i Westminster Abbey så lämnar samlingens titelessä vältaligt besked. Liksom om mycket annat. Knif lägger i sin skildring tonvikten på Saint-Évremond som konversatör och intellektuell inspirationskälla. Salongen som miljö och brevskrivande som genre får en självklar huvudroll i denna del av boken.

Den andra i raden är librettisten Pietro Metastasio, född i en enkel romersk bagarfamilj men död som hovpoet i Wien. Knif har valt att fördjupa sig i förändringen i synen på Metastasio, från den uppskattning som kom denne passionernas poet till del under hans livstid till 1800-talets förkastelsedom över honom och över hela idén om diktaren som ämbetsinnehavare och repertoarberoende. Presentationen av Metastasio är en pionjärgärning i det att det är den första större biografiska presentationen på svenska, ett påpekande som även gäller Knifs essäer om Saint-Évremond.

Till sist hamnar vi i 1770-talets Sverige, närmare bestämt i den gustavianska ämbetsmannavärlden. För dessa essäer har Knif valt

Johan Gabriel Oxenstierna och Carl Fredric Fredenheim som protagonister. Just Fredenheim- och Oxenstiernastudierna har varit av speciellt intresse för undertecknad. Här har Knifs teknik att ställa två representanter för en epok mot varandra och uppmärksamma skillnaderna dem emellan låtit honom blyxtbelysa många av de motstridiga tendenser som kännetecknade Gustaf III:s Sverige.

En genomgående tendens i samlingen är den skepsis mot vissa intellektuella kretsars övertro på teories allt förklarande kraft som författaren ger uttryck åt, detta utan att han själv hamnar i en av moralisk indignation buren plakatargumentation. Vad Knif pläderar för är nödvändigheten av att iaktta försiktighet med långtgående för att inte säga förvanskande tolkningar av historiska omständigheter, tolkningar som ofta förefaller grundade i interpretens behov av att använda ett historiskt material för att säga något om sin egen tid snarare än om materialet i sig. I boken får personer och företeelser hämtade ur 1600- och 1700-talen komma till tals på sina egna villkor, utan att tas till intäkt för ideologiska ställningstaganden av en eller annan sort. Knifs beläsenhet låter honom genomgående arbeta med det fria och lekande infallet som princip. Kongenialt nog rör det sig om en modern variant av salongskulturens konversationsideal, om utvikinngen som skön och osökt konst.

För vem skriver då Henrik Knif? *Leva och låta leva i gamla Europa* är inte en bok primärt skriven för specialister på det tidigmoderna Europas historia. Men specialisterna skulle göra sig en otjänst om de inte tog del av hans essäsamling. Genren "kulturhistorisk essä" äger på skandinavisk botten inget överflöd av företrädare. Om denna samling skulle inspirera andra kännare till liknande insatser så har den fyllt en viktig uppgift, oaktat dess egna högst avsevärda förtjänster. Knif har tillgodosett de akademiska anspråk som kan förväntas gälla för en samling av detta slag genom den omfattande resoneraande käll- och litteraturförteckning

som avslutar boken. För den allmänna publiken lär åtskilliga insikter uppenbaras om hur en historiskt inriktad forskare tar sig an en tid som vi lätt kan missförstå om vi projicerar våra egna problem på dem vi studerar. Samlingen fyller därmed behovet att göra forskningsrelaterade problem angelägna och förståeliga. Oavsett intresseinriktning och förkunskaper torde båda publikerna kunna glädja sig åt den angenämt associerande framställningsformen. Den goda berättaren kan tillåta sig att röra samman snarare än att renodla. En sådan berättare är Henrik Knif. Jag önskar därför denna bok – lärd utan att vara pedantisk, inbjudande utan att vara förenklande – största möjliga läsekrets.

Peter Lind

Jouni Kuurne, *Louhisaaren linnan talousreseptit (n. 1770–1850)* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008). 183 s.

Jouni Kuurne har gett ut släkten Mannerheims hushållsreceptbok från Villnäs gård (på finska Louhisaari) i Askais socken utanför Åbo i västra Finland. I svensk översättning lyder titeln "Hushållsrecept från Villnäs slott, ca 1770–1850". Villnäs historia går tillbaka till 1400-talet och dess huvudbyggnad är den ena av endast två 1600-talsherrgårdar i Finland som har byggts i sten. Den nuvarande huvudbyggnaden uppfördes av amiralen, presidenten i kammarkollegium och generalguvernören över Finland Herman Claesson Fleming och blev färdig 1655. Efter stora nordiska kriget då gården förfallit rustades Villnäs på nytt upp av karolinen Claes Hermanson Fleming. Det var här på Villnäs, hos familjen Fleming som Johan Henrik Kellgren verkade som informator på 1770-talet. Herman Claesson Fleming var tvungen att sälja Villnäs 1791. Fyra år senare köpte majoren Carl Eric Mannerheim

gården och han inrättade sig där med sin fru Vendla Sofia von Willebrand. Mannerheim gjorde efter 1809 en karriär som inflytelserik ämbetsman i storfurstendömet Finland. Han och hans fru intresserade sig mycket för jordbrukets utveckling och trädgårdsskötsel. Under denna tid anlades en engelsk park på Villnäs ägor. Villnäs är sedan 1961 i finska statens ägo och förvaltas av Museiverket.

I boken ingår 177 recept, nerskrivna av flera olika personer under perioden 1770–1850. De flesta av recepten har, tvärt emot vad man kanske kunde tro, ingenting med mat att göra, däremot finns en hel del instruktioner för brännvinsbränning och en mängd olika huskurer. Det var mycket en god husmor skulle behärska på den tiden; boken lär också ut konservering, ljusstöpnig, färgning av tyger, fläckborttagning, tvåltillverkning, skadedjursbekämpning, bläckttillverkning, fernisskokning samt tillverkning av guldpulver och livselixir.

Jouni Kuurnes introduktion till receptboken innehåller en kort presentation av dess tillkomst och en analys av dess sammansättning. Även familjen Mannerheims medlemmar presenteras och Kuurne spekulerar intressant om receptens ursprung – en del tycks ha skrivits av från tidningar. Han försöker också datera recepten och identifiera de olika skribenterna genom handstilen. Introduktionen innehåller också intressant allmän information om kokböckernas och huskureras historia, Kuurne för oss ända tillbaka till 1500-talets Italien. I Sverige började man publicera kok- och hushållsböcker på 1600-talet, det var alltså inte nyttans tidevarv som introducerade dem. Under 1700-talet utkom en mängd hushållsböcker, däribland Cajsa Wargs kokbok och den av samtiden minst lika kända Johan Winbergs kokbok.

Själva receptdelen innehåller endast recepten rätt och slätt, utan några andra kommentarer av författaren än att han tillagt identifiering av handstil och eventuell datering. Recepten är översatta till modern finska, vilket kanske förtar lite av den språkliga charmen. Med risk för

att förfalla till småpetighet, saknar jag också ibland en mera noggrann editionsfilologisk teknik i källåtergivningen. Av introduktionen framgår att en del recept under åren har korrigerats och ändrats av användarna, men detta kan man inte se i den publicerade versionen. Dessa uppgifter skulle ge läsaren en större insikt i om recepten faktiskt har använts på riktigt, en fråga som hela tiden dyker upp, speciellt när det gäller huskurer. Användes faktiskt alla recepten, eller var det bara en samling råd som kanske kunde vara bra att ha någon gång ”uti fall att om”?

Huskurer för både människors och djurs krämpor är spännande läsning, men de bör nog inte prövas hemma. Många av huskurererna verkar lindrigt sagt ohälsosamma, andra rent livsfarliga. Vad sägs om varm hästgödsel, bly och terpentin? Amiral Gyllengranats förkylningskur kunde däremot vara värd ett försök: en kvarter portvin med tillsats av pepparrot och nejlika; två teskedar intas varje morgon. Huskurer, brännvinsrecepten och annat liknande utgör den största delen av samlingen. Recepten för varmrätter inskränker sig till tre stycken och för desserternas del till fem stycken; någon egentlig kokbok är det definitivt inte fråga om.

I slutet finns en lista på olika växter och andra ämnen som ingår i recepten, med latinska namn och förklaringar på vad de är. Det behövs, många av ingredienserna är säkert relativt okända för en modern läsare. I hur många köksskåp hittar man i dag vitriol, galläpplen eller sabadill? Ingredienserna i recepten är en intressant blandning av vardagliga och ytterst exotiska. Hur fick man tag på dem på Villnäs? Köptes de på apoteket eller odlade man dem själv i trädgården? Var de dyra lyxvaror eller något för gemene man? Gick de över huvud taget att få tag på i Finland på 1700-talet? Många frågor, som inte alla får svar, väcks vid läsningen av recepten.

Det finns också en lista på mått- och vikt-enheter, åtminstone för sådana enheter som

följer standard. Ofta är angivelserna vaga, "en nypa" eller "en skvätt"; man får tydligen prova sig fram. Ett annat förtjusande drag som sannolikt skulle driva dagens kockar till vansinne är de vaga tidsangivelserna. Bråttom ska man inte heller ha vid tillverkningen för lingondricken blir klar först till våren och desserten *crème à la neige* ska vispas åt samma håll i en och en halv timme. Detta var också långt före man hade insett kolesterolets faror, citronkakan innehåller hela 25 äggulor.

Loubisaaren linnan talousreceptit är en vacker bok, som med sitt format, sin luftiga ombrytning och sina nätta illustrationer visuellt ger intrycket av en privat journal. Illustrationerna är samtida teckningar ur botaniska översiktsverk eller målningar av samtida svenska och utländska konstnärer, till exempel Pehr Hilleström. En lämplig presentbok, men knappast till den glade amatörkocken, utan snarare för de kulturhistoriskt intresserade. Annars kan givaren riskera att bli bjuden på pressylta av grishuvud vid nästa besök.

Sofia Gustafsson

Kjell Lekeby (red.), *Gustaf Adolf Reuterholms hemliga arkiv från 1780-talet* (Stockholm: Plejaderna, 2011). 88 s.

Kjell Lekeby (red.), *Esoterica i Svenska Frimurare Ordens arkiv 1776–1803* (Stockholm: Plejaderna, 2011). 217 s.

Ett stort material ur Svenska Frimurare Ordens arkiv i Stockholm har i samband med 275-årsjubileet år 2010 gjorts tillgängligt för forskning. Kjell Lekeby, arkivarie i nämnda arkiv, utkom då med *Gustaviansk mystik* (2010) som för övrigt recenserades i fjolårets *Sjuttonbunderatal*. Boken var en samlingsutgåva av källtexter hämtade ur den så kallade Reuterholmsamlingen, texter som alla kan härröras till den esoteriska kretsen

kring hertig Carl och Gustaf Adolf Reuterholm i 1780-talets Stockholm.

Gustaviansk mystik följs nu upp av en detaljerad och rikt kommenterad arkivförteckning, utgiven efter stöd från Svenska Riksarkivets nämnd för enskilda arkiv, under titeln: *Gustaf Adolf Reuterholms hemliga arkiv från 1780-talet* (2011). I bokens inledning redogör Lekeby för hur Reuterholmsamlingen, efter många turer, hamnade i frimurararkivet år 1862. Lekeby sammanfattar och vidareför därmed resonemangen i Henry Olssons "Reuterholmska manuskriptsamlingarnas öden" i *Meddelanden från Svenska Riksarkivet för år 1926* (1928) och Daniel Almqvists "Förborgade dokument" i *Historiska studier* (1942). Forskare inom olika kulturvetenskaper har sedan länge känt till materialet, men vad som hänt med arkivet har varit höljt i dunkel. Martin Lamm gavs till exempel ej tillträde till samlingen under arbetet med monumentalverket *Upplysningens romantik: den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur* (1920) och Karin Johannisson nämner den som försvunnen i *Magnetisörernas tid: den animala magnetismen i Sverige* (1974) för att nämna ett par exempel.

Den förtecknade samlingen är Reuterholms privata samling av esoteriska handskrifter. De flesta av dokumenten är skrivna av Reuterholm själv, antingen egna skrifter eller avskrifter av andras handlingar. Här finner man texter som kan härledas till bland andra Johan Gabriel Oxenstierna, hertig Carl, Adolph Falkenberg, Hindrich Gustaf Ulfvenclou, Carl Borgenstierna och Johan Christoffer Toll. Centralgestalten i kretsens magiska arbeten visar sig vara Gustaf Björnram, kallad "mästare" av både Reuterholm och hertigen, fram till 1784 då han landsförvisas. Björnram skrev inga texter själv men Reuterholm nedtecknade hans visioner och instruktioner som nu finns bevarade i arkivet.

Genom samlingen öppnar sig vägar för vidare forskning, förslagsvis en historisk-sociologisk studie om relationen mellan "hemlighet" som statushöjare i nätverken kring

framför allt hertig Carl. En jämförelse med de folkliga föreställningar om magi som Linda Oja beskriver i avhandlingen *Varken Gud eller natur: synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige* (1999) ser jag också som fruktbar.

Reuterholms hemliga samling ingår som en delpost i det större arkivet "Esoterica", i sin tur en av flera stora dokumentsamlingar inom frimurarorden (samlingen av musikalier, enskilda logearkiv et cetera). Ordet "esoterica" ges ingen definition men skulle, utifrån arkivmaterialet, kunna beskrivas som religiösa dokument för en grupp av invigda; det rör sig om hemliga texter och emblematiska bilder med ett andligt innehåll som ursprungligen endast ansågs kunna förstås av och vara avsett för personer i denna grupp.

Kjell Lekeby har även sorterat och förtecknat denna större samling, samt utgivit den i *Esoterica i Svenska Frimurare Ordens arkiv 1776–1803* (2011). Förteckningen innehåller bland annat esoteriska dokument, lägg därtill handlingar från ett otal insomnade ordenssällskap, liksom även brev- respektive chiffersamlingar. I "Esoterica" framträder, utöver tidigare nämnda personer, ytterligare några frekvent förekommande namn: Gudmund Jöran Adlerbeth, Wilhelm Bennet, Carl Adolf Boheman, Jacob Gustaf De la Gardie, Carl Fredrik Eckleff, Carl August Ehrensvärd, Gustav III, Carl af Hessen, Hedvig Elisabet Charlotta, Adolph Fredrik Munck, August Nordenskjöld, Carl Anders Plommonfeldt, Erik Ruuth, Fredrik Sparre, Arvid Adrian Stjernecrantz, Wilhelm Jacob Tornérhjelm, Fredric Ernst von Vegesack och Johan Åbom. I arkivförteckningens inledning indelar Kjell Lekeby persongalleriet i tre esoteriska kretsar: Hertig Carls krets; Hedvig Elisabet Charlottas krets; Gustaf III:s krets.

Förteckningen över "Esoterica" ger ytterligare uppslag till forskning, och jag bidrar här med några förslag, för att åter visa på samlingsens potential. I arkivet förtecknas handskrifter, många illustrerade, från många av Stockholms hemliga sällskap – Metatron, Singsing, Gula

Rosen, Asiatiske bröder, Rosencreutzarorden, Helenaorden med flera – som alla inbjuder till historiska studier. Av särskilt intresse är möjligen dokumenten från de kvinnliga frimurarlogerna, liksom den på Sveaborg verksamma Walhallaorden och dess relation till Anjalaförbundet. Handskrifter som rör Swedenborg, Jacob Böhme och Paracelsus är legio och ger idé- och religionshistoriker ytterligare möjligheter att studera det sena sjuttonhundralets sätt att se på dessa tänkare. För litteraturhistoriker torde relationen mellan Tankebyggarorden och en nyupptäckt orden "Ordre de la Resemblance [Likhhetens orden]", med Hedvig Charlotta Nordenflycht som stormästarinna, med en bevarad receptionsritual för Gustaf Philip Creutz, vara av intresse. Lägg därtill en samtida och vidimerad avskrift av ett verk av Georg Stiernhielm, en hittills okänd handskrift. Arkivet innehåller även rikligt med källmaterial för en studie om det sena 1700-talets syn på Gamla Testamentet, judendom och kabbala. Detta är särskilt intressant eftersom materialet härrör sig från en tid med ökad tolerans för judisk trosutövning. Det är i detta sammanhang värt att notera att judar fick rätt till att bosätta sig i större svenska städer och där uppföra synagogor år 1779, för övrigt samma år som dödsstraffet mot trolldom upphävs.

Var det då ockultism som Hertig Carls krets ägnade sig åt? Svaret blir nekande. Vi finner inga inslag av negativ magi, men ett sökande efter beskydd i andars och änglars närhet, en nära gemenskap och gudsfruktan. Hertigen förefaller, genom sin säregna kristna spiritualitet med inslag av omfattande reningsceremonier, nekromantiska frågestunder liksom suggestiva och rökelsetyngda bönesanser, ha strävat efter en gradvis och inre helgelse i ljuset av Guds "härlighet" (i den bibliska betydelsen av förgörande strålgång), med andra ord det fenomen som religionshistoriker i dag kallar "illumination".

Samlingen "Esoterica" är, liksom Reuterholmsamlingen, ordnad efter löpande hu-

vudnummer där arkivposterna ibland saknar tematisk ordning sinsemellan. Detta gör arkivförteckningen oombärlig för den som önskar söka i materialet. Och Lekebys ämnesförteckningar – mystik, magi, alkemi, kabbala, nekromanti (frammanandet av de dödas andar) och skattgrävning et cetera – med tillhörande sidhänvisningar ger god vägledning in i materialet. De mindre korrigeringar som föreslogs i recensionen av *Gustaviansk mystik* har i volymen om Reuterholmarkivet rättats till.

Vad gäller formalia är den inkonsekventa namngivningen i "Esoterica" det mest uppenbara. I personförteckningen blandas poster, med alla personnamn och relevanta titlar utskrivna med andra mer fragmentariska, som "Wingård, biskop" och "Tessin, C. G. [utan titulatur]". Lägg därtill felstavningar, "Åkerén [Åkerrén]" och i innehållsförteckningen heter en av rubrikerna "Faurstlegenden" (s. 8). Kjell Lekeby har, med stöd av arkivarierna Fredrik Björkman och Ulf Åsén, utrett en stor kulturgärning. Under snart två decennier har han sorterat och förtecknat det omfattande arkivet. Och inte bara det, han har framgångsrikt verkat för dess offentliggörande. Lekebys förteckningar med kommentarer förutan skulle arkivmaterialet vara både otillgängligt och ogenomträngligt. Både Reuterholmboken och "Esoterica", den senare rikt färgillustrerad, uppdragar det som tidigare varit fördolt för forskningen – det gustavianska hovlivets innersta drömmar.

Marcus Willén

Anna Lena Lindberg, *En mamsell i akademien: Ulrica Fredrica Pasch och 1700-talets konstvärld* (Stockholm: Signum, 2010). 175 s.

Anna Lena Lindbergs bok om Ulrica Fredrica Pasch (1735–1796) är mycket mer än en traditionell konstnärsbiografi. Visst presenterar författaren hennes konstnärskap och karriär,

men framförallt används Pasch som en "nyckelperson" för att belysa och problematisera genusbetingade villkor för kvinnliga konstnärer "på tröskeln till det moderna". Det är på tiden att denna bok kommer, för med undantag av Lindbergs tidigare publicerade artiklar om Pasch är forskningen om henne mager.

Sammanfattningsvis är boken upplagd i fem kapitel, varav det första koncentrerar sig på Pasch i och utanför svensk konsthistorieskrivning. Det andra kapitlet tar hennes status som den första kvinnliga medlemmen av Konstakademien som språngbräda för att diskutera kvinnliga konstnärer i skråtraditionen i jämförelse med det för kvinnor allt mer exkluderande klimatet i en konstvärld strukturerad av en ny sorts offentlighet och borgerlig ideologi. Pasch är en väl vald nyckelperson att tematisera i förhållande till dessa två modeller eftersom hon hade ett ben i varje. Familjen Pasch var en konstnärssläkt som verkade både inom ämbetsstraditionens och inom den moderna konstvärdens ramar. Det tredje kapitlet analyserar självrepresentationer av Pasch och hennes internationella kvinnliga konstnärskollegor i förhållande till frågor om yrkesidentitet och det fjärde kapitlet tar upp andras representationer av kvinnliga konstnärer/andra kvinnor med maktpositioner. Bland annat Carl August Ehrensvärds satiriska och pornografiska teckningar är representativa för den oro som i till exempel grafisk satir projicerades på kvinnor som tog plats i det offentliga och förstods som störande för en förment naturlig och manligt definierad ordning. Det sista kapitlet närmar sig Pasch på hemmaplan, i hennes konstnärspraktik. Här är det porträttmålarens levebröd som får träda fram, nämligen beställarna. I analyser av ett trettiotal porträtt diskuterar Lindberg representation av sociala positioner, genusnormer och estetiska konventioner.

Det perspektiv som framför andra utgör ledstjärnan i Lindbergs bok handlar om genus. Det är frågor om genusnormer som styr de andra analytiska begreppen "konstvärld", "modernitet" och "offentlighet". Författaren frå-

gar hur Paschs position i konstoffentligheten påverkades av hennes kön och vad konstvärldens moderniseringsprocess innebar för henne? Den teoretiska diskussionen förs med referens bland annat till Joan B. Landes' feministiska omläsning av Jürgen Habermas' analys av den borgerliga offentlighetens formerande, art och ideologi. Landes' ståndpunkt är att den borgerliga offentligheten och dess separata sfärer konstituerades i och genom en diskurs om könsrelationer där kvinnan hävdades som den underordnade motpolen till ett manligt definierat universellt förnuft. I kraft av denna rationalitet konstruerades den offentliga sfären utifrån manliga normer och förantaganden. Lindberg lägger vikt vid den radikala förändringen av kvinnoideal i den framväxande borgerliga offentligheten, det vill säga den hemmavarande hustrun/modern utan publik röst eller delaktighet i arbetet utanför hemmet. Till dessa förskjutningar i genusnormer hör den nya föreställningen om könsskillnader som naturligt betingade, vilken bland annat diskvalificerade kvinnor från status av jämlika, fria samhällsmedborgare. Detta är centrala utgångspunkter för Lindbergs beskrivning av Paschs karriär och produktionsvillkor och används särskilt för att belysa hennes position mellan de två strukturella modellerna (skrå/hushållssystem och konstvärld). Det finns dock några aspekter hos Habermas och Landes som Lindberg inte fördjupar sig i, men som kan vara värda ytterligare diskussion.

Grundläggande i Habermas' analys är att den nya offentliga sfären intar ett dialektiskt förhållande till det privata. Oppositionskategorin är däremot den traditionella representativa offentligheten som motsvarar Landes' absolutistiska offentlighet. Den offentliga sfären formeras enligt Habermas utifrån intimsfärens (inter)subjektivitet, vilken utgör en erfarenhetsbank som tematiseras i det offentliga och tillförs styrka av idén om det förnuftiga, rationella och universellt giltiga. Landes kritik av Habermas slår bland annat mot denna

punkt. Habermas ignorerar det som för Landes är av främsta intresse, nämligen att kritiskt genomlysa den offentliga sfärens diskursiva innehåll för att frilägga dels den ideologiska konstruktionen av intimsfären, dels sfärernas exklusionsmekanismer. De separata sfärernas dialektiska förhållande till varandra skulle kunna tjäna som en utgångspunkt för att (i förhållande till de olika framväxande sfärer Pasch rörde sig i) än mer tematisera divisionen och distribueringen av makt mellan dem, bland annat sporrat av det ideologiskt genomsyrade antagna universella förnuftet och lokaliseringen av detta till ett manligt konstruerat allmängiltigt subjekt. I Lindbergs skarpa analys av Ehrensvärds sexualiserande karikatyrer av kvinnliga konstnärer, där författaren pekar ut den ångest och fruktan bilderna uttrycker inför konsternas och konstvärldens förmenta avmaskulinisering, kunde en diskussion om det universella subjektet ytterligare ha bidragit. Dessa funderingar är emellertid inte så mycket en kritik som vidare tankar utifrån de frågor Lindbergs bok ställer.

Lindbergs analys av Paschs karriär och arbetsvillkor ringar på ett initierande sätt in skillnaden mellan den äldre och den nyare arbetsordningen för kvinnliga konstnärer, vilken också samspelade med den förändrade konstnärrollen. Så länge konstnärer var socialt organiserade som hantverkare i skrå- och familjeföretag, där alla hushållsmedlemmar var involverade, var det naturligt för Pasch att med sitt måleri vid tillfällen ta ansvaret för familjens försörjning. Det är först i den institutionaliserade moderna och offentliga konstvärlden som denna position förvandlas till ett undantag, bland annat genom den med tiden allt mer fasta exkluderingen av kvinnor från akademiposter, undervisning och utställningar. Lindberg beskriver denna process som parallell med den ideologiska inskrivningen av kvinnor till hemmens intimsfär i den borgerligt färgade kulturen kring moderskap och kvinnors familje- och hushållsomsorger. Under

Paschs livstid stod den moderna konstvärlden under formering och saknade ännu en mer definitiv könsbestämning, vilket Lindberg visar genom att uppmärksamma inte bara Paschs medlemskap i akademien utan också det rum akademiutställningarna gav exempelvis amatörer och arbeten som broderier. Med hjälp av kontrasten mellan skrå- och hushållsorganisationen och den moderna konstvärlden lyfter Lindberg fram strukturella och ideologiska oppositioner som konst och hantverk, offentligt och privat, arbete och hem, man och kvinna. Samtidigt balanserar författaren den strukturella modellens nödvändiga, och i min mening viktiga, reduktion av kulturell polyfoni genom att peka ut motexempel, det främsta naturligtvis Pasch men också exempelvis Mary Wollenstonecraft, Hedvig Charlotta Nordenflycht och Thomas Thorild som får svara mot Jean-Jacques Rousseaus och andras förskrivning av kvinnan till familjens intimsfär. Lindbergs hantering av spänningen mellan struktur och kultur har effekten av att både problematisera och förstärka antagandet om de separata sfärernas kulturella legitimitet. Man skulle ju kunna hävda att, trots den moderna konstvärldens strukturellt manliga bestämning och den borgerliga offentlighetens genuskodade sfärer, så fanns det ju en del kvinnliga konstnärer verksamma under 1800-talet, däribland Maria Röhl och Amalia Lindgren. Lindberg ger själv ett svar på en sådan invändning: Poängen med ett genusperspektiv är inte bara att lyfta fram i den kanoniska konsthistorieskrivningen bortglömda kvinnliga konstnärer och låta dem bli undantagen som bekräftar regeln, utan att kritiskt granska allt som relaterar till kön för att frilägga normer och asymmetriska relationer mellan män och kvinnor, vilka i kraft av att vara kulturellt naturaliserade ibland fortfarande styr vårt tänkande och beteende. Att genomlysas förhållanden som sociokulturella och situationsspecifika konstruktioner kan identifiera etablerade normer som skapade framför givna,

utan resonans i något essentiellt manligt eller kvinnligt (jfr s. 31).

Utifrån ovanstående är Lindbergs analyser av "de leende beställarna" i min uppfattning särskilt intressanta när diskussionen berör de kvinnliga porträttens repertoarer av genrekodade sociala roller eller maskulinitetsmarkörer och manlighetsnormer. Detta avslutande kapitel hämtar även energi från den nyare porträttforskningen med exponenter som exempelvis Marcia Pointon. Genom att diskutera porträttmåleriet som en intrikat väv av sociala och estetiska konventioner ger Lindberg en nyanserad bild av genrens villkor. I stor utsträckning var porträtten beställarnas produkt. Resultatet, det färdiga porträttet, framträder i Lindbergs text som en förhandling mellan förväntningar på bekräftade självbilder och fysisk likhet med hänsyn till idealföreställningar om karaktär, kön, social position och status samt mellan preexisterande genrespecifika visuella koder och mer allmänna estetiska konventioner. Det språk som porträtten kodifierar var gemensamt för målare, beställare och betraktare och fick sin styrka av att vara kulturellt accepterat. Det kulturrelativistiska perspektivet är genomgående i Lindbergs porträttanalyser, men kompletteras på ett intressant och i förhållande till historieskrivningen relevant sätt, när författaren avslutningsvis byter läsart och närmar sig porträttet som konstverk. Fokus flyttas från kulturspecifika till estetiska egenskaper som inte behöver vara bundna av meningsskapande i det kulturella rum Pasch verkade i. Genom att lyfta fram Paschporträttens "realistiska" detaljer som föremål för estetisk diskussion erbjuder Lindberg ett alternativ till det hon kallar en "skicklighetsdiskurs", vilken porträttmålare sedan 1700-talet och framåt generellt har skrivits in i, i synnerhet när det inte har handlat om så kallade historierade framställningar. I konsteorin hade porträttet under 1700-talet låg status, inte minst i den konstakademiska genrehierarkin där porträttet trots sitt intresse för den mänskliga figuren

stod i skuggan av historiemåleriet. Paschs och andra porträttmålarens skickligt och omsorgsfullt utförda detaljer uppfattades som själva motsatsen till den konstakademiskt föredragna helhetskompositionen bestämd av ett överordnat narrativ. Den naturtrogna detaljen fick status av slavisk efterbildning i motsats till idealisering underordnad en narrativ helhet. Det viktiga för Lindbergs läsning i detta sammanhang är emellertid inte porträttets status i konstteorin, vilken för övrigt inte alls hindrade att just porträttet hade en stark marknadsposition, utan den semantiska sammanflätningen av detaljen med femininitet, med det ornamentala, dekadenta och lilla. Som Lindberg påpekar manifesteras denna konnotativa kraft bland annat i repetitioner av sedan 1700-talet fällda omdömen över Paschs porträtt, däribland av Sixten Strömbom i monografin (1915) över Lorens Pasch den yngre (Ulrica Fredricas bror). I Ulrica Fredrica Paschs arbete finns enligt Strömbom "för det mesta ett *äkta kvinnligt* och personligt drag av blyg innerlighet och litet *ängsligt detaljutförande*." (Min kursiv, citat efter Lindberg, s. 19.) Lindberg pekar i stället ut element i hennes porträtt som framträder eller har gjorts framträdande framför andra och lyfter fram den "realistiska" detaljen som någonting utöver det mimetiska. Detaljernas sinnliga och realistiska attraktion har inte att göra med den konsthistoriska beteckningen "realism" och inte heller med ett mimetiskt avbildande, utan med interaktionen med betraktarens sinnen. Lindberg tar Roland Barthes tredje mening till hjälp för att förklara detaljens estetiska signifikans: Detaljen överskrider det kulturspecifika och förmedlar en känsla eller skapar ett moment av sinnlig lockelse med följden att dess attraktion färgar av sig på porträttet som helhet enligt *aisthesis'* (i sinnlig bemärkelse) och inte *mimesis'* logik.

Kapitlet om de kvinnliga konstnärernas yrkesroller, "Profession och identitet" relaterar de nordiska konstnärerna Ulrica Fredrica Pasch, Margareta Caspia Gevelin och Anna Maria

Thelott till ett internationellt fält av etablerade och erkända kollegor, däribland Rosalba Carriera, Angelica Kauffman och Suzanne Giroust Roslin. Lindberg förklarar att hennes syfte inte är att hävda en alternativ (kvinnlig) kanon som motvikt till den manligt definierade formation där de få förekommande konstnärskvinnorna motiveras som undantag. Författarens syfte är tvärtom att "motverka myten om kvinnliga konstnärer i allmänhet och Ulrica Fredrica Pasch i synnerhet som evigt exceptionella, isolerade och underordnade, som så länge präglat konsthistoriens kanon." (s. 56.) Lindbergs argument bygger på att dessa professionella kvinnor, utifrån sin samtida berömmelse, efterfrågan och acceptans, inte var några undantag, vare sig i fråga om antal eller erkänsla. Deras status av undantag beror för Lindberg av kanonkonstruktioner under olika historiska skeenden och de alltmer befästa separata sfärerna i den borgerliga offentlighetens ideologi.

I förhållande till den moderna konstvärlden som analytisk renodling eller en struktur under formering utgör de kvinnliga konstnärernas självrepresentationer oppositionskategorier. I likhet med kvinnliga och manliga kollegor positionerade sig Pasch som en legitim medlem av konstvärlden. I dag är två porträtt av henne kända, det ena hennes eget receptionsstycke till Konstakademien (pryder bokens omslag) och det andra en bröstbild också förvarad i Konstakademien och möjligen målad av brodern Lorens Pasch den yngre. Receptionsstycket är ett av få porträtt förfärdigade av Ulrica Fredrica Pasch som inte har en mörk enfärgad bakgrund. Där framträder i stället ett idealiserat landskap som knyter an till konventionerna för det historierade porträttet, som enligt den akademiska teorins parametrar förstärkte porträttets värde som en intellektuell till skillnad från bara hantverksmässig skapelse. Det senare porträttet skiljer sig från receptionsstycket bland annat genom att *inte* presentera Pasch i konventionell och

högreståndsbetonad kvinnodräkt, utan i vad Lindberg övertygande visar är ett val av identitet som professionell konstnär, med utgångspunkt i dräkten. Denna kapuschongförsedda inomhuskappa identifieras som ett modeplagg bland konstnärer och intellektuella att använda vid inomhusarbete. Därmed konnoterar framställningen även konstnärsrollens förskjutning från hantverkare till akademimedlem, mer i jämnhöjd med andra sociala och intellektuella eliter. Lindberg skriver om porträttet att det är "Konstakademiens ledamot, iklädd en symbolisk (manlig) dräkt förbehållen konstnärer med intellektuella anspråk, som talar genom bilden. Med detta innovativa porträtt framhäver Ulrica Fredrica Pasch yrkesrollen och låter den dominera över könet." (s. 66 f.)

I detta sammanhang, där konstnärsroll och yrkesidentitet står i centrum, hade det varit belysande att få författarens närmare analys av det konstnärsbegrepp som utgjorde hantverkarens motpol, utöver de socialhistoriska aspekterna av intellektualisering och förstärkt samhällsposition. I förhållande till Angelica Kauffmans självporträtt i Uffizierna och dess visuella referenser till idén om det melankoliska konstnärstemperamentet och den allegoriska figuren *inventio/fantasia* berörs i korthet några aspekter av det område jag mer precist tänker på, nämligen de sinnesegenskaper som målare och poeter tillskrevs. Exempelvis Paschs akademikollegor Carl Fredrik Adelcrantz och Per Floding var inte ett dugg originella när de för målarens liksom poetens del hävdade nödvändiga egenskaper som "medfödd böjelse", "qvickhets eld", "stark inbillningskraft", "urskillningsgåfva", "moget omdöme" i två publika tal. (Adelcrantz' presidietal i Vetenskapsakademien, *Tal om de fria konstens värde och nytta*, Stockholm, 1757, s. 5 f.; Flodings inträdestal i Konstakademien 1769, utgivet som bilaga I i Torsten Weimarcks *Akademi och anatomi*, 1996). Genom dessa påståenden deltog Adelcrantz och Floding bara i att repetera och bekräfta ett legitimt vetande. Bland annat

med stöd av Lindbergs resonemang om konstnärens socialt och intellektuellt förstärkta position och inte minst utifrån talens spridning genom tidningsreferat och publicering finns skäl att betrakta dessa uttalanden som väsentliga ingredienser i konstnärens moderna mytologi. Jag menar inte att frågan i första hand handlar om hur konstnären som kulturell figur genusbestäms. Hos Adelcrantz och Floding framträder genom pronominalisering och metonymier ett generellt, maskulint subjekt. Däremot skulle en genusorienterad begreppslig genomlysning av dessa sinnesegenskaper ha potential att frilägga semantiska nätverk som berör spänningen mellan föreställningar om aktiv kontra passiv inbillning, mellan inbillning och förnuft, mellan inspiration/kreativitet/skapande och sexualitet/begär. Två skäl att lyfta fram konstnärens förmenta sinnesegenskaper för genusanalys är för det första att de hade relevans i den konstvärld Pasch agerade i och kan erbjuda problematiserande insikter i förhållande till det konstnärsbegrepp som mejslades ut i teori och praktik. För det andra kan detta tema, enligt det resonemang som återkommer hos Lindberg, för oss i dag peka på mönster i tänkande och handlande som fortfarande är aktuella.

Lindbergs viktiga och framför allt pedagogiska bok om Ulrica Fredrica Pasch, genus och 1700-talets konstvärld kan läsas av alla intresserade, konstvetare eller inte. Författaren lägger ner glädje och energi på att berätta och förklara, ledigt men inte förenklat. En av anledningarna till att jag kallar detta en viktig bok handlar om det första kapitlets introduktion av kanonbegreppet och analysen av Pasch som konsthistoriskt subjekt. Åtminstone sedan Giorgio Vasaris konstnärsbiografier från mitten av 1500-talet har det existerat en kanonberättelse dominerad av män och strukturerad enligt krafterna originalitet och inflytande. Även om det i förhållande till Vasaritraditionen finns alternativa kanonkonstruktioner förenas de av att vara skapade, inte givna. De bygger på

urval och marginaliseringar. Det är i en sådan kritisk historiografisk diskussion Lindberg tar avstamp när hon granskar Paschs in- och utskrivning i svenska konsthistoriska översikter. I de tidiga texterna av Lorenzo Hammarsköld (1817) och Marianne Ehrenström (1826) är Pasch ihågkommen och uppskattad för egna meriter. Men snart nog krymper hennes utrymme och ett nytt tema introduceras i historieskrivningen: Ulrica Fredrica Pasch som den goda dottern/system som hjälper fadern/brodern med mindre kvalificerade uppgifter och som konstnär står under deras inflytande. I Lindbergs forskning, som nu är samlad i denna monografi, träder Ulrica Fredrica Pasch fram som en professionell konstnär med talang och kreativitet, i en diskussion som problematiserar hennes villkor och möjligheter.

Sonya Petersson

Valborg Lindgärde, Arne Jönsson & Elisabet Göransson (red.), *Wår lärda Skalde-Fru: Sophia Elisabet Brenner och hennes tid* (Lund: Skåneförlaget, 2011). 536 s.

När Sophia Elisabet Brenner fyllde 350 år 2009, hyllades hon bland annat med att hennes *Poetiske dikter från 1713* gavs ut i Vitterhetssamfundets serie och ett symposium avhölls i Lund. För båda dessa evenemang bör i första hand äran tillfalla Valborg Lindgärde, och det gäller även om den ståtliga volym, som blev symposiets i år utgivna resultat. I den har hon själv skrivit nästan en sjättedel, och i bibliografin företräds hon med det högsta antalet poster. Det är ingen tvekan om att hon är den ledande Brennerforskaren i dag.

Men en stor del av förtjänsten för dagens Brennerrenässans tillkommer – förutom givetvis den under 1970- och 1980-talen framväxande kvinnoforskningen – den mångkunnige Magnus von Platen, som redan 1985 i sitt

arbete *Yrkesskalder – fanns dom?* uppmärksammade den välorganiserade marknadsföringen av henne som en lärd diktare. Han delade visserligen sina romantiska föregångares och åtskilliga samtida kollegers låga värdering av hennes poesi som rimmad prosa, men han tog så mycket starkare fram hennes idéhistoriska betydelse: "Tidigt och med auktoritet bakom orden höjde hon sin röst för sitt köns rätt till studier. Hon har en självskriven plats i den svenska kvinnans historia. Socialhistoriskt är hon ytterst fängslande i sin roll som berömd skaldinna, vår första." (s. 103)

Kanske är det för mycket sagt, att von Platens socialhistoriska perspektiv dominerar i *Wår lärda Skalde-Fru* – titeln är lånad från en av de många hyllningsdikter hon fått – men det är mycket väl representerat. Sophia Elisabet hette Weber som ogift – hennes far var en till Stockholm inflyttad tysk köpman – och hon skrev sina första dikter under detta namn. I familjen talades tyska, och hon gick även i Tyska skolan. Efter vad hon själv berättat i sin korta levernesbeskrivning kom hon där nästan av en slump att lära sig latin. För den som ville kallas lärd i hennes livstid, som i stort sammanföll med "höjdpunkten för den latinska poesin och även för den latinska värtaligheten i vårt land", var goda kunskaper i latin ett absolut krav: Hans Helanders bidrag till *Wår lärda Skalde-Fru* ger auktoritativa besked om hur latinet fungerade (s. 273). Miniaturmålaren, antikvarien och numismatikern Elias Brenner, som hon gifte sig med 1680, uppmuntrade hennes håg för studier, och hans kollega Niklas Keder lärde henne franska och italienska.

Det som främst utmärkte de kvinnor, som ansågs förtjänta att kallas lärda, var just språkkunskaper. Det fanns ett antal sådana i Sophia Elisabet Brenners samtid, som hon ofta sammanställdes med i panegyriska sammanhang, och givetvis en större skara sedan antiken. Men de var inte flera än att det kunde göras upp hanterliga kataloger – *gynaeceer* – över dem. Det som överraskar i Sophia Elisabet Brenners

fall är att hennes rykte så tidigt spreds över stad och land. Valborg Lindgärde har försökt att klargöra, hur det gick till i sin mycket informativa inledning till utgåvan av *Poetiske dikter* från 2009 och återkommer med viktiga nyanseringar i *Wår lärda Skalde-Fru*. Redan 1683 prisades hon i dikter på latin och tyska i ett brev från en skribent i Lübeck för en bröllopsdikt på tyska av hennes hand, som han tydligen kommit över. När hon nästa år tryckte ännu en bröllopsdikt, en hyllningsdikt till "Det Höga och Förnåma Fruen-Timbret", som framförde Racines *Iphigénie* vid hovet, och gratulationsverser till Olof Rudbeck vid publiceringen av hans *Atlantica*, framträdde hon för första gången under namnet Brenner för en större svensk publik. Ett brev på latin till samma mottagare ett par år senare trycktes 1692 i en samling *Judicia et testimonia* om det stora verket, och som det enda kvinnliga inslaget bidrog det givetvis till att sprida hennes rykte i det lärda Europa, som praktiskt taget helt företräddes av män.

Lindgärde lägger mycket stor vikt vid Elias Brenners numismatiska författarskap, när det gäller att förstå både hustruns utveckling och hennes europeiska berömmelse. Det är uppenbart, att maken gärna lovordade henne i sina brev till myntforskande kolleger i Europa och förmedlade till henne vad de haft att berätta. Lindgärde talar om deras äktenskap som ett "kulturprojekt" och beskriver deras hem som en "mötesplats för vänner och stadens kulturpersonligheter" (s. 40). Inte bara de bofasta för övrigt: det finns flera belägg för att utländska resenärer gärna avlade ett besök i huset vid hörnet av Hornsgatan och Repslagargatan. Det mest kända står den danske diplomaten Jacob Bircherod för. Någon gång på våren eller försommaren 1720 tog Sophia Elisabet Brenner, änka sedan tre år, emot honom och gjorde från början ett mycket gott intryck genom att möta hans smickrande introduktionsfraser "med meere modestie, end vel kunde ventes af een laerd Qvinde", som han skriver i ett brev. Hon gav honom två dikter, en

på svenska och en på tyska, vilka han bifogar för att låta mottagaren i Danmark själv övertyga sig om fru Brenners "capacité". Föga överraskande klagade hon över att landets tillstånd var sämre än någonsin så att det snart bleve omöjligt för skribenter att få något utgivet: efter tjugo års krig fanns det onekligen goda skäl för lamentationer över att kulturen som nästan allt annat satts på svältkur. Men trots det sinistra tonläget fann den unge besökaren henne "angenehm i Conversation, höfflig og artig, og kom mig for, som en Qvinde af eet 50-Aar." (s. 464)

För en nutida betraktare ter det sig nästan ofattbart, hur makarna kunde genomföra alla sina lärda och litterära aktiviteter parallellt med födsel och uppfostran av 15 barn, för att nu inte tala om sorgen över att de flesta av dessa dog som små. Lika otroligt hade det uppenbarligen framstått även för upphovsmanen till ett divertissement iscensatt på Operan i Stockholm 1848, i vilket fru Brenner försöker få ordning på en dikt, medan de 15 barnen väsnas och pigan Kajsa kokar körtsoppa. Titeln löd "En blåstrumpa för hundrafemtio år sedan", och när Lindgärde refererar stycket i sitt avslutande bidrag förmodar hon "att skrattsalvor smattrar i salongen där man beskådat blåstrumpan fru Brenner, löjlig i sina litterära ambitioner och misslyckad som husmor" (s. 500). Hon anför det som exempel på hur värderingen av Sophia Elisabet Brenner förändrats under den litterära smakens växlingar.

Skälet till att jag tar fram det är dock ett annat: det kan lämpligen få illustrera ett par mycket tilltalande egenskaper i symposievolymen. Den som undrar över hur i all världen Lindgärde kommit över uppgifterna om det efemära evenemanget på Operan blir upplyst i en not, att texten var skriven av Gustaf Henrik Mellin och fanns publicerad i *Thalia. Theater och Bijou Almanach för 1849* (Stockholm, 1848); författaren var en finlandssvensk präst, som tjänstgjorde som bataljonspredikant vid Svea Livgarde. Gott så, men frågan kvarstår: hur

stöter en Brennerforskarer ihop med en teaterkalender från mitten av 1800-talet? Svaret leder till Finland, närmare bestämt Museiverkets bibliotek i Helsingfors, där det lilla "dramatiska penndraget" inhäftar i ett band som innehåller Brenners *Poetiske dikter* från 1713 och 1732. Det bandet hade tillhört Elias Brenners biograf Eliel Aspelin, som hade köpt det i Stockholm 1891.

Den som gjort fyndet och avtackas för att ha delgivit Lindgårde det är den finska bokhistorikern Anna Perälä, som själv medverkar i volymen med en lärd och intressant artikel om fru Brenners textutgåvor från grafisk synpunkt. Värdet av att som arrangörerna samla forskare från många skilda discipliner till ett symposium blir övertygande belyst, när en fråga kan ges ett entydigt svar som här. Exemplet visar också, att noterna kan innehålla mängder av intressanta data och viktiga resonemang. Det har varit en ren lycka att inte minst i dem få del av en lärdom och faktaglädje, som åtminstone jag har saknat under år av postmodernt teoretiserande och självförverkligande i svensk litteraturvetenskap.

Efter Carina Burmans elegant snärtiga inledning om bilden av Brenner, i vilken hon som sig bör inte sätter sitt eget ljus under sådesmåttet, ger Valborg Lindgårde en biografisk bakgrundsteckning, som utmärks av eminent sakkunskap och pedagogisk klarhet. I det tredje kapitlet skriver Jon Helgason om hur Brenners samtid föreställde sig Sappho med utgångspunkt från de hyllningsdikter, som omväxlande apostroferat henne som Sappho och "den tionde musan". Det lilla som förmedlats till modern tid av Sapphos poesi och om hennes liv har utsatts för högst växlande värderingar, och runt 1700 var åtminstone två motsatta uppfattningar i svang: "Den ena var inriktad på Sappho som hustru, mor och änka, den andra på skabrösa inslag i hennes diktning och biografi." (s. 65) Helgason anser det inte möjligt att avgöra, hur pass initierad Brenner varit i diskussionen, men han drar ändå slut-

satsen av hennes få referenser till Sappho, att hon såg henne som en värdig representant för den lärda kvinnan, en föregångare till sådana samtida berömdheter som Madeleine de Scudéry och Anna Maria van Schurman. I det sammanhanget lämnar han också väsentliga synpunkter på Hedvig Charlotta Nordenflychts svala värdesättning av fru Brenner.

Under rubriken "Kön, dygd och makt" har Erland Sellberg tagit upp frågan om hur Brenners samtid uppfattade kvinnans sociala roll. Det hela är utformat som en lärd studie av klassiskt idéhistoriskt snitt utifrån ett antal dissertationer, som diskuterat problem kring begreppen dygd och makt. En Uppsalastudent försvarade 1716 under Johan Upmarks presidium avhandlingen *De fortitudine mulierum*, i vilken han, eller kanske preses själv, drev tesen att kvinnan verkligen kunde visa tapperhet och mod, om man nämligen definierade dessa begrepp vidare än som militära egenskaper. Tillsammans med måttfullhet (*temperantia*), rättvisa (*justitia*) och klokhet (*prudentia*) konstituerade ju fortitudobegreppet dygd. En tidigare Uppsaladissertation ställde frågan, om kvinnan kunde utöva offentlig makt, och drev en energisk polemik mot den misogyne franske samhällstänkaren Jean Bodin. En Lundadissertation från 1743 om samma ämne *De Gynaecratia* omfattade i stort sett samma åsikter men tolkade spännande nog ett ställe i Petri första brev (inte det andra som det står i not 22) som en uppmaning att låta kvinnor få studera: aposteln skriver där, att männen bör låta "den kunskap ni har fått prägla ert samliv med hustrun". Erland Sellberg förtjänar ett stort tack för denna påminnelse om att avhandlingsförfattare faktiskt har kunnat vara långt före sin tid.

Efter hans fängslande presentation följer Anna Peräläs bokhistoriska bidrag, som redan omnämnts, och sedan Valborg Lindgårdes kommentarer till Urban Hiärnes reklamprospekt inför utgivningen av Sophia Elisabet Brenners *Poetiske dikter*. Hiärnes text

är tryckt på vänstersidorna, och det finns en lista med ordförklaringar i slutet av artikeln: ett mycket informativt och läsarvänligt arrangemang. Därefter lämnar Stina Hansson en rapport från sitt pågående studium av svensk bröllopsdiktning från slutet av 1500-talet och två sekler framåt och ställer in fru Brenner i genreutvecklingen som både förnyare och "gravgrävare". Hon arbetar med ett urval fördelat på sex decennier, som omfattar mer än 3 000 skrifter, och har kunnat konstatera, att seden att uppvakta brudpar med gratulationsverser blev populär under 1650-talet och behöll den positionen ungefär hundra år för att sedan klinga av. I artikeln analyserar hon en av de tre bröllopsdikter av fru Brenner, som skrevs under de utvalda decennierna. Den tillägnades det högdliga paret Axel Lillie och Agneta Wrede i juni 1693 och finns avtryckt i slutet av artikeln, som i övrigt består av en närläsning av två bröllopskrifter av Nils Keder som underlag till en jämförelse med Brenners text.

Keders dikter är konventionella och anpassade till att högläsas vid bröllopsmåltiden, när folk började bli runda om fötterna och i stämning för de ekivoka skämt, som bilägret lockade tillfällesdiktarna till. Stina Hansson menar, att just genrens "inriktning på det roande och konkreta" ger en stor del av förklaringen till dess popularitet (s. 143). Fru Brenners dikt har rubricerats "Det Qwinliga Köhnetz rättmätiga Förswar emot Männernes ogrundade Beskylning", och redan den ger andra förväntningar än Keders. I realiteten har hon enligt Hansson visat ett större poetiskt självförtroende genom att bryta mot konventionen och ta upp ett ämne för allvarlig reflektion, vilket pekar fram mot 1700-talet. Men denna förnyelse blev på samma gång inledningen till en likvaka. Flera poeter följde i fru Brenners spår och ersatte de konkreta och burleska inslagen med abstrakta funderingar, dessvärre dock utan hennes djup, och till sist kvävde deras massiva tråkighet hela genren.

Det är givetvis ett mycket plausibelt analysresultat. Om jag ändå känt viss tvekan vid läsningen, beror det till viss del på det problem Stina Hansson själv pekat på, nämligen att vissa perioder inte beaktats i hennes urval. Hade 1680-talet funnits med, skulle fru Brenners tidiga insatser i epithalamiegenren ha visat, att även hon behärskade konsten att formulera frivola tvetydigheter. Dessutom är det missvisande att låta Samuel Triewald vara "den förste att ge ett omdöme" om fru Brenner i sin bekanta satir "Om dem, som inbilla sig vara Poeter" 1708, när flera andra bidrag i volymen anför rader av lovprisningar flera decennier tidigare, vissa även i tryck, till exempel Lindgärde i sin inledande biografiska översikt (s. 34, 142).

Nästa bidrag är en elegant och uppslagsrik studie av Anders Cullhed, i vilken fru Brenner och den mexikanska nunnan Sor Juana framställs som företrädare för barockfeminism. Man har hävdats, att de kan ha känt till varandra, men Cullhed avstår klokt nog att ta ställning till denna tvistefråga och hänvisar till Valborg Lindgärdes utredning i hennes utgåva av *Poetiske dikter*. Där kan man inhämta, att två spanska inslag ingick i den samling av lovtal och gratulationer till Sophia Elisabet Brenner, som under titeln *Testimoniorum Fasciculus* trycktes i samband med utgåvan 1713. Det längsta av dessa härrörde från Sor Juana. Det handlar emellertid om återbruk i båda fallen. Sor Juanas dikt skrevs på 1680-talet till den spanske vicekungens hustru, och den hade nu omarbetats till en hyllning av ett författarskap. Eftersom Sor Juana avlidit redan 1695, verkar det mest sannolikt att någon spanskunnig person i Brenners bekantskapskrets stått för revisionen, kanske den bereste polyglotten Johan Sparwenfeld som Arne Jönsson misstänkt (s. lviii f.).

Men Cullhed håller sig inom sin komparativa profession och demonstrerar övertygande de båda samtida kvinnliga poeternas samstämda sätt att skriva om könet. Sor Juanas

trotsande av barockens heteronoma krav i nära släktskap med drottning Kristinas maxim om själen utan kön – "l'âme n'a point de sexe" – jämförs i en utförlig retorisk analys med Brenners dikt med anledning av uppförandet av Racines *Ifigenia* 1684. Trots alla olikheter i livsvillkor delade de två lärda poeterna samma övertygelse om kvinnans rätt att skriva "och bägge tog de den gamla retoriken till hjälp för att med ironisk underskriv inpränta sin barocka feminism" (s. 172).

I Valborg Lindgärdes tredje artikel granskar hon fru Brenners bidrag till andaktslitteraturen, eller "fromhetens poesi". Om man bortser från åttitalet gravdikter, blir det till antalet blygsamt, men i gengäld återfinns hennes mest omfattande verk inom denna grupp. Den hade givits en lika upplysande som utförlig titel: "Wårs Herres och Frälsares JESU CHRISTI alldräheligaste Pijnos Historia Rijmwijs betrachtad". Den tillkom för att tacka rikstens ständer för ett beslut 1723 att inte bara utbetala den avlidne makens inestående lön utan också bevilja henne en årlig pension (s. 197). Dikten består av 376 strofer med sexradiga alexandriner och trycktes på nyåret 1727. Med den hade Sophia Elisabet Brenner bevisat sin förmåga att producera sig i den högsta av poetiska genrer och lämnat ett svenskt bidrag till den tradition av meditationer inför passionshistorien, som var rikt företrädd i tyskspråkig diktning.

Även Kristiina Savin tar fram en av fru Brenners längre dikter och underkastar den en idéhistorisk analys av hög klass. Det rör sig om en dikt, som hon skrev med anledning av två unga systrar Bååts begravning i Riddarholmskyrkan 1698 och rubricerade "Samtaal Emellan de Söriande Föräldrarne, Den Naturliga Empfindtligheten och ett Christeligt Tålamod". Savin visar hur poeten låtit sorgedikens traditionella tredelning fördelas mellan de tre röster, som här framträder i en retorisk *prosopopoeia*: "Den naturliga känslsamheten och det kristliga tålamodet opponerar sig mot

varandra genom *pro et contra*-inlägg för att vinna föräldrarna för sin ståndpunkt. De inledningsvis otröstliga föräldrarna lyder tålamodet och lovar att överge sorgen." (s. 213) Ett mycket intressant resonemang kring begreppet "empfindtlighet" öppnar perspektivet mot 1700-talets uppvärdering av känslan, samtidigt som det skärper blicken för det som låg till grund för fru Brenners rykte: sinnrikheten och skarp-sinnet, de intellektuella egenskaper som kunde hindra sorgen att slå över i förtvivlan och fördriva det kristna hoppet.

En lärd och spirituell artikel av Daniel Möller om en dikt, i vilken fru Brenner låtit en ihjältrampad fågel tala, bildar efter detta en nära nog obscen övergång till en avdelning med språkligt orienterade bidrag. Först kommer Mats Malms synpunktsrika artikel om hur Brenner uppfattade och använde det nordiska i sin roll som kvinnlig poet, och därefter ställer Hans Helander med suverän sakkunskap in henne i den senkarolinska tidens latindiktning. Verner Egerland visar i sitt bidrag "Sophia Elisabet Brenner och petrarkismen", att hon även i ett europeiskt perspektiv är väl samstämd med rådande poetiska ideal. Däremot anser han det inte vara möjligt att klargöra, om hon verkligen studerat italiensk poesi. Arne Jönsson inleder fyndigt sin artikel "Mångspråkig poet i språkpatristisk debatt" med en dikt på latin av Johan Gabriel Block från 1707, i vilken en latinsk musa klagar över att fru Brenner slutat att dikta på latin. Att det varit befogat framgår av den sammanställning författaren gjort av hennes samlade produktion: 121 dikter på svenska, 27 på tyska, 9 på latin och 6 på italienska och franska. I sin inledning till *Poetiske dikter* 1713 förklarar Brenner också att hon haft som sitt främsta syfte att utveckla svenska språket och dess poetiska bruk. Jönsson kommenterar både denna deklaration och andra språkpatristiska uttalanden, och hans artikel präglas av lättburen lärdom. Jag har dock förvånats över att han så kategoriskt avfärdat möjligheten för Brenner att "studera

poesiskrivning på svenska” (s. 323): Andreas Arvidis *Manuductio ad poesin svecanam* kom ut 1651, och även om han var en klen poet och hustrumisshandlare kunde väl boken ge viss vägledning.

Den tyske professorn Walter Haas har kallat sitt bidrag om språket i Brenners tyska dikter ”Du bist nicht fremde hier”, men texten har sorgligt men tidstypiskt nog översatts till engelska. Den språkvetenskapliga avdelningen avslutas så med Lars Wollins granskning av fru Brenners svenska, som givit ett tydligt utslag: ”Sophia Brenner stavar och deklinerar generellt sett betydligt modernare än de flesta i sin samtid.” (s. 356) Därefter följer ett antal artiklar, som riktar uppmärksamheten på maken Elias Brenners insatser – det är glädjande inte bara som en gård av rättvisa utan också för deras höga kulturella värde. Torbjörn Sundquist skriver med numismatisk expertis om Elias Brenners stora och ofta prisade myntkatalog *Thesaurus nummorum Sveo-Gothicorum*, och längre fram redovisar han en katalog över medaljer präglade över makarna Brenner. Görel Cavalli-Björkman ägnade sig åt miniatyrmåleri redan i sin doktorsavhandling och var sålunda självskrivna för ett bidrag om Elias Brenner som skicklig utövare av denna konst. Hennes framställning kompletteras utmärkt av hennes efterträdare som forskningschef vid Nationalmuseum Karin Sidén i hennes artikel med titeln ”Konstnärsparet Brenner och salongs-kulturen”.

Efter ett i sig lärorikt men från Brenners synpunkt rätt perifert bidrag av musikhistorikern Eva Helenius om Romans tonsättningar av svensk lyrik följer till sist ett av bokens mest innehållsrika kapitel, den danska kvinnohistorikern Marianne Alenius redovisning av den danska Brennerreceptionen (s. 433–485). Den inleddes med ett marknadsföringsmässigt misslyckande 1696–1697, då en mängd dikter av fru Brenner och annat PR-material skickades till biskopen av Fyn, psalmdiktaren Thomas Kingo, men möttes av kompakt tyst-

nad från honom. Alenius förmodar, att det var två danska diplomater i Stockholm, som gav fru Brenner idén att närma sig Kingo, och även om han inte själv besvarade inviten, såg han till att hennes dikter nådde andra läsare i Danmark. En av dem hette Otto Sperling, och han skickade efter att ha läst dem ett beundrande brev till henne. Det ledde till en mångårig korrespondens på latin, som 2006 utgavs av Elisabet Göransson som doktorsavhandling i Lund. Sperling visade sig vara en idealisk kontaktman, eftersom han var både numismatiker och specialist på lärda kvinnor; bland hans manuskript fanns ett *gynaceum* med titeln *De foeminis doctis*. Det var just som lärd och diktande kvinna hon uppmärksammades i Danmark – även Holberg hörde till hennes beundrare – medan hennes poesi knappast vann någon publik. Marianne Alenius lyckas förena sin djupa lärdom med ett beundransvärt flyt i språket, och utgivarna har dessbättre accepterat den i danskt original.

In summa: *Wår lärda Skalde-Fru* är utomordentligt läsvärd för alla, som söker kunskap om senkarolinsk svensk kultur i allmänhet och Sophia Elisabet Brenner i synnerhet. Redaktörerna är också att lyckönska till att ha åstadkommit en utsökt vacker bok i alla avseenden utom ett: om man lägger så stor vikt vid formen, hur kan man då acceptera en avstavnin till synes helt på datorernas villkor? Skall vi som humanister abdikera för maskiner som inte begriper ett dyft av vad de förmedlar?

Inge Jonsson

Jonas Nordin, *Fribetstidens monarki: konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige* (Stockholm: Atlantis, 2009). 367 s.

Den här boken har tillkommit inom forskningsprojektet ”Manifestation och kommunikation. Statens och konungamaktens legitimering och propagandaspridning under tidigmodern tid”.

Nordin för sin del håller sig till frihetstiden och hans övergripande frågeställning är: Vad hade monarkin för funktion när kungen inte hade någon? Frihetstiden var ju ständerväldets tid då kungens makt var minimal. Frågan besvaras utifrån undersökningar av 1) hur kungamakten definierades konstitutionellt (kapitlet "Konungamakten"), 2) vilken bild av monarken som förmedlades till rikets befolkning (kapitlet "Manifestation", "Kommunikation" och "Visualitet"), 3) vilka uppfattningar om och förväntningar på kungen som undersåtarna hade (kapitlet "Opinioner – politik" och "Opinioner – monarken"). Frågan (huvudfrågan) är felställd konstaterar Nordin i avslutningen. Kungen var en naturlig, självklar och outhärlig gestalt i tidens politik och samhällssyn. Det vill säga han hade en funktion. Ja, den inledande frågan borde vara tydligare formulerad, för vad som undersöks är: vad hade monarkin för funktion när kungen inte hade någon politisk makt (eller mycket liten)?

I ett inledande kapitel tar Nordin upp aktuella forskningstrender, ger en forskningsöversikt och definierar vissa begrepp. Republik, framhåller han, var vid den här tiden inte knuten till statschefens ställning utan utgjorde motsatsen till despoti. Begreppet republikansk använder han analytiskt för att beteckna försvaret av frihetstidens statsskick, inte för en önskan att störta monarkin. Monarkin var självklar men det rådde skiftande uppfattningar om vilken roll monarken skulle ha och vilken makt. Här saknar jag en aldrig så kort hänvisning till att det vid den tiden fanns endast få republiker som man kunde referera till. Det var den korta Cromwellska perioden i England vid 1600-talets mitt och den nederländska republiken 1650–1672 och från 1702. De var samtliga förbundna med inre stridigheter. Nederländerna hade dessutom med sin dominerande borgarklass en annan socioekonomisk sammansättning än Sverige. Mot den bakgrunden är det inte konstigt att monarkin var självklar för svenskarna. Först 1809 års regerings-

form fastslog explicit att Sverige skulle vara en monarki. Men då hade franska revolutionen ruskat om Europa och USA hade frigjort sig från England och valt en president. Situationen var en annan.

Formen konungen eller kungen? Nordin väljer att låta konungen beteckna monarken i ämbetet medan han skriver kungen när han avser honom som privatperson. Han påpekar att det kan vara svårt att skilja dem åt. I den här anmälan växlar orden kungen, monarken och regenten utan åtskillnad. Situationen får klargöra.

I "Konungamakten" redogörs för monarkens makt i regeringsbesluten. Han hade två röster och utslagsröst i rådet där majoriteten avgjorde. Han kunde alltså överröstas. Var han sjuk eller på resa fattade rådet beslut honom förutan. Mindre viktiga ärenden, däribland utnämningar till lägre tjänster, fattades av kungen med enbart två riksråd och utan omröstning (så kallade kabinettsärenden). Medan kungarna tidigare själva utsett sina rådsherrar, var det nu ständerna (riksdagen) som förelade regenten ett tremannaförslag inom vilket han fick välja en ny rådsherre. Genom att de som inte blivit valda sattes upp på förslag nästa gång det blev en vakans i rådet inskränktes hans valmöjligheter ytterligare. Rådsherrarna var oavsättliga men de kunde entledigas – licentieras var termen – men då av ständerna, inte av regenten. Man hade en regering som var helt beroende av ständerna. Den starke mannen i regeringen var inte kungen utan kanslipresidenten, som alltid satt i rådet. Rätt att fatta beslut utan hänsyn till rådet hade regenten endast på två områden, hovet och dess personal samt utdelande av adelskap och friherre- och grevevärdigheter. Men även här kunde det uppstå konflikter. Monarken hade alltså enligt konstitutionen mycket begränsad makt. Men han hade symboliska funktioner. Den oblodiga statsvälningen efter Karl XII:s död gällde konstitutionen, framhåller Nordin. De symboliska uttrycken behölls däremot.

Monarken garanterade symboliskt lag och rätt, statens suveränitet och statens kontinuitet. Ett kungarike var a priori en självständig stat. Nordin nämner andra samtida statsbildningar som eftersträvade att uppnå denna status, som man inte bara kunde ta sig utan som krävde andra staters erkännande. Ju fler förändringar inom staten, desto viktigare var det att behålla kontinuitet där det gick, till exempel i ritualer. Nordin betonar här att den föreställning som ursprungligen legat bakom en viss ritual kunde ha en kvardröjande effekt, så länge ritualen fortsattes. Om kontinuiteten bröts försvann effekten och kunde inte åter-skapas.

I det här sammanhanget ska man se behovet av kungens namnteckning på regeringens beslut. Nordin behandlar detta och skriver träffande att riksrådet "gömde sina beslut bakom konungens namn" (s. 242). Det var fortfarande enbart kungen som undertecknade. Tilläggs kan att det som skilde de frihetstida regeringsbesluten från tidigare regenters var att det i slutklämmen angavs att beslutet fattats "i Rådskammaren". Det var nytt. Rikets undersåtar måste uppmärksamma denna formulering för att märka skillnaden. Den var inte omedelbart slående.

Fredrik I, kung 1720–1751, har blivit känd för att hans namnteckning ibland ersattes av en namnstämpel. Det har setts som ett yttersta bevis på hans maktlöshet. Nordin rader ut hur det förhöll sig och avfärdar denna tolkning. Det var för att spara tid. Vid cirkulärskrivelser signerades till exempel endast ett brev, övriga stämplades. Namnteckningen behövdes på alla, eftersom kungen var den som gav besluten kraft. Nordin understryker att rådet enligt konstitutionen hade kunnat underteckna men att man ville ha kungens namn. Namnstämpeln kom dock att leda till konflikter, som kunde väntas mellan rådet och kungen men också mellan rådet och förvaltningen och då på grund av att rådet efter ett maktskifte partierna emellan bestod av mössor medan

några av kollegierna fortfarande dominerades av hattar.

I "Manifestation" behandlas riter och ceremonier, inte för sitt symboliska bildspråk som kunde vara svårt att uppfatta, utan för det intryck de gjorde, till exempel kröningsaktens exponerande av makt. En jämförelse visar att den effekten var lika stor under frihetstidens kröningar som under stormaktstidens. Smärre ändringar skedde alltid från kröning till kröning. Den enväldige Karl XII:s uppvisade däremot vissa frapperande särdrag. Att kröningarna firades lokalt i hela riket bidrog till effekten och samhörigheten.

Kommunikationskapitlet lyfter fram hur rikets undersåtar hölls informerade om sin överhet inklusive regenten och den kungliga familjen. Kungörelsesystemet – som varit föremål för flera forskningsinsatser under senare år – spelade den största rollen. Genom det kunde allmänheten följa både regeringens beslut och förordningar och kungafamiljens liv med giftermål, födslar och dödsfall. Tidningspressen, som än så länge var mycket begränsad, uppvisade långsamt ett ökande intresse för de kungligas göranden och låtanden. En förhöjning blev det när tronföljaren Adolf Fredrik förmäldes med Lovisa Ulrika och de bildade familj. Det var då mycket länge sedan det funnits barn som kunde förväntas säkra tronföljden. Pressen återgav också vad som hände på olika orter i riket i samband med kungafamiljen: minnesgudstjänsterna efter Fredrik I, firandet av kröningen av den nye monarken och hans gemål, de riksomfattande edsavläggelserna och kungafamiljens resor. Härigenom bidrog monarken med familj till att åskådliggöra att Sverige var en riksgemenskap.

Nordin jämför här *Posttidningar/Inrikes Tidningar* och den under frihetstidens allra sista år utgivna *Dagligt Allebanda*. Även om denna senare publicerade material om monarken och hans familj, så var det i mindre omfattning. I stället inriktade *Dagligt Allebanda* sig på borgarklassen och tryckte insända bidrag. Här

skulle jag ha velat tydligare se några orienterande ord om den situation i vilken *Dagligt Allebanda* började utges, direkt efter 1766 års tryckfrihetsförordning med den livsluft den gav pressen. Skillnaden i förhållande till den halvofficiella *Posttidningar/Inrikes Tidningar* kan delvis ha sin rot här. Frihetstidens press, sammanfattar Nordin, höll kungahuset levande för befolkningen men gick inte in på kungens del i den reella makten. Å andra sidan försökte pressen inte dölja hur det verkligen förhöll sig.

Vad hade rikets invånare då för uppfattning om hur deras monark såg ut? I "Visualitet" går Nordin genom de olika möjligheter undersåtarna hade att bilda sig en sådan. Det är en intressant sammanfattning av hur det var då för oss som är vana att se foton och filmade inslag av kungafamiljens medlemmar till övermått. Resonemangen stöds av ett stort antal härliga och fint återgivna illustrationer. Porträtten är alltid av representativ karaktär, aldrig intima hov- eller familjebilder. Kopparsnitt och träsnitt spreds. Serier av regentporträtt i kronologisk följd betonade kontinuiteten och här kunde avsikten gå före sanningen som då en regentlängd från och med Gustav Vasa till och med Gustav III rubricerades den kungliga gustavianska ätten. Träsnitten, ofta utförda av okända, gjordes ibland efter förlagor som kunde avse en annan kung. Det viktiga var att bilden förmedlade den kungliga upphöjdheten, den fysiska porträttligheten var mindre viktig. Dock blev den större ju närmre i tid "konstnären" var med den avporträtterade. Skulpturer på allmän plats var undantag och mynt med porträtt cirkulerade men relativt sparsamt.

Ceremonier, riter och avbändningar betonade alltså den kungliga högheten och exklusiviteten hos en monark som var nästan helt utan makt. Kungörelserna höll levande att Sverige var en monarki. Nyheter om den kungliga familjen som pressen förmedlade, till en låt vara begränsad del av undersåtarna, underströk

detta. Härigenom betonades kontinuiteten i statsskicket, så mycket viktigare som konstitutionen förändrats i grunden.

De i mitt tycke intressantaste kapitlen är de två om opinioner, de som rör vad "vanligt folk" hade för uppfattningar om monarkens roll i politiken och om honom som person. Det är föga undersökt och svårt att komma åt. Här serveras man en exempelsamling. Nordin utgår från akter rörande majestätsbrott. Dessa brott rannsokades och dömdes av hovrätten men överprövades alltid av Justitierevisionen och akterna finns därför samlade i dess arkiv. Majestätsbrott var inte endast ord och handlingar riktade direkt mot kungen utan också de som vände sig mot det som kungen i sitt ämbete stod för, det vill säga hela den offentliga maktutövningen, lagar och förordningar och statens tjänstemän. Som Nordin visar ledde det till svårigheter eftersom man inte kunde göra kungen ansvarig och inte heller ville låta rådet schavottera. De förgripliga orden och handlingarna fick inte spridas utan hemlighölls så gott det gick. Hela rannsokningsprocessen skriftfördes med försiktighet och en del nedtecknat förstördes efteråt. Domskälen som offentliggjordes angav inte alltid närmare vad brottet bestod i. Offentliga straff försökte man undvika eftersom sådana medförde frågor om vad som låg bakom. På grund av detta förfarande är Nordin försiktig i sina slutsatser när han analyserar åsikter om regeringssättet uttryckta som stöd för konstitutionen, kritik mot riksdagsväldet, kritik mot rådsmakten och propagerande för stärkt kungamakt respektive för envälde samt åsikter om kungen som person. Klart är emellertid att det fanns en folklig föreställning om att kungen ville sina undersåtar väl och var en garant för rättvisa och säkerhet gentemot såväl yttre fiender som adelns maktanspråk. Att denna föreställning höll sig kvar genom frihetstiden med dess maktlöse kung var som Nordin så intressant påpekar en förutsättning för Gustav III:s oblodiga återtagande

av makten 1772. Å andra sidan tillgreps de grövsta okvädingsord, även mot kungen och hans gemål. Uttalanden visar att också en del personer i samhällets lägre skikt var medvetna om kungens maktlöshet och dessutom om vad som rörde sig i den aktuella politiska situationen, ibland dock i förvanskad form. Inte oväntat kan Nordin visa att de högre stånden rannsakades för brott av allvarligare art som förgripliga skrifter medan de lägre hävde ur sig skymfliga ord och åtbörder. Beivrandet av majestätsbrotten hade främst, menar Nordin, en socialdisciplinerande funktion och bidrog därmed till stabiliteten.

Det är en intressant och tänkvärd bok, vars styrka är författarens *resonemang* kring sina frågor. Även om han inte alltid kommer fram till klart uttalade resultat är frågor ställda och belysta. Som redan framhållits är boken försedd med ett superbtt illustrationsmaterial. För att texten ska hålla den röda tråden i resonemangen har mycket information lagts i det omfångsrika notsystemet. Det är i grunden positivt men ibland skulle det ha varit bra med en kort upplysning i den löpande texten. Majestätsbrotten var till exempel ofta knutna till aktuell politisk situation, något som kan framgå först i en not.

Intressant och tänkvärd, ja, inte minst med tanke på dagens Sverige. Även om förhållandena nu är så annorlunda börjar man fundera. Vilken funktion har den maktlöse monarken nu? Var går nu gränsen mellan kungen som statschef och som privatperson? Hur långt kan pressen gå åt ena eller andra hållet i sin bevakning av kungahuset? Vilken roll inom nationen hade egentligen det tal som kungen höll vid minneshögtiden efter tsunamikatastrofen, det tal som mötte så stor uppskattning? Varför vill svenskarna, som strävar så efter jämställdhet, i så hög utsträckning behålla monarkin? Behov av en person över stånden (läs: de politiska partierna)? Behov av kontinuitet?

Anna-Brita Lövgren

Jessica Parland-von Essen, *Affärer, allianser, anseende: konsten att tillhöra eliten i Helsingfors ca 1740–1820* (Helsingfors: Schildts, 2010). 224 s.

Jessica Parland-von Essens bok *Affärer, allianser, anseende* är en kulturhistorisk studie av en på 1740-talet liten stad som på 1820-talet har blivit huvudstad. Under de studerade decennierna förändrades också stadens elit. Den nya länsindelningen 1776 flyttade landshövdingen och hans tjänstemän från Helsingfors till Tavastehus. Sveaborgs fästningsverk däremot förde med sig officerarna och aktiverade handeln. När Helsingfors 1812 blev huvudstad flyttade en ny ämbetsmannaelit till staden. När staden växte kände inte alla längre varandra. Det blev allt viktigare att markera distinktion och tillhörighet i ett visst skikt genom yttre markörer och livsstil. Att njuta anseende, ha rätt yttre framtoning och vara känd för sin hederlighet var viktigt för borgarna vid denna tid. Dessa egenskaper kunde uppnås genom vänskaps- och släktskapsband, och genom de rätta konsumtionsvalen, och var av oersättlig betydelse i konkurrensen om tjänster och ställning i samhället. Detta, konstaterar Parland-von Essen, gäller både i tävling med adeln och inom det egna ståndet.

Med ett personhistoriskt betraktelsesätt närmar sig Parland-von Essen sitt ämne. Hon koncentrerar sig på tre Helsingforssläkter och undersöker genom dem elitens villkor i en stad i förändring där pengar, utbildning och nätverk var viktigare än någonsin tidigare. Förändringen studeras och illustreras genom fältproviantmästaren Mathias Weckström (d. 1776), borgmästaren Johan Kuhlberg (1726–1790) och läkaren Otto Berndt Rosenström (1765–1819) och deras nätverk som går in i varandra. Studien visar att borgarna i Helsingfors hade aktiva kontakter åt flera håll och vädersträck. Äktenskapspartner, och genom dem nya affärskompanjoner, fann man bland annat i Viborg, Reval och Stockholm. För den person-

historiskt intresserade innehåller boken flera intressanta uppgifter som Parland-von Essen har funnit i Helsingfors magistrats protokoll och olika släktarkiv. Den stora mängden personer, som har varit befryndade eller relaterade till varandra på olika sätt, hade gärna kunnat ställas upp i ett regelrätt personregister, eller i form av några släktträd.

Parland-von Essen tar upp skillnaden mellan det privata och offentliga rummet. Betydelsen av kön framkommer särskilt i hennes framställning av kyrkorummet och de gränser och laddningar som det präglades av. Hon påpekar ändå att kvinnorna också kunde ta plats på sådana områden där männen ansågs ha ensamrätt på verksamheten, som till exempel handeln i staden. Det fanns mäktiga kvinnor med stort inflytande i staden och de kunde driva sina intressen inom olika instanser lika kraftigt som männen. Kvinnornas betydelse för borgarnätverken var inte obetydlig. Det var därför viktigt att hitta bra äkta män åt döttrarna för att äktenskapen skulle kunna bidra till nyttiga affärsallianser. Som änkor kunde kvinnorna ha en stark ställning och stöd av familjens nätverk. I vissa fall har söner förblivit ogifta för att moderns position som änka inte skulle hotas, visar Parland-von Essen.

I slutdelen av sin bok koncentrerar sig Jessica Parland-von Essen på läkaren Otto Berndt Rosenström i vars liv betydelsen av utbildning, äktenskap och nätverk är mycket tydlig. Läkarfamiljens vardagsliv, läkaryrkets utbildningskrav, barnmorskeyrket och förlossningar behandlas i den sista fjärdedelen av verket. Slutligen ger det Rosenströmska fallet anledning att diskutera släktens plikter och intressen på grund av ett stort och uppslitande gräl om ett arv. Också här är kvinnornas roll och arvsrätt en viktig aspekt.

Slutligen återvänder Parland-von Essen ännu till frågor och problem i relation till källmaterialet i en personhistorisk studie. Namnbruket på 1700-talet och ännu 1800-talet bär till exempel på andra betydelser än i dag. Nam-

net var då inte en oföränderlig del av människans identitet, som man gärna uppfattar det i dag. Man var snar att byta namnform och stavning beroende på sammanhang och språk.

Jessica Parland-von Essen har i denna bok koncentrerat sig på köpmannakretsar och ofrälse ståndspersoner, medan hon mer eller mindre har lämnat bort adeln, hantverkarna, soldaterna och prästerskapet i staden. Trots det skulle bokens material ha räckt till flera böcker. Forskningen om Finlands städer på 1700-talet är ännu i hög grad i sin linda. Denna undersökning visar hur mycket och mångskiftande material och frågeställningar som återstår att vidareutveckla. Den visar hur internationella kontakterna och livet kunde vara i 1700- och 1800-talets Finland med nätverk och handel med flera städer Östersjön. Boken kan läsas som en populärhistorisk stadshistorisk skildring av livet i Helsingfors under några händelserika decennier, men Parland-von Essen lyckas också genom att fokusera på nätverken tematisera flera intressanta frågor som är aktuella inom historieforskningen i dag. Personligen hade jag gärna sett mera kopplingar till forskningslitteratur om merumtion, nätverk, livsstil och genus på 1700-talet, vilket enligt min åsikt hade fördjupat bokens vetenskapliga ambitioner och varit ett fruktbart sätt att tydligare föra framåt forskningen på områden som ännu inte är mycket undersökta i Finland.

Jessica Parland-von Essens bok är mångsidig och innehållsrik. Därför böljar den ställvis från ämne till ämne på ett sätt som gör att man kan förlora den röda tråden ur sikte. Man kunde gärna ha rensat manus från några bispår, händelser och personer för att skapa större koherens. Å andra sidan är det också så att mängden detaljer och spår visar att det i källmaterialet finns mycket att studera ännu i framtiden. Att boken till sitt anslag, sin språkdräkt och med hänvisningar i fotnoter är skriven i en vetenskaplig stil gör att läsaren kan bli besviken då frågeställningarna ändå förblir på en ganska allmän nivå, utan diskussioner

om vad andra forskare har hävdad i liknande frågor. Parland-von Essen hade också kunnat lyfta fram betydelsen av en del av sina resultat som bygger på omfattande arkivkännedom. Kvinnornas betydelse inom köpmannaeliterna i Finland som författaren så tydligt påvisar är till exempel ett ämne som har studerats bara av ett fåtal personer. Hennes insats på detta område är alltså inte utan betydelse, vilket får sägas här eftersom hon inte säger det i sin bok.

Ulla Ijäs

Per-Ola Räf, *Fårkonsulenter på 1700-talet: biografisk matrikel över eleverna vid Jonas Alströmers Schäferskola på Höjentorp och i Alingsås*, Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 46 (Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, 2010). 154 s.

Kanske inte läsaren omedelbart kastar sig över en bok med den här titeln. Den säger vad det handlar om, vilket kanske låter smalt. Den är också främst en "matrikel", styrd av alfabetet och med flera register. Efter inledningar följer den biografierande huvuddelen över ett sextiotal elever vid schäferierna först i Höjentorp och sedan Alingsås, sedan några bilagor av organisatorisk art. Som sagt, det här är inte en bok för Pressbyrån. Men samtidigt är detta 1700-talet i vision och verklighet, förhoppningar om en bärande inhemsk ullproduktion, utvecklade manufakturer och utkonkurrerad import, resultatet i form av ett ansenligt antal ofta fattiga men välutbildade fåreexperter.

Främst handlar det om ett antal öden, upplagda i turordningen födelse, utbildning, verksamhet, publicering, allt följt av källhänvisningar. Det är en väldokumenterad framställning. Det enda som kunde vara tydligare är hänvisningarna till handskrivet material (var finns Rothofs så ofta återopade dagbok?). Andrahandsfigurer som Karl Dahlman-Eskilsson,

Lorens Rothof och Carl Nyrén blir här huvudpersoner. Alströmarnas roll som epokens uppbyggare mer än skymtar. Ett sextiotal elever biografieras. Inte så få hade en akademisk bakgrund, några hade till exempel disputerat för Linné (Erland Tursén, Nils Hesselgren, den danske eleven Jörgen Tyke Holm), flera hade läst i Lund. Deras verksamhet följs i arkiven och citeras med välvalda utdrag. Man kan imponeras av schäfrarnas publiceringsverksamhet och deras bouppteckningar visar upp ibland goda bibliotek, någon ägde 160 böcker.

Gruppen passar förstås in i en värld som hyllade herdeidyllen. Som det står i avisan när kungaparet besökt Höjentorp 1744: "Schäfergåssarnas enfaldiga Musique uptogs så nådigt, at när de med sina Wallhorn tystnade, fingo de befallning, at åter begynna blåsa" (s. 79). Men mycket talar om misär eftersom finansiering ofta saknades. Meningen att ge socknens fårkonsulent ett hemman uppfylldes inte alltid eller tog tid. Så blev hela projektet en parentes, men den ligger som sagt, mitt i perioden på frihetstidens gröna allmänning. Bibliotekarien vid Veterinärhögskolan i Skara Pelle Räfs bok hjälper oss att komma nära denna verklighet och duger till ren lustläsning. Man får veta mycket om tiden men också om fåren, deras avel, deras sjukdomar och besvär, och deras betydelse för människan.

Gunnar Broberg

Jesper Swedberg, *Swensk Ordabok*, utgiven efter Uppsala-handskriften, med tillägg och rättelser ur övriga handskrifter, av Lars Holm, Skara stiftshistoriska sällsks skriftserie 46 & Acta Bibliothecae Scarenensis 12 (Järpås: Stiftelsen för utgivande av Skaramissalet, 2009). 718 s.

Numera är Jesper Swedberg kanske mest känd som psalmdiktare och möjligen som far till Emanuel Swedenborg. Han var professor, se-

dermera rektor vid Uppsala universitet. Under de sista 30 åren av sitt liv var han biskop i Skara. Swedbergs språkvetenskapliga berömmelse har länge främst vilat på monografen *Schibboleth. Svenska språketz rycht och richtighet* (1716), där Swedberg bland annat avhandlar ortografi, morfologi och interpunktion, samt verket *En kortt swensk grammatica* (1722). Båda dessa verk utkom under hans levnad. Det gjorde däremot inte den tänkta kröningen av hans språkvetenskapliga gärning, livsverket *Swensk Ordabok*, som kom att förbli otryckt under närmare 300 år. Inte förrän nu har Swedbergs sista önskan om att "ordaboken moste tryckias" gått i uppfyllelse genom Lars Holms utgåva av Swedbergs ordbok.

Swedberg var, liksom flera andra svenska lexikografer i tidigmodern tid, biskop. Jonas Petri Gothus (*Dictionarium latino-sveco-germanicum*, 1640, skriven i samarbete med Nicolaus Nicolai Grubb), Haquin Spegel (*Glossarium-sveco-gothicum*, 1712) och Jacob Serenius (bland annat *Dictionarium anglo-svethico-latinum*, 1734) var samtliga biskopar. De många biskoparna inom den tidiga svenska lexikografin kan inte förklaras bara genom att betrakta kyrkan som en fokuseringspunkt för intellektuellt arbete, utan härrör också från den växande insikten under 1600- och 1700-talen om sambandet mellan skrift och makt. Stormaktstidens Sverige medförde ett mångfaldigt behov av språklig kodifiering. Tidens många ordböcker var ett direkt resultat av att skriftens praktiker kom att bli bestämmande, både kvantitativt och kvalitativt, för statens och kyrkans styrelse som en nödvändig förutsättning för de centraliserings- och rationaliseringsprocesser som kännetecknar detta skede. Den aspekten av den svenska (lexikografi)historien är ännu inte tillräckligt utforskad.

Swedbergs *Swensk Ordabok* utgör ett tidigt led i en lång tradition inom den svenska lexikografihistorien som haft den uttryckliga ambitionen att berika det svenska språket med hjälp av fornspråket. Det är en tradition som

sträcker sig från 1600-talet fram till 1900-talet via sådana storheter som Georg Stiernhielm, Haquin Spegel, Johan Erik Rydqvist och Björn Collinder. Swedbergs egen inställning var dock långt ifrån okomplicerad eller okontroversiell. För honom var det språkliga idealet den svenska som skrevs och talades vid tiden för Gustav Vasas bibel, det vill säga den period som i den svenska språkhistorien traditionellt markerar gränsen mellan yngre fornsvenska och äldre nysvenska. Swedberg verkade för ett bevarande av den fornsvenska morfologin samtidigt som han förespråkade en radikal förnyelse av ortografin. Dessa språknormativa ambitioner låg bakom Swedbergs strider, främst med Urban Hiärne, om den svenska bibelöversättningen och om den svenska psalmboken. Rättstavningsfrågan verkar ha varit huvudskälet till att Swedbergs ordbok inte trycktes under hans levnad.

Swensk Ordabok är mycket mer än den bibelkonkordans som bland andra Adolf Noreen har beskyllt den för att vara. Visserligen lär samtliga ord som användes i Karl XII:s bibel finnas med, men dessa utgör endast runt hälften av de ord som *Swensk Ordabok* tar upp. Swedberg upptecknade och samlade ord under praktiskt taget hela sitt vuxna liv. Förutom från Bibeln också från teologins, juridikens, poesins och naturvetenskapernas områden. Mot slutet av sitt liv började han även uppteckna vardagspråket, däribland könsord och invektiv. På så vis är *Swensk Ordabok* närmast en föregångare till vår tids deskriptiva ordböcker som fick sitt genomslag först under 1900-talets andra hälft.

Utgivaren Lars Holm har studerat de fem manusversioner av ordboken som finns bevarade. Av dessa fem är endast tre bevarade i sin helhet, två i fragment. Den äldsta handskriften är daterad den 20 maj 1720. I form av ett stemma visar Holm versionernas tidsföljd och deras inbördes relationer. I editionen utgår Holm från den handskrift som förvaras i Uppsala universitetsbibliotek (R589e)

som var Swedbergs eget arkivexemplar, där han kontinuerligt förde in tillägg och rättelser. De övriga handskrifternas avvikelser från Uppsalahandskriften har förts in och redovisas noggrant. Utgåvan är mycket varsamt normaliserad och de editionstekniska principerna och övervägningarna redovisas föredömligt av Holm. Huvudskälet till normaliseringen är att underlätta för läsaren. Originalets uppdelning i sidor, spalter och rader följs inte men finns angivna i utgåvans text. Strävan efter konsekvens och tydlighet har varit de övergripande målen.

Holms utgåva har en så kallad glattalfabetisk makrostruktur, vilket innebär att alla lemmor (uppslagsord) behandlas som likvärdiga och att varje lemma står längst ute till vänster i spalten utan någon gruppering av sammanhörande ord (som exempelvis sammansättningar eller avledningar). Därvidlag följer den Swedbergs handskriftsversion. Den glattalfabetiska makrostrukturen har blivit allt vanligare i allmänordböcker eftersom den anses lätthanterlig dels för användaren, dels också i det redaktionella arbetet, i synnerhet i övergången mellan tryckta och elektroniska ordböcker. Svenska Akademiens ordlista övergick exempelvis till en glattalfabetisk makrostruktur från och med SAOL 12 (1998).

I *Swensk Ordabok* finns svenska synonymer till varje lemma, men även en latinsk översättning, frasexempel samt hänvisningar till textställen där ordet förekommer. Latinet har även funktionen av metaspråk (beskrivnings-språk). Swedberg löser homonymiproblemet genom uppdelning på skilda uppslagsord, ibland med preciseringar genom synonymer. Polysemi löser Swedberg genom att anföra skilda uppslagsord eller genom att inom uppslagsordens ramar dela upp de latinska översättningsorden med *item* (även). Swedbergs definitioner är nästan alltid korta och koncisa, stundom ges ingen översättning alls. På denna punkt skiljer sig Swedbergs ordbok från några samtida ordböcker. Holm urskil-

jer i introduktionen till *Swensk Ordabok* (s. 14 f.) mellan två traditioner av svensk lexicografi där Swedberg står som representant för en kortfattad, mer vetenskaplig beskrivning medan andra, däribland Stiernhielm och Spiegel, får representera en mer expansiv, spekulerande stil som innehåller mer vidlyftiga och fantasifulla definitioner. Fastän den sistnämnda traditionen troligen är mer underhållande att läsa för sentida läsare och möjligen mer givande för det historisk-antropologiska utforskandet av tidiga ordböcker, är det som bekant den förstnämnda traditionen som utgör credot i den moderna lexicografien.

Utgivaren Lars Holm kan inte beskrivas annat än som en synnerligen god ambassadör för Swedberg. Han disputerade 1986 på avhandlingen *Jesper Swedbergs Swensk Ordabok – bakgrund och tillkomsthistoria* (Uppsala) och har sedan dess också fortsatt att sprida sin forskning om Swedberg inte minst genom en omfattande vetenskaplig och populärvetenskaplig kringpublicering, nu senast i skriften *Till bords med biskop Jesper Swedberg – mat och dryck i Swensk Ordabok (ca 1725): med betydande utdrag ur samtida handböcker* (2010). Holm har själv sammanfattat sin vetenskapliga forskning i antologibidraget i "Jesper Swedbergs Swensk Ordabok" i *Jesper Swedberg: en antologi*, red. Johnny Hagberg (Skara, 2008). I Holms förord till ordboken finns även en bibliografi över hans samlade forskning om Swedberg. Helt klart är att projektet med *Swensk Ordabok* har krävt den mångåriga förtroelighet med källmaterialet som Holm uppvisar. Det gäller inte minst utredandet av Swedbergs egna källangivelser, som Swedberg inte själv upplyser om. Det är en ytterst förtjänstfull gärning att *Swensk Ordabok* nu äntligen finns i tryck, dessutom fint inbunden, av Stiftelsen för utgivande av Skaramissalet. Utgåvan finns också tillgänglig och fullt sökbar på litteraturbanken.se.

Jon Helgason

Eivind Tjønneland (red.), *Opplysningens tidsskrifter: norske og danske periodiske publikasjoner på 1700-tallet* (Bergen: Fagbokforlaget, 2008). 291 s.

Denne antologien handler om den upresise kategorien 'tidsskrifter utgitt i kongeriket Danmark-Norge i opplysningstiden'. Å definere hva et tidsskrift er, er i seg selv en vanskelig øvelse og det er ikke sikkert man blir klokere av å praktisere den. Aina Nøding tar opp dette problemet i antologiens åpningsartikkel. På myndig vis konkluderer hun med at tidsskriftenes uklare definisjon primært skyldes at genren var utprøvende og flytende. Hun nevner også, uten egentlig å gå nærmere inn i det problematiske ved denne observasjonen, at det hefter noe anakronistisk ved å anvende betegnelsen tidsskrift om publikasjoner fra 1700-tallet, i og med at den først ble vanlig i bruk på 1800-tallet. Muligens er det derfor antologiens undertittel straks presiserer hva som menes med tidsskrift: periodiske publikasjoner.

Og da er det kanskje bedre å undersøke det historiske materialet som ligger til grunn – å se hva det byr på, og deretter reflektere over det spesifikke og særegne ved dets form og innhold. Det er også ambisjonen med utgivelsen av denne antologien. De øvrige artiklene tar for seg ulike aspekter ved diverse periodiske publikasjoner utgitt på 1700-tallet. Ved å avgrense materialet til opplysningstiden gir utgivelsen også svar på hvordan de periodiske publikasjonene bidro til å prege sin tid. I så måte er ikke Tjønneland beskjeden i sin introduksjon hvor han skriver: "Tidsskriftet er opplysningstidens viktigste publikasjonsform" (s. i). En slik påstand er det selvfølgelig mulig å diskutere. Noen vil spørre: Hva med romanen? Hva med essayet? Hva med oppslagsverkene? og så videre. Men redaktøren får lett spill i og med den brede samlebetegnelsen som her benyttes. For essayet, fabelen, pamfletten, anekdoten og brevet ble alle også delvis publisert i periodiske publikasjoner, og romanen lot seg, som vi vet, inspirere av de for-

meksperimentene tidsskriftet bød på. La oss se på hva som kan begrunne Tjønnelands påstand, heller enn å tilbakevise den.

Tidsskriftet er en form mer enn en genre. Med andre ord kan det være en publikasjonsform som rommer flere genre. I tidsskriftet finner man mange genre og genreutprøvingen synes å være en del av tidsskriftets særpreg, ikke minst i opplysningstiden. Essayet, fabelen, kritikken, polemikken, nyhetsreportasjen, analysen og anekdoten er bare noen av de genrene som utfolder seg innenfor tidsskriftet som publikasjonsform.

Slik ble tidsskriftet viktig for opplysningstiden. Som medium for, og målbærer av, opplysningstidens ideer, som en arena for offentlighet (som ikke alltid er like saklig og strengt fokusert mot et demokratiprojekt), er tidsskriftet et viktig barometer; det måler dens klima, dens høytrykk og lavtrykk. Men tidsskriftet er også en viktig generator for opplysning: I tidsskriftet blir opplysningens ideer skapt og de tar form.

En utgivelse om opplysningens tidsskrifter må forventes å reflektere over det karakteristiske ved denne formen, enten som bidrag til å forstå sider ved perioden som andre kilder ikke belyser, eller til bedre å forstå det særegne ved denne spesifikke publikasjonsformen i perioden. Mange av artiklene evner å innfri disse forventningene. Mona Ringvej balanserer for eksempel mellom det genremessige og det innholdsmessige i analysen av *Den snaksomme Bergenser*. Dessuten bidrar hun til en historiefaglig diskusjon om hvorvidt den politiske offentligheten var elitær eller ikke. Ellen Krefting får frem det spesifikke genremessige samtidig som hun drøfter kjønnsproblematikken i *La Spectatrice danoise*. Gunnstein Akselberg sammenlikner det norske *Provinzialbladet* med den engelske *spectator*-genren. Til tross for at gjennomgangen er noe skjematisk, formidles det tydelig likheter og forskjeller.

Vi får inntrykk av at *spectator*-genren dominerer de periodiske publikasjonene i Danmark-

Norge i denne perioden. Genren fikk for alvor fotfeste med Addison og Steele's *The Spectator* utgitt i London i 1711–1712. Den engelske *Spectator* kom ut daglig i den hensikt å "enliven morality with wit, and to temper wit with morality [...] to bring philosophy out of the closets and libraries, schools and colleges, to dwell in clubs and assemblies, at tea-tables and coffeehouses" (no. 10). *The Spectator* oppnådde stor suksess, og hadde ikke bare en bred lezerskare i samtiden og i ettertiden; genren ble også eksportert til flere andre land, deriblant altså til Danmark-Norge. Noe av populariteten skyldtes nettopp kombinasjonen av intensjoner om å behage og å belære, og om å være både underholdning og formaning.

Når Jürgen Habermas gjør *The Spectator* til et viktig instrument i 'offentlighetens strukturforvandling', fokuserer han i hovedsak på den diskursive og konstruktive meningsutvekslingen som finner sted. Imidlertid er underholdningen, tull og tøys, lek og maskespill, reelle og fiktive leserintervensjoner, vittige kommentarer, sladder og sludder vel så viktige ingredienser i *spectator*-tidsskriftene, uavhengig av hvorvidt de ble utgitt i London, Paris, København, Oslo, Bergen eller Trondheim. Habermas' analyse har blitt kritisert av flere. Kritikerne får frem, uten å undergrave *The Spectator*'s betydning for utviklingen av offentligheten på 1700-tallet, tidsskriftets betydning som noe som nettopp er drevet frem av det tilsynelatende meningsløse, men like fullt underholdende tidsfordriv. Med sitt fokus på det dansk-norske, bekrefter denne antologien denne kritikken også når det gjelder hjemlige forhold. Tjønneland gjør et poeng av det både i introduksjonen og i sitt eget bidrag "Kaffemytologien i opplysningstiden – mellom utopi og demoni".

Tjønnelands artikkel formidler mye kunnskap om kaffens rolle i opplysningstiden. Kaffe var et nytelsesmiddel, men også en viktig ingrediens i samtaleformene på kaffehusene; ja den fikk faktisk en egen type samtale oppkalt

etter seg. "Kaffee-Diskours" er tittelen på et bidrag trykket i *Kjøbenhavnns Aften-Post* (1773) og en genrebetegnelse for tomsnakk, pausesnakk, skvalder preget av sprelske assosiasjoner, springende resonnementer og ufornuftige, men gjerne slående utsagn. Slik sett står Kaffe-diskursen i "motsetning til den borgerlige offentligheten Habermas idealiserte", hevder Tjønneland (s. 200).

Imidlertid balanserer Tjønnelands artikkel hårfint på grensen til det som også mer generelt kan anses som denne antologiens svakhet: Flere av bidragene tenderer mot å presentere og analysere et bestemt tema uten at dette i tilstrekkelig grad blir sett i lys av det som er antologiens overordnede ramme. Vi lærer om kaffe, musikk, teaterkritikk, Lavaters fysiognomi, Kant-resepsjonen, dyrefabler og diskursiv kosmologi, men det kommer ikke klart frem hvorfor man leser om dette i en antologi om tidsskriftet. Alt dette er interessante emner, skrevet av til dels fremragende forskere på sine felt, men de bidrar lite til forståelsen av tidsskriftet som offentlighetsform.

Flere av de tidsskriftene som her blir gjort gjenstand for undersøkelse, er nok stort sett blitt glemt i ettertid. Andre enn spesielt interesserte har neppe hørt om *La Spectatrice danoise*, *Tilskueren paa landet*, *Den danske Spectator*, *Provinzialblat*, *Den snaksomme Bergenser* eller *Hermoder*. Dette ligger kanskje i selve formens forutsetninger: at den er så bundet til sin tid. Ikke desto mindre har interessen for aviser og tidsskrift vært økende de siste årene blant historikere, litteraturvitere og medievitere. Internasjonalt, så vel som i Norge, har større presse- og tidsskriftprosjekter vært, og blir fortsatt, igangsatt for bedre å kartlegge denne publikasjonsformens omfang, funksjon og betydning gjennom tidene. Selv om man kunne ha ønsket seg en strammere redaksjonell styring, hvor artiklene i større grad kunne vært kapitler – for her spriker det både i stil, vitenskapelig intensjon, referansepraksis, og kvalitet – så er denne antologien et viktig bidrag både for å forstå tids-

skriftet og for å forstå opplysningstiden som gjorde denne publikasjonsformen mulig.

Anne Beate Maurseth

Peter Ullgren, *Hemligheternas brödraskap: om de svenska frimurarnas historia* (Stockholm: Norstedts, 2010). 338 s.

En av litteraturens drivkrafter är läsarens väntan på avslöjandet. Med titeln *Hemligheternas brödraskap* skriver Peter Ullgren, docent i historia, in sin bok i en populärhistorisk genre där blottläggandet av frimurarnas ordenshemligheter utgör själva huvudnumret. Föregångare inom genren är flera. Bortser vi från småskrifter, till exempel 1930-talets nazistiska pamfletter, återfinns tre huvudverk inom genren: Karl Friedrich Ebers *Sarsena* (1817; svensk översättning 1820); Rudolph Backoffner, *Frimureriet, dess hemliga tecken, karakterer och loge-arbeten* (1866); Sverre Dag Mogstad, *Frimureri: mysterier, felleskap, personlighetsdannelse* (1994). Gemensamt för dessa tre är deras kritik mot frimureriet och målsättning att avslöja de av Hertig Carl utformade ordensgraderna inom det så kallade "svenska systemet", verksamt i Norden och delar av Tyskland.

Ullgrens bok skiljer sig emellertid från tidigare skrifter på två punkter. För det första är hans ansats inte antagonistsens; bokens "avslöjanden" syftar främst till förnöjelse och förkovran till skillnad från en strävan att helt avkläda frimureriets hemligheter. För det andra gäller en uttalad ambition att följa "frimureriets reella historia [...] utan att väja för märkliga sanningar [...] att räta ut falska rykten och överdrifter" (s. 15). Det som tecknas är således en övergripande kulturhistorisk bakgrund till fenomenet frimureri.

Dispositionen är kronologisk förutom den publikfriande introduktionen "Riddaren och döden" om dödskskallarbetet, världskon-

spiration, tempelherreorden och frimureriets engelska ursprung. De tre påföljande kapitlen behandlar var för sig 1700-, 1800- respektive 1900-talet fram till i dag. Mot bakgrund av recensionens hemvist i *Sjuttonhundratalet* avgränsar jag granskningen till bokens första del som med sina drygt tvåhundra sidor utgör dess huvuddel.

Kapitlet om 1700-talet inleds med en beskrivning av Wrede-Sparres loge och den första svenska receptionen av Carl Gustaf Tessin år 1735. Att källorna om frimureriet under 1730- och 1740-talen är få är allmänt känt. Ullgren begränsar framställningen till bildandet av frimurarloger och deras namnkunniga medlemmar vilket får anses som helt naturligt. Mer omfattande är emellertid nästa avsnitt som behandlar de tre första gradernas innehåll, i huvudsak referat från Mogstad (1994), enligt mönstret: födelse-liv-död. Framme vid år 1753 och Adolfs Fredriks beskyddarskap väljer Ullgren att redogöra för frimurarnas barnhusverksamhet, en skildring baserad på Lars-Otto Bergs *250 år i barmhärtighetens tjänst* (2003). I de efterföljande avsnitten skildras Carl Fredrik Eckleffs initiativ vid tillkomsten av de tre högre andreasgraderna och kapitel-frimureriet. Informationen om Eckleff hämtar Ullgren från Johannes Rudbecks *Karl Fredrik Eckleff* (1930) och återigen får Mogstad (1994) bidra med bildmaterial och information om ritualerna. Här har jag dock en invändning. När Ullgren refererar Mogstads beskrivning av ritualerna och relaterar dem till det frihetstida frimureriet uppstår en anakronism. Anledningen är att de ritualer som Mogstad hänvisar till utgör det "svenska systemet", med dess kristna prägel, som utarbetades av hertig Carl under en flerårig ritualrevisionen. Ritualerna fastställdes år 1800 som norm för alla rikets frimurarloger. Dessförinnan hade varje loge sina ritualer som kunde skilja sig kraftigt åt sinsemellan. Den ingående beskrivning av ritualerna som ges i *Hemligheternas brödraskap* torde därför vara högst approximativ om man som Ullgren

placerar dem i ett frihetstida och gustavianskt sammanhang.

Bokens första del avrundas med avsnittet "Hertig Carl och frimurarmystiken". Här bygger resonemangen på primärkällor som ger Ullgrens resonemang högre bärighet än tidigare. Utgångspunkten är esoteriska texter ur Reuterholmska samlingen och Oxenstiernas samling i Svenska Frimurare Ordens arkiv, Stockholm. Det som utmärker Ullgrens resonemang är att han motiverar hovmagikernas ageranden utifrån deras historiska sammanhang: Plommonfelts planer för Gustaf III som stormästare över världens alla frimurare under 1770-talet, Björnrams lekfulla andeseanser under 1780-talet, och Bohemans stora inflytande över hertig Carls andliga liv från och med 1791. Ullgren ser det andliga sökandet som resultat av intriger och växtvärk inom frimureriet, att de ledande frimurarna sökte andlig fördjupning utom, men i anslutning till, frimureriet. Detta ligger i linje med hans tidigare angivna utgångspunkt att Martin Lamm överdrivet karakteriserat hela frimurarorden som "en ockultistisk sammanslutning" (s. 128), medan källmaterialet indikerar att den esoteriska inriktningen endast gällde en snäv hovkrets av frimurare.

Min främsta invändning mot boken gäller språket. Den språkliga stilnivån är bitvis låg och tonen raljerande. Framställningen växlar ibland mellan jagberättelse och sakprosa. Den intima berättarstilen anslås redan i inledningen: "Jag öppnar den svarta järnskranksgrinden

och skyndar över de regnfuktiga kullerstenarna [...] Jag ser män i mantlar, som vill ta över världen, djävulsdyrkare som ligger i kistor, dricker blod och slaktar små barn" (s. 9). Att jagperspektivet förekommer i en rafflande inledning må väl vara hänt. Men när Ullgren i sina historiska översikter interfolierar liknande jagberättande avsnitt och frejdiga dialoger med nutida frimurare (s. 100–101) brister hans ambition att söka fakta bortom myterna i trovärdighet, och detta i själva framställnings sättet.

Min tveksamhet gäller även den från Ullgrens sida uttalade moderniseringen av citat ur primärkällorna. Enligt min mening hade läsbarheten och 1700-talets språkdräkt kunnat bevaras med några få parentetiska klargöranden. Det visar om inte annat den autentiska textutgåvan i Kjell Lekebys *Gustaviansk mystik* (2010) där flera av Ullgrens primärkällor för övrigt har publicerats. Slutomdömet är positivt, alla invändningar till trots. Ullgren har visserligen inte bidragit med egen forskning eller nya fakta; för den som känner området finner sig aldrig något egentligt avslöjande. Han har emellertid sammanställt nuvarande kunskap om frimurarordens historia i Sverige på ett överskådligt och intresseväckande sätt, och därigenom uppmärksammat ordens ställning inom det förmoderna civilsamhället.

Marcus Willén

KARL AXELSSON (f. 1976) är fil. dr i estetik vid Filosofiska institutionen, Uppsala universitet. Han disputerade 2007 med avhandlingen *The Sublime: Precursors and British Eighteenth-Century Conceptions* (Oxford: Peter Lang). Mellan 2008 och 2010 bedrev Axelsson postdoktorala studier vid King's College, University of Cambridge, och hösten 2010 var han gästforskare vid Department of English and Comparative Literature vid Columbia University. Axelssons forskning inriktar sig på den brittiska 1700-talskritikens utveckling till vetenskap. Han är publicerad i bland annat *Eстетika: The Central European Journal of Aesthetics* och *English Studies: A Journal of English Language and Literature*.

MARGARETA BJÖRKMAN (f. 1942) är professor emerita i litteratursociologi. Hennes forskningsområden omfattar kommersiella lånbibliotek, romanen som genre, läsvanor och översättning. Bland hennes publikationer finns *Läsarnas nöje: kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783–1809* (1992), *Original och översättning: om två romaner av Restif de la Bretonne* (1996) och *Catharina Ahlgren: ett skrivande fruntimmer i 1700-talets Sverige* (2006). Hon har även gett ut antologin *Böcker och bibliotek: bokhistoriska texter* (1998).

LARS BURMAN (f. 1958) är professor i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet. Forskningen har främst ägnats barockdiktning, textkritik, C. J. L. Almqvists romaner, utbildningshistoria samt retorik. Sedan 2003

är Lars Burman rektorsråd inom kulturarvsområdet vid Uppsala universitet, och han var Litteraturvetenskapliga institutionens prefekt 2005–2010. Sedan 2004 är han inspektör vid Värmlands nation.

ANNA CULLHED (f. 1966) är docent i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet och forskare vid Svenska Akademien. Hon har skrivit om Lidners författarskap i *Hör mänsklighetens röst: Bengt Lidner och känslans språk* (Lund, 2011). Hennes forskningsintressen omfattar poesi, poetik och retorik från 1600-tal till 1800-tal och känslornas historia. Sedan 2009 är hon ordförande i det Svenska Sällskapet för 1700-talsstudier.

JENNA M. GIBBS is an assistant professor of history at Florida International University, where she teaches American and Atlantic history. She is in the final stages of revising for publication her first book, *Performing the Temple of Liberty: Slavery, Theater and Popular Culture in the British Atlantic (1800s to 1850s)*, which examines the crucial role of transatlantic performative culture – theatre, broadsides, ballads, cartoons and related media – in shaping Anglo-American debates about slavery. Gibbs has also given numerous conference presentations and published essays on the transatlantic performance of race, slavery, and rights.

STINA HANSSON (f. 1942) är professor emerita i litteraturvetenskap i Göteborg. Hansson arbetar med ett projekt som gäller svensk

bröllopsdiktning 1600–1800. Hennes kronologiska huvudområden har varit 1600- och 1700-talen och hennes arbeten har framför allt gällt den svenska litteraturen ur klassiskretorisk synvinkel, men även gällt områden som brevskrivning, andaktslitteratur och den kulturella och litterära repertoar som de unga fick ta del av i sin utbildning.

BARBRO KLEIN (b. 1938) is professor emerita of ethnology at Stockholm University and director emerita and permanent fellow of the Swedish Collegium for Advanced Study (SCAS) in Uppsala. She received a Ph.D. in folklore and anthropology from Indiana University in 1970 and has published extensively on oral narration, rituals, museum displays, and other forms of expressive culture, as well as on broad methodological issues. Her books include: *Legends and Folk Beliefs in a Swedish-American Community* (1980), *Från erfarenhet till text* (with Billy Ehn, 1994), and many edited or co-edited volumes, among them *Swedish Folk Art* (1994), *Narrating, Doing, Experiencing* (2006), and *The Benefit of Broad Horizons* (2010).

JOAN B. LANDES is Walter L. and Helen Ferree Professor of Early Modern History and Women's Studies, Pennsylvania State University. Her books include: *Visualizing The Nation: Gender, Representation, and Revolution in Eighteenth-Century France*; *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*; *Monstrous Bodies/Political Monstrosities in Early Modern Europe*; and the forthcoming *Gorgeous Beasts: Animal Bodies in Historical Perspective*. She is past President of the American Society of Eighteenth-Century Studies and has held fellowships from, among others, the Getty Research Institute, Guggenheim Foundation, SCASSS, Humanities Research Centre of the Australian National University, National Endowment for the Humanities, and Bunting Institute of Radcliffe College.

BO LINDBERG (b. 1946) is professor of the history of ideas at Gothenburg University. He has dealt with the classical tradition, focusing

in particular on the history of classical philology, the use of Latin, Justus Lipsius and political humanism, and early modern political concepts. Recently he has published a book on Seneca.

ANNE-MARIE MAI (f. 1953) er professor i dansk litteratur ved Institut for Litteratur, Kultur og Medier, Syddansk Universitet i Kolding. Hun er medredaktør af serierne *Nye historier om dansk litteratur* og *Moderne positioner efter 1940*. Hun er forskningsleder ved Institut for Litteratur, Kultur og Medier, SDU. I 2009 blev hun formand for Kulturministeriets forskningsudvalg. Anne-Marie Mai udgiver i 2010 de to første bind af sin litteraturhistorie, *Hvor litteraturen finder sted I–III* på forlaget Gyldendal. Her fortælles historien om dansk litteratur ud fra de steder, hvor litteraturen er blevet skrevet, læst og overleveret.

INGEMAR OSCARSSON (b. 1942), docent emeritus, Department of Comparative Literature, Lund University. He has worked mainly in the field of press history, analysing the serial novel in early nineteenth-century Swedish newspapers, the early feuilleton in the French press, and the eighteenth-century system of international news distribution and propaganda. He has contributed chapters on the eighteenth-century press in several Swedish and French collections and overviews. The present essay stems from his participation as researcher in residence in the project *Les périodiques savants dans l'Europe des XVIIe et XVIIIe siècles* (European Science Foundation; final report forthcoming).

ANNA-MARIA RIMM (f. 1978) disputerade 2009 vid Uppsala universitet. Hennes doktorsavhandling, *Elsa Fougt, Kungl. boktryckare: aktör i det litterära systemet ca 1780–1820*, undersöker ur ett litteratursociologiskt och genushistoriskt perspektiv en av det sena 1700-talets mest centrala aktörer på bokmarknaden: Elsa Fougt. Rimms nya forskningsprojekt, *Internationell bokförmiddling och den svenska bokmarknaden ca 1720–1820* är tänkt att kartlägga och

analysera kanaler för import och export av böcker i Sverige 1720–1820, med fokus på den organiserade bokhandeln och de ömsesidiga relationer och utbyten dess aktörer hade med utlandet.

MARIANNE TRÅVÉN (f. 1962) är lektor och studierektor vid Institutionen för musikvetenskap vid Uppsala universitet. Hon disputerade i musikvetenskap 1999 på en avhandling om librettoöversättningens problematik där relationen mellan text och tonsättning i Mozarts Da Ponte-opera *Don Giovanni* stod i centrum. Marianne är även utbildad sångpedagog och körledare från Universität Mozarteum i Salzburg där hon tog sin *Magister der Künste*-examen 1997. I sin forskning har hon koncentrerat sig på 1700-talets vokala uttryck och praxis, Mozarts musikaliska tonspråk, den musikaliska retoriken, kastraternas vokala teknik och sociala kontext.

BJÖRN WITTRÖCK (f. 1945), är direktor för Swedish Collegium for Advanced Study (SCAS) och lärostolsprofessor vid Uppsala universitet. Han har skrivit ett stort antal arbeten om den moderna staten, det moderna universitetet och de moderna samhällvetenskapernas uppkomst och utveckling men har också bidragit till förnyelsen av historiskt inriktad samhällsvetenskap. Han har gett ut 18 böcker, däribland som medförfattare av *Social Sciences and Modern States* (1991), *The European and American University Since 1800* (1993), *The Rise of the Social Sciences and the Formation of Modernity: Conceptual Change in Context, 1750-1850* (1998), *Eurasian Transformations, Tenth to Thirteenth Centuries* (2004), *Axial Civilizations and World History* (2004) och *Frontiers of Sociology* (2009). Wittrock är ledamot av Kungl. Vetenskapsakademien och av Academia Europaea.

ANDREAS ÖNNERFORS (f. 1971) disputerade 2003 i idé och lärdomshistoria vid Lunds universitet med en avhandling om *Svenska Pomern: kulturmöten och identifikation 1720–1815*.

I sin postdoktorala forskning har Önnersfors främst arbetat med det svenska och europeiska 1700-talets sällskapsväsende i allmänhet och frimureriet i synnerhet. Vidare intresserar han sig för komparativ presshistoria och översättningens roll som kulturförmedlare under upplysningsperioden. Önnersfors är redaktör för *Journal for Research into Freemasonry and Fraternalism* och för närvarande verksam som forskare vid Lunds universitetsbibliotek.

Övriga medverkande: fil. dr Lili-Annè Aldman, Uppsala; prof. emer. Sven Björkman, Sigtuna; fil. dr Magnus Bohman, Lund; prof. emer. Gunnar Broberg, Lund; doc. Carina Burman, Uppsala; fil. dr Anna Cabak Rédei, Lund; doc. David Dunér, Lund; prof. emer. Nils Eriksson, Göteborg; fil. dr Gunnel Furuland, Uppsala; fil. mag. Juha-Matti Granqvist, Helsingfors; fil. mag. Sofia Gustafsson, Helsingfors; prof. Sven Åke Heed, Stockholm; fil. dr Jon Helgason, Lund; fil. dr Andreas Hellerstedt, Lund; doc. Mikko Huhtamies, Helsingfors; fil. mag. Ulla Ijäs, Åbo; fil. dr Anna Ingemark Milos, Linköping; prof. emer. Inge Jonsson, Stockholm; prof. Thomas Kaiserfeld, Lund; doc. Henrik Knif, Helsingfors; fil. lic. Peter Lind, Uppsala; doc. Marie Lindstedt Cronberg, Lund; prof. Mikhail Ljustrov, Moskva; doc. Anna-Brita Lövgren, Lund; fil. mag. Jani Marjanen, Helsingfors; fil. dr Annie Mattsson, Uppsala; Dr. Art Anne Beate Maurseth, Santa Barbara; intendent Helen Persson, London; fil. mag. Sonya Petersson, Stockholm; fil. dr Kari-Matti Piilahti, Helsingfors; doc. Marjatta Rahikainen, Helsingfors; prof. emer. Christina Sjöblad, Lund; PhD Allan Sortkær, Aarhus; doc. Adrian Velicu, Karlstad; fil. dr Marcus Willén, Uppsala; doc. Ann Öhrberg, Uppsala.

Rättelser årg. 2010:

s. 240: står *Conversations d'Émile*, ska stå *Conversations d'Émilie*

Sjuttonhundratal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies är en tvärvetenskaplig flerspråkig årsbok som utges av det svenska Sällskapet för 1700-talsstudier i samarbete med Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier och Norsk selskap for 1700-tallsstudier. *Sjuttonhundratal* välkomnar bidrag rörande alla aspekter av 1700-talet skrivna på skandinaviska språk eller på engelska, franska och tyska. Alla uppsatser granskas av minst två från redaktionen fristående ämnesexperter.

Utförliga manuskriptanvisningar finns på det svenska sällskapets hemsida. Engelska och franska bidrag utformas i enlighet med Voltaire Foundations mall. För ytterligare information kontakta någon av redaktörerna.

Sjuttonhundratal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies is a multidisciplinary and multilingual yearbook published by the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies in cooperation with the Finnish Society for Eighteenth-Century Studies and the Norwegian Society for Eighteenth-Century Studies. *Sjuttonhundratal* welcomes contributions on all aspects of the eighteenth century written in Scandinavian languages or in English, French or German. All submitted manuscripts will be reviewed by at least two specialist referees independently of the editorial board.

Detailed guidelines for authors can be found on the website of the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies. In the case of contributions in English and French, the authorial guidelines of Voltaire Foundations are used as the model. For further information on technicalities kindly contact one of the editors.

www.1700-tal.se

www.helsinki.fi/historia/1700/index.htm

www.ub.uit.no/1700